19. YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Tevfik Güran

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İNCELEME/ARAŞTIRMA

TEVFİK GÜRAN
19. YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

YAYINA HAZIRLAYAN
DERYA ÖNDER

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2013
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
EMRE YALÇIN

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTMEN VE DİZİNİ HAZIRLAYAN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: KASIM 2014, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-297-9

BASKI
KİTAP MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
(0212) 482 99 10
DAVUTPAŞA CADDESİ NO: 123 KAT: 1
TOPKAPI İSTANBUL
Sertifika No: 16053

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Tevfik Güran

19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Tablolar VII

Önsöz XV

1
İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü (1793-1839) 1

2
İâşe Politikası ve Uygulaması 39

3
Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839-1876 47

4
Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910 69

5
Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910 155

6
19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri 191

7
19. Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının
Sosyoekonomik Özellikleri 205

8
19. Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı:
Filibe Sancağının Koyuntepe Nahiyesine Bağlı 9 Köy Üzerinde
Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması 233

9
1897 Tarihli İstatistik Yıllığı 295

10
Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918 313

Ek
Bütçe Örnekleri 334

11
Bölgesel Ticarette "Yed-i Vahid" Uygulaması:
Teke Sancağı (Antalya Bölgesi) Örneği 353

12
Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları 367

Kısaltmalar 397
Bibliyografya 399
Dizin 405

TABLOLAR

Tablo 1.1 İstanbul'un Erkek Nüfusu, 1830 3
Tablo 1.2 Zahire Hazinesi'nin Yıllık Kasa Giriş ve Çıkışları 1208-1255/1793-1839 (Guruş) 18
Tablo 1.3 Zahire Hazinesi'nin Sermayesi, 1208-1213/1793-1798 (Guruş) 19
Tablo 1.4 Zahire Nezareti Tarafından İstanbul'a Getirilen Zahire Miktarları, 1223-1244/1809-1830 (Kile) 20
Tablo 1.5 Zahire Nezareti Tarafından İstanbul'da Dağıtılan Zahire Miktarları, 1223-1244/1809-1830 (Kile) 20
Tablo 1.6 Zahire Nezareti Tarafından İstanbul Fırınlarına Dağıtılan Zahire Miktarları, 1210-1250/1795-1835 21
Tablo 1.7 Zahire Nezareti'nin İstanbul Fırınlarına Dağıttığı Buğdayın Getirildiği Bölgeler İtibariyle Dağılımı (Kile), 1210-1250/1795-1835 22
Tablo 1.8 Zahire Nezareti'nin İstanbul Fırınlarına Dağıttığı Buğdayın Getirildiği Bölgeler İtibariyle Dağılımı (%), 1210-1250/1795-1835 23
Tablo 1.9 Zahire Nezareti'nin İstanbul Fırınlarına Dağıttığı Zahirenin Fiyatları, 1210-1250/1795-1835 24
Tablo 3.1 Öşür ve Devlet Gelirlerinin Gelişmesi, 1848-1876 66
Tablo 4.1 Nüfus Yüzölçümü ve Ekili Arazi Miktarları, 1907 74
Tablo 4.2 Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Gelişmesi, 1870-1910 82
Tablo 4.3 Bazı Doğu ve Batı Avrupa Ülkelerinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolu Yoğunlukları 83
Tablo 4.4 Başlıca Tarım Ürünlerinin Ekim Alanı ve Üretim Miktarları 85
Tablo 4.5 Her Ürün Grubuna Ayrılan Ekili Toprakların Yüzde Oranları (Rumeli 1907, Anadolu 1909) 86
Tablo 4.6 Üretim İçinde Başlıca Ürün Gruplarının Yüzde Payları (Rumeli 1907, Anadolu 1909) 87

Tablo 4.7 Tarım İşletmelerinin İşledikleri Toprak Miktarı İtibariyle Dağılımı (%) (Rumeli 1907, Anadolu 1909) 92
Tablo 4.8 Bir Dönüm Tarlada Buğday Üretiminin Giderleri 102
Tablo 4.9 Bir Dönüm Tarlada Pamuk ve Pirinç Üretiminin Giderleri 103
Tablo 4.10 Dobruca'da Bir Küçük Üretici Aile İşletmesinde Harcamaların Bileşimi, 1843-1844 105
Tablo 4.11 Bir Çiftlik İşletmesinin Yıllık Muhasebesi, 1844 (Hayrabolu'da Umurbey ve Müsellim Çiftlikleri) 109
Tablo 4.12 Mihalıç Devlet Çiftliği'nde Yıllık Maaş ve Ücret Ödemeleri (Guruş), 1848 110
Tablo 4.13 Mihalıç Devlet Çiftliği'nde Bir Tarım İşçisine Yapılan Gıda Harcamaları, 1848 111
Tablo 4.14 Mihalıç Devlet Çiftliği'nde Bir Tarım İşçisinin Elde Ettiği Kalori ve Protein Miktarları, 1848 112
Tablo 4.15 Bazı Ülkelerde Tarım İşçilerinin Yiyecek Tüketiminde Farklı Ürünlerin Payları (%) 113
Tablo 4.16 Mihalıç Devlet Çiftliği'nde Çobanbaşı ve Ailesinin Gıda Harcamaları, 1848 114
Tablo 4.17 Trabzon'da Bir Medrese Öğrencisinin Beslenme Harcamaları, 1859 115
Tablo 4.18 Bir Tarım İşçisinin Günlük Ücretiyle Satın Alabileceği Yiyecek Miktarları (Kg) 115
Tablo 4.19 Bitkisel Üretimde Ortalama Hasıla (Guruş) 116
Tablo 4.20 Çeşitli Ülkelerde Bazı Tarım Ürünlerinin Verimlilikleri (Kg/Hektar) 117
Tablo 4.21 Bazı Tarım Ürünlerinden Birim Tohum Başına Sağlanan Hâsıla 119
Tablo 4.22 Bazı Tarım Ürünlerinden Birim Tohum Başına Sağlanan Hâsıla 120
Tablo 4.23 Hayvan Sayıları 123
Tablo 4.24 Hayvan Ürünleri 124
Tablo 4.25 Hayvan Ağırlıkları (Kg) 125

Tablo 4.26 Hayvanların Bir Yılda Verdikleri Süt Miktarları (Kg) 127
Tablo 4.27 Bir Koyuna 1 Yılda Yapılan Harcamalar ve Sağlanan Hâsılat, 1910 128
Tablo 4.28 Karahisar-ı Sahip Sancağı Barçın Nahiyesi Çifteler ve Körhasan Çiftliklerinde Hayvan Mevcudu Değişmeleri, 1831-1832 129
Tablo 4.29 İslimye Çuka Fabrikasında Hayvan Mevcudu Değişmeleri 131
Tablo 4.30 Hane Reislerinin Mesleğine Göre Dağılımı, 1844 140
Tablo 4.31 Çeşitli Faaliyetlerden Elde Edilen Gelirlerin Dağılımı (%), 1844 141
Tablo 4.32 Tarım Yapılan Toprakların Mülkiyet Dağılımı (Hane), 1844 144
Tablo 4.33 Tarım Yapılan Toprakların Mülkiyet Dağılımı (%), 1844 145
Tablo 4.34 Tarım Yapılan Toprakların Mülkiyet Dağılımı (Dönüm), 1844 146
Tablo 4.35 Tarım Yapılan Toprakların Mülkiyet Dağılımı (%) 1844 146
Tablo 4.36 Küçük Üretici Köylüler İçin Hesaplanan Bazı Toprak Dağılımı Ölçüleri, 1844 147
Tablo 4.37 Anadolu ve Rumeli'de Kırsal Yerleşim Yerlerinin Tiplerine Göre Dağılımı, 1878 148
Tablo 4.38 Hanelerin Vergiler Düşüldükten Sonra Gelir Gruplarına Göre Dağılımı (Hane), 1844 149
Tablo 4.39 Hanelerin Vergiler Düşüldükten Sonra Gelir Gruplarına Göre Dağılımı (%), 1844 150
Tablo 4.40 Bazı Gelir Dağılımı Ölçüleri, 1844 151
Tablo 5.1 Memleket Sandıkları'nın Sermaye Miktarları, 1878 180
Tablo 5.2 Ziraat Bankası'nın Sermaye ve Kredi Miktarının Gelişmesi, 1889-1910 184

Tablo 5.3 Ziraat Bankası'nın Verdiği Kredilerin Miktarları İtibariyle Dağılımı, 1908 185
Tablo 5.4 Ziraat Bankası Şubelerinin Sermaye ve Kredi Miktarlarının Gelişmesi, 1897 ve 1908 186
Tablo 7.1 Ödemiş Kasabası Nüfusu, 1831-1844 207
Tablo 7.2 Erkek Nüfusun Yaş Dağılımı, 1834 210
Tablo 7.3 Hanelerin Erkek Nüfus Sayısı (%), 1834 212
Tablo 7.4 Hanelerin Erkek Faal Nüfus Sayıları İtibariyle Dağılımı (%),1834 212
Tablo 7.5 Aile Üyesi Erkek Nüfusun Akrabalık Derecesine Göre Dağılımı (%), 1834 213
Tablo 7.6 Hane Reislerinin Mesleklerine Göre Dağılımı, 1844 217
Tablo 7.7 Çeşitli Meslek Gruplarınca Elde Edilen Gelirlerin Kaynakları İtibariyle Dağılımı (%), 1844 220
Tablo 7.8 Kasaba Halkının Gelir Dağılımı (%), 1844 222
Tablo 7.9 Çeşitli Meslek Gruplarının Ortalama Geliri (Guruş), 1844 223
Tablo 7.10 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Müslüman Hane Reisinin Gelirleri ve Ödedikleri Vergiler (Guruş), 1844 224
Tablo 7.11 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Gayrimüslim Hane Reisinin Gelirleri ve Ödedikleri Vergiler (Guruş), 1844 225
Tablo 7.12 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Müslüman Hane Reisinin Sahip Oldukları Toprak, Ağaç ve Hayvan Miktarı, 1844 225
Tablo 7.13 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Gayrimüslim Hane Reisinin Sahip Oldukları Toprak, Ağaç ve Hayvan Miktarı, 1844 226
Tablo 7.14 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Müslüman Hane Reisinin Gelirlerinin Bileşimi (%), 1844 227
Tablo 7.15 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Gayrimüslim Hane Reisinin Gelirlerinin Bileşimi (%), 1844 227
Tablo 7.16 Vergi Yükünün Gelir Dilimlerine Göre Dağılımı (%), 1844 229

Tablo 8.1 Hanelerin Miktarı ve Etnik Bileşimi, 1785 ve 1844 239
Tablo 8.2 Hanelerin Etnik Bileşimleri (%), 1785 ve 1844 240
Tablo 8.3 Hanelerin Faal Nüfus Sayıları İtibariyle Dağılımı, 1844 241
Tablo 8.4 Müslüman Hanelerin Erkek Nüfus Sayıları İtibariyle Dağılımı, 1844 244
Tablo 8.5 Müslüman Hanelerin Erkek Nüfusunun Akrabalık Derecesine Göre Dağılımı, 1844 244
Tablo 8.6 Müslüman Hane Reislerinin Yaş Dağılımı, 1844 245
Tablo 8.7 Müslüman Erkek Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı, 1844 246
Tablo 8.8 Müslüman Erkek Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%), 1844 246
Tablo 8.9 Gelirin Kaynakları İtibariyle Dağılımı (%), 1844 248
Tablo 8.10 Hane Reislerinin Mesleklerinin Dağılımı (%), 1844 252
Tablo 8.11 Çiftçilik Üretiminin Bileşimi (%), 1844 256
Tablo 8.12 Bitkisel Üretimin Bileşimi (%), 1844 257
Tablo 8.13 Toprağın Kullanım Alanları İtibariyle Dağılımı (Dönüm), 1844 258
Tablo 8.14 Tarım İşletmelerinin Tip ve Büyüklük İtibariyle Dağılımı, 1844 260
Tablo 8.15 Ekili Toprakların Tasarruf Tipleri İtibariyle Dağılımı (%), 1844 261
Tablo 8.16 Bitkisel Hâsılatın Toprakların Tasarruf Tiplerine Göre Dağılımı (%) 262
Tablo 8.17 Tarım İşletmelerinde Verimlilik, 1844 264
Tablo 8.18 Tarım İşletmelerinde Emek Yoğunluğu ve Verimlilik, 1844 267
Tablo 8.19 Tarım İşletmelerinde Sermaye Yoğunluğu ve Verimlilik, 1844 268
Tablo 8.20 Tarım Ürünü Fazlası (veya Açığı), 1844 270
Tablo 8.21 Büyük ve Küçükbaş Hayvan Sayıları (Baş), 1844 272

Tablo 8.22 Hayvanların Türleri (baş), 1844 273
Tablo 8.23 Köy Halkınca Ödenen Vergilerin Dağılımı (%), 1844 276
Tablo 8.24 Vergi Türleri İtibariyle Vergi Yükünün Dağılımı (%), 1844 277
Tablo 8.25 Vergi Yükünün Gelir Grupları İtibariyle Dağılımı (%), 1844 278
Tablo 8.26 Sahiplerinin Oturdukları Yere Göre Toprak Dağılımı (%), 1844 281
Tablo 8.27 Hanelerin Sahip Oldukları Toprak Miktarları İtibariyle Dağılımı (Hane), 1844 285
Tablo 8.28 Hanelerin Sahip Oldukları Toprak Miktarları İtibariyle Dağılımı (%), 1844 285
Tablo 8.29 Hanelerin Sahip Oldukları Toprak Miktarları İtibariyle Dağılımı (Dönüm), 1844 286
Tablo 8.30 Hanelerin Sahip Oldukları Toprak Miktarları İtibariyle Dağılımı (%), 1844 286
Tablo 8.31 Bazı Toprak Dağılımı Ölçüleri, 1844 287
Tablo 8.32 Safi Gelirin Haneler İtibariyle Dağılımı (%), 1844 (Vergilerden Önce) 288
Tablo 8.33 Safi Gelirin Haneler İtibariyle Dağılımı (%), 1844 (Vergilerden Sonra) 289
Tablo 8.34 Hane ve Faal Nüfus Başına Gelir Dağılımı Ölçüleri (Guruş), 1844 (Vergilerden Önce) 290
Tablo 8.35 Hane ve Faal Nüfus Başına Gelir Dağılımı Ölçüleri (Guruş), 1844 (Vergilerden Sonra) 291
Tablo 9.1 Osmanlı Devletinin İdarî Bölünüşe Göre Alan ve Nüfus Yoğunluğu, 1897 298
Tablo 9.2 Osmanlı Devletinin Sayımı Yapılmış Nüfusunun Cemaatlere ve Cinsiyete Göre Dağılımı, 1897 300
Tablo 9.3 Osmanlı Devletinin Sayımı Yapılan Nüfusu, 1884-1897 301
Tablo 9.4 Osmanlı Devletinin Sayımı Yapılan Nüfusunun Yaş Dağılımı, 1897 302

Tablo 9.5 Osmanlı Devletinde Okul, Öğrenci Sayısı ve Okullaşma Oranı, 1897 304
Tablo 9.6 Osmanlı Devleti'nin Bütçe Gelir ve Gideri, 1894 307
Tablo 9.7 Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin Kuruluşundan 1897 Yılına Kadar Yapılan Borçlanma Miktarı, 1881-1895 308
Tablo 9.8 Tedavüle Çıkarılan Eshamın 1897 Yılı Sonu İtibariyle Ödenmemiş Anapara ve Faizlerinin Miktarı 309
Tablo 9.9 Osmanlı Devletinin Dış Ticareti, 1894 310
Tablo 9.10 Osmanlı Devletinde Mevcut Demiryolları, 1897 312
Tablo 10.1 Bütçelere Göre Devlet Gelir ve Giderleriyle Bütçe Açıkları, 1841/2-1817/8 322
Tablo 10.2 Bütçe Gelirlerinin Türlerine Göre Dağılımı, 1849/50, 1861/62 ve 1875/76 327
Tablo 10.3 Bütçe Gelirlerinin Türlerine Göre Dağılımı, 1887/88, 1905/06 ve 1916/17 328
Tablo 10.4 Bütçe Giderlerinin Alanlarına Göre Dağılımı, 1846/47, 1861/62 ve 1875/76 330
Tablo 10.5 Bütçe Giderlerinin Alanlarına Göre Dağılımı, 1887/88, 1905/06 ve 1916/17 332
Tablo 11.1 Teke Sancağı Ticareti: Bölgeler, Görevliler ve Verilen Sermaye 356
Tablo 11.2 Teke Sancağı Ticareti Kârları 358
Tablo 11.3 Teke Sancağı Ticareti: Alış ve Satış Fiyatları 360
Tablo 11.4 Teke Sancağı Ticareti Kâr Oranları 364
Tablo 12.1 Devletin 1263/1857-8 Malî Yılı Sonuna Kadar Yaptığı ve Bu Tarihten Sonra Yapmayı Planladığı Yatırım Harcamaları (Guruş) 369
Tablo 12.2 Feshane'nin Üretim Giderleri ve Satış Gelirleri (Guruş) 374
Tablo 12.3 Feshane'nin Gelir ve Giderleri (Guruş) 375
Tablo 12.4 Feshane'nin Satış Gelirleri 375
Tablo 12.5 Feshane'de Fes Üretiminin Miktarı ve Maliyeti 376
Tablo 12.6 Feshane'de Fes Üretiminin Ortalama Maliyet ve Satış Bedeli (Guruş) 376
Tablo 12.7 Feshane'nin Fes Satışları 377

Tablo 12.8 Feshane Temettülerinin Dağıtımı (Guruş) 378
Tablo 12.9 İzmit Çuka Fabrikası'nda Üretim Maliyeti 386
Tablo 12.10 İzmit Çuka Fabrikası Satış Gelirleri 386
Tablo 12.11 İzmit Çuka Fabrikası Üretim ve
Maliyet Projesi, 1846 387
Tablo 12.12 Veliefendi Basma Fabrikası'nda Üretim Maliyeti ve
Satış Gelirleri (Guruş) 390
Tablo 12.13 Veliefendi Basma Fabrikası'nın Üretimi ve
Satış Gelirleri 391
Tablo 12.14 Hereke Kumaş Fabrikası'nın Üretim Maliyeti ve
Satış Gelirleri (Guruş) 393
Tablo 12.15 Hereke Kumaş Fabrikası Maliyet Yapısı,
13.3.1848-12.3.1849 393
Tablo 12.16 Bursa İpek Fabrikası'nda Üretim Maliyeti ve
Satış Gelirleri (Guruş) 395

Önsöz

Bu kitapta 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi üzerine yapılmış on iki makale bir araya toplanmıştır. İlk makalede 18. yüzyıl sonlarında İstanbul'un beslenme probleminin çözümlenmesi amacıyla kurulan Zahire Nezâreti'nin faaliyetleri değerlendirilmiştir. Zahire Nezâreti İstanbul'un iâşe işini üst düzeyde düzenleyen ve denetleyen bir kurum olması yanında, mahallinden önemli miktarda tahıl satın alarak İstanbul'a taşınmasını, depolanmasını ve dağıtımını sağlayan modern anlamda bir iktisadî devlet teşebbüsü niteliğindeydi. Bu itibarla kurumun uygulamalarından hareketle Osmanlı yönetiminin ekonomi politikalarının bir profilinin çizilmesi de mümkün olmaktadır. Aynı konuyu ele alan ikinci makale ise Osmanlı yönetiminin iâşe politikası ve uygulamasının genel çerçevesini yansıtmayı amaçlamaktadır.

"Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler" konulu makale Tanzimat'ın 150. yılı dolayısıyla hazırlanmış genel bir değerlendirme niteliğindedir. Makalede bir yandan Tanzimat dönemindeki tarım politikalarının amaç ve uygulamaları, öte yandan da aynı dönemde Osmanlı tarımının performansında ve yapısında görülen gelişmeler özetlenmiştir.

1840-1910 döneminde Osmanlı tarımının ekonomik ve sosyal yapı özelliklerinin incelendiği dördüncü makalenin ilk bölümün-

de ekonomik kaynaklar dengesi ile taşıma teknolojisi, 19. yüzyıl Osmanlı tarımının yapısal özelliklerini etkileyen temel değişkenler olarak ele alınmıştır. İkinci bölümde üretim yapısı, işletmelerin nitelikleri, tarım yöntemleri, ücretler, hayat standartları ve verimlilik konuları değerlendirilirken, son kısımda da 19. yüzyıl Osmanlı tarımının sosyal yapısı küçük üretici köylü ekonomisi olarak nitelenen bir model çerçevesinde incelenmiştir.

Beşinci makalede yine 19. yüzyıl Osmanlı tarımının bir diğer önemli yönünü oluşturan tarımsal kredi problemi konu edinilmiştir. Küçük üretici bir tarımsal sistemde kredi ilişkilerinin tarım kesiminde sosyal yapıya etkileri ve bu alanda ortaya çıkan resmî politikalar değerlendirilmiştir.

Altı, yedi ve sekizinci makaleler 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı tarımı ile ilgili en kapsamlı ve temel arşiv kaynaklarından biri olan Temettüat Tahrirleri'ne dayanmaktadır. Bu çalışmaların ilkinde Temettüat Tahrirleri'nin kapsamı ve araştırma imkânları değerlendirilmiştir. Yedinci makalede kasaba tipi bir ekonomi olarak Ödemiş'in 19. yüzyıl ortalarındaki sosyoekonomik özellikleri incelenmiştir. Sekizinci makale önemli bir tarım bölgesi olan Filibe sancağının Koyuntepe nahiyesine bağlı 9 köy üzerinde yapılmış mukayeseli bir ekonomik ve sosyal yapı değerlendirmesi niteliğindedir. İki araştırmada da ele alınan bölgelerle ilgili nüfus, üretim, tarım işletmeleri, meslekler, gelirler ve vergiler gibi ekonomik ve sosyal hayatın temel alanlarıyla ilgili ayrıntılı kantitatif bilgiler üretmeye dönük bir çaba gösterilmiştir.

Dokuzuncu makalede 1897 tarihli ilk Osmanlı İstatistik Yıllığı'nda yer alan veriler ışığında 19. yüzyıl sonlarında nüfus, eğitim, ekonomi ve maliye konularındaki istatistik bilgiler özetlenmiştir.

Onuncu makalede 1839-1918 döneminde Osmanlı kamu maliyesi alanında ortaya çıkan temel değişmeler bütçe verileri temel alınarak değerlendirilmiştir.

On birinci makalede 19. yüzyıl ortalarında Antalya bölgesinde oluşturulan ticaret tekelinin sonuçları incelenerek Osmanlı iç ticaretinin yapısı ve kâr oranları ile ilgili veriler değerlendirilmiştir.

Son makalede Tanzimat döneminde devletin sanayileşme çabalarının bir ürünü olarak dokuma alanında ortaya çıkan sanayi kuruluşlarının faaliyetleri ele alınmıştır.

Kendi içlerinde anlamlı bir bütünlük oluşturan bu çalışmaların bir araya getirilerek sunulmasının konuyla ilgilenenler için büyük bir kolaylık sağlayacağı inancındayım.

Kitapta yer alan araştırmaların oluşmasında ve yayımlanmasında çeşitli şekillerdeki katkıları nedeniyle teşekkürlerimi ve minnettarlığımı ifade etmek istediğim pek çok kişi var. Öncelikle 41 yıl önce İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Tarihi Kürsüsü'nde asistan olarak göreve başladığımda kürsü başkanı Ömer Lütfi Barkan'ın bilimadamlığına duyduğum hayranlık, Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihine ilgimin ana kaynağı oldu. Lütfi Güçer ve Halil Sahillioğlu'nun bilgilerinden ve yönlendirici tavsiyelerinden çok yararlandım. Her üç hocamı da rahmetle ve saygıyla anıyorum. Mehmet Genç, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışmaya başladığım dönemde hemen her konudaki derin bilgisi ile her zaman yol gösterici oldu ve kitapta yer alan Filibe ve tarımsal kredi konusu ile ilgili makaleleri ilk yayınından önce okuyarak değerli görüşlerinden yararlanmama imkân verdi. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, derlemesini yaptıkları Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayımlanan *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* adlı kitapta "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri" ve "1897 Tarihli İstatistik Yıllığı" başlıklı makalelerin yer almasını, Kemal Karpat "İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü" başlıklı makalenin İngilizce tercümesini okuyup değerlendirerek editörlüğünü yaptığı *International Journal of Turkish Studies* adlı dergide yayımlanmasını, müteveffa Nikolai Todorov Filibe ile ilgili araştırmanın Fransızcaya tercümesini ve CIBAL (Uluslararası Balkan ve Akdeniz Tarihinin Kaynaklarını Araştırma Merkezi) tarafından yayımlanmasını, merhum Hakkı Dursun Yıldız Türk Tarih Kurumu yayını olan *150. Yılında Tanzimat* kitabında "Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876" ve "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" konulu çalışmaların yayımlanmasını, Mehmet Genç ve Erol Özvar *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler* adlı kitapta "Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918" başlıklı araştırmamın yer bulmasını

sağladılar. Ahmet Kal'a bu kitabın Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ile buluşmasına vesile oldu. Editör Emre Yalçın ile Derya Önder kitabı büyük bir titizlikle yayına hazırladılar. Emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Tevfik Güran
Ocak 2014, İstanbul

1

İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü (1793-1839)

Osmanlı İmparatorluğu başlangıçta hâkimiyet kurduğu geniş toprakların idarî, malî ve ekonomik açıdan merkezî bir denetim altında tutulduğu bir siyasî yapı olarak örgütlenmişti. İmparatorluğun bu idarî ve ekonomik denetiminin sağlanmasında başkent olarak İstanbul önemli bir rol oynamaktaydı. İstanbul barındırdığı geniş askerî ve bürokratik kadroların yanında coğrafî yerinin kendisine sağladığı zengin hinterlandı sayesinde de büyük bir nüfus yığılımına imkân veren dönemin dev birkaç metropolünden biri hâline gelmişti.

Merkezî yönetimin iktisadî politikası içinde İstanbul'un müstesna bir önem ve yeri bulunuyordu. İstanbul'un bütün bölgelerin üretim fazlalarının öncelikle akması gereken bir hedef olarak gösterilmesi onu âdeta imtiyazlı bir ticaret bölgesi yapmıştı. Böylece İstanbul daima canlı bir üretim ve ticaret merkezi olarak bir yandan imparatorluğun çok geniş bir bölümünün iktisadî gücünü emen ve öte yandan da bu bölgelere güç pompalayan ekonomik

anlamda bir kalp görevi görmüştür. Ancak 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmeler sonucunda imparatorluğun idarî kontrolünde merkezî gücün etkinliğinin zayıflaması, mahallî güçlerin ve özel kesimin millî ekonomi içindeki paylarını devlet kesimi aleyhine genişletmelerine yol açmıştı. Bu kesim hatta devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü bile eline geçirmişti. Merkezî yönetimin 19. yüzyıl başlarında giriştiği yenileşme faaliyetlerine iktisadî kaynak arama çabaları, merkezî bir iktidar kurma ve buna paralel olarak ekonomi içindeki payını yükseltme gayretlerine girmesine yol açmıştı. Hatta 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmelere bir tepki olarak devletin bu faaliyetleri, yalnızca malî kaynaklarını yeniden ele geçirilme gayretlerinden ibaret kalmamış, özel kesimin alanlarına da el atılarak devletin ekonomiden aldığı payın daha da yükseltilmesine çalışılmıştır. Bu uygulamalar arasında özel kesime de uzanan müsadere faaliyetleri ile devletin sınaî ve ticarî faaliyetlere yönelik geniş çaplı müdahaleleri zikredilebilir.

Tanzimat hareketini devletle özel kesim arasında bir uyuşma olarak görmek mümkündür. Tanzimat'la devlet yeniden malî kaynaklarını hemen hemen tamamen ele geçirirken, özel kesime de faaliyet alanına müdahale etmeme, hatta onu destekleme ve teşvik etme vaadinde bulunuyordu.

Bu çalışmada 19. yüzyılın ilk yarısında devletin iktisadî alana müdahalesinin bir örneği olarak İstanbul'un hububat ihtiyacının sağlanması konusundaki faaliyetleri ele alınacaktır. Önce 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve yüzyılın sonlarında Zahire Nezâreti'nin kurulmasıyla sonuçlanan gelişmelere değinilecek, daha sonra da Zahire Nezâreti'nin faaliyetleri arşiv belgelerinden yararlanılarak incelenecektir.

Konumuza İstanbul'un iâşe ihtiyacının büyüklüğünü belirleyerek başlamak yararlı olacaktır. Bir şehrin iâşe ihtiyacının büyüklüğünü belirleyen temel faktör şehrin nüfus miktarıdır. İstanbul'un ele aldığımız dönemdeki nüfusunun 800 bine, hatta 1 milyona yaklaştığını ileri süren iddialar vardır.[1] Ancak bu iddiaların ihti-

[1] Enver Z. Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara: TTK Yayınları, 1946, s. 146.

yatla karşılanması gerekir. 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un nüfusunun yarım milyona bile ulaşmadığı arşiv belgelerine dayanılarak söylenebilir. Nitekim 1830'larda imparatorluğun bütününü kapsayan genel nüfus sayımı sırasında yapılan ve İstanbul'un 19. yüzyıl içindeki ilk nüfus sayımı olması nedeniyle ele aldığımız dönem için de zorunlu olarak kullanacağımız bir sayıma göre İstanbul'un erkek nüfusunun bileşimi Tablo 1.1'de görülmektedir.

Tablo 1.1 İstanbul'un Erkek Nüfusu, 1830

	Ailelerin nüfusu	Bekârların nüfusu	Toplam
Müslüman	71.016	26.061	97.077
Gayrimüslim	70.267	44.989	115.256
Toplam	141.283	71.050	212.333

Kaynak: *BOA*, İbnülemin Dahiliye, nr. 3087, *1246/1830*.

Bu verilerden hareketle ailelerin erkek nüfus miktarlarına eşit bir kadın nüfusun varlığı kabul edilerek İstanbul'un 1830'lardaki nüfusunun 353.616 kişi olduğu,[2] buna eklenecek askerî kadroları ve eksik sayımı da dikkate alarak bu miktarın 450 bin dolaylarına ulaşacağı söylenebilir.

Bu rakama dayanarak İstanbul'un iâşe ihtiyacını tahmin edebiliriz. Bir kişinin yıllık buğday tüketiminin ortalama olarak 205 kg (yaklaşık 8 kile) olduğu kabul edilirse[3] 450 bin kişilik bir nüfusun yıllık buğday ihtiyacı 3,6 milyon kile (92,4 bin ton) olacaktır.[4] Nitekim 18. yüzyılın sonlarında yapılan bir sayıma göre, İstanbul fırınlarının yıllık ekmek yapma kapasiteleri de bu miktara yakındır. İstanbul'da 1790'larda fırınların işleyebilecekleri buğday miktarını

2 Tarihçi Lütfi Efendi, bu tarihlerde İstanbul'un nüfusunun 359.089 kişi olduğunu yazmaktadır. *Tarih-i Lütfi*, c. 2, s. 63.

3 Colin Clark-Margaret Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture*, Londra: Macmillian, 1970, s. 58.

4 Cevdet Paşa da Zahire Nezâreti'nin kurulduğu yıllarda İstanbul'un yıllık zahire ihtiyacının 3 milyon kile olduğunu belirtmektedir. *Tarih-i Cevdet*, c. 6, Dersaadet, 1309, s. 95.

belirleyen taş sayısı 1.152,5'dur.[5] Her taşın işleyebileceği buğday miktarı ise günde 9 kiledir. Buna göre İstanbul fırınlarının yılda işleyebilecekleri buğday miktarı 3,8 milyon kile (97 bin ton) dolaylarındadır.

Zahire Nezâreti'nin Kuruluşu ve Temel Görevleri

İstanbul'un iâşesi, merkezî yönetimin daima önemli bir ilgi alanı olmakla birlikte, şehrin büyük miktarlara ulaşan zahire ihtiyacı 19. yüzyıl öncesinde yarı resmî, yarı özel statüde kabul edebileceğimiz kapan tüccarı tarafından tamamen karşılanabiliyordu.[6] Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapan tüccarının faaliyetleri İstanbul'un özellikle kış aylarındaki iâşesinin sağlanmasında yetersiz kalmaya başlamış ve devlet bu alanda doğrudan rol almak zorunda kalmıştır.[7] Başlangıçta devletin ihtiyat amacıyla yaptığı sınırlı ölçüdeki mubayaaların depolanarak ihtiyaç hâlinde İstanbul fırınlarına dağıtılması şeklinde başlayan bu gelişme, yüzyılın sonlarında ayrı kadroları ve hazinesi olan bir nezâretin kurulması ile sonuçlanmıştır.[8]

İstanbul'un iâşe işlerini yürütmek üzere kurulan ve başına müstakil bir nazır tayin edilen Zahire Nezâreti, 25 Ekim 1793 tarihli talimnâmesine göre şu görevleri üstlenmişti:[9]

1. Kapanın ve diğer tüccarın zahire işlerini denetlemek ve onların zahire getirmelerine yardımcı olmak,
2. Zamanı içinde Eflâk, Boğdan, Tuna ve Karadeniz sahillerinden ve gerekirse Akdeniz'den büyük miktarlarda zahire

---

5 BOA, *MAD.d. nr. 10015*, s. 132-4, 21.9.1205/22.7.1791.

6 Lütfi Güçer, "18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İâşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 11, s. 411.

7 18. yüzyıl sonlarında İstanbul'un iâşesinin ne denli büyük bir problem hâline geldiğini şu örnekte görmek mümkündür: Ağriboz muhafızı Ahmed Pâşa, Ağriboz mütesellimliğinin kendisine ihale olunması hâlinde İstanbul'a her yıl 100 bin kile zahire göndermeyi teahhüd etmiş ve bu teahhüd üzerine liva mütesellimliği kendisine ihale olunmuştu. BOA, *MAD.d. nr. 7874*, s. 16, 11.5.1204/27.1.1790.

8 Câvid, *Tarih-i İbretnümâ-i Devlet*, İÜMK TY, nr. 5945.

9 BOA, *MAD.d. nr. 8591*, s. 4-5, 19.3.1208/25.10.1793.

getirerek devlete ait depolarda en azından 2 milyon kile zahire bulundurulmasını sağlamak,
3. Zahire Nezâreti'nin ayrıntılı gelir ve gider hesaplarını tutmak,
4. Tüccarın gerek mahallinde mubayaa fiyatlarını ve gerekse İstanbul'da fırıncılara satış fiyatlarını takip ederek ekmek fiyatlarını buna göre belirlemek,
5. Fırınların çıkardıkları ekmeklerin fiyat ve kalitesini denetlemek,
6. Gerek tüccarın ve gerekse nezâretin fırıncılardan olan alacaklarını takip ederek tahsilini sağlamak,
7. Zahire taşıyan gemilerin sayısını artırmak ve zahire nakliyle ilgili deniz trafiğini düzenlemek,
8. Her bölgeden zahirenin öncelikle İstanbul'a gönderilmesini sağlamak, Rumeli'den Anadolu'ya zahire taşınmasını ve yabancılara zahire satışını önlemek.[10]

Görüldüğü gibi Zahire Nezâreti İstanbul'un zahire işlerini bütün yönleriyle düzenleyen bir iktisadî devlet teşebbüsü niteliğindeydi. Nitekim nezâret kısa bir süre sonra kendisine tahsis edilen 2.553.500 guruş kuruluş sermayesine sahip ayrı bir hazine ile bu niteliğini daha da güçlendirmiştir. Zahire Nezâreti, Nizam-ı Cedit'in ilgası sırasında kaldırılmışsa da kısa bir süre sonra yeniden kurulmuş[11] ve varlığını Tanzimat dönemine kadar sürdürmüştür.

Zahire Nezâreti'nin Faaliyetleri

Zahire Nezâreti'nin faaliyetlerinin önemli bir yönünü kapan tüccarının faaliyetlerini düzenleyici ve daha çok da destekleyici çalışmalar oluşturuyordu. Zahire Nezâreti, kapan tüccarının gittiği bölgede bol ve ucuz mal bulabilmesine yardımcı oluyor, satın aldığı malları İstanbul'a taşıyabilmesi için tedbirler alıyor ve özellikle de zahire kaçakçılığını önlemeye çalışarak mal arzının bol

10 Zahire Hazinesi'nin yönetmelik esasları için bkz. Yavuz Cezar, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi", *Toplum ve Bilim*, sayı: 6-7, s. 111-156.

11 BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 313, 29.8.1223/20.10.1808.

olmasını sağlamaya gayret sarf ediyordu. Öyle ki zahirenin bir yerden diğer bir yere kapan tüccarı tarafından taşınması bile çok sıkı bazı formalitelere bağlanmıştı.[12] Zahire Nezâreti, fiyatların karşılıklı pazarlıkla tespitinde üretici ve kapan tüccarı arasında hakem rolü oynuyor, böylelikle üreticinin aşırı fiyat isteklerini önlüyor,[13] gerektiğinde tüccara sermaye vererek malî bakımdan onu destekliyor,[14] fırıncılardan olan alacaklarının tahsiline yardımcı oluyor, zahirenin İstanbul'a taşınması için gemilerin seferlerini düzenliyor; hatta devlet gemilerinin bazılarını bu işe tahsis ediyordu.[15]

Zahire Nezâreti'nin kapan tüccarına bu yardımcı rolü dışında asıl önemli fonksiyonu, doğrudan doğruya devlet adına mubayaa yaparak İstanbul'da devlete ait depolarda biriktirip ihtiyaç zamanlarında İstanbul fırınlarına dağıtmasıydı. Zahire Nezâreti zaman zaman bir kapan tüccarı gibi serbest piyasa fiyatlarıyla kapandan mubayaa yapmaktaydı. Bu şekildeki mubayaalar Zahire Nazırı ile tüccar arasında yapılan pazarlıkla gerçekleşiyordu. Hatta 19. yüzyılın başlarından itibaren Zahire Nezâreti, İstanbul'a gelen Rus buğdaylarından da önemli miktarlarda satın alarak gerekli olduğunda İstanbul fırınlarına dağıtıyordu.[16] Fakat nezâretin mubayaalarının çok büyük bir bölümü resmî fiyatlarla yapılıyordu. Zahire Nezâreti, mubayaalarında nitelikleri ve ekonomik sonuçları birbirinden oldukça farklı iki yöntem uyguluyordu. Mirî ve rayiç mubayaası adı verilen bu iki yöntemin tarihî gelişmeleri de farklı olmuştur.

---

12 BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 33, 21-30.9.1214/16-25.2.1800.

13 BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 53-4, 11-20.3.1215/1-10.8.1800; *aynı defter*, s. 147-9, 11-20.4.1216/20-29.9.1801; *aynı defter*, s. 160-1, 1-10.3.1217/2-11.7.1802.

14 Tuna ve Karadeniz bölgesinden mubayaa yapacak kapan tüccarına 1792 yılında devlet tarafından 150 bin guruş sermaye verilmişti. İstanbul Müftülüğü Arşivi, *İstanbul Şeriyye Sicilleri, nr. 61*, s. 47-8, 3.5.1207/17.12.1792.

15 BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 259, 8.4.1205/15.12.1790.

16 Rusya ile yapılan ticaret anlaşmasına göre Rusya'dan Rus tüccarı malı olarak İstanbul'a gelen buğdayın gerek duyulduğu takdirde İstanbul'da satın alınması, gerek duyulmadığı takdirde ise Akdeniz'e geçmesine izin verilmesi gerekiyordu. 1805'e kadar fiyatı yüksek olduğundan gerekli olmadığı belirtilerek bu buğdayın Akdeniz'e geçmesine izin veriliyordu. Fakat bu tarihten sonra gerek duyulan senelerde Rus buğdayından da satın alınması kararlaştırılmıştır. BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 238, 1.1.1220/1.4.1805.

Zahire Nezâreti'nin kuruluşundan sonra uygulanan rayiç mubayaa yönteminin aksine, mirî mubayaanın başlangıç tarihi çok daha eskilere gitmektedir. Daha önceleri yalnız askerî amaçlarla kullanılan mirî mubayaa yönteminden 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru İstanbul'un iâşesi konusunda da yararlanılma yoluna gidilmiştir.[17] Çoğunlukla Rumeli bölgesinde uygulanan bu yöntemde mubayaası yapılacak zahire miktarı bölgeler arasında üretim kapasitelerine göre dağıtılıyor ya da zamanın deyimiyle "tertip" ediliyordu. Her kazaya gönderilen bir fermanla tertip edilen zahire miktarı belirtiliyor ve halkın bu miktardaki zahireyi, devletçe tayin edilen mubayaacılara teslim etmesi isteniyordu. Mirî mubayaada üreticiye ödenecek fiyatlar buğday için 20, arpa için 10 pare idi. 18. yüzyılın ikinci yarısının başlarında belirlenen bu fiyatlar, yaklaşık bir yüzyıl süresince hiç değişmemiş ve bu yüzden üreticiye ödenen fiyat, piyasa fiyatlarıyla mukayesesi imkânsız sembolik bir bedel hâline gelmiştir. Ancak 1830'larda yapılan bir zamla bu fiyatlar beş katına çıkarılarak buğday için 100 ve arpa için 50 pare olmuşsa da yine de piyasa fiyatlarının çok gerisinde kalmaktan kurtulamamıştır.[18]

Osmanlı malî idaresinde vergilerin kaza içinde dağılımının bir malî otonomi esası çerçevesinde kaza halkına ya da daha doğru bir deyimle yöneticilerine bırakılması, mirî mubayaa alanında da geçerli bir prensipti. Nitekim merkezî yönetim yalnızca kazanın toplam yükümlülük miktarını belirlemekle yetiniyordu. Kazanın kadısı ve âyanı, her köy ve mahallenin kadı sicillerinde kayıtlı çift sayısını dikkate alarak her şahsın "hâl ve tahammülüne" göre bu miktarı kaza halkı arasında paylaştırıyordu.[19]

18. yüzyılın sonlarında Nizam-ı Cedit hareketinin bir parçası olarak, mirî mubayaa sisteminin yol açtığı haksızlıkları önlemek

---

17 BOA, *MAD.d. nr. 2468*, s. 1-207, 1147-1148/1735-1776; *MAD.d. nr. 10348*, s. 1-367, 1162-1168/1749-1758.

18 BOA, *MAD.d. nr. 7930*, s. 24, 23.1.1246/14.4.1830.

19 BOA, *MAD.d. nr. 7609*, s. 4-5, 8.3.1192/6.4.1778; *MAD.d. nr. 7930*, s. 135-6, 2.4.1247/10.9.1831. Yenişehir kazasından mubayaası istenen buğdayın mahallinde yapılan tevzi defterine göre çift başına 3 kile 4 kıyye (yaklaşık 80 kg) buğday düşüyordu. BOA, *MAD.d. nr. 8510*, s. 38, 19.8.1171/28.4.1758.

için mirî mubayaa yerine rayiç mubayaa yöntemi getirildi.[20] Rayiç mubayaa sistemi ile Nizam-ı Cedit arasında daha sonra Nizam-ı Cedit'in kaldırılması sırasında da görülecek olan bu kader birliği, yeni yönetimin ticareti serbestleştirme düşüncesinin bir işareti olarak değerlendirilebilir. Nitekim yalnız mirî mubayaa sisteminin kaldırılması ile yetinilmemiş, Nizam-ı Cedit hareketinden kısa süre önce kapan tüccarının yapacağı mubayaalar için de devlet tarafından fiyat tayini yönteminden vazgeçilerek serbest piyasa esasını getirme teşebbüsünde bulunulmuştur.[21]

Rayiç mubayaası, temel olarak mubayaa fiyatı bakımından mirî mubayaadan farklı bir nitelik taşıyordu. Rayiç mubayaa sisteminde fiyatın esas olarak gerçek piyasa fiyatı olması gerekiyordu. Ancak uygulamada rayiç mubayaa fiyatı da gerçek piyasa fiyatı değildi. Rayiç mubayaa uygulamasının başlangıcında piyasa fiyatına oldukça yakın olarak tespit edilen ve "rayiç-i mutedile" olarak adlandırılan bu fiyat da zamanla piyasa fiyatlarının gerisinde kalmıştır.

Mirî mubayaada olduğu gibi kazalar arasında tertip yöntemiyle dağıtılan rayiç mubayaası, mirî mubayaadan farklı olarak çoğunlukla kaza halkı arasında bir vergi gibi tevzi edilmiyor; üreticilerden, çiftlik ve ambar sahiplerinden, öşür geliri olarak elinde zahire bulunduran mültezimlerden isteniyordu.[22]

Nizam-ı Cedit'in sona ermesiyle birlikte rayiç mubayaası da kaldırılarak yeniden mirî mubayaaya dönülmüştür. Kararda rayiç mubayaasının kaldırılmasına gerekçe olarak mubayaadan doğan malî yükün yalnızca üreticilere ve zahire sahiplerine düşmesi, iktisadî bakımdan güçlü olduğu halde zahiresi bulunmayan pek çok

---

20 "... İşbu rayiç zahairin tertibden garaz cânib-i mirîye bir nevi nef' ve ivaz husûlü için olmayıp ahâli ve reayaya mubayaa bahanesiyle terettüb eden teaddiyâtın def ve refi..." BOA, *Zahair Defterleri, nr. 15*, 21-30.7.1207/4-13.3.1793.

21 Tekirdağı'na gönderilen fermanla İstanbul için satın alınan zahirenin "kat' olunan fiyat-ı malûme nizâmı ref ve ilka" olunarak üreticinin piyasaya getireceği zahirenin "revacı ne veçhile ise bâyi ve müşteri beyninde bi-t'terâzi bey' ve şirâ" olunması istenmiştir. BOA, *Zahair Defterleri, nr. 15*, 21-29.5.1202/18-27.2.1788. Ancak bu usulden İstanbul'da zahire fiyatlarının yükselmesine yol açacağı endişesiyle kısa süre sonra vazgeçilmiştir. *Aynı defter*, 1-10.6.1202/9-18.3.1788.

22 BOA, *Zahair Defterleri, nr. 15*, 21-29.10.1206/11-20.6.1792.

varlıklı kimsenin bu malî yükümlülüğün dışında kalması gösteriliyordu.[23] Fakat uygulamada bu tarihten sonra da mirî mubayaa yanında rayiç mubayaa da varlığını sürdürdü. İstanbul'un iâşesinde bu iki yöntemden birlikte yararlanıldı. Buna göre bölgelerden rayiç ve mirî fiyatlarla satın alınacak zahire miktarları ayrı ayrı tertip usulü üzere dağıtılıyordu. Tertip edilen zahirenin kazalar arası dağılımı ve her kazanın, ürünü hangi limana teslim edeceği ve mubayaanın kimin tarafından yapılacağı merkez tarafından belirleniyordu.

Yapılan tespitlere göre 1225/1810 yılında İstanbul'un ihtiyacını karşılamak üzere bütün imparatorluk çapında mirî fiyatlarla mubayaa olunmak üzere 991.876 kile buğday ve 258.510 kile arpa; rayiç fiyatlarla mubayaa olunmak üzere de 4.335.333 kile buğday, 1.206.667 kile arpa, 745.000 kile darı ve 40.000 kile mısır tertip edilmesi mümkündü. Mirî fiyatlarla satın alınacak 991.876 kile buğdayın yarısından fazlası Balkan, ¼'ü Anadolu ve % 15'i de Trakya bölgesinin; rayiç fiyatlarla satın alınabilecek 4.335.333 kile buğdayın ise % 45,1'i Anadolu, % 22,6'sı Balkan, % 12,7'si Trakya ve % 19,7'si Akdeniz adaları ile Doğu Akdeniz bölgesinin payını oluşturuyordu.[24] Yalnız yukarıda verilen rakamlar fiilen mubayaası yapılan miktarları ifade etmeyip o bölgelere normal ürün alınan yıllarda tertip edilebilecek âdeta bir kota niteliğindeydi. Gerçekten mubayaası yapılan miktarlar o bölgedeki üretim durumuna göre değişiyordu. İyi ürün alınan bölgelerde satın alınan miktarlar belirlenen kotalara yaklaşırken, kötü ürün alınan bölgelerde bu miktarların çok altında kalıyor, hatta hiç mubayaa yapılamıyordu.[25] Ayrıca Zahire Nezâreti de o yılın üretim durumunu ve İstanbul'un ihtiyaçlarını dikkate alarak bir ayarlama yapıyor ve

---

23 BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 298-9, 17.4.1222/24.6.1807; *MAD.d. nr. 8591*, s. 38-9, aynı tarih; *MAD.d. nr. 10015*, s. 229, aynı tarih.

24 *Tersane ve Matbah-ı Âmire, Maden ve Sâire Defteri*, İÜMK TY, nr. 8826.

25 BOA, *KK.d. nr. 5577*, 1227/1812. Örneğin 1225/1810 yılı için Selanik sancağına bağlı kazalardan mirî fiyatla mubayaa olunmak üzere 120 bin kile buğday ve 35 bin kile arpa tertip edilmiş, ancak 38.666 kile buğday ile 14.428 kile arpa tahsil edilebilmişti. Yine aynı sancağa rayiç fiyatla mubayaa olunmak üzere 293.333 kile buğday ve 121.667 kile arpa tertip edilmiş, bundan da ancak 91.439 kile buğday ile 40.402 kile arpa tahsil edilebilmişti.

İstanbul'a yakın bölgelere öncelik veriyor, uzak bölgelerden ancak gerek olduğu takdirde mubayaa yapıyordu.

Zahire Nezâreti gerek mirî ve gerekse rayiç fiyatlarla satın alacağı zahirenin çok önemli bir bölümünü Marmara ve Akdeniz kıyısındaki limanların çevresindeki kazalardan istiyordu. Daha ucuza mubayaa yapılabileceği halde Karadeniz ve Tuna bölgesindeki limanların hinterlandındaki kazalara zahire tertip edilmemesi başlıca iki nedene dayanıyordu. Birinci ve en önemli neden, bu bölgelerde üretilen tahılın zaten kapan tüccarı aracılığıyla İstanbul'a gelmesiydi.[26] Bu yüzden Zahire Nezâreti ile kapan tüccarı arasında bu bölgeleri kapan tüccarına bırakan zımnî bir anlaşma söz konusuydu. Zahire Nezâreti bu bölgelerde kapan tüccarının yetersiz kaldığı durumlarda bir tüccar gibi mubayaa yapmakla yetiniyor[27] ya da tüccarın bu bölgelerden getirdiği zahireyi İstanbul'da kapanda satın alıyordu.

Zahire kaçakçılığının çok yaygın olduğu Marmara ve Akdeniz bölgelerinde kapan tüccarının faaliyetleri sınırlı kalıyordu. Özellikle Akdeniz'in Rumeli topraklarında zengin çiftlik sahipleri ve iltizam işleri nedeniyle ellerinde yüklü miktarda zahire bulunduran mahallî güçler, bu zahireleri kapan tüccarının verebileceği fiyatların çok üzerindeki yüksek fiyatlarla yabancılara satarak önemli kazançlar sağlıyorlardı.[28] Zahire Nezâreti bu bölgelerden kendi-

---

26 Nitekim kapan tüccarı 1207/1792 yılında İstanbul'a Alçaklar denen Varna, Balçık, Bergos ve çevresinden 900 bin, İbrail ve Kalas limanlarından da 1,5 milyon kile zahire getirmeyi teahhüt etmişlerdi. İstanbul Müftülüğü Arşivi, *İstanbul Şeriyye Sicilleri, nr. 61*, s. 47-8, 3.5.1207/17.12.1792 ve s. 89-90, 3.12.1207/12.7.1793.

27 Bergos limanında rayiç fiyatla zahire mubayaasına memur olan Seyyid Ali'ye gönderilen fermanda kendisinin ancak kapan tüccarının yetersiz kaldığı durumlarda mubayaa yapmakla görevli olduğu belirtilmekteydi: "Senin memuriyetinden maksud-i aslî daima kapanlının tedarik ve nakl edegeldikleri zahireden fazla külliyetli zahâir mubayaa olunmak ve iskeleye zahire geldikde kapanlı sermayesi ve âdemleri bulunmaz ise ashâb-ı zahâire güçlük olmayub bir sefer ziyâde etmeleri için derhal gelen zahirenin akçesini sen verib ol veçhile mutaddan ziyade zahire cem ve nakl kılınmak maslahatı iken gemileri ve sermaye akçeleri mevcud olan kapanlının alacağı zahireyi sen aldığın suretde meram hasıl olmayacağı..." BOA, *MAD.d. nr. 7549*, s. 200, 27.8.1207/9.4.1793.

28 "Akdeniz havalisinde olan mukataat voyvodaları vücûh-i memleketden müteferrid ve sâhib-i nüfuz âdemler berrâniye zahire vermeği ve bu takrib yedlerinde olan mukataat ve emlâkden katî küllî ticaret etmeği itiyad ermek..." BOA, *MAD.d. nr.*

si mubayaa yaparak kaçakçılığı engellemeye gayret gösteriyordu. Nezâretin mubayaalarında bu bölgelere öncelik vermesinin ikinci bir nedeni de daha kaliteli ve hava şartlarına daha dayanıklı olan Akdeniz bölgesi buğdaylarının depolarda daha uzun bir süre çürümeden kalabilmesiydi.[29]

Mirî mubayaa bir vergi karakteri taşıdığından bazı gruplara tanınan vergi muafiyetleri mirî mubayaa için de geçerliydi. Öncelikle vakıf ve has köyler için bu durum söz konusuydu. Oysa rayiç mubayaası "ivaz"lı bir muamele ya da fermanlardaki deyimiyle "bey' ve şira kabilinden" olduğundan bu mubayaa için muafiyet iddiaları geçerli değildi.[30]

Gerek mirî ve gerekse rayiç mubayaasında ürünün aynen tahsil edilmesi gerekiyordu. Fakat herhangi geçerli bir nedenle aynen tahsil edilememesi hâlinde bedele çevriliyordu. Bedele çevrilirken tespit edilen fiyat, mubayaa için belirlenen fiyatın çok üstünde oluyordu. Devlet bu farkla hazinenin ürün olarak tahsil edememekten doğan zararını karşılamış oluyordu. Çünkü piyasadan alınacak olan zahirenin fiyatı, mirî ve rayiç fiyatların çok üstündeydi. Bu durumu birkaç örnekle açıklığa kavuşturalım. Çal kazasına gönderilen bir fermanda 1236/1821 yılı ürününden mirî fiyatla (20 pare) 2.517, rayiç fiyatla (4 guruş) 2.100 kile buğday mubayaa edilerek Mudanya limanına taşınması isteniyordu. Fakat çekirge istilâsı ve kazanın limana uzaklığı nedeniyle aynî ürün yerine bu yükümlülüğün bedele çevrilmesi kararlaştırıldı. Mubayaacı maaşı olan 10 kilede 1 kile "ondalık"la beraber 9,5 guruştan bedele çevrilmesi uygun bulundu. Bu bedelden mirî mubayaa için 20 pare ve rayiç mubayaa için 4 guruş düşülerek yapılan hesaba göre Çal kaza-

---

8571, s. 209-210, 29.11.1208/28.6.1794. Bergama çevresinde çok sayıda çiftliği olan Bergama voyvodası Arabzade Elhac İsmail çiftliklerinden elde ettiği üründen ve iltizamında olan bölgelerin öşür gelirlerinden ambarlarında biriktirdiği 500 bin kileyi aşkın (12,5 bin ton) buğdayı Çandarlı limanına taşıtarak oradan adalara ve düşman gemilerine yüksek fiyatlarla satmıştı. BOA, *MAD.d. nr. 8510*, s. 68, 9.6.1171/18.2.1758. Kaçakçılıkla ilgili başka belgeler için bkz. BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 110-1, 11.3.1216/22.7.1801; *aynı defter*, s. 106-7, 11-20.2.1216/23.6-2.7.1801; *aynı defter*, s. 60, 15.4.1215/6.9.1800.

29 BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 209-210, 29.11.1218/11.3.1804.

30 BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 226, 8.3.1205/15.11.1790.

sı halkı Zahire Hazinesi'ne 36.592 guruş borçlandı.[31] Görüldüğü gibi bedele çevrilmede uygulanan fiyat mirî mubayaa için ödenen fiyatın 19, rayiç mubayaa için ödenen fiyatın ise 2,4 katıydı. Yine Ankara, Kütahya ve Çankırı sancaklarından 1249/1833 yılında istenen mirî mubayaa, bedele çevrilirken İstanbul piyasasında Rus buğdayının fiyatı olan 12,5 guruş esas alınmış, mirî mubayaa bedeli (2,5 guruş) düşülerek bedele çevirme fiyatı 10 guruş olarak belirlenmişti.[32]

Mubayaacı olarak ya âyan, mütesellim gibi mahallî güç sahibi kişiler ya da merkezde görevli memurlar tayin ediliyordu. Mubayaacılara yapacakları ödemelere mahsuben Zahire Hazinesi'nden bir miktar peşin ödemede bulunuluyordu. Mubayaacılar da tıpkı kapan tüccarları gibi bunun bir kısmını çiftlik sahiplerine ve çiftçilere "orakçı akçesi" adıyla daha sonra verecekleri zahire karşılığında kredi olarak dağıtıyorlardı.[33] Mubayaa işinin bitmesinden sonra mubayaacıların satın aldıkları miktarların, İstanbul'da Tersane ambarlarına teslim ettikleri zahire miktarlarının, yaptıkları masrafların ve kendilerine yapılan ödemelerin muhasebesi yapılarak kalan borçları kendilerinden tahsil ediliyor, alacakları kendilerine ödeniyordu.[34] Mubayaa ücreti olarak her 10 kilede 1 kile "ondalık" alan mubayaacılar bu zahireyi İstanbul'a getirerek kapanda satıyorlar[35] ve böylece mubayaa işinden önemli kazançlar sağlıyorlardı.[36]

Gerek mirî ve gerekse rayiç mubayaa usulü, çok çeşitli yolsuzluklara neden oluyordu. Mubayaacı olarak tayin edilen kişiler, bu vesile ile halka çok çeşitli haksızlıklar yapıyorlardı. "Kolcu akçesi

---

31 BOA, *KK.d. nr. 5583*, 1240/1825.

32 BOA, *MAD.d. nr. 7930*, s. 242-3, 13.8.1249/26.12.1833.

33 BOA, *MAD.d. nr. 7929*, s. 26, 7.2.1208/14.9.1793; *aynı defter*, s. 386, 23.1.1210/9.8. 1795.

34 Menteşe sancağı mubayaacısı Hassa Silâhşörlerinden Haşim Bey'in muhasebesi için bkz. *BOA, KK.d. nr. 5580*. 1209/1794-5 yılı için Kuşadası ve Çandarlı limanlarından rayiç mubayaasına memur Kütahyalı Elhac Ahmed Ağa'nın muhasebesi için bkz. BOA, *KK.d. nr. 2958*.

35 BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 21, 28.5.1204/13.2.1790.

36 Selanik mubayaacısı Mahmud Bey'in ondalığı olan 5.108 kile buğday, kapanda 108 pareden satılmış; taşıma ve diğer masrafları olan 1.908 guruş düşülerek kendisine 11.883 guruş kalmıştı. BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 233, 9.8.1205/13.4.1791.

ve tuzluk ve yazıcı ve keyyâl ücretleri" gibi çeşitli adlar altında haksız isteklerde bulunuyorlar, zahireyi hileli kilelerle ölçüyorlar, ürün yerine para istiyorlar, halka teslim ettikleri ürünün bedelini ödemiyorlardı. Devlete de aldıkları zahire yerine düşük kaliteli karışık zahire teslim ediyorlardı.[37] Tertip edilen zahirenin mahallinde kaza halkı arasında dağılımında da çeşitli haksızlıklar yapılıyordu. Mahallî güç sahibi kişiler ve zengin çiftlik sahipleri kendi hisselerini de küçük çiftçilere yüklüyorlardı.[38]

Satın alınan zahireler ya mahallindeki ambarlarda ya da doğrudan doğruya İstanbul'a taşınarak Tersane-i Âmire'deki mirî ambarlarda depo ediliyordu. Depo edilen bu zahireler ihtiyaç durumuna göre askerî tayinatlar veya İstanbul'un iâşesi için kullanılıyordu. İstanbul'da kapana zahire gelmediği için darlık çekilen kış aylarında Tersane ambarlarından fırıncılara İstanbul kadısının ilâmı üzerine zahire dağıtılıyordu.[39]

Rayiç ve mirî mubayaa sistemlerinin bir arada uygulanmaları 1830'lara kadar sürdü. Bu tarihte yine rayiç mubayaa uygulaması kaldırılmıştır. Mirî mubayaa tertibatından 1828 yılına kadar halkın zimmetlerinde kalan miktarlar bağışlanmış, bu tarihten sonra tertip edilecek miktarların tamamen tahsil edilerek askerî tayinatlar için kullanılması kararlaştırılmıştır.[40] İstanbul'a uzaklığı veya başka bir nedenle bir bölgenin aynen tahsil edilemeyen mubayaa hissesi, İstanbul'da piyasadan satın alınarak bedeli o bölgeden istenecekti.[41] Nihayet 1839'da Tanzimat'la birlikte mirî mubayaa tertibatı tamamen kaldırılmıştır.[42] Böylece İstanbul'un iâşesi, tamamen serbest piyasa şartlarına bırakılmıştır.

---

37 BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 206-10, 29.9.1218/11.3.1804; *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet, 1309, c. 6, s. 93-4.

38 "Selanik sancağında kâin bazı kazalarda olan çiftlikât ve alaka ashâbı muafiyet iddiasıyla ve sâir türlü gadr ve bahane ile mubayaa hissesi vermeyerek mübayaât-ı mirîyye bütün bütün rençberan fukarasına tarh ve taksim oluna geldiği..." BOA, *MAD.d. nr. 7930*, s. 145, 10.6.1247/16.11.1831.

39 BOA, *MAD.d. nr. 4641*, s. 80-109, 1210-1223/1795-1808; *MAD.d. nr. 4630*, s. 1-147, 1223-1250/1808-1834.

40 Bu karara rağmen askerî tayinatlardan artakalan kısmın İstanbul fırınlarına satılmasına devam edilmiştir.

41 BOA, *MAD.d. nr. 7930*, s. 27, 29.1.1246/20.7.1830.

42 BOA, *MAD.d. nr. 12345*, s. 54, 29.7.1255/8.10.1839.

Zahire Nezâreti'nin Faaliyetleri ile İlgili Kantitatif Veriler

Bu bölümde Zahire Nezâreti'nin faaliyetlerinin zaman içindeki gelişmesini değerlendirmeye imkân veren bazı veriler ele alınacaktır. Tablo 1.2'de nezâret hazinesinin yıllık kasa giriş ve çıkışları görülmektedir. Bu tablo aylık olarak düzenlenen ve Zahire Hazinesi'nin kasasına gelir olarak giren ve gider olarak çıkan miktarları gösteren cetvellerden çıkarılmıştır.

Girişlerin büyük bir bölümü fırınlara yapılan zahire satışları karşılığında sağlanan gelirlerdir. Ayrıca aynî zahire yerine yükümlülükleri bedele çevrilen bölgelerin mubayaa fiyatı ile bedele çevrilme fiyatı arasındaki farktan doğan borçlarından tahsil edilen miktarlar, mubayaa memurlarına ve gemicilere fazla olarak yapılan ödemelerden geri alınanlar ve zaman zaman Zahire Hazinesi'nin diğer hazinelere verdiği borçlardan geri ödenenler ya da Zahire Hazinesi'nin malî sıkıntı içinde olduğu zamanlarda diğer hazinelerden aldığı borçlar da yer almaktadır.

Hazinenin çıkışları arasında ise mubayaa memurlarına mubayaa bedeli olarak ödenen miktarlar, gemicilere ödenen taşıma ücretleri, nezâret memurlarına ve işçilerine yapılan ücret ödemeleri, nezâretin idarî masrafları, depolarının inşa ve imarı için yapılan harcamalar ve nezâretin diğer hazinelerden aldığı borçlara karşılık yaptığı ödemeler yer almaktadır. Hazinenin hesaplarında bu veriler gelir ve gider olarak belirtilmişse de gerçekte yalnızca kasa hareketlerini göstermektedirler. Ancak hazinenin gelir ve giderlerinin yaklaşık bir göstergesi olarak da kabul edilebilirler. Bu nedenle Zahire Nezâreti'nin faaliyet hacminin zaman içindeki gelişmesini belirlemekte yararlı olabilirler. Hazinenin ilk kuruluş yıllarında ortalama 3 milyon guruş dolaylarında olan kasa giriş ve çıkışları, dönemin sonunda 20 milyonu aşmıştır.

Zahire Nezâreti'nin genel gelişmesinin daha doğru bir göstergesi nezâret hazinesinin sermayesinde görülen büyümedir. Fakat elimizde yalnız hazinenin kuruluş tarihindeki sermaye miktarı ile 1798 yılının iki ayrı tarihindeki sermaye miktarları bulunmaktadır

(Tablo 1.3). Tabloda da görüleceği gibi Zahire Hazinesi'nin sermayesi 5,5 yıla yaklaşan bir sürede 2,6 milyon guruştan 5,4 milyon guruşa yükselmiştir. Bu rakamlar yıllık olarak % 15 dolaylarında bir sermaye büyümesine tekabül etmektedir. Bu oran bir bakıma Zahire Nezâreti'nin bir iktisadî teşebbüs olarak kârlılığının göstergesi sayılabilir. Ancak bir yandan başkent halkına ucuz zahire sağlamak ve stok ayarlaması yaparak halkın zahire konusunda karşılaşabileceği güçlükleri yenmek, sıkıntılarını hafifletmek gibi sosyal bir amaç güden; öte yandan da kısmen ordunun zahire ihtiyacının karşılanmasına yardımcı olmak ve hatta hazinenin sıkıntılı zamanlarında devlete borç vermek gibi bir fonksiyon üstlenen Zahire Nezâreti Hazinesi'nin yalnız kârlılık ölçülerine göre değerlendirilmesi doğru değildir.[43]

Zahire Nezâreti'nin 1223-1240/1808-1825 yılları arasındaki bazı yıllarda İstanbul'daki depolarına getirttiği ve bu depolardan fırıncılara, imaret ve saray fırınları ile askerî fırınlara dağıttığı çeşitli zahirelerin toplam miktarları Tablo 1.4 ve 1.5'te yer almaktadır. Zahire Nezâreti her yıl ortalama olarak 1,5 ve hatta bazı yıllarda 2 milyon kile dolaylarında zahire getirtip dağıtıyordu. Buna göre Zahire Nezâreti'nin İstanbul zahire piyasası içindeki payı 1/3 ile 1/2 arasında değişiyordu. Nezâretin dağıttığı zahirenin en büyük alıcısı İstanbul halkı için ekmek çıkaran fırıncılardı. Tablo 1.6'da Zahire Nezâreti'nin 1210-1250/1795-1835 yılları arasında İstanbul fırınlarına sattığı zahire miktarları görülmektedir. Bu 40 yıllık süre içinde İstanbul fırınlarına Zahire Nezâreti tarafından toplam 44 milyon kileyi (1.140.000 ton) aşkın zahire verilmiştir.

Tablo 1.7 ve 1.8'de ise fırıncılara satılan buğdayların hangi bölgelerden getirildikleri görülmektedir. Buna göre İstanbul fırınlarına Zahire Nezâreti tarafından verilen buğdayların % 32,5 gibi önemli bir bölümünün geliş bölgesi Karadeniz'in Rumeli kıyılarıdır. İkinci

---

[43] Hazinenin 1798 yılına ait sermaye hesaplarından anlaşılacağı gibi devletten önemli miktarda alacağı bulunuyordu. Bu tarihten sonra da hazinenin sıkıntılı zamanlarında sık sık bu kaynağa başvurulmuştur. BOA, *MAD.d. nr. 16087*, s. 1-77, 1219-1228/1804-1814. Hazineye dönmeyen bu alacaklar nedeniyle Zahire Nezâreti özellikle mubayaa dönemlerinde büyük malî sıkıntılara düşüyordu. BOA, *MAD.d. nr. 8571*, s. 162-3, 20.5.1217/18.9.1802.

önemli kaynak Marmara bölgesidir. Her iki bölge İstanbul fırınlarına dağıtılan buğdayların yarısının kaynağını teşkil etmektedir. Bunların dışında önemli bir kaynak da Mısır ve Rusya'dan getirilen buğdaylardır. Her iki kaynaktan gelen buğdayların payları da onda biri aşkındır.

İstanbul fırınlarına dağıtılan buğdayların getirildikleri bölgeler itibariyle dağılımında dönemin başı ile sonu arasında önemli bir farklılık gözlenmektedir. Ele aldığımız dönemin başlangıcında İstanbul fırınlarına dağıtılan buğdayların çok büyük bir bölümünün kaynağı imparatorluğun Rumeli bölgesi iken, dönemin sonlarında Anadolu'nun payı önemli ölçüde artış göstermiştir. 1795-1800 yılları arasında İstanbul fırınlarına Zahire Nezâreti tarafından dağıtılan buğdayların % 60'ının kaynağı Rumeli bölgesiydi. Bu oran 1800-1805 döneminde % 84'e ulaşmıştır. 1805-1810 döneminde de yine Rumeli bölgesi İstanbul'a getirilen buğdayların başlıca kaynağı olma özelliğini sürdürmüştür. Daha önce de değinildiği gibi bu dönemler rayiç mubayaa sistemi çerçevesinde nispeten piyasa fiyatlarına yakın bir mubayaa politikasının uygulandığı dönemlerdir. Mirî ve rayiç mubayaaların birlikte uygulandığı ve rayiç mubayaa fiyatlarının piyasa fiyatlarından uzaklaşmaya başladığı 1810 yılından itibaren İstanbul'a getirilen buğdayların içinde Rumeli bölgesinin payı azalmaya başlamıştır. 1795-1810 döneminde Rumeli bölgesi Zahire Nezâreti tarafından getirilen buğdayların % 65'ini sağlamışken, 1810-1835 döneminde bu oran % 35'e düşmüştür. Buna karşılık Anadolu'nun payı tam tersi bir değişme göstermiştir. Anadolu'nun payı daha önceki dönemlerde % 5'i bile bulmazken, 1810 yılından itibaren bir yandan yeniden mirî mubayaa alımlarına başlanması, öte yandan da mubayaa yükümlülüğünün Anadolu'nun iç kısımlarına doğru yaygınlaştırılması sonucu yükselmeye başlamış ve 1810-1814 döneminde % 14,9'a, 1814-1819 döneminde % 18,5'e, 1819-1824 döneminde % 26,1'e yükselmiş, 1824-1829 döneminde % 11,4'e düşmüşse de 1829-1835 döneminde yeniden % 22,4'e yükselmiştir.

Tablo 1.9'da ise aynı süre içerisinde fırınlara dağıtılan bu zahirelerin ortalama fiyatları görülmektedir. 1795 yılındaki fiyat-

ları 100 kabul edersek dönemin son yılı olan 1835'te buğdayın fiyat indeksi 358,4'e; arpanın fiyat indeksi 357,9'a yükselmiştir. Fakat dönemin içinde fiyat yükselişleri düzenli olmamıştır. Zahire Nezâreti'nin mubayaa politikasındaki değişmelere paralel olarak sıçrama şeklinde yükselmeler görülmüştür. Rayiç mubayaa sisteminin uygulandığı 1808 yılına kadar fiyatlar düşme eğilimi içinde olmuştur. Bu tarihten sonra fiyatlar, önemli bir yükselme göstermiş ve fakat daha sonra yeni bir mubayaa politikasının saptandığı 1246/1830 yılına kadar aynı seviyeyi aşağı yukarı korumuştur. Bu yılda fiyatlarda yeni bir yükselme olmuş ve bu yüksek fiyatlar dönemin sonuna kadar sürmüştür.

Sonuç

İstanbul gibi nüfusu yarım milyona yaklaşan dev bir şehrin iâşesi 18. yüzyılın sonlarına kadar devletin de desteğiyle kapan tüccarı tarafından sağlanmıştı. Ancak bir yandan kapan tüccarının kendi malî imkânlarıyla İstanbul'un iâşesini sağlama konusunda yetersiz kalmaya başlaması, öte yandan da devletin Nizam-ı Cedit hareketiyle başlattığı yeni teşebbüslere malî kaynak ararken ticarî gelirlerden de pay alma gayretleri içine girmesi 18. yüzyılın sonlarında İstanbul'un iâşe işleriyle uğraşmak üzere müstakil bir nazırın yönetiminde Zahire Nezâreti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Nezâret adına rağmen kuruluş amacı ve faaliyetlerinden de anlaşılacağı gibi kendisine ait bir hazinesi de olan bu kuruluş, modern anlamda bir iktisadî devlet teşebbüsü niteliğindeydi. Nezâret İstanbul'un iâşesinin sağlanması için zahirenin mahallinde satın alınmasından depolanmasına, merkeze taşınmasına ve dağıtımına kadar varan bir dizi faaliyeti üstlenmişti. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme çabalarının sonucu olan sınaî teşebbüslerle karşılaştırıldığında gerek işlem hacmi ve gerekse kadroları itibariyle dönemin şartlarına göre dev çaplı bir teşebbüs ilk kez bu alanda doğmuştu.

Zahire Nezâreti özel kesimin küçük birimler hâlinde yürüttüğü bir faaliyetin daha büyük ölçekli olarak düzenlenmesinden daha ötede bir nitelik taşıyordu. Çünkü Zahire Nezâreti normal bir alı-

Tablo 1.2 Zahire Hazinesi'nin Yıllık Kasa Giriş ve Çıkışları 1208-1255/1793-1839 (Guruş)

Hicrî tarih	Miladî karşılığı	Toplam girişler	Toplam çıkışlar
01.04.1208-29.12.1208	06.11.1793-28.07.1794*	2.898.622	2.788.581
01.01.1209-29.12.1209	29.07.1794-17.07.1795	6.204.905	5.219.042
21.03.1210-30.12.1210	05.10.1795-06.07.1796*	4.489.738	4.506.994
01.01.1211-29.12.1211	07.07.1796-25.06.1797	2.849.963	2.676.508
01.01.1212-29.12.1212	26.06.1797-14.06.1798	2.803.797	2.769.832
01.01.1213-30.12.1213	15.06.1798-04.06.1799	2.342.453	2.139.330
01.01.1214-29.12.1214	05.06.1799-24.05.1800	2.530.838	1.873.375
01.01.1215-29.12.1215	25.05.1800-14.05.1801	1.363.067	2.037.892
01.01.1216-29.04.1216	15.05.1801-08.09.1801*	457.871	779.309
01.01.1232-30.12.1232	21.11.1816-10.11.1817	5.816.205	6.436.237
01.01.1233-29.12.1234	11.11.1817-30.10.1818	6.326.980	6.931.441
01.01.1234-30.12.1235	31.10.1818-19.10.1819	2.990.161	2.908.857
01.01.1235-29.12.1236	20.10.1819-08.10.1820	1.900.752	1.314.272
01.01.1236-30.12.1237	09.10.1820-27.09.1821	8.422.275	9.147.619
01.01.1237-30.12.1237	28.09.1821-17.09.1822	8.284.600	8.291.156
01.01.1238-29.12.1238	18.09.1822-06.09.1823	5.656.054	5.714.816
01.01.1239-29.12.1239	07.09.1823-25.08.1824	5.300.107	5.346.597
01.01.1240-30.12.1240	26.08.1824-15.08.1825	5.665.555	5.675.215
01.01.1241-29.12.1241	16.08.1826-04.08.1826	6.852.745	6.767.033
01.01.1242-29.04.1242	05.08.1826-30.11.1826*	1.710.495	1.798.818
01.01.1246-30.12.1246	22.06.1830-01.06.1831	23.606.622	23.599.642
01.01.1247-29.12.1247	12.06.1831-30.05.1832	24.725.973	24.726.361
01.01.1248-30.12.1248	31.05.1832-20.05.1833	18.011.919	18.002.657
01.01.1249-29.12.1249	21.05.1833-09.05.1834	23.968.587	23.754.256
01.01.1250-29.12.1250	10.05.1834-28.04.1835	24.076.514	24.214.655
01.01.1251-30.12.1251	29.04.1835-17.04.1836	24.865.559	24.935.153
01.01.1252-29.12.1252	18.04.1836-06.04.1837	25.336.005	25.335.790
01.01.1253-29.12.1253	07.04.1837-26.03.1838	22.140.395	21.903.834
01.01.1254-30.12.1254	27.03.1838-16.03.1839	31.381.919	25.521.727
01.01.1255-30.05.1255	17.03.1839-11.08.1839*	11.897.280	8.937.898

* Bir yıldan daha kısa bir süreyi kapsamaktadır.

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. *5569, s. 1-16, 1.4.1208-30.12.1210/6.11.1793-17.7.1795;* MAD.d. nr. 6518, *s. 1-90, 21.3.1210-29.4.1216/5.9.1795-8.9.1801;* MAD.d. nr. 4666, *s. 1-180, 1.1.1232-29.4.1242/5.8.1816-30.11.1826;* MAD.d. nr. 12191, *s. 90-105, 1.1. 1246-30.12.1250/22.6.1830-28.4.1835;* MAD.d. nr. 4615, *s. 1-123, 1.7.1250-30.5.1255/3.11.1834-11.8.1839.*

cı gibi hareket etmiyor, özellikle fiyat politikası aracılığıyla piyasa mekanizmasına önemli ölçüde müdahalede bulunarak geniş kesimlerin gelirlerini etkileyen yeniden dağıtıcı bir politika izliyordu. Zahire Nezâreti tarafından yapılan mubayaalar uygulanan düşük fiyatlar nedeniyle bir ölçüde vergi niteliği taşıyor ve kırsal kesimden İstanbul halkının ve devletin lehine gelir transferine yol açıyordu. Devlet bu politikası ile hem İstanbul piyasasında zahire fiyatlarındaki artışları bir ölçüde sınırlandırmakta başarılı oluyor hem de memurunu ve askerini daha ucuza besleme[44] ve zaman zaman Zahire Hazinesi'nde biriken sermayeden diğer hazinelere kaynak aktarma şeklinde bir malî fon yaratma imkânını buluyordu. Fakat bir de madalyonun öbür yüzü bulunuyordu. Mubayaalardan doğan malî yükü taşıyan üretici kesim açısından bu mubayaalar, her türlü üretim heveslerini kırıcı bir etki yapıyor; pazarın gelişmesini engelliyor ve böylece ziraî üretimi sınırlayıcı bir sonuç yaratıyordu.

Tablo 1.3 Zahire Hazinesi'nin Sermayesi, 1208-1213/1793-1798 (Guruş)

	20.4.1208/ 25.11.1793	21.2.1213/ 4.8.1798	11.7.1213/ 19.12.1798
1. Kasa Mevcudu	270.000	183.285,5	83.602,5
2. Zahire Stokları	1.300.000	1.947.341,0	2.161.938,5
3. Alacaklar	983.500	3.120.473,0	3.170.523,0
a) Tüccar ve mubayaacılardan	482.000	515.710,5	469.056,5
b) Devletten	180.750	1.888.837,0	2.186.513,5
c) Fırıncılardan	320.750	715.925,5	14.953,0
Toplam	2.553.500	5.251.099,5	5.416.064,0

Kaynak: *BOA*, MAD.d. nr. *8591*, *s. 7*, *20.4.1208/25.11.1793*; MAD.d. nr. *19265*, *21.2. 1213/4.8.1798 ve 11.7.1213/19.12.1798*.

[44] Tanzimat'ın ilanından hemen sonrasında askere ve devlet memurlarına verilen ekmek tayinatı için gerekli buğday ile askerî kadrolara ait hayvanlar için verilen arpanın resmî fiyatlarla mubayaasına son verilerek bu ihtiyaçların piyasa fiyatlarıyla sağlanması sonucu, daha önce 4.085.768 guruşluk bir harcama gerektiren bu mubayaalar için bütçeden 10.061.242 guruşluk ek bir tahsisata gerek duyulmuştu. BOA, *MSM*, *nr. 419*.

Tablo 1.4 Zahire Nezâreti Tarafından İstanbul'a Getirilen Zahire Miktarları,1223-1244/1809-1830 (Kile)

Dönemler	Buğday	Arpa	Kokoroz	Darı	Toplam
22.09.1808-10.09.1809	583.525	379.035	-	-	962.560
11.09.1809-31.08.1810	1.240.058	255.297	73.902	19.295	1.588.552
01.09.1810-20.08.1811	?	?	?	?	1.778.302
21.08.1811-09.08.1812	1.918.429	283.703	3.782	85.393	2.291.307
10.08.1812-29.07.1813	1.598.104	616.084	19.718	78.789	2.312.695
30.07.1813-18.07.1814	1.200.529	201.664	359.857	203.641	1.965.691
19.07.1814-08.07.1815	1.193.288	236.927	131.573	13.328	1.575.116
09.07.1815-26.06.1816	968.488	146.921	188.185	-	1.303.594
27.06.1816-15.06.1817	?	?	?	?	981.720
16.06.1817-05.06.1818	1.542.215	303.760	44.297	-	1.890.272
06.06.1818-25.05.1819	1.361.278	123.659	93.969	-	1.578.906
26.05.1819-13.05.1820	742.323	67.392	-	-	809.705
14.05.1820-03.05.1821	?	?	?	?	719.378
04.05.1821-22.04.1822	?	?	?	?	1.869.682
01.04.1824-20.03.1825	?	?	?	?	1.467.335
06.02.1829-25.01.1830	1.216.317	116.650	300	-	1.333.267

Kaynak: *BOA*, MAD.d. nr. 5142, *s. 286-291, 1223-1231;* MAD.d. nr. 5621, *s. 140-145, 1232-1245/1817-1830.*

Tablo 1.5 Zahire Nezâreti Tarafından İstanbul'da Dağıtılan Zahire Miktarları, 1223-1244/1809-1830 (Kile)

Dönemler	Buğday	Arpa	Kokoroz	Darı	Toplam
22.09.1808-10.09.1809	1.080.004	219.129	-	-	1.299.133
11.09.1809-31.08.1810	1.265.362	528.048	205.500	10.000	2.008.910
01.09.1810-20.08.1811	?	?	?	?	1.498.475
21.08.1811-09.08.1812	1.523.931	407.250	4.000	70.000	2.005.181
10.08.1812-29.07.1813	1.901.533	327.500	1.000	65.000	2.295.033
30.07.1813-18.07.1814	1.036.310	312.350	265.050	-	1.613.710
19.07.1814-08.07.1815	1.119.056	165.350	140.000	15.000	1.439.406
09.07.1815-26.06.1816	747.114	238.812	164.600	-	1.150.526

Dönemler	Buğday	Arpa	Kokoroz	Darı	Toplam
27.06.1816-15.06.1817	?	?	?	?	1.494.946
16.06.1817-05.06.1818	1.379.731	169.732	50.843	88.500	1.688.806
06.06.1818-25.05.1819	841.082	65.709	35.000	-	941.791
26.05.1819-13.05.1820	1.228.285	92.872	18.500	-	1.339.657
14.05.1820-03.05.1821	?	?	?	?	1.181.232
04.05.1821-22.04.1822	?	?	?	?	2.320.000
01.04.1824-20.03.1825	?	?	?	?	1.383.072
06.02.1829-25.01.1830	2.148.296	157.394	52.619	132.301	2.490.610

Kaynak: *BOA*, MAD.d. nr. 4641, *s. 80-109, 13.8.1210-15.9.1223/29.8.1795-5.11.1808*; MAD.d. nr. 4630, *s. 1-147, 12.9.1223-8.9.1250/1.11.1808-8.1.1835.*

Tablo 1.6 Zahire Nezâreti Tarafından İstanbul Fırınlarına Dağıtılan Zahire Miktarları (Kile), 1210-1250/1795/1835

Dönemler	Buğday	Arpa	Diğer ürünler	Toplam
1210-1214/1795-1800	5.021.731	355.415	77.500	5.454.645
1215-1219/1800-1805	3.144.385	40.000	5.000	3.189.385
1220-1224/1805-1810	5.900.500	696.500	365.000	6.962.000
1225-1229/1810-1814	5.583.500	1.523.500	251.500	7.358.500
1230-1234/1814-1819	3.855.150	343.750	92.500	4.291.400
1235-1239/1819-1824	4.969.200	144.800	95.000	5.209.000
1240-1244/1824-1829	3.787.620	299.980	166.950	4.254.550
1245-1250/1829-1835	6.671.950	944.000	41.500	7.657.450
Toplam	38.934.036	4.347.945	1.094.950	44.376.931
Yüzde	(87,7)	(9,8)	(2,5)	(100,0)

Kaynak: *Bkz. Tablo 1.5.*

Tablo 1.7 Zahire Nezâreti'nin İstanbul Fırınlarına Dağıttığı Buğdayın Getirildiği Bölgeleritibariyle Dağılımı (Kile), 1210-1250/1795-1835

Dönemler	Rusya	Karadeniz		Marmara	Akdeniz		Mısır	Toplam
		Anadolu	Rumeli		Anadolu	Rumeli		
1795-1800	-	120,0	1.567,5	887,6	5,0	1.452,2	992,4	5.021,7
1800-1805	-	142,5	1.970,6	333,0	-	669,5	28,8	3.144,4
1805-1810	552,2	132,7	2.614,8	1.426,9	260,0	898,7	15,0	5.900,3
1810-1814	1.451,0	473,5	1.045,3	672,5	355,5	605,0	980,7	5.583,5
1814-1819	701,5	235,9	837,5	498,0	476,5	463,0	624,8	3.855,2
1819-1824	134,5	314,0	1.914,9	415,0	983,5	238,4	963,9	4.969,2
1824-1829	395,3	430,5	1.159,5	1.440,2	1,0	101,8	255,5	3.787,8
1829-1835	745,5	899,9	1.551,3	1.290,5	594,5	1.115,2	475,3	6.672,2
1795-1835	3.980,0	2.746,8	12.661,3	6.963,7	2.676,0	5.543,8	4.356,3	38.934,0

Kaynak: *Bkz. Tablo 1.5.*

Tablo 1.8 Zahire Nezâreti'nin İstanbul Fırınlarına Dağıttığı Buğdayın Getirildiği Bölgelere Göre Dağılımı (%), 1210-1250/1795-1835

Dönemler	Rusya	Karadeniz		Marmara	Akdeniz		Mısır	Toplam
		Anadolu	Rumeli		Anadolu	Rumeli		
1795-1800	-	2,4	31,2	17,7	0,1	28,9	19,7	100,0
1800-1805	-	4,5	62,7	10,6	-	21,3	0,9	100,0
1805-1810	9,4	2,2	44,3	24,2	4,4	15,2	0,3	100,0
1810-1814	26,0	8,5	18,7	12,0	6,4	10,8	17,6	100,0
1814-1819	18,2	6,1	21,7	12,9	12,4	12,0	16,7	100,0
1819-1824	2,7	6,3	38,5	8,4	19,8	4,8	19,5	100,0
1824-1829	10,4	11,4	30,6	38,0	0,0	2,7	6,9	100,0
1829-1835	11,2	13,5	23,3	19,3	8,9	16,7	7,1	100,0
1795-1835	10,2	7,1	32,5	17,9	6,9	14,2	11,2	100,0

Kaynak: *Bkz. Tablo 1.5.*

Tablo 1.9 Zahire Nezâreti'nin İstanbul Fırınlarına Dağıttığı Zahirenin Fiyatları, 1210-1250/1795-1835

Yıllar	Buğday		Arpa		Darı	
	Guruş/ Kile	İndeks	Guruş/ Kile	İndeks	Guruş/ Kile	İndeks
1210/1795-6	3,22	100,0	1,71	100,0	-	-
1211/1796-7	2,59	80,4	1,00	58,5	-	-
1212/1797-8	2,39	74,2	1,20	70,2	-	-
1213/1798-9	2,49	77,3	-	-	-	-
1214/1799-1800	1,99	61,8	1,12	65,5	1,12	100,0
1215/1800-1	1,84	57,1	1,28	74,9	1,12	100,0
1216/1801-2	1,89	58,7	-	-	-	-
1217/1802-3	2,00	62,1	-	-	-	-
1218/1803-4	1,91	59,3	-	-	-	-
1219/1804-5	1,88	58,4	-	-	-	-
1220/1805-6	2,37	73,6	1,47	86,0	1,45	129,5
1221/1806-7	2,74	85,1	1,63	95,3	1,50	133,9
1222/1807-8	2,72	84,5	1,50	97,7	1,48	132,1
1223/1808-9	2,75	85,4	1,73	101,2	-	-
1224/1809-10	3,11	96,6	1,75	102,3	-	-
1225/1810-1	5,58	173,3	2,74	160,2	1,75	156,3
1226/1811-2	5,01	155,6	3,18	186,0	-	-
1227/1812-3	4,93	153,1	2,64	154,4	4,00	357,1
1228/1813	5,29	164,3	3,00	175,4	-	-
1229/1813-4	4,77	148,1	2,81	164,3	-	-
1230/1814-5	4,71	146,3	1,83	107,0	3,00	267,9
1231/1815-6	4,22	131,1	1,35	78,9	-	-
1232/1816-7	4,41	137,9	1,42	83,0	-	-
1233/1817-8	4,15	128,9	2,25	131,6	2,50	223,2
1234/1818-9	4,08	126,7	2,25	131,6	-	-
1235/1819-20	3,12	96,9	-	-	-	-
1236/1820-1	3,70	114,9	-	-	-	-
1237/1821-2	3,89	120,8	-	-	3,00	267,9
1238/1822-3	3,88	120,5	2,75	160,8	-	-
1239/1823-4	4,11	127,6	2,75	160,8	-	-

Yıllar	Buğday		Arpa		Darı	
	Guruş/ Kile	İndeks	Guruş/ Kile	İndeks	Guruş/ Kile	İndeks
1242/1826-7	2,98	92,5	1,50	87,7	-	-
1243/1827-8	4,38	136,0	4,25	248,5	-	-
1244/1828-9	7,18	223,0	6,46	377,8	2,63	234,8
1245/1829-30	13,00	403,7	7,00	409,4	-	-
1246/1830-1	13,00	403,7	7,00	409,4	-	-
1247/1831-2	11,83	367,4	5,71	333,9	-	-
1248/1832-3	9,68	300,6	5,50	321,6	-	-
1249/1833-4	10,36	321,7	5,09	297,7	-	-
1250/1834-5	11,54	358,4	6,12	357,9	7,00	625,0

Kaynak: *Bkz. Tablo 1.5.*

Ek: Bir Mubayaa Defteri (Kaynak: BOA, *KK.d. nr. 5577*)

İkiyüzyirmiyedi senesine mahsuben Asitâne-i Saadet lâzımesi içün mubayaası müretteb mirî ve rayiç zahairi tahsiline memur olan mubayaacıların sinîn-i sabıkada memur-u mubayaası oldukları zahairin tertibi ve alelhesab ve teslimat ve baki atiyk zimemât ve bakayalarının hulasa veçhile defteridir.

İkiyüzyirmialtı senesine mahsuben Silivri iskelesine merbut kazalardan Hassa Hasekilerinden Süleyman Ağa marifetiyle mubayaası müretteb mirî ve rayiç hıntaların keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî			
Hınta (Fi 60 akçe)	16.834	Alelhesap verilen	6.000
Teslimat-ı ambar	-7.031	Baha-i teslimat	-3.515
Bakaya	9.803	Zimmeti	2.485
Beray-i tertib-i rayiç			
Hınta (Fi 130 pare)	50.500	Alelhesap verilen	105.000
Teslimat-ı ambar	-30.029	Baha-i teslimat	-97.594
Bakaya	20.471	Zimmeti	7.406

İkiyüzyirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Tekfurdağı iskelesine merbut kazalardan Dergâh-ı Ali Kapucubaşılarından Çelebi Süleyman Ağa marifetiyle mubayaası müretteb mirî ve rayiç hıntaların keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1225			
Hınta	61.000	Baha-i hınta-i teslimat	4.033
Teslimat-ı ambar	-8.008	Tekfurdağı'na	
Bakaya	52.932	gelince ücret-i nakliye	+6.484
			10.517
		Alelhesap verilen	-2.500

		Matlubu	8.017
Beray-i tertib-i rayiç 1225			
Hınta	183.000	Alelhesap verilen	257.678
Teslimat-ı ambar	-56.267	Baha-i teslimat	-209.490
Bakaya	126.733	Zimmeti	48.188
Beray-i tertib-i mirî 1226			
Hınta	61.000	Alelhesap verilen	17.513
Teslimat-ı ambar	-35.026	Baha-i teslimat	-10.000
Bakaya	25.974	Zimmeti	7.513
Beray-i tertib-i rayiç 1226			
Hınta	140.000	Alelhesap verilen	140.000
Teslimat-ı ambar	-37.810	Baha-i teslimat	-113.427
Bakaya	102.190	Zimmeti	26.573

İkiyüzyirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Tekfurdağı iskelesine nakl olunmak üzere Edirne ambarlarına merbut kazalardan Hacegân-ı Divan-ı Hümayun'dan Ahmet Efendi marifetiyle mubayaası müretteb mirî ve rayiç hıntaların keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i 1225		Hesabı ruyet ve defter-i
Hınta-i mirî	68.500	muhasebesi ita olunmuştur.
Teslimat-ı ambar	-9.997	
Bakaya	58.503	
Hınta-i rayiç	205.500	
Teslimat-ı ambar	-4.111	
Bakaya	201.389	

Beray-i tertib-i 1226

Hınta-i mirî	68.500	Alelhesap verilen	20.000
Teslimat-ı ambar	-9.831	Baha-i teslimat	-4.916
Bakaya	58.669		15.084
		Ücret-i nakliye	-12.289
		Zimmeti	2.795

İkiyüzyirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Karaağaç iskelesine merbut kazalardan Hacegân-ı Divan-ı Hümayun'dan Derviş Efendi marifetiyle mubayaası müretteb mirî ve rayiç hıntaların keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1225

Hınta	64.153	Alelhesap verilen	49.500
Teslimat-ı ambar	-36.308	Baha-i teslimat	-18.154
Bakaya	27.845	Zimmeti	31.346

Beray-i tertib-i rayiç 1225

Hınta	75.000	Habbe-i vahidesi tahsil olunamayup bakaya kalmıştır.	

Beray-i tertib-i mirî 1226

Hınta	64.153	Alelhesap verilen	15.345
Teslimat-ı ambar	-30.691	Baha-i teslimat	-0
Bakaya	33.462	Zimmeti	15.345

Beray-i tertib-i rayiç 1226

Hınta	75.000	Kezalik bakaya kalmıştır.	

İkiyüzyirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Urfan iskelesine merbut kazalardan Dergâh-ı Ali Kapucubaşılarından Siroz âyanı İsmail Bey marifetiyle mubayaası müretteb zahairin keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1225			
Hınta	65.500	Baha-i teslimat	17.037
Teslimat-ı ambar	-32.233	Alelhesap verilen	-10.000
Bakaya	33.267	Matlubu	5.847
Şair	23.000		
Teslimat-ı ambar	-3.687		
Bakaya	19.313		
Beray-i tertib-i mirî 1226			
Hınta	72.000	Baha-i zahair-i teslimat	15.847
Teslimat-ı ambar	-31.695	Alelhesap verilen	-10.000
Bakaya	40.305	Matlubu	5.847
Şair	25.000		
Teslimat-ı ambar	-0		
Bakaya	25.000		
Beray-i tertib-i rayiç 1226			
Hınta(Fi 130 pare)	77.270	Alelhesap verilen	60.000
Teslimat-ı ambar	-16.092	Baha-i teslimat	-52.299
Bakaya	61.178	Zimmeti	7.701

İkiyüzyirmidört ve yirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Selanik iskelesine merbut kazalardan Dergâh-ı Ali Kapucubaşılarından Selanik mütesellimi Yusuf Bey marifetiyle mubayaası müretteb mirî ve rayiç zahairin keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1224			
Hınta (Fi 60 akçe)	120.000	Hesabı ruyet ve suret-i	
Teslimat-ı ambar	-56.267	muhasebesi itâ olunmuştur.	
Bakaya	63.733		
Şair (Fi 30 akçe)	35.000		
Teslimat-ı ambar	18.402		
Bakaya	16.598		
Beray-i tertib-i rayiç 1224			
Hınta (Fi 140 pare)	220.000	Alelhesap verilen	669.098
Teslimat-ı ambar	-91.381	Baha-i teslimat	-566.305
Bakaya	128.619	Zimmeti	102.793
Şair	56.573		
Teslimat-ı ambar	-56.573		
Bakaya	0		
Beray-i tertib-i rayiç 1224			
Çavdar	9.603		
Teslimat-ı ambar	-9.603		
Bakaya	0		
Kokoroz	593		
Teslimat-ı ambar	-593		
Bakaya	0		
Beray-i tertib-i mirî 1225			
Hınta	120.000	Hesabı ruyet olunmuştur.	

Tahsilât	-38.666		
Bakaya	81.334		
Şair	35.000		
Tahsilât	14.428		
Bakaya	20.572		
Beray-i tertib-i rayiç 1225			
Hınta (Fi 180 pare)	293.333	Alelhesap verilen	698.694
Teslimat-ı ambar	-91.439	Baha-i teslimat	-502.380
Bakaya	201.894	Zimmeti	196.314
		26 senesi rayiç hesabından	
Şair (Fi 90 pare)	121.667	mahsub olunmuştur.	-196.314
Teslimat-ı ambar	-40.402		0
Bakaya	81.265		
Beray-i tertib-i mirî 1226			
Hınta	77.000	Alelhesap verilen	0
Tahsilât	-28.554	Baha-i teslimat	17.225
Bakaya	48.446	Matlubu	17.225
Beray-i tertib-i mirî 1226			
Şair	23.500		
Tahsilât	-11.955		
Bakaya	11.545		
Beray-i tertib-i rayiç 1226			
Hınta (Fi 130 pare)	163.638	Alelhesap verilen	446.314
Tahsilât	-92.025	Baha-i teslimat	-309.378
Bakaya	71.613	Zimmeti	136.936
Şair (Fi 60 pare)	40.610		
Tahsilât	-20.598		
Bakaya	20.012		

İkiyüzyirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Talanda iskelesine merbut kazalardan Hassa Silâhşörlerinden Abdülmennan Ağa marifetiyle mubayaası müretteb hıntanın keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1225		
Hınta (Fi 60 akçe)	46.900	Hesabı ruyet ve suret-i
Tahsilât	-18.638	muhasebesi itâ olunmuştur.
Bakaya	28.262	
Beray-i tertib-i mirî 1226		
Hınta	46.900	Bu dahi
Tahsilât	-18.270	
Bakaya	28.630	

İkiyüzyirmialtı senesine mahsuben Hamid sancağında vaki kazalardan Dergâh-ı Ali Gedüklülerinden İbrahim Ağa marifetiyle mubayaası müretteb mirî ve rayiç zahairin keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1226			
Hınta	15.110	Alelhesap verilen	0
Tahsilât	-7.690	Baha-i teslimat	3.845
Bakaya	7.420	Matlubu	3.845
Beray-i tertib-i rayiç 1226			
Hınta (Fi 110 pare)	30.000		
Şair (Fi 50 pare)	30.000		

İkiyüzyirmibeş senesine mahsuben Saruhan sancağında vaki kazalardan İzmir iskelesine nakl olunmak üzere Dergâh-ı Ali Kapucubaşılarından ikiyüzyirmiyedi senesi Golos mubayaacılığı uhdesine ihale olunan Elhâc Mehmed Emin Ağa'nın mârüzzikr Saruhan sancağında tahsilât ve teslimatı:

Hınta (Fi 60 akçe)	25.125
Tahsilât ve teslimat	-25.125
	0
Şair	25.125
Tahsilât ve teslimat	-25.125
	0

İkiyüzyirmibeş senesine mahsuben Suğla sancağında vaki kazalardan Hassa Hasekilerinden Elhâc Mehmed Azeb Ağa marifetiyle mubayaası müretteb ve 226 senesine mahsuben Saruhan sancağında vaki kazalardan İzmir iskelesine naklolunmak üzere mirî zaharin keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i rayiç 1225 liva-i Suğla

Hınta (Fi 110 pare)	40.000	Alelhesap verilen	15.000
Şair (Fi 50 pare)	40.000	Teslim-i hazine-i zahire	
Akdarı (Fi 60 pare)	40.000	15 RA 1227	-15.000
			0

Zahire-i mezkûrenin habbe-i vâhidesi tahsil olunamayub tamamen bakaya kalmıştır.

Beray-i tertib-i mirî 1226 liva-i Saruhan

Hınta	25.125	Alelhesap verilen	5.000
Ba-ferman bedele kat'		Baha-i teslimat	-2.267
olunan	-12.563	Zimmeti	2.733
	12.562		
Teslimat-ı ambar	4.533		
Bakaya	8.029		
Şair	25.125		
Ba-ferman bedele kat'			
olunan	-12.563		
Bakaya	12.562		

İkiyüzyirmidört ve yirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Bandırma ve Mihalıç iskelelerine merbut kazalardan Hassa Silâhşörlerinden Ömer Ağa marifetiyle mubayaası müretteb mirî ve rayiç zahairin keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1224			
Hınta (Liva-i Hudavendigar)	24.000	Alelhesap verilen	11.000
Hınta (Liva-i Karasi	+ 20.000	Baha-i teslimat	-9.359
	44.000		1.641
Ba-ferman bedelen tahsil	-20.000	Navl (beher keyl 1 pare)	-642
	24.000	Zimmeti	999
Teslimat-ı ambar	-11.728		
Bakaya	12.272		
Şair(Liva-i Hudavendigar)	24.000		
Hınta (Liva-Karasi)	+20.000		
	44.000		
Ba-ferman bedelen tahsil	-20.000		
	24.000		
Teslimat-ı ambar	13.984		
Bakaya	10.016		
Beray-i tertib-i mirî 1225			
Hınta	24.000	Baha-i teslimat-ı ambar	14.884
Teslimat-ı ambar	-20.467	Navl-ı küsur	+977
Bakaya	3.533		15.861
		Alelhesap verilen	-13.500
Şair	24.000	Matlubu	2.361
Teslimat-ı ambar	-18.603		
Bakaya	5.397		
Beray-i tertib-i mirî 1226			
Hınta	24.000	Baha-i teslimat-ı ambar	15.195

Teslimat-ı ambar	-20.519	Navl-ı küsur	+1.007
Bakaya	3.481		16.202
		Alelhesap verilen	-10.000
Şair	24.000	Matlubu	6.202
Teslimat-ı ambar	19.744		
Bakaya	4.256		
Beray-i tertib-i rayiç 1226			
Hınta (Fi 130 pare)	80.000	Alelhesap verilen	66.000
Teslimat-ı ambar	-12.128	Baha-i teslimat	-39.414
Bakaya	67.872	Zimmeti	26.586

İkiyüzyirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Karasi sancağında vaki kazalardan Bandırma iskelesine nakl olunmak üzere Hassa Silâhşörlerinden Abdullah Ağa marifetiyle mubayaası müretteb mirî ve rayiç zahairin keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1225			
Hınta	20.000	Alelhesap verilen	16.000
Teslimat-ı ambar	-16.454	Baha-i teslimat	11.896
Bakaya	3.546		4.104
		Navl-ı küsur	-369
Şair	20.000	Zimmeti	3.326
Teslimat-ı ambar	-14.667		
Bakaya	5.323		
Beray-i tertib-i rayiç 1225			
Hınta (Fi 180 pare)	40.000	Tamamen bakaya kalmıştır.	
Şair (Fi 60 pare)	40.000		
Beray-i tertib-i mirî 1226			
Hınta (Fi 60 akçe)	20.000	Alelhesap verilen	10.000

Teslimat-ı ambar	-9.512	Baha-i teslimat	-6.069
Bakaya	10.488		3.931
		Navl-ı küsur	-369
Şair (Fi 30 akçe)	20.000	Zimmeti	3.562
Teslimat-ı ambar	-5.256		
Bakaya	14.744		
Beray-i tertib-i rayiç 1226			
Hınta (Fi 120 pare)	20.000	Tamamen bakaya kalmıştır.	

İkiyüzyirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Biga sancağında vaki kazalardan Karabiga iskelesine nakl olunmak üzere Hassa Silâhşörlerinden Esseyyid Abdullah marifetiyle mubayaası müretteb mirî zahairin keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1225			
Hınta (Fi 60 akçe)	20.000	Alelhesap verilen	15.000
Teslimat-ı ambar	-14.749	Baha-i teslimat	-7.375
Bakaya	5.251	Zimmeti	7.625
Şair	20.000		
Teslimat-ı ambar	-0		
Bakaya	20.000		
Beray-i tertib-i mirî 1226			
Hınta (Fi 60 akçe)	20.000	Alelhesap verilen	30.000
Teslimat-ı ambar	-9.521	Baha-i teslimat	-4.761
Bakaya	10.479	Zimmeti	25.239
Şair	20.000		
Teslimat-ı ambar	-0		
Bakaya	20.000		

İkiyüzyirmibeş ve yirmialtı senelerine mahsuben Hudavendigar sancağında vaki kazalardan Mudanya iskelesine naklolunmak üzere Hassa Silâhşörlerinden Ahmed Bey marifetiyle mubayaası müretteb rayiç hıntanın keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i rayiç 1225			
Hınta (Fi 220pare)	60.000	Baha-i teslimat	76.263
Teslimat-ı ambar	-13.866	Alelhesap verilen	-65.000
	46.134	Matlubu	11.263
Teslimat-ı ahâli	-7.500		
Bakaya	38.634		
Beray-i tertib-i rayiç 1226			
Hınta	50.000	Alelhesap verilen	40.000
Teslimat-ı ambar	-4.539	Verilemeyen	-5.000
	45.461		35.000
Teslimat-ı ahâli	-2.212	Baha-i teslimat	-14.752
Bakaya	43.249	Zimmeti	20.248

İkiyüzyirmialtı senesine mahsuben Kastamonu sancağında vaki kazalardan Hassa Silâhşörlerinden Yahya Bey marifetiyle mubayaası müretteb rayiç zahairin keyfiyyeti:

Hınta (Fi 120pare)	25.000	Baha-i teslimat	94.662
Teslimat-ı ambar	-21.798	Alelhesap verilen	-83.800
Bakaya	3.202	Matlubu	10.862
Şair (Fi 80 pare)	25.000		
Teslimat-ı ambar	-14.634		
Bakaya	10.366		

İkiyüzyirmialtı senesine mahsuben Kocaeli sancağında vaki kazalardan İznikmid iskelesine nakl olunmak üzere Dergah-ı Ali Kapucubaşılarından Hüseyin Bey marifetiyle mubayaası müretteb rayiç zahairin keyfiyyeti:

Beray-i tertib-i mirî 1226			
Hınta (Fi 60 akçe)	11.045		
Teslimat-ı ambar	-5.179		
Bakaya	5.866		
Şair	18.955		
Üsküdar ve Gekbuze			
Menziline verilen	-15.000		
Bakaya	3.955		
Beray-i tertib-i rayiç 1226			
Hınta (Fi 110 pare)	50.000	Alelhesap verilen	85.000
Teslimat-ı ambar	-22.261	Baha-i teslimat	-61.216
Bakaya	27.739		23.784
		Baha-i teslimat-ı zehayir-i mirî	-6.339
		Zimmeti	17.445

2

İâşe Politikası ve Uygulaması

Şehirli nüfusun iâşesi konusu aslında ticarî ya da iktisadî bir mesele olmasına rağmen tarih araştırmalarında daha çok idarî ve organizasyonel yönüyle ön plana çıkmıştır. Şehirlerin özellikle de büyük şehirlerin iâşesi sanayi öncesi ekonomilerin en önemli meselelerinden biri olmuştur.

Sanayi öncesi dönem kentleri, ekonomik faaliyetler açısından homojen bir nitelik göstermiyorlardı. Bu şehirlerde nüfusun önemli bir bölümünü tarımsal faaliyetlerde bulunan çiftçiler oluşturuyordu. Buna rağmen özellikle de büyük şehirler kendi sakinlerinin ihtiyaçlarına yetecek ölçüde tarımsal üretimde bulunamıyor ve bu nedenle de temel mallar ihtiyaçlarını şehrin büyüklüğüne göre genişleyen bir coğrafî çevrenin tarımsal fazlalarıyla karşılayabiliyorlardı.

İâşe meselesi, metropol şehirlerde ve özellikle de imparatorluk başkentlerinde daha da ciddî boyutlardaydı. Çünkü bu tür metropol başkentlerin sakinlerinin önemli bir bölümünü toplumsal ortalamanın oldukça üstünde bir tüketim standardına sahip geniş bir idarî ve askerî kadro oluşturmaktaydı. Kalabalık bir tüketici

kesimini barındıran, buna karşılık üretim faaliyetleri sınırlı olan ve dolayısıyla iktisadî olarak parazit bir nitelik gösteren bu dev şehirlerin iâşesi çok geniş bir çevrenin üretim fazlaları ile sağlanabiliyordu.

Öte yandan sanayi öncesi dönemde tarımsal çevrenin iktisadî fazla üretme kapasitesinin düşüklüğü, üretimin hava şartlarına bağımlılığı, taşıma imkânlarının yetersizliği ve piyasa sisteminin işleyişindeki güçlükler büyük şehirlerin iâşesinde zaman zaman ciddî sıkıntıların doğmasına neden oluyor ve büyük şehirlerin iâşesi her zaman idarî ve organizasyonel düzenlemeleri zorunlu kılıyordu. Yönetimler büyük şehirlerin ve özellikle de başkentlerindeki sakinlerinin iktisadî refahı ile yakından ilgilenmek gereğini duyuyorlardı. Çünkü şehirlerdeki huzursuz bir kitle, siyasî istikrar için önemli bir tehdit olarak görülüyordu.

Gerek merkezî yönetimler ve gerekse şehir yönetimleri büyük şehirlerin temel mallar arzının sağlanmasında nitelikleri itibariyle farklı iki iâşe sisteminden yararlanmışlardır. Birinci sistemde; yönetimler, piyasa düzenleyici bir rol üstlenerek şehirlerin iâşesinin sağlanmasına destek olmuşlardır. Bu çerçevede tahıl ticaretinde oluşabilecek tekelci uygulamaları önlemeye, rekabeti teşvik etmeye ve serbest ticareti korumaya dönük tedbirler alınmış, spekülasyonu ve yiyecek fiyatlarının aşırı yükselmesini önlemek amacıyla özel piyasalar kurulmuştur. Piyasaları düzenleyen ayrıntılı kurallarla üretici ve tüketici arasındaki ilişkilerin sorunsuz işlemesi sağlanmaya çalışılmış ve bu kuralları uygulamakla görevli kurumlar kurulmuştur. Kıtlık dönemlerinde devreye girmek üzere kamuya ve özel kesime ait depolarda geniş ihtiyat stokları oluşturmuştur.

Yönetimlerin büyük şehirlerin iâşesinde kullandığı ikinci yöntem, daha doğrudan ve sınırlayıcı nitelikteydi. Kriz dönemlerinde daha sık gündeme gelen bu yöntem, tarımsal çevre ve üretim üzerinde etkin bir denetim sistemi oluşturulmasına dönük düzenlemeler şeklinde ortaya çıkıyordu. Kriz yıllarında ihracat tamamen yasaklanıyordu. Coğrafî çevre üzerinde tekelci bir hegemonya kurularak ticaretin normal yollarından belirli bir bölge veya şehir lehine yön değiştirmesi sağlanıyordu. Bu politikanın en aşırı şeklini ise

tahıl ticaretinin tamamen bir alım tekeli piyasasına dönüştürülmesi oluşturuyordu. İâşe politikası aynı zamanda merkezî güçler tarafından mahallî güçlerin ve tüccarın gücünü kırarak çevre üzerinde ekonomik denetim kurma aracı olarak da kullanılıyordu.

İâşe politikasının bir diğer yönü de tüketimi etkileyen faktörlerle ilgiliydi. Şehre göçün önlenmesine yönelik düzenlemeler yapılması ve şehir nüfusunun ve ihtiyaç miktarının belirlenmesi bu açıdan önemliydi. Yukarıda özetlemeye çalıştığımız çevrede üretilen malların şehirlere tahsisi şeklinde işleyen iâşe sistemi uygulamaları Ortaçağ Avrupası'nda çok yaygındı. Kuzeybatı Avrupa şehirleri yönetimleri iâşe politikalarında daha çok piyasayı düzenleyici uygulamalara ağırlık verirken, başta Venedik olmak üzere Akdeniz şehirlerinde çevre üzerinde doğrudan denetim kurmaya dayalı yöntemler yaygın şekilde kullanılmıştır.

Osmanlılar diğer alanlarda sergiledikleri faydacı ve esnek yaklaşımı başta başkentleri olmak üzere, büyük şehirlerin iâşesinde de geniş ölçüde kullanmışlar ve yukarıda ifade edilen iki farklı yöntemden iâşe ihtiyacının büyüklüğüne ve sorunun şiddetine göre seçici bir şekilde yararlanmışlardır. Normal dönemlerde birinci tür düzenlemelere ağırlık verilirken, kriz yıllarında ikinci tür yöntemler ağırlık kazanmıştır.

Bizans döneminde, devlet kontrollerinin bir parçası olarak, İstanbul'a yönelik gelişmiş bir iâşe sistemi mevcuttu. Bizans'ın geç döneminde ve fetihten sonra İstanbul'un nüfusunun oldukça düşmüş olması bir iâşe politikasını gereksiz kılmıştı. Ancak 16. yüzyılda şehrin giderek kalabalıklaşması 19. yüzyılın ortalarına kadar devam edecek bir iâşe sisteminin oluşturulmasını gerekli kılmıştır.

Osmanlı devleti, başkentin ve diğer büyük şehirlerin temel mallar arzını sağlayabilmek için tüm bölgeleri içine alan gelişmiş bir iâşe sistemi oluşturmuştur. İmparatorluğu oluşturan bölgeler arasındaki ekonomik bütünleşmenin ve işbölümünün temelini teşkil eden bu sistem; çok sayıda malın üretimi, tedariki, taşınması, depolanması, fiyatlandırılması ve dağıtımı ile ilgili çeşitli kurum ve politikaları kapsıyordu. Fiyat kontrolleri, loncaların ve tüccarın denetlenmesi, mal mubayaa sistemleri, yabancılara yönelik satın

alma yasakları ve ihracata getirilen sınırlamalar iâşe politikasının en bilinen araçlarıydı. Osmanlı devleti kontrol ettiği bölgeleri, bu iâşe sisteminin düzgün işlemesine yönelik olarak organize etmiş ve yönetmişti.

Osmanlıların şehirlere yönelik iâşe politikasının temelinde her şehrin kendi kırsal çevresinin üretim fazlası üzerinde öncelik hakkına sahip olması ilkesi yatıyordu. Mahallî yönetimlere bu ilkenin uygulanması açısından geniş yetkiler tanınmıştı. Mahallî düzeyde en yüksek seviyede gerçekleşmesi için her türlü tedbir alınan tarımsal üretim, öncelikle başlıca tüketim bölgesi olan o bölgedeki şehir ve çevresinin ihtiyaçlarının giderilmesine ayrılmıştı. O bölgenin ihtiyaçları karşılanmadıkça üretimin bölge dışına aktarılmasına izin verilmezdi. Bir bölgenin tarımsal üretim fazlalarını şehir merkezinde satın almak ve tüketiciye ulaştırmak şehir esnafının tekelindeydi.

Osmanlıların şehirlere yönelik iâşe politikasının en kapsamlı şekil aldığı ve en karmaşık yöntemlerin kullanıldığı örnek İstanbul'dur. Bu nedenle İstanbul'un iâşesini sağlamak amacıyla geliştirilen politikalar ve bunların uygulanmasında kullanılan araçlar Osmanlı yönetiminin şehirlere yönelik iâşe politikasının ve bu politikada dönemler itibariyle ortaya çıkan değişmelerin izlenebilmesi açısından büyük öneme sahiptir.

Merkezî yönetimin genel olarak iktisadî politika ve uygulamalarında ve özel olarak da iâşe politikası içinde İstanbul'un müstesna bir önem ve yeri bulunuyordu. İstanbul, imparatorluğu oluşturan bütün bölgelerin yerel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra üretim fazlalarının öncelikle akması gereken bir hedef olarak belirlenmişti. İâşe sistemi balık, bal, yağ, peynir, odun, deri, balmumu gibi pek çok malı kapsamakla birlikte esas olarak şehirlerin başta buğday olmak üzere tahıl ve koyun eti ihtiyacının karşılanmasına yönelikti. İstanbul için tahılın ve özellikle de buğdayın ana kaynakları Bulgaristan kıyıları, Dobruca, Tuna limanları, Marmara'nın batı kıyıları ve Mısır'dı. Ancak kıtlık dönemlerinde bu alan, Marmara'nın doğu kıyılarını, Anadolu'nun Karadeniz kıyılarını, Ege'nin batı kıyılarını ve Akdeniz ve Ege'nin Anadolu kıyılarını kapsayacak şekilde

genişliyordu. 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında Asya kıyılarının önemi artmıştır. İstanbul'un et ihtiyacının karşılandığı ana kaynak ise Eflâk, Bulgaristan ve Trakya idi.

Kalabalık nüfusuyla İstanbul'un ihtiyacı çok büyük miktarlara ulaşıyordu. Bu ihtiyacın hacmi hakkında en sağlıklı tahminler buğday ve et ile ilgili olanlardır. 18. yüzyıl ortalarında İstanbul'a çeşitli bölgelerin üretiminden 6 milyon kile buğday tahsis edilmişti. Ancak fiilen getirilen miktarlar 4 milyon kile civarındaydı. 19. yüzyılın başlarında İstanbul'un nüfusuna ve fırınlarının kapasitesine dayalı olarak yapılan tahminlere göre, şehrin buğday ihtiyacı 3,5-4 milyon kile (yaklaşık 100 bin ton) dolaylarındaydı. Robert Mantran İstanbul'da ekonomik hayatı ele aldığı kitabında, İstanbul'un koyun eti tüketiminin 1674'te 7 milyon baş olduğunu belirten bir belge zikretmektedir. Bu rakam, İstanbul'un nüfusu ve dönemin tüketim standartları dikkate alındığında çok abartılı bir rakamdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında sarayın, devlet kadrolarının ve vakıfların tayinatları ve kurbanlık koyun tüketimi dâhil olmak üzere şehrin yıllık et ihtiyacı 850 bin baş olarak hesaplanmıştır.

İstanbul'un iâşe sisteminin işleyebilmesi için tüm Karadeniz çevresinin ve onun bir uzantısı olan Tuna bölgesinin tam olarak kontrolü büyük önem taşıyordu. Osmanlılar 15. yüzyılın sonundan itibaren İtalyanları Karadeniz'den uzaklaştırdıktan sonra yabancı gemilere bu bölgeleri kapattılar. Kaçak ticaret daha çok boğazların dışında yaygındı. Bu kaçak ticareti önleyebilmek için de tahıl ve koyunun bölgeler arası geçişi özel izne bağlanmıştı.

Osmanlı iâşe sisteminin gerek başkentte ve gerekse taşrada şehirlere yönelik önemli bir uygulama aracı da vakıflardı. Diğer uygarlıkların şehirlerinde olduğu gibi, Osmanlı şehirlerinde de nüfusun büyük bir bölümünü gündelik geçimlerini sağlamaya imkân bulamayan yoksul insanlar oluşturuyordu. Yönetimin şehirli insanların ihtiyaçlarının sağlanmasına gösterdiği derin ilginin sonucu olan iâşe politikasının ayrılmaz bir parçası da şehirlerin yoksul insanlarının temel ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Dolayısıyla hemen hemen her Osmanlı şehrinde vakıflar tarafından kurulan ve

işletilen *imaretler* iâşe politikasının hem bir gereğiydi ve hem de bu politikanın bir uygulama aracı olarak büyük önem taşıyordu.

İâşe sisteminin yönetiminde merkezde ve taşrada çeşitli kurumlar etkin rol oynuyordu. Bu kurumlardan ilki *İstanbul Kadılığı*, diğeri ise konuyla ilgili en yüksek karar organı olan *Divan-ı Hümayun*'du. Fiyat ve kalite denetimi ve tahılın lonca üyeleri arasında dağıtımı başta olmak üzere iâşe sisteminin temel konularında *muhtesib*'in de önemli bir rolü bulunuyordu. Zamanla iâşe sisteminin mahallî organizasyonunda Divan-ı Hümayun'un, merkezde ise kadılığın rolü artarken muhtesibin rolü azalmıştır. İstanbul kadısı prensip olarak gemilerin yüklerini kapanlarda boşaltmasından ekmeğin nihaî tüketiciye ulaşmasına kadar şehrin iâşe yönetiminin ana sorumlusuydu. İâşe sisteminin mahallî seviyede düzenlenmesi kadının görev alanına girmemekle birlikte, iâşe sisteminde doğabilecek herhangi bir aksaklığın düzeltilmesi onun sorumluluğundaydı. Sorunu çözümleyememesi hâlinde kadı konuyu Divan-ı Hümayun'a götürürdü. Divan-ı Hümayun ilgili tarafların iâşe ile ilgili olarak başvurabileceği nihaî karar organıydı. Divan-ı Hümayun'un iâşe konularındaki temel politikası, ilgili tarafların menfaatlerini dengeleyen tarafsız bir aracı işlevi görmek şeklinde olmuştur. Ancak sistemin işlemesinde ciddî sorunlar doğduğunda müdahale etmekten de kaçınmamıştır.

Zahire İstanbul'a ulaştığında kadı tarafından görevlendirilen naiplerin ilk görevi, tüccar ve gemi kaptanları ile esnaf loncası yöneticileri arasındaki fiyat pazarlığına başkanlık etmekti. *Kapan*'a gelen zahire için bir narh söz konusu değildi. Çünkü bu tür uygulamalar zahirenin pazarlardan tamamıyla kaybolmasına neden olabiliyordu. Fiyatlar gemilere ödenen taşıma maliyetleri ve diğer ücretler de dâhil olmak üzere çeşitli maliyet unsurları dikkate alınarak belirlenirdi. Özel tüccarın gemileri pazarlık süreci bitmeden boşaltılamazdı. Tüccar malını *Ekmekçi Loncası*'na satmak zorundaydı.

Naip aynı zamanda getirilen zahirenin vergilendirilmesi ile ilgili olarak tüccar ve kapan eminleri arasındaki malî uyuşmazlıkların çözümünde hakem rolü oynardı. 18. yüzyılda kapanda hükümet

görevlilerinin naiplerle de işbirliği yaparak kanunsuz taleplerde bulunması müzmin bir sorun hâline gelmişti. Tüccarın bu konuda şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a götürmesi sık karşılaşılan bir durumdu ve Divan'ın bu şikâyetler karşısındaki tipik tepkisi, tüccarı haklı bulmak, ancak konunun çözümünü İstanbul kadısına havale etmek şeklindeydi.

Devlet şehirde faaliyet gösteren değirmen sayısını sınırlandırmıştı. Değirmenlerin bir bölümü vakıflara aitti. Çoğu fırının yanında değirmeni de vardı. Değirmenlerin büyük bir bölümü hayvan gücüyle işlemekteydi ve bu değirmenlerde normal olarak 4 taş (*horos*) ve her bir taş başına da ekmekçi gediğine bağlanmış 4 at bulunurdu. Taş ilavesi için Divan-ı Hümayun'un izni gerekirdi. Genellikle at gücüyle işleyen değirmenler taşıma maliyetlerinin düşürülebilmesi için kapan yakınlarına kuruluyordu. Yeni bir değirmen inşasına ihtiyaç olduğunda kadı tarafından Divan-ı Hümayun'a teklif götürülürdü. Bir loncaya verilen zahire miktarı, bölgenin nüfusuna göre belirlenirdi. 18. yüzyılda şehirdeki hemen hemen tüm ekmekçi dükkânlarının mülkiyeti vakıflara aitti. Her bir fırının ekmek satacağı alan çok iyi belirlenmişti.

Devletin hiçbir zaman gevşetmeden uyguladığı bu iâşe politikası uzun bir dönem sorunsuz olarak işlemiştir. Ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren bazı politik ve askerî gelişmeler İstanbul'un iâşesinde de ciddî sıkıntılara neden olmuştur. 18. yüzyılın ortalarında politik bazı sorunlar nedeniyle Mısır'dan gelen arzın azalışı, 1770 ve 1790'larda Rusya ile girişilen savaşlardaki toprak kayıpları iâşe sistemini tehlikeye atan başlıca gelişmelerdi. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1783'te Kırım'ın kaybı Osmanlı devletinin Karadeniz'deki rakipsiz hâkimiyetinin son bulması anlamına geliyordu.

18. yüzyıldaki bu olumsuz gelişmelerin önemli bir sonucu, giderek daralan iktisadî kaynaklar üzerindeki mücadelenin daha da şiddetli hâle gelmesiydi. 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında, merkezî yönetimle mahallî güçler arasındaki temel mücadele alanlarından birisi de, iâşe sistemiyle ilgili uygulamalardı. Devletin merkezî iktidarını güçlendirerek azalan iktisadî kaynaklardan

daha fazla pay alma gayretlerinin iâşe alanındaki yansıması, iâşe politikasını daha da sertleştirmesi şeklinde oldu. 1748'te gemi sahipleri ve tüccarın bölgelerden mal alabilmesini özel bir izin belgesine bağlayan sisteme ek olarak her bölgeye İstanbul için belirli kotalara göre zahire temin etme yükümlülüğü getirildi. 1793 yılında *Zahire Nezâreti* kuruldu ve böylece devlet kendisi tarafından belirlenen fiyatlarla tahılın en büyük alıcısı konumuna geldi. İstanbul'un iâşesinde özel kesimin faaliyet alanı önemli ölçüde daraldı. Benzer bir uygulamaya İstanbul'un koyun ihtiyacının sağlanması için de başvuruldu. 18. yüzyılın sonlarında başlayan bu katı iâşe politikası *Tanzimat*'a kadar devam etti.

Merkezî yönetimin başkentin iâşesine bütün bir 19. yüzyıl boyunca devam eden destek ve ilgisi, tahıl ticaretinin diğer hammaddelerden daha farklı bir gelişme çizgisi izlemesine neden olmuştur. Nitekim 19. yüzyılda diğer pek çok şehir loncası, devletin desteğini çekmesi sonucu pazar şartlarının baskısına direnemeyerek tasfiye olurken, zahire ticaretine dayalı loncalar devletin desteği sayesinde hayatiyetlerini koruyabilmişlerdi. Ekmekçi loncalarında gedik kotalarının artırılarak yeni dükkânlar açılmasına izin verme konusunda devletin daha esnek bir tutum izlemesi, pek çok usta ve kalfanın mesleklerinde ilerlemelerine imkân vermiş ve ekmekçi loncaları, diğer pek çok loncada *gedik* sisteminden kaynaklanan katı hiyerarşik düzenin yarattığı gerginliklerden uzak kalabilmişti.

Osmanlıların genel olarak şehirlerin ve özellikle de İstanbul'un iâşesine yönelik politikalarının başarısı ile ilgili genel bir değerlendirme olarak şu tespit yapılabilir. Merkezî yönetimin ısrarlı ve dikkatli bir şekilde uyguladığı iâşe politikası sayesinde saraya, orduya, idarî kadrolara ve İstanbul ile diğer şehirlerin yüksek gelir sınıflarına mensup sakinleri hemen her zaman temel malları bol ve ucuz olarak sağlayabilmişlerdir. Öte yandan İstanbul'un ve diğer şehirlerin daha yoksul kesimleri ise, zaman zaman kalite açısından sorunlar söz konusu olsa da, hiçbir dönemde ciddî bir açlık tehlikesi ile karşılaşmamışlardır. Ancak bu başarının bedelini iâşe sisteminin yükünü çeken çevredeki üretici kesimler yoksullaşarak ödemiştir.

3

Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839-1876

Ziraî Politika

Tanzimat döneminde sosyal ve idarî reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişme alanında atılacak adımlarla desteklemeyi hedef alan bir yönetim anlayışı doğmuştu. Devlet organlarının karar ve uygulamalarına açık bir şekilde yansıyan bu "*imar-ı mülk*" hedefi, bir iktisat politikasının doğmasını beraberinde getirmiş ve bu iktisat politikasının en bariz şekilde yansıdığı alan da hiç şüphesiz ekonominin en geniş sektörü olan tarım kesimi olmuştur.

Tanzimat döneminde öncelikle ziraî gelişme politikalarını oluşturacak ve uygulayacak bir ziraî bürokrasi kurulmuştur. Giderek sayıları ve etkinliği artan bu kadroların uyguladığı ziraî gelişme politikasının temel hedefleri üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik ziraî ürünler üretiminin teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması, ithal ikamesi amacıyla kurulan yerli sanayi tesislerinin ihtiyaç duyduğu hammaddelerin yurt içi üre-

timle karşılanması ve ziraî üretim araç ve metotlarının modernleştirilmesiydi. Bu hedeflere uygun olarak ekonomik gelişmeyi engelleyen problemlerin tespit edilerek çözümünü amaçlayan çalışmalar yapılmış, çeşitli teşvik edici ve düzenleyici politika tedbirleri uygulamaya konulmuş ve ziraî eğitim yoluyla tarım metotlarının modernleştirilmesine gayret gösterilmiştir.

Tanzimat yönetimi öncelikle ziraî gelişme programını yürütecek kadroları oluşturarak işe başlamıştır. Bu açıdan ilk gelişme 1838 yılında Hariciye Nezâreti'ne bağlı olarak bir "Ziraat ve Sanayi Meclisi"nin kurulmasıdır.[1] Tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi görevini üstlenen bu kuruluşun adı daha sonra "Meclis-i Umûr-u Nafıa" olarak değiştirilmiş ve 1839 yılında tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmak üzere müstakil bir Ticaret Nezâreti'nin kurulması üzerine bu nezârete bağlanmıştır.[2]

Tanzimat döneminde ziraî bürokrasinin doğuşu açısından asıl önemli gelişme, 1843 yılında Maliye Nezâreti'ne bağlı olarak kurulan, fakat daha sonra Ticaret Nezâreti'ne bağlanan Ziraat Meclisi olmuştur. Bu meclisin temel görevleri, ziraî üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması, halkın gelir ve refah düzeyinin yükseltilmesi konularında inceleme ve araştırmalar yaparak önerilerde bulunmaktı.[3] Devletin iktisadî meselelerle ilgili en yüksek danışma organı olarak düşünülen bu kurum, gerçekten de Tanzimat'ın ilk yıllarındaki kapsamlı ekonomik gelişme politikalarının hazırlayıcısı olmuştur.[4]

Ziraat Meclisi'nin kurumlaşma çabalarının önemli bir uygulaması taşra ile ilişkilerini güçlendirme çalışmalarıdır. Bu amaç-

---

1 Ahmet Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, c. 5, Dersaadet, 1302, s. 128.

2 BOA, *MAD.d. nr. 12345*, s. 51, 1255/1839.

3 BOA, *MAD.d. nr. 12668*, s. 108, 1259/1843.

4 Ziraat Meclisi'nin çeşitli kararları incelendiğinde, kurulun ticarî ve sınaî tekel taleplerine, fiyat ve ücretlere müdahale isteklerine karşı çıkması liberal bir iktisadî yaklaşımı benimsediğini göstermektedir. Ancak, meclis üyelerinin geleneksel Osmanlı dış ticaret politikalarından farklı olarak ihracatın teşvikinin ve ithalatın sınırlanmasının bir ülkede fiyat istikrarı ve ekonomik gelişme açısından önemini belirten tavsiyelerde bulunmalarından merkantil politikalardan da haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Kurulun bu nitelikte kararları için bkz. BOA, *AYD, nr. 634*, s. 11-12 ve s. 69-70, 1261/1845; *MAD.d. nr. 8622*, s. 4-5, 1260/1844; *MSM, nr. 623*, 1262/1846.

la Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli kazalarına Ziraat Müdürleri atanması kararı alınmıştır. Ziraat Müdürlerinin temel görevleri bulundukları bölgelerde ekonomik gelişme ile ilgili yapılabilecek çalışmalar hakkındaki önerilerinin Ziraat Meclisi'ne iletilmesi olacaktı. Anadolu ve Rumeli'de çoğunluğu bölgenin "vücuh ve hanedân"ı arasından mahallî meclisler kanalıyla seçilen Ziraat Müdürleri, meclisin de onayıyla görevlerine başlamışlardır.[5]

Tanzimat döneminde ziraî kurumlaşma çalışmalarının bir diğer önemli örneği de "Nafıa Hazinesi"nin kurulmasıdır. 1843-1846 yılları arasında devlet tarafından çeşitli bölgelerin çiftçilerine 12,5 milyon guruşu aşan miktarda kredi dağıtılmıştı. 1846'da bu kredilerden tahsil edilecek paralarla meydana gelecek 10 milyon guruş dolaylarında bir fonun "Nafıa Sermayesi" adıyla bütçeye konacak bir tertip altında toplanarak yol ve köprü yapımı ve onarımında ve halkın kredi taleplerinin karşılanmasında kullanılması kararlaştırıldı. Gerçekten de 1847-1848 malî yılı bütçesinden başlayarak "Nafıa Mesârifı" tertibi bütçelerde yer almaya başlamış ve "evrak-ı sahiha vâridâtı" da bu tertibe tahsis edilmiştir.[6]

1858 yılında çeşitli altyapı yatırımlarının yapılmasıyla ilgili işlerle ilgilenmek üzere "Meclis-i Maâbir" adı altında bir kurum oluşturulmuş ve 1863'te bu meclis içinde 3 kişilik bir "Ziraat Fırkası" kurulmuştur. Bu özel komisyona tarımın geliştirilmesi, bu konudaki tekliflerin görüşülerek karara bağlanması, ticarî değeri yüksek ürünlerin üretiminin teşvik edilmesi, ziraî ve sınaî ürünlerin üretim ve ticaretine ait istatistikler derlenmesi görevleri verilmişti.[7]

1868 yılında ise mahallî düzeyde yapılacak ekonomik gelişmeyle ilgili çalışmaları organize etmek üzere "Şûray-ı Devlet"in içinde bir "Nafıa Dairesi" kurulmuş ve bu daireye ziraî gelişme ile ilgili konuların ve bu alanda verilecek imtiyazların görüşülerek karara bağlanması görevleri verilmişti. Bu çerçevede her yıl vilayetlerde toplanan Vilayet Genel Meclisleri'nin düzenleyeceği

---

5 BOA, *MAD.d. nr. 8364*, s. 88-9, 1260/1844; *MAD.d. nr. 13130*, s. 293-4, 1260/1844; *Maliye Nezâreti Nüfus Yoklama Defterleri, nr. 913* ve *1105*, 1261-1280/1845-1864.

6 BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 124-5 ve 142; *MAD.d. nr. 10560*, s. 155-6, 1263/1847.

7 BOA, *IRA MM, nr. 1176*, 1280/1843.

ve o bölgenin ekonomik gelişmesiyle ilgili tekliflerinin yer alacağı raporlar da bu daire tarafından görüşülerek gereği yerine getirilecekti.[8] Gerçekten de aynı yıl vilayetlerden bu nitelikte 50'ye yakın rapor Şûray-ı Devlet'in Nafıa Dairesi'ne ulaşmış ve okul, yol ve liman yapımı, bataklıkların kurutularak tarıma elverişli hâle getirilmesi, sulama tesisleri inşası, bazı vergilerin kaldırılması ya da oranlarının düşürülmesi, ziraî işgücü ihtiyacının karşılanması için tedbir alınması, hayvan hastalıkları ve kıtlık nedeniyle doğan kredi ihtiyaçlarının karşılanması, hayvan hastalıklarının önlenmesi, fabrika yapılması, modern tarım aracı, iyi cins tohumluk ve daha önce üretimi yapılmayan pazara dönük bazı ürün çeşitlerinin tohumunun gönderilmesi gibi çok çeşitli tekliflerin yer aldığı bu raporlar Nafıa Dairesi'nde görüşülerek bir bölümünün gerçekleştirilmesi için gerekli teşebbüslerin yapılması kararlaştırılmıştır.[9]

Tanzimat yönetiminin ziraî kurumlaşma çalışmalarının nihaî bir örneği de ziraî eğitim ve uygulama kurumları meydana getirilmesidir. İstanbul'da kurulması düşünülen basma fabrikasının ihtiyaç duyduğu kaliteli ham pamuğun yurt içi üretimle karşılanabilmesi için yerli pamuk cinslerinin ıslah edilmesi gerekiyordu. Kurulacak okulda özellikle pamuk üretimi yapılan bölgelerden getirilecek öğrenciler, tabiat bilimleri ve ziraî uygulama alanında eğitim göreceklerdi.[10] Amerikalı bir tarım uzmanının yönetiminde kurulan "Ziraat Talimhanesi" Darphane-i Âmire tarafından masrafları karşılanarak İstanbul'da satın alınan bir çiftlikte inşa edilen binalarda 1848 yılından itibaren faaliyete geçti. 1848 yılında 9'u Müslüman, 6'sı gayrimüslim olmak üzere maaşlı 15 öğrencisi bulunuyordu. Bu sayının daha sonra 25'e çıkarılması planlanıyordu.[11] Ayrıca okulda istihdam edilen tercümanlar tarafından tarımla ilgili yabancı kitaplar tercüme edilerek gerekli

8 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 204; *Devlet Salnâmesi*, İstanbul: Dârü't- Tıbaati'l-Âmire, 1286, s. 89.

9 BOA, *İRA ŞD, nr. 487, 613, 645, 652, 708, 722, 784, 794, 819, 879, 913* ve *944*, 1285-1288/1869-1871.

10 BOA, *MSM, nr. 639*, 1263/1847; *HH.d. nr. 65*, s. 105-109, 1262/1846; *HH.d. nr. 66*, s. 113-4, 1264/1848; *HH.d. nr. 67*, s. 76-85, 1265/1849.

11 BOA, *HH.d, nr. 559*, 1263/1847.

bölgelere gönderilecekti.[12] Ancak bu okul kısa ömürlü olmuştur. Gerek okuldaki ekimlerin başarılı olmaması, gerekse mezuniyetten sonra öğrencilerin çoğunluğunun taşraya gitmemesi nedeniyle okuldan beklenen yararın sağlanamayacağı anlaşıldığından, 1851 yılında okulun faaliyetine son verilmesi kararlaştırılmıştır.[13]

Eğitim faaliyetleri çerçevesinde değerlendirilebilecek bir diğer uygulama da tarımla ilgili "*Avrupaca muteber olan risale-i mahsusa tedarik ve tercüme*" edilerek bölgelere dağıtılması çabalarıdır. Bu çerçevede merinos koyunlarının yetiştirilme ve ipek üretimi usulleri ile ilgili bazı broşürlerin hazırlandığı bilinmektedir.[14]

Tanzimat'ın ilk yılları yalnızca ekonomi bürokrasisinin kuruluşu açısından önemli bir dönem değildir. Bu dönemde aynı zamanda ziraî gelişme çabaları da hız kazanmıştır. Tanzimat yönetimi, ziraî gelişmeyi çok yönlü bir sosyal ve ekonomik kalkınma programının önemli bir parçası olarak görüyordu. Bu programlar çerçevesinde ziraî gelişmeyi sınırlayan faktörlerin ortaya çıkarılması ve alınacak tedbirlerle gelişmenin sağlanması amaçlanmaktaydı.

Bu çalışmaların ilk önemli örneği 1843 yılında "Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye" tarafından hazırlanan ve daha sonra "Meclis-i Ziraat"ta görüşülen programdır. Tanzimat dönemindeki ekonomik gelişme çabalarının genel çizgilerini belirleyen bu programda ülkenin ekonomik gelişmesi tarım ve sanayinin gelişmesine bağlanmakta ve bu sayede giderek ticaretin de gelişeceği ve servet birikimin hızlanarak ülkenin zenginleşeceği belirtilmekteydi. Programın dış ticaret dengesiyle ilgili bölümünde ise sadece ziraî gelişme ile dış ticaret dengesinin sağlanamayacağı belirtilerek, sanayinin teşvik edilmesi ve para ayarının düzenlenerek değerinin korunması da gerekli bulunmaktaydı.

Programın ikinci bölümünde ise yol yapımı ve nehirlerin ulaşıma elverişli hâle getirilmesi gibi altyapı yatırımlarının ekono-

---

12 BOA, *HH.d., nr. 67*, s. 97, 1263/1847.

13 BOA, *İRA DH, nr. 14635*, 1267/1851. Okulla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Ziraî Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 24, s. 223-40.

14 BOA, *HH.d. nr. 66*, s. 28, 1263/1847.

mik gelişme açısından önemi üzerinde durulmakta ve bunların alternatif finansman imkânları tartışılmaktaydı. Programın bir diğer bölümünde ise çiftçi, esnaf ve tüccarın sermaye ihtiyaçları üzerinde durulmakta ve bu alanda devlet tarafından uygulanan sınırlayıcı düzenlemelerin hem sermaye sahiplerinin sermayelerini işletmelerine engel olacağı, hem de krediye ihtiyaç duyan çiftçi, esnaf ve tüccarın kredi imkânlarını daraltıcı bir sonuç yaratacağı belirtilmekteydi. Problemin yabancı ülkelerde olduğu gibi bankalar kurularak çözümlenebileceği ileri sürülmekteydi. Ancak bunun için borç alacak ve verecek kişiler açısından karşılıklı güven ortamının devlet tarafından oluşturulması gerekli bulunmaktaydı. Programın diğer bölümlerinde ise sosyal gelişme ile ilgili düşünce ve öneriler yer almaktaydı.[15]

Bu program çerçevesinde olmak üzere aynı yıl vilayetlere birer yazı gönderilerek vilayetin ticarî, sınaî ve ziraî özellikleri ve bu alanlarda gelişmenin sağlanması amacıyla alınabilecek tedbirlerin bildirilmesi istenmiştir. Bu isteğe bazı vilayetlerden cevap gelmiş ve bölgenin ekonomik gelişmesiyle ilgili tekliflerde bulunulmuştur. Ancak bu çabaların olumlu sonuç vermediği görülerek ekonomik gelişme çalışmalarının daha ayrıntılı ve gerçekçi bir program çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Bu program başlıca üç unsuru ihtiva ediyordu: Ziraî ve ticarî gelişmenin sağlanması için gerekli yolların yapılması ve nehirlerin ulaşıma elverişli hâle getirilmesi gibi altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi; halka tarım ve ticaretlerini geliştirmeleri için kredi verilmesi; vergi yükünün hafifletilerek bölgeler ve kişiler arası dağılımın âdil hâle getirilmesi.[16]

Program kademeli bir biçimde uygulanacaktı. Önce merkezde daha sonra ise taşrada ekonomik gelişmeyle ilgili problemler ayrıntılarıyla tespit olunacak ve bu çalışmaların ışığında köklü bir kalkınma çabasına girişilecekti. Bu düşünceyle önce her vilayetten ikişer vücuh ve kocabaşı İstanbul'a çağrılarak onlardan bölgelerinin ekonomik problemleri hakkında bilgi istenmesine ve daha

15 BOA, *MSM, nr. 36*, 1256/1843.
16 BOA, *MSM, nr. 45*, 1261/1845.

sonra vilayetlere problemleri yerinde tespit ederek alınabilecek tedbirleri önermek üzere "Meclis-i İmariyye" adı verilen geçici özel inceleme komisyonları gönderilmesine karar verildi. Gerçekten de 1847 yılında İstanbul'a çağrılan vücuh ve kocabaşılar ekonomik gelişme için alınması gerekli tedbirlerle ilgili düşüncelerini kapsayan lâyihalar sundular. Bu lâyihalarda belirtilen başlıca teklifler vergilerin düzenlenerek vergi yükünün azaltılması, vergilerin ürünün elde edildiği zamanda tahsil edilmesi ile yol ve köprü gibi altyapı yatırımlarının yapılmasıydı.[17]

Vücuh ve kocabaşılar geri döndükten sonra Anadolu'ya 5 ve Rumeli'ye 5 olmak üzere 10 Meclis-i İmar komisyonu gönderildi. Bu komisyonlara, gidecekleri bölgelerin iktisadî bir envanterini çıkarma görevi verilmişti. Her bölgenin ekonomik imkân ve kaynakları, gelişme potansiyeli, yapılması gereken altyapıyla ilgili yatırımların miktarı ve gelişmeyi engelleyen problemler yerinde incelenerek tespit olunacaktı. Komisyon görevlileri kendilerine verilen talimâta göre her bölge için şu konularda bilgi toplayacaklardı: Bölgenin çiftçileri hangi ürünleri ekmekte, tüccar hangi malların ticaretini yapmakta, esnaf neler üretmekteydi? Bölgenin ulaşıma elverişli en yakın limanı hangisiydi ve buraya ürünler hangi araçlarla taşınmaktaydı? Çiftçi, esnaf ve tüccardan hangisinin gelir düzeyi yüksekti ve bunların sayıları ne kadardı? Bölgenin nüfus ve arazi durumu nasıldı, toprağına göre nüfusu yeterli miydi, nüfus iskânına elverişli boş topraklar var mıydı? Bütün topraklar ekilmekte miydi, boş toprakların ekilmesi için ne gibi sermaye araçlarına ihtiyaç vardı ve bedeli ne kadardı? Tüccar ve esnafın kredi ihtiyacı var mıydı, varsa ne kadardı? Yapılması gereken yol ve köprüler ve ulaşıma elverişli hâle getirilebilecek nehirler var mıydı? Esnafın sanatını ilerletebilmesi için neler yapılabilirdi? Kömür, demir ve benzeri maden kaynakları var mıydı, bunlardan ekonomik olarak işletilebilecek olanları hangileriydi? Bunlar için gerekli işçinin bölgeden sağlanması mümkün müydü ve kendilerine ne kadar ücret ödenmesi gerekirdi?[18]

---

17 BOA, *MSM, nr. 58*, 1261/1845.

18 BOA, *MSM, nr. 45*, 1261/1845.

Meclis-i İmar memurları gittikleri vilayetleri dolaşarak bölgenin ileri gelenleriyle de görüştüler ve yukarıda belirtilen sorularla ilgili düşüncelerini kapsayan raporlar düzenleyerek merkeze gönderdiler. Bu raporlarda yol ve köprü yapımı için gerekli harcamaların ve üretim araçları eksiklerini gidermeleri için halka verilecek kredilerin miktarlarını tespit ederek bildirdiler. Öngörülen toplam yatırım harcaması ile talep edilen kredilerin miktarı yapılan ilk hesaplara göre 27 milyon guruşu aşmaktaydı. Bu miktarın bir yıl içinde bütçeden karşılanması imkânsız bulunarak, öncelikle seçilecek bir bölgede programın uygulanmasına karar verildi. Bu bölgede sağlanacak başarıya göre daha sonra diğer bölgelerde de uygulamaya geçilecekti. İstanbul'a yakınlıkları nedeniyle Rumeli'de Gelibolu ve Anadolu'da İzmit örnek uygulama bölgeleri olarak seçildi.[19]

Tanzimat döneminde ziraî gelişme politikalarının bir diğer yönü de, çiftçilerin üretim alanlarını genişletmeye, ticarî değeri yüksek olan piyasaya dönük ürünlerin üretimini artırmaya, üretimde modern girdi ve araç kullanımını yaygınlaştırmaya özendirici yönde etki yapacak çeşitli teşvik tedbirlerinin uygulamaya konulmasıdır. Bu çerçevede ekiminin yaygınlaştırılması istenen ürünler için geçici vergi muafiyetleri sağlanmış, ziraî metotların modernleştirilmesini sağlamak amacıyla Avrupa'dan getirilecek araç ve girdilerin gümrük vergisi ödenmeksizin ithaline imkân verilmiştir.

Tanzimat'ın ziraî üretimin teşviki amacıyla getirdiği ilk ve önemli bir değişme, ziraî ürün ticaretinin serbestleştirilmesidir. Geleneksel ekonomik uygulamaların iki önemli örneği olan devlet tekelleri ve devlet mubayaaları büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Bu iki karar, ziraî ürün ve hammaddelerin ticareti üzerindeki sınırlamaların kaldırılması ve piyasa ekonomisi düzenine geçilmesi yönünde adım atılması açısından büyük önem taşıyordu. Ancak daha önemlisi bu iki kararın geleneksel iktisadî kararlara yön veren malî, politik ve idarî tercihler yerine ekonomik bir gerekçe ile alınmış olmasıydı. Özellikle mubayaa usulünün kaldırılması, ekonomik kararlar alınırken yapılan sosyal tercihlerde de önemli

[19] BOA, *MSM, nr. 81* ve *82*, 1261/1845.

bir değişmeyi yansıtıyordu. Başlangıçta askerî ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir düzenleme olarak ortaya çıkan, ancak 18. yüzyılın sonlarında İstanbul'un iâşesinin sağlanmasında da geniş ölçüde yararlanılan mubayaa usulü, Zahire Nezâreti adı altında kurulmuş bir iktisadî devlet teşebbüsünün ziraî ürünleri her bölgeden belirlenen kotalar dâhilinde satın alması ve İstanbul'da askerin ve halkın ihtiyaçlarına tahsisi şeklinde işleyen bir sistemdi. Devlet bu mubayaalardan mirî mubayaa adı verilen bir bölümde piyasa fiyatlarıyla mukayesesi imkânsız sembolik bir ödemede bulunuyor, rayiç mubayaası adı verilen bir bölümünde ise mirî mubayaa fiyatlarına göre oldukça yüksek, fakat piyasa fiyatlarından daha düşük fiyatlarla buğday, arpa ve darı gibi ziraî ürünleri satın alıyordu. Bu uygulama ile hem devlete malî bir kaynak yaratılıyor hem de siyasî bir istikrar unsuru olarak görülen İstanbul halkının ve bu arada bürokrat kadroların ve askerlerin temel gıda maddesi olan ekmeğin ucuz olarak sağlanması amaçlanıyordu.[20] Aynı şekilde İstanbul'da askerlere ve devlet memurlarına verilen et tayinatının karşılanması amacıyla Rumeli bölgesinde mevcut küçükbaş hayvanlardan kuzu ve oğlaklar dışında onda biri devlet tarafından tespit edilen fiyatlarla satın alınıyordu.[21]

Tüketici gruplara öncelik tanıyan bu uygulamalar, üreticiye ise önemli ölçüde yük getirmekte ve üretim faaliyetlerini köstekleyici bir etki yaparak imparatorluğun ziraî gelişmesinin temel engellerinden birini teşkil etmekteydi. Tanzimat yönetimi gerek devlet tekellerini ve gerekse mubayaa sistemini kaldırmakla önemli bir malî fedakârlığa da katlanarak üretici kesimleri ve dolayısıyla üretimi teşvike yönelik bir uygulama getirmiştir.[22]

Ziraî üretim alanlarının genişletilmesine yönelik bir diğer uygulama 1859 yılında Tapu Nizamnamesi'ne konan bir hükümle,

---

20 Tevfık Güran, "The State Role in the Grain Supply of İstanbul: The Grain Administration, 1793-1839", *The International Journal of Turkish Studies*, c. 3, no: 1, s. 27-41.

21 BOA, *MAD.d. nr. 8208*, s. 10, 1254/1838. Bu uygulama da 1857 yılında kaldırılmıştır. Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, c. 2, Dersaadet: Artin Asaduryan Matbaası, 1307 [1889?], s. 113-35.

22 BOA, *MSM, nr. 419*, 1257/1841; *MSM, nr. 529*, 1275/1859.

boz ve kıraç yerlerin açılıp tarla yapılması hâlinde, bu toprakların düşük bir harç alınarak çiftçiye karşılıksız verilmesi ve bu topraklardan elde edilen üründen bir yıl süreyle öşür alınmaması esasının getirilmesiydi. Tarıma açılan bu toprak taşlık bir alanda ise öşür muafiyeti süresi iki yıla çıkmaktaydı.

Ziraî teşvik tedbirlerinin bir diğer önemli uygulaması da ticarî değeri yüksek piyasaya dönük ürünlerin üretiminin teşviki amacıyla bu ürünlere sağlanan öşür muafiyetleridir. Bu uygulamanın en tipik örneği pamuktur. 1861 yılında başlayan Amerikan İç Savaşı, Avrupa dokuma sanayiinin ham pamuk ihtiyacının Amerika'dan karşılanmasını güçleştirerek Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıla kadar önemli bir ihraç malı olan fakat daha sonra Amerikan ve Mısır pamuğunun rekabeti karşısında üretim ve ihracatı gerileyen pamuğun üretim ve ihracatının yeniden canlandırılması çabalarını hızlandırdı. Bu amaçla Meclis-i Maâbir'e imparatorluk pamuk üretiminin Amerikan ve Mısır pamuğu ile rekabet edememesinin nedenleri ve pamuk üretiminin geliştirilmesi için alınabilecek tedbirler hakkında bir rapor hazırlattırıldı. Raporda önce dünya pamuk üretim ve tüketiminin durumu değerlendirilmekteydi. Rapora göre dünyanın pamuk tüketimi yılda 10 milyon balya idi. En büyük pamuk üreticisi olan Amerika'da 5 milyon balya pamuk üretilmekte ve dış ticaret gelirinin yarısı pamuk ihracı ile sağlanmaktaydı. Dünyanın en büyük pamuk tüketicisi olan İngiltere (yılda 4 milyon balya) ihracat gelirinin % 30'unu pamuk ürünleri ihracıyla elde etmekteydi. Buna karşılık Osmanlı ihracatı yalnızca 50 bin balya idi. Oysa geçmişte yalnızca İzmir'in ihracatı bu miktara ulaşıyordu.

Raporda daha sonra Osmanlı pamuğunun rekabet gücünün zayıflığının nedenleri üzerinde durulmaktaydı. En önemli neden Osmanlı yerli pamuğunun kalitesinin düşük olmasıydı. Nitekim Marsilya'da Mısır pamuğunun balyası 110 franka satılırken, İzmir pamuğunun fiyatı 68 franktı. Pamuk tohumu seçimine özen gösterilmemekteydi. Kullanılan üretim araç ve metotları geriydi. Meselâ, tohum ayıklama için kullanılan aletle 400 kişinin yaptığı işi, Amerika'da yaygın olarak kullanılan makinelerle 1 kişi yapabilmektey-

di. İşgücü ücretleri de Amerika'ya göre yüksekti. Ulaşım imkânları gelişmemiş olduğundan taşıma maliyetleri yüksekti. Pamuğun İzmir bölgesinde hayvan sırtında taşınması hâlinde 100 km'lik bir mesafeye taşıma masrafı İzmir'deki satış fiyatına eşitti. Pamuk üretiminden alınan öşürün tahsilâtı son derece usulsüz şekilde cereyan ediyordu. İhracat üzerindeki vergi Amerika'ya göre oldukça ağırdı.[23]

Raporda pamuk üretiminin geliştirilmesi için çeşitli tedbirler de öneriliyordu. Nitekim bu öneriler doğrultusunda, 1862 yılının başlarında pamuk üretiminin teşviki amacıyla pamuk üreticilerine şu ayrıcalıklar sağlandı: Boş toprakların tarıma açılması hâlinde Tapu Nizamnamesi'nin sağladığı 1 ve 2 yıllık öşür muafiyetleri, böyle topraklarda pamuk üretilmesi hâlinde 5 yıla çıkarıldı. On yıl süre ile pamuk ihracatında uygulanan gümrük tarifeleri sabit tutulacak ve pamuğun kalitesi ne olursa olsun her cins pamuktan aynı miktarda vergi alınacaktı. Bu tedbirin amacı kaliteli pamuk üretiminin teşvik edilmesiydi. Pamuk üretiminin yaygınlık kazandığı bölgelere yol ve köprü gibi altyapı yatırımlarının yapılmasında öncelik tanınacak, üretici tarafından pamuk üretim ve ayıklanmasında kullanılmak üzere ithal edilecek araç, gereç ve makinelerden gümrük vergisi alınmayacak, devlet tarafından örnek olarak bu tip makine ve araçlarla iyi cins tohumlar getirilerek üreticilere dağıtılacak ve pamuk üretimi ile ilgili yayınlarla çiftçiye pamuk üretim metotları hakkında bilgi verilecekti. Ayrıca pamuk üretiminin yaygınlık kazandığı bölgelerde sergiler düzenlenecek ve en kaliteli pamuğu yetiştiren üretici ödüllendirilecekti.[24]

Teşvik tedbirlerinin bir diğer uygulaması da dutluk ve zeytinlik yetiştirilmesiyle ilgilidir. 1850 yılında yeni zeytinlik yetiştirenlere 25, yabanî zeytin ağaçlarını aşılayanlara 20 yıl vergi muafiyeti sağlanmıştır.[25] 1862 yılında yetiştirilecek zeytinliklerden, ilk ürün yılından itibaren 3 yıl süre ile öşür alınmaması kararlaştırılmıştır. Aynı yıl yeni yetiştirilecek dutluklara da ilk ürün yılından itibaren

---

23 BOA, *İRA MV, nr. 20162*, 1277/1861.

24 BOA, *İRA MV, nr. 20815*, 1278/1862; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s. 60-70.

25 BOA, *MAD.d. nr. 8213*, s. 20, 1255/1839.

3 yıl öşür dışı tutulma imkânı sağlanarak ipekböcekçiliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır.[26]

Teşvik tedbirlerinin hayvancılık alanındaki en önemli uygulaması ise İslimye ve İzmit Çuka fabrikaları ile Feshane'nin "*sert ve haşin*" yerli yapağı yerine, fabrikada işlenmeye daha elverişli kaliteli yapağı ihtiyacının yurt içi üretimle karşılanabilmesi amacıyla başlatılan merinos cinsi koyunların çoğaltılması çalışmalardır.

İlk olarak 1839 yılında merinos cinsi koyunlardan 600 adet Edirne çevresindeki çiftliklere dağıtılmıştır.[27] 1843 yılında merinos cinsi koyunlardan on yıl süre ile hiçbir vergi alınmaması kararlaştırılmıştır. Yeniden 300 adet damızlık koç getirtilerek, talep eden üreticilere yapağısının piyasa fiyatıyla devlete satılması şartıyla 3.000 guruşa ithal edildiği halde 1.000 guruş bedelle satılmıştır.[28] Ayrıca Hayrabolu ve Mihalıç'taki devlet çiftliklerine çok sayıda damızlık merinos koçu getirilerek yerli Rumeli koyunlarının türlerinin ıslahına gayret gösterilmiştir.[29] Bu çerçevede koyun sahiplerine üretecekleri yapağının devlet fabrikalarına "bayağı" yapağının iki katı fiyata satın alınması koşuluyla devlet çiftliklerindeki merinos koçlarından gerekli sayıda demirbaş olarak bedava verilmeye başlanmıştır.[30] Ancak zaman içinde yerli şartlara uyarak cinsin saflığını yitirmesi sonucu fabrikalarda bu cins koyunların yapağısının kullanımından vazgeçilmesi üzerine merinos cinsi koyunların çoğaltılması gayretleri de hızını kaybetmiştir.[31]

Tanzimat döneminde yalnız teşvik edici nitelikte tedbirler getirilmekle yetinilmemiş, müdahaleci nitelikte politikalar da uygulanmıştır. Bu nitelikteki bir politikanın en belirgin şekilde uygulandığı alan ziraî kredi ilişkilerinin düzenlenmesi olmuştur. Bu alanda hem özel kredi piyasasını düzenleyici kurallar getirilmiş hem de devlet tarafından çiftçiye kredi verilmiştir.

---

26 *Düstur*, c. 1, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, s. 438-40.

27 BOA, *MAD.d. nr. 8213*, s. 20, 1255/1839.

28 BOA, CVT *İKTS, nr. 2115*, 1260/1844; *Bâb-ı Âli Evrak Odası Mektûbî Kalemi, nr. 18/100*, 1260/1844.

29 BOA, *HH.d. nr. 3*, s. 48-50, 1257-8/1841-2.

30 BOA, *HH.d. nr. 66*, s. 26, 9.9.1262/31.7.1846.

31 BOA, *IRA MV, nr. 10295*, 1269/1853.

Özel kredi piyasasının düzenlenmesi amacıyla girişilen bir dizi çabanın ilki, 1848 yılında pilot bölge olarak seçilen Kütahya'da yürürlüğe konulmuştur. Ziraî krediler için faiz haddi % 8 olarak tespit edilmiş, faize faiz yürütülmesi, mal olarak alınan kredilerde malın değerinden yüksek fiyatla satılması, ürünün belirli bir fiyatla teslimi karşılığında verilen kredilerde ise ürün fiyatlarının piyasa fiyatlarının altında tespit edilmesi yasaklanmıştır. 1851 yılında bütün imparatorluk kararın kapsamı içine alınmıştır. Ancak ertesi yıl yeni bir düzenleme yapılarak faiz oranı % 12'ye yükseltilmiştir. 1846 tarihli Murabaha Nizamnamesi de bu uygulamayı sürdürmüştür.[32]

Devletin ziraî kredi piyasasına müdahalesinin ikinci yönü ise çiftçiye kredi vererek özel kredi piyasasına alternatif bir resmî kredi piyasası kurma gayretleridir. Tanzimat döneminin başlangıcında ülkenin genel ekonomik problemlerini ve bunların çözümü için alınacak tedbirleri belirlemek amacıyla üst düzeyde yapılan program çalışmalarında bir kredi kurumunun kurulması da önerilmekteydi. Bunun ancak uzun dönemde gerçekleşebileceği düşüncesiyle kısa dönemde "evrak-ı nakdiyye" için yıllık faiz paylarının 8 yılda ödenmesi kararlaştırılmışken, faiz paylarının ödeme süresinin 10 yıla çıkarılmasıyla yıllık faiz ödemelerinde meydana gelen farkın karşılığı olarak piyasaya sürülecek yeni evrak-ı nakdiyyenin satış gelirleriyle sağlanacak sermayenin "Ziraat Sermayesi" olarak kullanılması kararlaştırıldı. 1843-1846 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli vilayetlerine önemli bir kısmı evrak-ı nakdiyye gelirlerinden tahsis edilmiş tertipten olmak üzere 12,5 milyon guruştan fazla kredi dağıtılmıştır.[33]

Bu alanda ikinci gelişme Meclis-i İmar memurlarının çalışmalarıyla ilgilidir. Bu komisyonların araştırma bölgeleri için gerekli kredi ihtiyaçlarını bildirdikleri raporlara dayanılarak yapılan ilk toplamlara göre, Anadolu için 12,7 milyon ve Rumeli için 6,0 milyon

32 Tevfik Güran. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910", *Uluslararası Mithat Paşa Semineri*, Ankara: TTK Yayınları, 1986, s. 111-3.

33 Tevfik Güran, *a.g.m.*, s. 114.

guruş olmak üzere toplam 18,7 milyon guruş ziraî ve ticarî kredi talebinde bulunulmuştu. Programda yer alan diğer yatırımlarla birlikte göz önüne alındığında bu miktarın bütçe imkânlarının ötesinde bulunması nedeniyle, pilot bölge olarak seçilen İzmit ve Gelibolu sancaklarında bu uygulamanın öncelikle başlatılmasına ve kredi uygulamasının da tarım kesimiyle sınırlandırılmasına karar verildi. İzmit ve Gelibolu sancaklarının kredi ihtiyaçları yeniden tespit olunarak 3 milyon guruşluk bir fon kuruldu.[34]

Tanzimat'ın başlarındaki bu yoğun ziraî gelişme çalışmaları daha sonra hızını kaybetmiş ve uzun bir süre ziraî kredi faaliyetleri de âfetzede mahallere tohum ve yiyecek yardımı sağlamaktan ibaret kalmıştır.

Ziraatta Gelişmeler

Tanzimat dönemi, Osmanlı tarımında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olarak dikkati çekmektedir. Dönem içinde Osmanlı tarımının performansında görülen yükselmeye paralel olarak bazı yapısal değişmeler de ortaya çıkmıştır. Bu yapısal değişmelerin daha iyi kavranabilmesi için önce Osmanlı tarımının 19. yüzyıl ortalarındaki temel özelliklerinin belirlenmesi yararlı olacaktır.

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı tarımına baktığımızda tespit edeceğimiz ilk önemli özellik, toprak faktörünün nisbî bolluğudur. İmparatorluk, nüfus yoğunluğu düşük bir ülkeydi. Pek çok bölgede iskâna elverişli boş alanlar bulunmaktaydı. İmparatorluğun geniş ve verimli topraklarının çok sınırlı bir kısmında tarım yapılabilmekteydi. Toprak faktörünün bu nisbî bolluğu gerek Anadolu kesiminde, gerekse Rumeli kesiminde geçerliydi. Bu durum yalnızca üretim kalıplarını değil, üretim tekniklerini de önemli ölçüde etkiliyordu. Bir yandan ziraî üretim içinde toprak yoğun bir iktisadî faaliyet türü olan hayvancılığın yaygınlığının, Rumeli'de ve özellikle de Anadolu'da yaşayan geniş göçebe grupların hemen hemen hayvancılığı tek geçim kaynağı olarak sürdürmelerinin, öte

[34] *A.g.m.*, s. 115.

yandan da bitkisel üretimle uğraşan grupların üretim çabalarını toprak yoğun tekniklerle yürütmelerinin temelinde hep bu toprak bolluğu faktörü yatıyordu.[35]

Toprak faktörünün bu nisbî bolluğuna karşılık emek kıt bir üretim faktörü durumundaydı. İşgücünün ücretli istihdama karşı kayıtsızlığı nedeniyle özellikle de tarımda işgücü ihtiyacının arttığı zamanlarda emek açığı, üretimi aksatacak boyutlara ulaşıyordu. Daha önemlisi kırsal kesimdeki kitlelerin düşük eğitim düzeyi nedeniyle çiftçilik işlerinde özellikle sorun çözebilecek "*malumatlı kimesne bulunamaması*"[36] tarımın en temel problemlerinden birini oluşturuyordu. Nitekim Anadolu'da 1846'da Mihalıç'ta kurulan Emlâk-i Hümayun Çiftliği'nin çobanbaşılık görevi uzun bir süre önce Prusyalı ve daha sonra de Avusturyalı bir uzman tarafından yürütülmüştür.[37] Yine çiftliğin ihtiyacı olan 40 çoban ve 20 ırgat her yıl Filibe ve çevresinden getirilmiştir.[38]

Tanzimat öncesinde de yaygın tarım yapılan bölgelerde işgücü açığı ancak idarî düzenlemelerle karşılanabiliyordu. Tanzimat döneminde ise gelişmiş tarım bölgelerinin çiftçileri, yüksek ücretlerden yakınıyor ve devletin Tanzimat öncesinde olduğu gibi ziraî emek piyasasına müdahale ederek ücretleri sınırlandırmasını ve belirli bölgelerden idarî düzenlemelerle işgücü transferini sağlamasını istiyorlardı.[39]

Osmanlı tarımının 19. yüzyıl ortasındaki ikinci bir temel özelliği de küçük üretici kesimin ziraî sosyal yapının hâkim şeklini teşkil etmesiydi. Bu işletme tipi daha imparatorluğun kuruluş döneminde ziraî yapının genel karakterini belirleyecek boyutlara ulaşmıştı. Merkezî otoritenin zayıfladığı ve mahallî güçlerin tarım

---

35 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913): Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri*, Ankara: Yurt Yayınevi, 1984, s. 85; Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, Albany: State University of New York Press, 1988, s. 64; Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul: Bayrak Matbaacılık, 1987, s. 227-8.

36 BOA, *HH.d. nr. 616*, s. 83, 1262/1846.

37 BOA, *HH.d. nr. 616*, s. 84, 1263/1847.

38 BOA, *HH.d. nr. 66, s.* 28, 1263/1847.

39 M.A. Ubicini, *Türkiye 1850*, çev. C. Karaağaçlı, c. 2, İstanbul: Tercüman Yayınları, s. 342-5; Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 85; Tevfik Güran, *a.g.m.*, s. 229.

kesimi üzerinde büyük bir etki gücü kazandığı 17. ve 18. yüzyıllarda bu küçük üretici yapı bir ölçüde değişikliğe uğradı. Ancak 19. yüzyıl ortalarında hâlâ küçük üreticilik yaygınlığı farklılık gösterse de sosyal yapının egemen ve belirleyici işletme tipi olma özelliğini sürdürmekteydi.

1840'larda imparatorluk ölçüsünde yapılan "Emlâk ve Arazi ve Temettüat" sayımlarından seçilen örneklere dayanılarak yapılan gözlemlere göre Anadolu'da ekili toprakların % 82'si 60 dönümden daha küçük işletmeler tarafından işletiliyordu. Aynı verilere göre Rumeli'de çiftlik tipi yerleşim yerleri bir yana bırakılarak yalnızca küçük üreticiliğin hâkim olduğu köyler için yapılacak bir hesaplama da aynı orana yakın bir sonuç vermektedir.[40] İmparatorluğun zengin tarım alanlarından biri olan Filibe'ye bağlı 9 köy üzerinde yapılan bir çalışma 1844'te ortalama işletme büyüklüğünün 3,5 hektar dolaylarında olduğunu ve ekili alanların % 83'ünün küçük üretici çiftçilere ait bulunduğunu göstermektedir.[41] Kuzeydoğu Bulgaristan için yapılan bir araştırma çiftliklerin ekili alanların % 21'i ila 23'ünü oluşturduğu sonucuna vararak yukarıdaki verileri doğrulamaktadır.[42]

1856 yılında yapılan diğer bir sayıma göre Anadolu'nun Çan kazasında ortalama işletme büyüklüğünün 48 dönüm dolaylarında olduğu görülmektedir.[43] Tanzimat döneminin sonlarına doğru 1869 yılı için yapılan bir tespite göre ise imparatorluğun Asya topraklarında ortalama büyüklüğü 6-8 hektar arasında olan küçük işletmelerin tüm işlenebilir toprakların % 75 ila 82,5'ini ellerinde bulundurduğu görülmektedir. Ortalama büyüklüğü 120 hektar olarak tahmin edilen büyük işletmeler ise tüm işlenebilir toprakların % 17,5 ila 25'ini tasarrufları altında tutuyorlardı.[44]

---

40 Tevfik Güran, *a.g.m.*, s. 273-6.

41 Tevfik Güran, *Structure Economique et Sociale d'une Region de Campagne Dans L'empire Ottoman vers le Milieu du XIX*, Sofya, 1980, s. 67-9.

42 Michael Palairet, "Farm Productivity under Ottoman Rule and Self-government in Bulgaria c. 1860-1890", *East European History*, Columbia, 1988, s. 93.

43 BOA, *MLM, nr. 797*, 1272/1856.

44 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 89-91.

Bu rakamlardan dönem içinde ortalama işletme büyüklüklerinde kesin olmamakla birlikte küçük de olsa bir artışın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak işlenen toprakların işgücü ihtiyacının tamamen ailenin kendi üyeleri tarafından sağlanmasına imkân veren ve genellikle 6 hektar civarında bir topraktan oluşan küçük işletmelerin, Tanzimat döneminde de hâkim işletme tipi olma özelliğini sürdürdüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sonuç özellikle de Anadolu için geçerlidir. Rumeli bölgesinde ise çiftlik olarak adlandırılan büyük tarım işletmeleri Anadolu'ya göre çok daha yaygın durumdadır. Nitekim 1878 yılı için yapılan bir tespite göre Anadolu'da her 27 kırsal yerleşim biriminden yalnızca biri, buna karşılık Rumeli'de ise her 4 yerleşim biriminden biri çiftlik durumunda bulunmaktadır.[45]

Ancak Rumeli bölgesinde de çiftlik tipi işletmeler çağdaş ölçülere göre oldukça küçüktür. Rumeli'de bulunan çiftliklerin büyüklükleri 30-500 hektar arasında değişmekle birlikte büyük çoğunluğu alt sınıra yakındır.[46] Bulgaristan toprakları için yapılan bir çalışma, bölgede çiftlik tipi işletmelerin ortalama 13,8 hektar büyüklüğünde olduğunu göstermektedir.[47]

Bu çiftliklerin çok büyükleri ücretli işgücü ile işletilirken daha yaygın olduğunu gördüğümüz orta ve küçük işletmelerde ortakçılık en yaygın olarak başvurulan işletme yöntemiydi. Bu nedenle ortakçı durumundaki küçük üretici grubu, Rumeli'de sosyal yapının ikinci önemli kesimini oluşturuyordu.

19. yüzyıl Osmanlı tarımının nihaî bir özelliği de geçimlik bir üretim tarzının hâkim olmasıydı. Küçük üretici bir sistemde üretimin daha çok hane içi tüketime yönelik olarak düzenlenmesi ve ziraî fazla üretme kapasitesinin düşüklüğü geçimlik bir ekonominin doğuşunun ana nedenleri olmakla birlikte, özellikle deniz taşımacılığından yararlanma imkânları bulunmayan bölgeler için pazar imkânlarının sınırlılığı da üreticiyi geçimlik üretim şartlarına itici bir rol oynamaktaydı.

---

45 Tevfik Güran, *a.g.m.*, s. 277.
46 Reşat Kasaba, *a.g.e.*, s. 24.
47 Michael Palairet, *a.g.m.*, s. 93.

Tanzimat öncesinde devletin uyguladığı piyasaya müdahaleci politikalar da tarım sektöründe ortaya çıkan ve ticarete konu olabilecek ziraî fazlayı sınırlayıcı bir etki yapmaktaydı. Devletin bu müdahaleci politikaları geçimlik ekonomi şartlarının sebebi olduğu kadar, fakat aynı zamanda büyük ölçüde de onun sonucuydu. Geçimlik ekonomi şartları tarım dışı kesimlerin ihtiyaç duyduğu ziraî fazlanın piyasa mekanizması yoluyla sağlanmasına imkân vermiyor ya da bu ziraî fazla dış ticaret gibi devletçe istenmeyen alanlara yöneliyordu. Bu yüzden devlet yalnızca vergileme yoluyla tarım kesiminden kaynak aktarmakla yetinmiyor, ticarete konu olabilecek ziraî fazlanın da kendi denetimi içinde kalmasına gayret gösteriyordu. Bu politikanın şekillendirdiği ve malî kaygıların da rol oynadığı "mirî mubayaa" ve "yed-i vahid" uygulamaları bir yandan üreticinin ziraî üretimi artırma heveslerini kırarken, öte yandan da ziraî ürün piyasasının gelişmesini kısıtlayarak geçimlik bir üretim hedefinin yaygınlaşmasını teşvik ediyordu.

İmparatorlukta geçimlik ekonominin boyutunu kantitatif olarak tespite imkân yoktur. Ancak üretim yapılarına bakarak, hane içi tüketime elverişli ürünlerin üretim içindeki ağırlığından hareketle bir değerlendirme yapılabilir. Anadolu'da Çan kazasında 1856 yılında ziraî üretimin % 81,6'sı, 1857 yılında ise % 73,9'u gibi çok önemli bir bölümünü yalnızca buğday, arpa ve burçak gibi üç temel ürün meydana getiriyordu. Buna karşılık bölgede tamamen piyasaya dönük tek ürün olan tütünün üretim içindeki payı 1856 yılında % 11,4 ve 1857'de ise % 14,2 oranındaydı.[48]

19. yüzyıl ortalarında genel özelliklerini toprak faktörünün nisbî bolluğuna dayalı bir ekonomik kaynaklar dengesi ve geçimlik bir küçük üreticiliğin oluşturduğu bu ziraî yapı, ele aldığımız dönem içinde önemli değişmelere uğramıştır. Değişmenin dış kaynağını 1800'lerden sonra hızla büyüyen Avrupa ekonomisinin dünyanın her bölgesinden artan bir ölçüde ziraî ürün talebinde bulunması, iç kaynağını ise Tanzimat yönetiminin ekonomik gelişmeyi hedef alan politikaları oluşturmuştur.

---

[48] BOA, *MLM, nr. 797*, s. 336, 1272-3/1856-7.

1840'lardan sonra ticarî koruyuculuğun büyük ölçüde sona ermesi, yeni altın kaynaklarının keşfi, taşıma ve haberleşme alanındaki gelişmeler ve Avrupa'da genel bir savaşın bulunmayışı ticaret ve sermaye hareketlerinin olağanüstü ölçüde hızlanmasına neden olmuştu. Nitekim dünya ticareti 1800 ile 1830 arasında yalnızca % 30 artış göstermişken, 1840 ile 1870 arasında 5 katına yükselmişti.[49] Dünya ölçüsünde şekillenen uluslararası işbölümünün bir gereği olarak Osmanlı topraklarında ziraî ürünlere yönelen bu büyük dış talep, Osmanlı tarımının performansında ve yapısında Tanzimat döneminde ortaya çıkan değişmelerin ana kaynağını oluşturmuştur.

İmparatorlukta uygulanan ve daha önce açıklanan ziraî gelişme politikaları ve daha önemlisi dış talep şartları Tanzimat döneminin hızlı bir ziraî genişleme dönemi olmasına yol açmıştır. Ziraî üretim üzerinden alınan öşür gelirlerine bakarak bir değerlendirme yaptığımızda, 1848 ile 1876 yılları arasında genel bütçe gelirlerinin yaklaşık üç katına yükseldiği 28 yıllık bir dönemde öşür gelirlerinin de 4 katına ulaştığı görülmektedir (Tablo 3.1).

1879 ile 1904 arasında Anadolu'da öşür gelirlerinin yalnızca % 79 arttığı[50] düşünülürse 1848 ile 1876 yılları arasındaki artışın önemi daha iyi anlaşılabilir. Ancak tabii ki öşür gelirlerindeki bu büyük artışın aynı oranda bir üretim artışını yansıttığını söylemek mümkün değildir. Çünkü özellikle de Tanzimat'ın başlangıç yıllarında Tanzimat yönetiminin kapsamı içine alınan bölgelerin giderek genişlemesi, Osmanlı parasının değer kaybı ve idarenin vergi tahsilindeki malî etkinliğinin artması öşür gelirlerindeki yükselmenin diğer nedenlerini teşkil etmekteydi. Ancak yapılan başka araştırmalar en azından dış talep şartlarına uymakta başarılı olan bölgelerde yukarıda belirtilen oranlarda bir artışın olduğunu göstermektedir. Nitekim Batı Anadolu için yapılan tespitlere göre, 1845 ile 1876 arasında bölgede ziraî üretim hacmi 4 katına çıkarken, ihracat da 5 katına yükselmişti.[51]

---

49 Reşat Kasaba, *a.g.e.*, s. 44.

50 Charles Philip Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: University of Chicago Press, 1980, s. 200.

51 Reşat Kasaba, *a.g.e.*, s. 94.

Tablo 3.1 Öşür ve Devlet Gelirlerinin Gelişmesi, 1848-1876

Yıllar	Öşür gelirleri (milyon guruş)	İndeks	Bütçe gelirleri (milyon guruş)	İndeks
1848	194,8	100,0	775,2	100,0
1857	356,5	183,0	1.037,8	133,9
1862	405,9	208,4	1.321,3	170,4
1867	585,6	300,6	1.723,5	222,3
1871	664,5	341,1	1.827,7	235,8
1876	742,9	381,4	2.202,7	284,1

Kaynak: *Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)"*, Belgeler, *c. XIII, sayı: 17, Ankara, 1989, s. 39-72; BOA*, Maliye Nezâreti Vâridât Defterleri, nr. 3480, *1278-1287/1862-1867;* İRA MM, nr. 1754, *1292/1876.*

Dönem içinde ziraî üretim artışına paralel olarak geçimlik bir ekonomi tarzı giderek yerini piyasa ilişkileri güçlenmiş bir yapıya bırakmıştır. Bu sonuçta dış piyasa talepleri kadar devlet politikalarındaki değişmeler de etkili olmuştur. Tanzimat öncesindeki ziraî ürün tekellerinin tasfiye olması ve daha önemlisi devlet mubayaalarının çok sınırlı bir düzeye inmesi üreticiyi piyasaya dönük üretim yapmaya teşvik etmiştir. Tanzimat öncesinde büyük ölçüde idarî karar ve düzenlemelere konu olan ve bazı yıllarda büyük ölçüde ithalata gerek duyulan İstanbul gibi dev bir metropolü iç üretimle besleyebilecek bir noktaya yaklaşılmıştır. Tanzimat'ın hemen sonrasında İstanbul'un ihtiyacı için dışarıdan yapılan hububat ithalatı Tanzimat öncesindeki miktarın dörtte biri düzeyine inmişti.[52]

Dönem içinde Osmanlı ihracatı da önemli bir sıçrama göstermiştir. İhracat, yıllık ortalama % 5 civarında büyüyerek dönem içinde 3,5 katına varan bir yükselme göstermiştir.[53] Osmanlı ihracatının % 90'ının ziraî ürünlerden oluştuğu düşünülürse, bu büyümenin büyük ölçüde tarım ürünü ihracıyla başarıldığı açıktır. Ancak ziraî ürün ihracatındaki bu büyük artış yine de dünya tica-

52 BOA, *MSM, nr. 36*, 1259/1843.

53 Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 25-8.

retindeki büyümenin gerisinde kalmıştır. Bunu Osmanlı tarımında hâkim üretici tipi olan küçük üreticinin ziraî fazla yaratma kapasitesinin sınırlılığıyla açıklamak yerinde olacaktır. Öte yandan ziraî ürün ihracatındaki artışın önemli bir sonucu, Osmanlı üreticisinin dünya piyasa şartlarına bağımlılığının artışı olmuştur.[54]

Ziraî üretimdeki ve ziraî ürün ihracatındaki bu büyük artışa karşılık dönem içinde tarım teknolojisinde önemli bir değişme olmamıştır. Ekime açılabilecek marjinal toprakların mevcut olması nedeniyle dönem içindeki ziraî üretim artışı teknolojik değişmelerden çok, aynı teknoloji içinde üretimin daha geniş ölçekte düzenlenmesi ve özellikle de yeni toprakların tarıma açılması ve hayvancılıkla geçinen grupların yerleşik olarak bitkisel üretime yönlendirilmeleriyle başarılmıştı. Her köylü mevcut teknolojilerle işleyebileceğinden daha fazla tarıma açılabilecek yeni topraklar bulabildiği için teknolojik değişime yönelmek gereğini duymamıştı.

---

54 Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1557-8.

4

Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910

Genel Olarak Ziraî Yapı

Ekonomik ve ziraî gelişme birbirleriyle yakından alakalıdır. Gelişmiş bir tarım kesimi, ekonomik gelişmeyi desteklerken, geri kalmış bir tarım kesimi gelişmeyi engeller. Nitekim 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa'da tarım teknolojisindeki gelişmeler sonucunda verimliliğin ve buna paralel olarak üretimin artışı, ekonomik gelişmeyi destekleyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Buna karşılık üretimde kullanılan teknolojinin geriliği yüzünden ürün fazlası yaratma kapasitesi sınırlı kalmış, ticaret ve sanayi sektörleriyle sağlıklı bir şekilde bütünleşememiş bir tarım kesimine sahip ülkeler, ekonomik gelişmeyi destekleyen önemli bir faktörden yeterince yararlanamamışlardır.[1]

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu da tarımda önemli bir gelişme sağlayamayan ülkelerden biriydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım kesiminin gelişmesini sınırlayan faktörler nelerdi? Os-

1 Ziraî gelişme ile ekonomik gelişme arasındaki ilişkiler konusunda bkz. J.D. Gould, *Economic Growth in History: Survey and Analysis*, Londra: Methuen, 1972, s. 70-114; Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, İstanbul: İÜ Yayınları, 1977, s. 438-451.

manlı tarımının yapısından kaynaklanan ve üretim teknolojisinin gelişmesini engelleyen nedenler var mıydı?

Bir ülke tarımının genel yapısının belirlenmesinde önemli rol oynayan temel iki faktör, tarım kesiminin nüfus ve ekonomik kaynaklar dengesi ile taşıma teknolojisinin durumudur. Burada Osmanlı tarımının genel yapısı bu iki bakımdan ele alınacak ve özellikle şu sorulara açıklık getirilmeye çalışılacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım kesiminin nüfus ve ekonomik kaynaklar dengesinin özellikleri nelerdi ve bu denge nasıl bir tarım teknolojisinin yaygınlık kazanmasına yol açmıştı? Yine aynı dönemde ülkede taşıma teknolojisi ne durumdaydı ve tarım ürünlerinin taşınma maliyetleri, tarımın genel yapısını ne yönde etkiliyordu?

Ekonomik Kaynaklar Dengesi ve Tarım Teknolojisi

Ziraî gelişmenin en önemli göstergesi olan verim düzeyinin yükselişi teknolojik değişmeye bağlıdır. Başlıca iki farklı teknolojik değişme tipinden söz edilebilir. Toprağı daha etkin şekilde kullanmanın önemli olduğu ilk değişme tipinde, topraktan tasarruf sağlayıcı teknikler geliştirilerek birim toprak alanından daha çok ürün alınmaya çalışılır. Nüfus artışı, bu tip teknolojik gelişmeyi hazırlayan başlıca faktördür. Artan nüfusla birlikte tarıma açılacak yeni toprakların bulunamaması durumunda toprak/insan dengesi toprak aleyhine bozulur. Böyle bir gelişme, toprak faktörünü daha etkin kullanarak birim toprak alanından elde edilen ürünü artıracak emek yoğun tekniklere yönelmeye zorlar.

Ester Boserup'un Asya tarım ekonomileri üzerine gözlemlerine dayanarak vardığı sonuçlara göre, köylüler için faktör bileşimleri farklı olan geniş bir teknolojik seçim alanı vardır. Köy toplulukları, bulundukları ekonomik kaynaklar dengesine uygun düşen teknolojiyi seçerek üretimde bulunurlar. Orman yakarak açtığı tarlada ilkel yöntemlerle tarım yapan bir çiftçi, özenli bir biçimde toprağını süren, iyi tohum atan ve gübre kullanan bir çiftçiden çok daha az emek harcayarak geçimine yetecek ürünü elde edebilir. Fakat ilk sistem, ikincisine oranla daha çok toprak gerektirir. Buna göre tarım

teknolojisi, nüfus yoğunluğunun bir fonksiyonu olarak değişmektedir. Nüfus çoğaldıkça köy toplulukları daha etkin teknolojilere yönelmektedir. Topraktan yararlanma yoğunluğunu artıran ileri rotasyon sistemlerine geçiş, gübre kullanma ve tohum ıslah çalışmaları topraktan elde edilen verimi artırıcı teknolojik gelişme örnekleridir.[2]

Emekten tasarruf edici yeni tarım metotlarının yaygınlaşmasına yönelik olan ikinci teknolojik değişme tipi ise işgücü birimi başına daha yüksek verim elde edilmesine imkân sağlar. Bu tip bir gelişmeyi hazırlayan faktör, emeğin nisbî kıtlığıdır. 19. yüzyılda Batı Avrupa'da ziraî işgücü arzındaki değişmelerle makine ve diğer tarım araçlarının yaygınlaşması arasında sıkı bir ilişki vardı. Sınaî gelişmenin yarattığı emek talebi, tarım sektöründe işgücü arzını ve dolayısıyla ücretleri etkilemiş ve yükselen ücretler tarım kesiminde emek verimini artırıcı teknolojik değişmeleri hızlandırmıştı.[3]

İki gelişme tipinin ortak yanı, nisbî olarak bol olan faktörden yararlanılarak kıt faktörü daha etkin kullanan tekniklerin uygulanmasıdır. İlk değişme tipinde, emek faktörünün nisbî bolluğuna dayanılarak toprak faktörünü; ikincisinde ise sermaye faktörünün nisbî bolluğundan yararlanılarak emek faktörünü daha etkin kullanan teknolojilere geçilmektedir. Bir genelleme yaparak en gelenekselinden en modernine kadar tüm tarım topluluklarının, ziraî üretimin üç temel faktörü olan toprak, emek ve sermayenin nisbî kıtlıklarına yani kendi ekonomik kaynaklar dengesine uygun düşen bir teknolojik seçimde bulunduğunu ve bu dengenin bozulması üzerine yeni duruma göre gerekli ayarlamayı yaptıklarını söyleyebiliriz.[4]

Yukarıdaki açıklamalara dayanarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik kaynaklar dengesi ile ziraî teknoloji ilişkilerini açıklayan bazı tespitlerde bulunabiliriz. 19. yüzyıl ortalarında her ne kadar bölgeler itibariyle farklılıklar

---

2 Ester Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth*, Londra: Aldine, 1965, s. 23-4.

3 Roger Price, "The Onset of Labour Shortage in Nineteenth Century French Agriculture", *The Economic History Review*, Second Series, c. XXVIII, sayı: 2, Mayıs 1975, s. 260-277.

4 Richard G. Wilkinson, *Poverty and Progress: An Ecological Model of Economic Development*, Londra: Methuen, 1973, s. 18-52.

olsa da Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik kaynaklar dengesinin belirgin bir niteliği toprak faktörünün nisbî bolluğudur. İmparatorluğun geniş toprakları üzerinde yaşayan nüfus 17. yüzyıldan sonra siyasî ve ekonomik nedenlerle azalmıştı. Köyler küçülmüş, "*hâli ve harab*" olanların sayısı artmıştı. 19. yüzyıl ortalarında imparatorluk, nüfus yoğunluğu oldukça düşük bir ülkeydi. 19. yüzyılın büyük bir bölümü için istatistik veriler bulunmamakla birlikte, belgeler pek çok bölgede nüfus yoğunluğunun oldukça düşük olduğunu doğrulamaktadır.[5]

Nüfus yoğunluğunun, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca ne ölçüde değiştiğini bilmiyoruz. Düşük bir hızla da olsa nüfus artışı, iskân politikası ve göçler nedeniyle bazı bölgelerin nüfus yoğunluğu yükselmiştir. Bununla birlikte 20. yüzyılın başında da, genel olarak imparatorluğun nüfus yoğunluğu düşüktü.

20. yüzyıl başında imparatorluğun bölgeler itibariyle nüfus yoğunluğunu gösteren Tablo 4.1'den anlaşılacağı gibi, Anadolu ve Rumeli kesimleri arasında nüfus yoğunluğu açısından önemli bir farklılık göze çarpmaktadır. Rumeli kesiminin homojen nüfus yoğunluğu yapısına karşılık, Anadolu'nun nüfus yoğunluğu geniş bir marj içinde değişmektedir. Rumeli vilayetlerinin nüfus yoğunluğu 23,0-28,8 kişi/km² arasında iken; Anadolu vilayetlerinde 2,4-42,9

5 "Eyâlet-i merkumenin (Silistre) su basmış ve ahar mahzura mebnî terk olunmuş mahallî olmayıb fakat nüfusun fıkdanı cihetiyle matlub veçhile mahsûlât hâsıl olmadığı." BOA, *MSM, nr. 36*, 9.4.1260/28.4.1844. "Ova-i mezkûr (Dobruca) cesîm mahal olduğundan bütün bütün imarı teksir-i nüfusa menût idüğü..." Aynı belge. "Priştine ve tevâbii kazalarının havi olduğu kurânın kesret-i arazisine nazaran ahâlisi kalîl olarak hatta kaza-i mezbur dâhilinde bulunan Kosova arazisinin bazı mahallî ziraatden hâli ve altı yedi bin nüfus iskân ve ziraat etmeğe mütehammil olduğu..." BOA, *MAD.d. nr. 8622*, s. 19, 21.5.1262/16.5.1846. "Mihalıç Ovası'nda kâin çiftlikât-ı hümayun(un) ... hâvi olduğu arazi her ne kadar vâsi ve munbit ise de nüfusun kılleti cihetiyle ekseri mahalleri ziraat olunamayıb alâ hâlihi kalmış olduğundan... ve hâlî olan mahaller yalnız çiftlikât-ı hümayun arazisi olmayıb bütün bütün Mihalıç ve Kirmastı Ovası ve Çobankırı mukataası toprakları olarak bu yerlere ileride münasib olan aşâirden mikdar-ı kifâye nüfus iskân etdirilse ve mahâll-i merkume ziraat olunsa hem ashâb-ı arazi ve aşâire ve hem dahi aşârından canib-i hazine-i celîleye menâfi-i kesire hâsıl olacağı..." BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 20-1, 22.8.1259/17.9.1843; *MAD.d. nr. 12668*, s. 110, Aynı tarih. "Bolu sancağı dâhilinde kâin Düzce ve Üskûbî ve sair malûmü'l-esâmi kazalarda hınta ve şair ve çeltik ve kettân ve sair envâ-i mahsûlât hâsıl olmakda ve kereste dahi kat' ile sevahile tenzil olunmakda ise de arazisine göre ahâlisi kalilü'l-mikdar olduğundan icâbına göre haylice hane iskâna mütehammil olarak..." BOA, *AYD, nr. 631*, s. 129, 19.6.1260/ 6.7.1844.

kişi/km² gibi geniş bir sınır içinde değişme göstermektedir. Anadolu'da nüfus yoğunluğu doğudan batıya gidildikçe yükselmektedir. Nüfus yoğunluğu, Doğu Anadolu vilayetlerinde km²'ye 1-10 kişi, Orta Anadolu'da 10-20 kişi, Batı Anadolu'da ise 20-30 kişi arasında değişmektedir. Nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu vilayet Van (2,4), en yüksek olduğu vilayet ise Trabzon'dur (42,9). 1897 yılı için düzenlenen bir istatistiğe göre de Rumeli'de nüfus yoğunluğu 23,5 kişi/km², Anadolu'da 11,0 kişi/km² dir.[6]

Ekili toprakların, ülke topraklarının çok sınırlı bir bölümünü meydana getirmesi de düşük nüfus yoğunluğunun bir sonucudur. Osmanlı tarımının 19. yüzyıl ortasındaki genel durumunu yansıtan belgeler, imparatorluğun geniş ve verimli topraklarının ancak çok sınırlı bir bölümünde tarım yapıldığını göstermektedir.[7] 20. yüzyıl başlarında düzenlenen istatistikler de bunu doğrulamaktadır. Tablo 4.1'den de anlaşılacağı üzere ekili toprakların oranı Anadolu'da % 6,7, Rumeli'de % 8,3'tür. Rakamların güvenilirliği yüksek olmadığından, bunları belirli bir hata payını dikkate alarak ihtiyatla değerlendirmek gerekmektedir.[8] Ekili arazinin toplam araziye oranı bakımından bölgeler arasında yapılacak karşılaştırmalar, daha tutarlı ve sağlam sonuçlara temel olabilecektir. Ekili toprakların yüzdesi Anadolu'da Rumeli'ye göre daha düşüktür. Rumeli'de Edirne ve Kosova; Anadolu'da ise Adana, Trabzon, Hudavendigar ve Aydın vilayetlerinde ekili toprakların oranı % 10'un üstündedir. Erzurum, Kastamonu, Mamüretülaziz (Elazığ) ve Van gibi çoğunluğu Doğu Anadolu'da olan vilayetlerde ise bu oran % 5'in de altına düşmektedir.[9]

---

6 Ticaret ve Nafıa Nezâreti İstatistik Umumî İdaresi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumîsi*, İstanbul: Alem Matbaası, 1316, s. 14.

7 "Memâlik-i mahruse-i şâhâne bilâd-ı ecnebiyye arazisine makıys olmayıb münbit ve mahsuldar ve envâ-i mahsûlât istihsaline münasebeti ve ahâli-i meskûnesinin her bir hususda istidad ve kabiliyyeti meşhûd ve nemudâr iken memâlik-i Anadolu ve Rumeli'nin ekser mahalleri ziraatden tehî ve berî ve ahâlisi fıtrat-ı zâtiyyelerin icrâsında tesamuh ve tekâsül ile felahât ve sanayiden mahrum oldukları bahir ve celî idüğüne mebni..." BOA, *MAD.d. nr. 12668*, s. 109, 8.5.1259/6.6.1844; *MAD.d. nr. 13130*, s. 12, aynı tarih.

8 Rumeli ile ilgili istatistikte, ekili arazi miktarı düşük tahmin edilmiş olduğundan, ekili arazinin toplam yüzölçümüne oranının gerçekte % 12-14 dolaylarında olması gerektiği belirtilmektedir.

9 İstatistiklerin ortaya koyduğu bu sonucu, belgeler de doğrulamaktadır. Nitekim Bitlis bölgesiyle ilgili bir raporda şöyle denmektedir: "Ahâli-i meskûneye nisbetle arazi

Tablo 4.1 Nüfus Yüzölçümü ve Ekili Arazi Miktarları,* 1907

Vilayetler	Nüfus (bin insan)	Yüzölçümü (bin km²)	Ekili arazi (bin km²)	Nüfus yoğunluğu (kişi/km²)	Ekili arazinin yüzölçümüne oranı (%)
Selanik	922,4	40,0	2,5	23,0	6,2
Manastır	707,2	28,5	2,1	24,8	7,3
Kosova	824,8	32,9	3,5	25,1	10,6
Yanya	516,5	17,9	1,0	28,8	5,8
Edirne	1.154,3	42,5	4,4	27,2	10,3
İstanbul çev.	449,4	21,9	1,2	20,6	5,5
Hudavendigar	1.860,9	75,9	7,7	24,5	10,2
Aydın	1.727,3	57,0	6,0	30,3	10,5
Adana	504,4	40,0	4,7	12,6	11,7
Konya	1.249,8	91,6	6,3	13,6	6,9
Ankara	1.157,1	75,0	5,7	15,4	7.6
Kastamonu	1.105,0	80,0	3,4	13,8	4,2
Trabzon	1.342,8	31,3	3,7	42,9	11,7
Sivas	1.193,7	83,7	4,2	14,3	5,1
Erzurum	675,9	76,7	3,4	8,8	4,4
Mamüretülaziz	474,4	37,8	1,8	12,5	4,8
Bitlis	301,9	29,9	2,6	10,1	8,6
Diyarbakır	394,1	46,8	3,1	8,4	6,6
Van	114,0	47,7	0,8	2,4	1,6
Toplam	16.675,9	957,1	68,1	17,4	7,1

* Ekili arazi miktarına ait rakamlar dutluk, zeytinlik, bahçe, çayır ve nadasa ayrılmış toprakları ihtiva etmemektedir.

Kaynak: *Orman Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi*, 1323 Senesi Avrupay-i Osmanî Ziraat İstatistiği, *Dersaadet, 1326, s. Medhal Te; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyyeti İstatistik Şubesi*, 1325 Senesi Asya ve Afrikay-i Osmanî Ziraat İstatistiği, *Dersaadet, 1327, s. Medhal Te;* Memâlik-i Osmaniyyede Nüfusu Muharrerenin İcmâli, *İÜMK TY, nr. 947, s. 1-73.*

Genel olarak ekili toprakların oranıyla nüfus yoğunluğu arasında bir paralellik gözlenmektedir. Nüfus yoğunluğu daha düşük olan Doğu ve Orta Anadolu'da ekili toprak oranı, nüfus yoğunluğu daha yüksek olan Batı Anadolu'dan daha düşüktür. Benzer bir farklılık ileride ziraî üretim yapısında ve tarım teknolojisinde de görülecektir. Bu sonuçlara bakarak nüfus yoğunluğunun, bölgeler arası gelişme farklarının açıklanmasında kritik bir değişken olduğu söylenebilir.

Toprak faktörünün nisbî bolluğuna karşılık emek kıt bir faktördü. İmparatorluğun birçok önemli tarım bölgesinde, özellikle tarımda işgücü ihtiyacının arttığı hasat mevsimi gibi zamanlarda, işgücü açığı üretimi aksatacak ölçülere ulaşıyordu. Bu işgücü açığı da ekilebilir toprakları az olan; ya da iklim şartları nedeniyle hasat dönemi daha ileri tarihlere rastlayan bölgelerden işgücü transferi ile kapatılıyordu. İmparatorluk çapında mevsimlik işgücü hareketlerinin yönleri ve yoğunluğu hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Rumeli'de Silistre ve Edirne gibi önemli tarım bölgelerinin işgücü açığı Tırnova, Niş, Şehirköyü ve dolaylarından,[10] Anadolu'da Adana ve Tarsus bölgelerininki Diyarbakır, Harput ve diğer Doğu Anadolu vilayetlerinden[11] karşılanıyordu. Fakat bölgeler

---

gayet geniş ve bol olduğu ve birçok arazinin ziraatden hâlî kaldığı her tarafta olduğu gibi burada da kesretle görülmekde idüğü..." "Bitlis Vilayetinin Ahvâl-i Zirâiyyesi", *TZN MC*, Mayıs 1329, s. 192.

10 "Çekmece-i Sagîr ve Kebîr ve Silivri ve Çorlu ve Çatalca kazalarında vâki çiftlikât ve sâirenin mezruâtını ücretle biçmek... üzere beher sene vakt-i hasad idrâkinden mukaddem Tırnova ve Şehirköy ve Lofça ve sâir ol havalide vâki kazalardan malumü'l-mikdar orakçı amelesi tertib ve ihracıyla zikr olunan mahallere irsali mutad olduğundan..." BOA, *MAD.d. nr. 8364*, s. 15, 7.4.1257/29.5.1841. "Öteden beri Dobruca Ovası ve Edirne havalisi mahsûlâtını bi't-terazi ücretiyle biçmek üzere beher sene vakt-i hasaddan evvelce bâ-evâmir-i aliyye Tırnova ve Plevne ve Lofça ve sâir ol havali kazalarından üç beş bin nefer mikdarı orakçı amelesi bi't-tertib mahallî memurlar marifetiyle havali-i merkumeye sevk ve tesrib olunmakda olduğu..." BOA, *MAD.d. nr. 8617*, s. 60, 3.2.1260/23.2.1844. Konuyla ilgili başka belgeler için bkz. BOA, *İRA DH, nr. 6249*, 29.6.1262/24.6.1846; *MAD.d. nr. 7848*, s. 159, 29.8.1264/31.7.1848; *CVT İKTS, nr. 2067*, 11-20.7.1266/23.5-1.6.1850; *İRA DH, nr. 17229*, 13.10.1269/20.7.1853.

11 "Adana ve Tarsus sancakları ahâlisinin ekseri ashâb-ı ziraat ve hırasetden olmasıyla yerlüsü rençberlik işini tesviyeye vâfi olmadığından Diyarbakır ve Harput ve şair mahâll-i mütecavire ve baîde ahâlisinden beher sene hınta ve şair ve sisam ve penbe mahsûlâtının idrâki mevsimlerinde takım takım bir hayli rençberan gelmekde oldukları..." BOA, *AYD, nr. 181*, s. 84, 9.9.1275/12.4.1859. Başka belge için bkz. BOA,

arası işgücü mobilitesinin azlığından dolayı, yaygın tarım yapılan bölgelerin işgücü açığı ancak idarî düzenlemelerle sınırlı bir ölçüde kapatılabiliyordu. 19. yüzyıl boyunca özellikle gelişmiş tarım bölgelerinin çiftçileri, yüksek ücretlerden yakınıyor ve devletin emek piyasasına müdahale etmesini istiyorlardı.[12]

Ekonomik kaynaklar dengesinin üçüncü bir özelliği sermayenin kıtlığıydı. Osmanlı tarımında yaygın işletme şekli olan bağımsız küçük üretici aile işletmelerinin, genel olarak sermaye imkânları sınırlı bir işletme tipi olduğu bilinmektedir. 19. yüzyılda tarımın problemleri arasında sermaye yetersizliği önemli bir yer tutmaktaydı.[13]

Osmanlı köy topluluklarının ekonomik kaynaklar dengesine uygun düşen teknoloji ve bunun ziraî gelişme açısından sonuçları, yukarıda yapılan genel değerlendirmeler çerçevesinde şöylece açıklanabilir.

İRA DH, nr. 31383, 8.7.1277/20.1.1861. Çeşitli bölgelerin mevsimlik işgücü gereksinmelerinin nerelerden karşılandığı ile ilgili başka örnekler için bkz. BOA, *CVT DH, nr. 10779*, 11-20.5.1251/4-13.9.1835; *MSM, nr. 36*, 9.4.1260/28.4.1844; *CVT İKTS, nr. 1901*, 1-10.1.1262/30.12.1845-8.1.1846; *MAD.d. nr. 7848*, s. 123, 1.7.1263/15.4.1847; *İRA ŞD, nr. 792*, 29.4.1287/29.7.1870.

12 Bu müdahale isteklerinde özellikle ücretlerin tesbiti yer almaktadır. Ancak verilen cevaplarda ücretlerin, iki tarafın karşılıklı anlaşması ile tesbit edilebileceği, devletin taraflardan birini belirli bir ücreti kabule zorlayamayacağı belirtiliyordu. 1844 yılında Edirne'den gelen bir yazıda "eyâlet-i merkume dâhilinde bulunan mahaller be-gâyet münbit ve mahsuldâr olarak ahâlisi ziraat ve hıraset ile meşgul ve şimdiki mahsullerinin birkaç kat artırılması memul ise de vakt-i hasadda orakçı amelesinin ve eyyâm-ı sâirede çırak ve çoban gibi hizmetkârın kılletinden nâşî teksîr-i mahsûlâta kudretyâb olamadıkları" belirtilerek "Tırnova kazası taraflarından münâsib mikdar orakçı amelesi tertib ve celbi veyahud eyâlet-i merkume dâhilinde bulunan amelenin ücret-i yevmiyyeleri ziyade olduğundan fiyat-ı münâsibe vaz ve kat'ıyla mahâll-i sâireye azimetlerine ruhsat verilmemesi" isteniyordu. Bu yazıya merkezden verilen cevapta şöyle deniliyordu: "Mahâll-i merkume mezruâtı biçdirilmek üzere sâbıkları veçhile bâ-evâmir-i aliyye orakçı amelesi tertibi veyahud ber-mûcib-i inha eyâlet-i merkume dâhilinde bulunan amelenin mahâll-i sâireye azimetine münâneatla ücret-i yevmiyyelerinin kat' ve tesviyesi şıkları amele-i merkume hakkında bir nevi muamele-i icbar ve tazyikin icrâsı demek ve bu dahi matlûb ve mültezem-i âlî olan usul-i mâdeletin ... mugayiri olmak mülabesesiyle her bir mahalde amele-i merkumenin bi'r-rıza ücret-i lâzımeleri itâ ile istihdamı lâzımeden olarak..." BOA, *MAD.d. nr. 8622*, s. 4-5, 3.2.1260/23.2.1844; *MAD.d. nr. 8617*, s. 60, aynı tarih. Başka belgeler için bkz. BOA, *CVT İKTS, nr. 1898*, 28.11.1261/28.11.1845; *CVT İKTS, nr. 1901*, 1-10.1.1262/30.12.1845-8.1.1846.

13 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938. s. 103-4; "Aydın Livasının İhtiyacât-ı Zirâiyyesi", *TZN MC*, 3. sene, Haziran 1328, s. 596-9; "Konya Vilayetinin 1328 Senesi Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi", *TZN MC*, Ağustos 1329, s. 457.

Toprağın nispeten bol, emek ve sermayenin kıt olduğu bir ekonomik kaynaklar dengesinin, toprak ya da emek faktöründen elde edilen verimin artırılmasını sağlayan daha ileri teknolojilere geçişe elverişli olmadığı açıktır. Zira her ekonomik gelişme için bir yatırım gereklidir. Oysa imparatorluğun ekonomik kaynaklar dengesinde emek faktörünün kıtlığı toprağın, sermaye faktörünün kıtlığı da emeğin daha etkin kullanılmasını sağlayacak yatırımları engellemiş ve kırsal toplulukların üretim gayretlerini toprak yoğun geri bir teknoloji ile sürdürmelerine yol açmıştır.[14] Gerçekten de 19. yüzyılda toprak yoğun bir ziraî faaliyet türü olan hayvancılık çok yaygındı; bitkisel üretim alanında nadas süreleri çok uzundu; tarım araçları ilkeldi. Gübre ve iyi tohum gibi verimliliği arttırıcı girdilerden pek yararlanılmazdı. Bütün bunlar toprak yoğun bir teknolojinin göstergeleriydi.

Tarım Ürünlerinin Taşınma Maliyetleri

Tarım kesimini geçimlik üretim düzeyinde tutan ve gelişmeyi geciktiren faktörlerin bir diğeri de taşıma maliyetlerinin yüksekliğidir. Üretici ürünü pazara düşük bir maliyetle taşıyamadığı sürece, geçimini karşılayacak miktardan fazlasını üretmeyi gereksiz bulacaktır. Zira taşıma teknolojisinin geri kaldığı bir ekonomide, tarım ürünleri gibi malların üretim bölgelerinden sürüm piyasalarına getirilmelerine kadar katlanılacak taşıma maliyeti, çoğu zaman ürünün satışından elde edilecek kazancın büyük bir bölümünü götürecek kadar yüksektir. Bu durumda taşıma teknolojisinin geliştirilmesi ve malların taşıma maliyetlerinin düşürülmesi, geçimlik bir tarım ekonomisinde gelişmenin en önemli ön şartıdır.[15] Taşıma maliyetlerinde sağlanacak düşüş, köy ve şehir kesimleri

---

14 Faktör donatımının bu özelliği ve tarım teknolojisi açısından sonuçları aşağıdaki belgelerde açıklıkla belirtilmektedir; "Memâlik-i Osmaniyyenin vüs'at ve füshatine mebni umûr-ı ziraatde o derece ihtiyâr-ı tekellüfe hâcet messetmeyib ekser mahaller arazisi dahi dinlendirilmek için senelerce terk ve tatil olunduğu..." BOA, *İRA MM, nr. 2984*, 18.4.1296/11.4.1879; "Usul-i cedide istimal olunduğu halde nüfusun ve hayvanâtın kılleti münasebetiyle ancak şimdiki zer' olunan arazinin nısfı ekilebilir." BOA, *İRA MV, nr. 25164*, 15.12.1282/1.5.1866.

15 Colin Clark-Margaret Haswell, *The Economies of Subsistence Agriculture*, Londra: Macmillan, 1970, s. 191-214.

arasındaki ekonomik ilişkileri güçlendirmek, tarım sektörünün ticaret ve sanayi sektörleriyle bütünleşmesini sağlamak gibi hem tarım kesiminin hem de ülke ekonomisinin gelişmesini hızlandıracak değişmelerin başlangıcı olacaktır.

Taşıma maliyetlerinin ekonomik değişme bakımından sonuçları ve gelişme yönleri hakkında yukarıda ana hatlarıyla çizilen model, Osmanlı tarımı için de geçerlidir. Gerçekten de çiftçi nüfusu, geçimlik ölçüde üretim yapmaya zorlayan ve üretimin artırılmasını engelleyen faktörlerin başında taşıma imkânlarının sınırlılığı ve taşıma maliyetlerinin yüksekliği gelmekteydi.[16]

Ankara çevresinde taşıma imkânlarının yetersizliği yüzünden ekilebilir toprakların % 80'i boş kalmaktaydı.[17] Tırhala sancağına bağlı kazalarda iyi bir ürün yılında 4,5 milyon kile (yaklaşık olarak 115,5 bin ton) tahıl elde edilebileceği ve bunun üçte birinin bölgenin yiyecek ve tohum ihtiyacını karşılamaya yeterli olacağı tahmin edilmekteydi. Geri kalan 3 milyon kile tahıl, taşıma imkânlarının yeterli olması hâlinde sancak dışında pazarlanabilirdi. Ancak bu yörede kışlayan ve taşıma işlerini de yapan göçebe topluluklar, 4 bin başı bulan hayvanlarıyla bunun ancak yarım milyon kilesini limana taşıyabiliyorlardı. Bu şekilde en azından yaklaşık üç yüz bin kişiyi besleyebilecek bir fazla ürün çürüyüp heba oluyordu.[18]

---

16 "Memâlik-i Anadolu ve Rumeli'den sahile baîdçe bulunan bazı mahallerde husûle gelen her nevi eşya ve erzakın sahile nakli veyahud diğer cesîm olan kaza ve kasabaya irsali müteassir olduğundan o misüllu mahallerin mahsûlât-ı vakıası her ne ise yine mahallinde sarf ve istihlâk olunduğuna nazaran her ne kadar ol mahal ziyade mahsûlâta mütehammil ise de çünkü ahâlisine kifayet edecek miktardan ziyade harice füruht olunmadığından ol makule yerlerin ahâlisi teksir-i ziraatle istihsâl-i kâr ve menfaat suretine bakmayarak hem kendileri ve hem de öyle birtakım arazi-i münbite hıraset ve ziraatden muattal kalmakda olduğu." BOA, *MSM, nr. 23*, 5.2.1259/7.3.1843.

17 BOA, *İRA ŞD, nr. 645*, 4.2.1286/16.5.1869.

18 "Tırhala sancağında kâin kazalar be-gâyet münbit ve mahsuldâr olması cihetiyle feyz ve bereket olduğu senelerde dört buçuk milyon keyl mikdarı ecnas-ı zahâir hâsıl olarak bi'l-farz bir buçuk milyon kilesi ahâlisi me'külât ve tohumluğu içün ifraz olunsa küsur üç milyon kilesinin Golos iskelesine tenzil ile tüccara bey ve füruht olunması lâzimeden ise de ahâlisinin istimal eylemekde oldukları iki tekerlekli arabaların tarlalardan harman yerlerine ve bazı yakınca bulunan kaza pazarlarına eşya naklinden gayriye selâhiyyeti olmayıb ol mikdar mahsûlâtın iskeleye tenzili eyyâm-ı şitâda kışlak için havali-i merkumeye tevârüd eden ulah tabir olunur kiracıların dört bin re's miktarı hayvanlarına meşruta olarak onlar dahi nısıf milyon kile mikdarı zahire nakl ve tenzil ile rûz-i hızır hulûlünde yaylalara azimet eylediklerinden küsur zehâir mahallerinde kalarak rehin-i telef olmakda bulunmuş..." BOA, *MAD.d. nr. 8622*, s. 5-6, 29.5.1260/16.6.1844.

Taşıma imkânlarının yetersizliği, üretimi doğrudan doğruya olumsuz yönde etkilemekten başka zaman ve mekân bakımından büyük fiyat farklarının doğmasında da rol oynuyordu. Üretimin hava şartlarına bağlılığı yüzünden alınan ürün, yıldan yıla büyük dalgalanmalar gösteriyordu. Bereketli yıllarda bir yörede alınan bol ürün, taşıma güçlüğü karşısında başka yerlere ulaştırılamadığı için, fiyatların önemli bir düşüş göstermesine yol açıyordu.[19] Kötü ürün yıllarında ise tersine fiyatlar, çok fazla yükseliyordu. Öte yandan aynı dengesizlik bölgeler arasında da görülüyordu. Darlık çekilen bir bölgeye bolluk olan başka bir bölgeden hububat getirilemiyor; darlık çekilen bölgede kıtlık ve pahalılık yaşanırken, bolluk olan yörede ise ürün satılamıyordu.[20]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşıma Teknolojisi

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda taşıma işleri, özellikle de Anadolu'da at ve deve sırtında yapılıyordu.[21] Bu yüzyılın ortalarında Orta Anadolu ile İzmir arasında yük taşımacılığı işinde, 20 bin deve ile 50 bin attan yararlanılıyordu.[22] At ve deve ile taşıma oldukça pahalıya mal oluyordu. Yapılan hesaplara göre aynı yüzyılda deve ile yapılan taşıma, demiryolu ile yapılana oranla 7; deniz ve nehir yolu ile yapılana oranla 24 kat daha pahalıydı. Pamuk gibi değeri yüksek bir sanayi hammaddesinin 100 saatlik (yaklaşık 500 km) bir yerden diğerine hayvan sırtında taşıma ücreti, taşındığı yerdeki satış fiyatına ulaşıyordu.[23] Buğday ve arpa gibi ürünlerin

---

19 "Ankara sancağı ahâlisi hıraset ve giraset ve sanat ile melûf olub bu sene-i mübarekede dahi ol havali mahsûlâtında her veçhile feyz ve bereket rû-nüma olarak fakat liva-i mezbur kazalarının sevâhile bu'dı cihetiyle zahâirin revacı olmadığından bir tarafdan fiyatı tenezzül etmekde..." BOA, *MAD.d. nr. 8622*, s. 2, 28.10.1259 /21.11.1843; BOA, *MAD.d. nr. 12668*, s. 112, aynı tarih.

20 19. yüzyıl ortasında Anadolu'yu dolaşan bir yabancı, 1846 yılında ürün alınamaması yüzünden bir bölgede kıtlık çekilirken, diğer bir bölgede ürünün tarlada çürüdüğünü yazıyordu. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 105.

21 "Memâlik-i devlet-i aliyyece bazı nadir olanlardan maada ne araba yolu ve ne cedveller ve ne de seyr-i safain için enhâr mevcud denilemeyeceği cihetle mahsûlât bayağı kâmilen bargir veyahud ekser mahallerde ve hâsseten Anadolu'da deve ile nakil olunduğundan bahasın fevkalade tezyid etmektedir." BOA, *İRA MV, nr. 20162*, 28.10.1277/9.5.1861.

22 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İÜMK TY, nr. 1485*, s. 3.

23 BOA, *İRA MV, nr. 20162*, 28.10.1277/9.5.1861.

15-18 saat uzaklıkta bir yere at veya deve sırtında taşınması hâlinde satış fiyatı, taşıma ücretini ancak karşılayabiliyordu. Hayvan sırtında yapılan taşıma, bir üretim bölgesinin pazar alanını 75-100 km ile sınırladığından, değil ülke çapında bir bölgede bile pazar bütünleşmesini sağlamaya yeterli olmuyordu.[24]

At veya öküz arabaları daha etkin taşıma araçlarıdır. Zira at veya öküzün çektiği bir araba, bir atın sırtında taşıyabileceği yükün beş katını taşıyabilir.[25] Taşıma maliyetinde sağlanan büyük düşüş sayesinde, tarım ürünleri üretim merkezlerinden daha uzak bölgelere taşınabilir. Ancak arabaların işleyebilmesi için düzgün yollar gereklidir. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda karayolları son derece yetersizdi. Yol yapımına önem verildiği 19. yüzyıl sonlarında bile Anadolu ve Rumeli'de km² alana düşen karayolu uzunluğu 0,01 km idi.[26] Oysa İngiltere'de daha 1860'ta mil kare alana 4,72 mil karayolu düşüyordu.[27] Rumeli kesimine göre Anadolu'nun durumu daha da kötüydü. Rumeli'de km² alana 0,015 km karayolu düşerken, Anadolu için bu rakam sadece 0,009 km idi. Rumeli'de araba taşımacılığından daha çok yararlanılırken, Anadolu'da at, katır ve deve taşımacılığı yaygındı.

---

24 1831'de Konya'ya çevre vilayetlerden hayvan sırtında taşınacak 1 kile buğday ve arpanın alış fiyatları ve taşıma ücretleri şöyleydi:

Alış yeri	Konya'ya uzaklığı (saat)	Alış fiyatı		Taşıma ücreti (pare)
		Buğday (pare)	Arpa (pare)	
Ankara	50	160	133	240
Kütahya	67	280	-	320
Çankırı	80	130	90	300

Görüldüğü gibi hayvan sırtında Konya'ya taşınacak 1 kile buğday için 50 saat (260 km) uzaklıkta olan Ankara'dan alış fiyatının 1,5, 67 saat (325 km) uzaklıkta olan Kütahya'dan 1,14 ve 80 saat (395 km) uzaklıkta olan Çankırı'dan 2,31 katı taşıma ücreti ödemek gerekiyordu. Yine Konya'ya götürülecek olan 1 kile arpa için Ankara'dan alış fiyatının 1,8 ve Çankırı'dan da 3,33 katı taşıma ücretine katlanmak gerekiyordu. BOA, *Hatt-ı Hümayun Tasnifi, nr. 39786* ve *39786 C*, 4.4.1248/ 1.9.1832.

25 Bir at 120-150 kg, bir atın çektiği araba ise 700-800 kg yük taşıyabiliyordu. BOA, *İRA MM, nr. 3325*, 26.6.1297/5.6.1880.

26 Ticaret ve Nafıa Nezâreti İstatistik Umumî İdaresi, *a.g.i.*, s. 14 ve 151.

27 Ivan T. Iván Berend-György Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York: Columbia University Press, 1974, s. 70.

Karayolları ileri derecede gelişmiş de olsa, at ve öküz arabalarıyla tarım ürünleri gibi ağır ve hacimli mallar çok uzak mesafelere düşük maliyetlerle taşınamaz. Öküz arabasıyla yolların mükemmelliği durumunda bile Mamüretülaziz'den (Elazığ) Samsun'a ancak 20 günde gidilebiliyordu. Buğdayın kilesinin Mamüretülaziz'de fiyatı 5 guruştu. Bunun Samsun'a arabayla taşıma maliyeti 12 guruşu buluyordu ki alış fiyatının 2,5 katına yakındı.[28] Bu itibarla karayolları çok yeterli de olsa, araba taşımacılığı ancak mahallî pazarların gelişmesini sağlayabilirdi.

Tahıl gibi yükte ağır tarım ürünleri için taşıma maliyeti bakımından en elverişli olan nehir veya deniz taşıma yoludur. Deniz ve nehir aracılığıyla tahıl çok uzak mesafelere düşük bir maliyetle taşınabilir. Nitekim 1 kile buğdayın Mamüretülaziz'den Samsun'a taşınması 12 guruşa malolurken, deniz yoluyla taşınan Amerikan buğdayının kilesi Odesa'da 10 guruşa satılıyordu.[29]

Deniz taşımacılığının 19. yüzyılda gösterdiği gelişmeler sayesinde deniz yoluyla taşımanın sağladığı düşük taşıma maliyetinden yararlanan üretim bölgeleri daha çok gelişme şansına sahip olmuşlardı. Nitekim bu yüzyılda önemli üretim bölgeleri denize uzak olan Anadolu'nun tahıl ticareti gerilerken, Tuna veya Karadeniz'e komşu üretim bölgeleri deniz taşımacılığı sayesinde arz alanlarını önemli ölçüde genişletebilmişlerdi.[30]

Deniz taşımacılığının kıyı bölgelerine sağladığı avantajdan iç bölgelerin yararlanabilmesi, kara taşıma teknolojisinde daha ileri bir safha olan demiryollarının geliştirilmesine bağlıdır. Demiryolları büyük yükleme kapasitesi sayesinde, hacimli ve ağır ürünlerin düşük maliyetlerle uzak mesafelere taşınmasını sağlar. Karayolları

---

28 *Ziraat Gazetesi*, Zilhicce 1301, s. 187-8.

29 *Aynı gazete.*

30 "Malum-i âli buyurulduğu veçhile bundan elli altmış sene evvel Anadolu tarafından Avrupa'ya pek çok zahâir ve hububât-ı sâire nakl olunarak kıta-i Anadolu'ya kati çok akçeler girmekde ise de ticaret-i bahriyenin tekessür ve kesb-i suhulet eylemesi ve sevahil-i meşhure-i Anadolu yollarının sa'b olmasından dolayı sahile indirilecek eşyanın hammaliyye ve nakliyesi yönünden ağır düşmesi münasebetleriyle zahire ticareti bütün bütün Karadeniz ve Tuna sevahiline nakil ile zürrâ-i Anadolu sermaye-i ticaretden mahrum oldukları..." 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İÜMK TY, nr. 1485*, s. 3.

gelişmemiş olan Osmanlı İmparatorluğu için demiryolu, iç pazarın gelişmesinde olduğu kadar dış pazara açılma imkânlarının artırılmasında da yararlı olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu işletmeciliği 1865'te başladı. Bu tarihten 1910 yılına kadar Rumeli ve Anadolu'da işletmeye açılan demiryollarının uzunlukları Tablo 4.2'de gösterilmiştir. Rumeli kesimi demiryolu bakımından Anadolu'ya göre daha hızlı bir gelişme göstermişti. 1875'te Avrupa kesimindeki demiryollarının uzunluğu 1.300 km'yi bulurken, Anadolu'daki demiryollarının uzunluğu sadece 180 km idi. Asya kesiminde demiryollarının gelişmesi 19. yüzyılın sonuna doğru hızlandı. Yine de 1910 yılındaki yüzölçümleriyle Anadolu'dan çok daha küçük olan Rumeli topraklarında demiryolu uzunluğu 2.553 km iken, Anadolu'da 2.371 km idi. Bu geniş imparatorluk için bu kadar demiryolu yetersizdi. 20. yüzyıl başlarında ulaştıkları uzunluklar bile, tarımda büyük bir değişmeye yol açacak ölçüde değildi. Batı ülkeleriyle karşılaştırıldığında 19. yüzyılın ortalarında ulaşılan düzeye Osmanlı İmparatorluğu aynı yüzyılın sonunda bile ulaşamamıştı (Tablo 4.3).

Tablo 4.2 Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Gelişmesi, 1870-1910

Yıllar	Anadolu (km)	Rumeli (km)	Toplam (km)
1870	174,5	-	174,5
1875	176,8	1.132,5	1.309,3
1880	178,3	1.309,6	1.487,9
1885	282,5	1.309,6	1.592,1
1890	609,0	1.440,5	2.049,5
1895	1.519,4	1.785,1	3.304,5
1900	2.171,9	2.553,0	4.724,9
1905	2.370,8	2.553,0	4.923,8
1910	2.370,8	2.553,0	4.923,8

Kaynak: Devlet Salnâmesi, *İstanbul: Dârü't- Tıbaati'l-Âmire, 1328, s. 443-457.*

Tablo 4.3 Bazı Doğu ve Batı Avrupa Ülkelerinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolu Yoğunlukları

Ülkeler	1850 Demiryolu uzunluğu (km)		1896-97 Demiryolu uzunluğu (km)	
	Her 100 bin nüfusa	Her 100 km²'ye	Her 100 bin nüfusa	Her 100 km²'ye
İngiltere	39,3	3,4	86,0	10,8
Fransa	8,5	0,6	106,0	7,6
Rusya	0,0	0,0	33,3	0,8
Romanya	0,0	0,0	46,3	2,2
Bulgaristan	0,0	0,0	25,0	1,2
Osmanlı İmp.				
Rumeli	0,0	0,0	24,4	0,6
Anadolu	0,0	0,0	22,5	0,3

Kaynak: *Iván T. Berend-György Ránki*, Economic Development in East-Central Europe in the 19 and 20th Centuries, *New York: Columbia University Press, 1974, s. 78; Ticaret ve Nafıa Nezâreti İstatistik Umumî İdaresi*, a.g.i., *s. 14 ve 154.*

Üretim Yapısı

Tarım ekonomisi içine girmekle birlikte nisbî önemleri büyük olmayan ormancılık, avcılık ve balıkçılık faaliyetleri çalışmanın kapsamı dışında tutularak çiftçilik ve hayvancılık faaliyetlerinin ele alınacağı bu bölümde özellikle çiftçilik üretiminin bileşimi, tarım işletmelerinin nitelikleri, üretim metotları, üretim giderleri ve kârlılık gibi konular ele alınacaktır. Bölümün başlıca kaynağı, 1907'de imparatorluğun Avrupa ve 1909'da Asya ve Afrika toprakları için hazırlanan "Ziraat İstatistikleri"dir.[31]

31 "Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti" tarafından yayımlanan bu istatistiklerin düzenlenmesi için kazalara formlar gönderilmişti. Bu formların çoğunluğu ticaret odalarıyla belediye meclislerince bir kısmı ise mal tapu ve nüfus memurlarından oluşan komisyonlar tarafından mal tapu ve özellikle vergi kayıtlarından yararlanılarak doldurulmuştu. İstatistikler başlıca şu konularda bilgi içeriyordu: Vilayetlerin yüzölçümleri, ekili toprakların miktarı, işletme büyüklükleri; çeşitli tarla ürünlerine ayrılan ekim alanları, atılan tohum ve alınan hâsılat miktarlarıyla fiyatları; bağların alanları

Osmanlı tarım istatistikleri, tarım ürünlerini sınıflandırırken şu bölümlere ayırmaktadır:

1) *Tarla Ürünleri* (*Bitkisel Üretim*):
   a) Tahıllar: Buğday, arpa, yulaf, çavdar, kaplıca, darı, mısır, burçak ve pirinç.
   b) Baklagiller: Bakla, mercimek, fasulye ve nohut.
   c) Sınaî Bitkiler: Pamuk, tütün, afyon, keten, susam, kenevir ve kuş yemi.
2) *Bağ ve Bahçe Ürünleri*: Üzüm, zeytin, yaş koza ve meyveler.
3) *Hayvan Ürünleri*: Süt, et, peynir, yağ, yumurta, bal, balmumu, yün, tiftik ve kıl.

Bu istatistiklerden yararlanılarak düzenlenen Tablo 4.4, 4.5 ve 4.6 20. yüzyıl başında Anadolu ve Rumeli kesimlerindeki ziraî üretimin bileşiminin bir değerlendirmesini yapmaya imkân vermektedir.

Bitkisel Üretim

Tabloların incelenmesinden anlaşılacağı gibi, tarım üretimi içinde tahıllar başta geliyordu. Bütün vilayetlerde ekili toprakların üçte ikisi ile tamamı arasında değişen bir bölümü tahıl ekimine ayrılıyordu. Bunlar arasında en çok ekimi yapılan ürün buğdaydı. Buğdaydan sonra Anadolu'da arpa, Rumeli'de mısır ikinci sırayı alıyordu. Tahılların toplam üretim içindeki payı ise beşte iki ile beşte dört arasında değişiyordu. Bu pay Rumeli'de ve Batı Anadolu'da, Doğu ve Orta Anadolu'ya göre daha düşüktü. Tahılların ziraî üretim içindeki payı, Hudavendigar'da % 45,7 ve Aydın'da % 46,0 düzeyinde kalırken; Konya'da % 74,2'ye ve Erzurum'da % 82,5'e çıkıyordu. Ekili alanlar içindeki payı çok düşük olan baklagillerin üretim içindeki yeri de önemsenmeyecek bir düzeydeydi. En yüksek orana ulaştığı Aydın vilayetinde bile % 2,9'u aşmıyordu.

---

ve bunlardan elde edilen üzüm miktarlarıyla fiyatları; çeşitli meyvelerin üretim miktarları ve fiyatları; hayvan sayıları ve bunlardan alınan ürünlerin miktarlarıyla fiyatları. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi, *a.g.i.*, s. medhal sin-şın.

Tablo 4.4 Başlıca Tarım Ürünlerinin Ekim Alanı ve Üretim Miktarları

Ürünler	Rumeli, 1907			Anadolu, 1909		
	Ekiliş (on bin dönüm)	Üretim (bin ton)	Üretim (milyon guruş)	Ekiliş (on bin dönüm)	Üretim (bin ton)	Üretim (milyon guruş)
Buğday	467	497	460	2.523	3.039	2.632
Arpa	225	294	197	1.314	1.730	1.183
Yulaf	131	104	61	149	214	119
Çavdar	114	121	105	254	274	192
Kaplıca	42	28	15	82	96	65
Darı	10	10	6	169	155	97
Mısır	320	403	280	416	436	291
Burçak	14	15	10	106	116	68
Pirinç	3	7	9	30	49	59
Baklagiller	38	24	21	159	181	127
Pamuk	7	2	11	165	103	142
Tütün	27	22	125	46	24	120
Sair sınaî Bit.	28	11	20	92	28	77
Üzüm	80	190	78	456	463	336
Koza		3	51	-	14	163
Meyveler		-	12	-	-	148
Zeytin	24*	22	24	158*	89	92

* On bin ağaç

Kaynak: *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi*, a.g.i., *s. medhal cim-ha; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyyeti İstatistik Şubesi*, a.g.i., *s. medhal cim-ha.*

Bitkisel üretim içinde tahıllardan sonra ikinci sırayı tutan sınaî bitkiler tahıllardan farklı olarak çoğunlukla pazar için üretilirler. Özellikle ticarî değeri yüksek olan pamuk ve tütün için istikrarlı ve geniş bir pazar vardır. Bu nedenle sınaî bitkilerin üretiminin yaygın olduğu bölgelerde işletmeler, pazar ekonomisine daha çok bağlıdırlar. Bu bölgelerin giderek bu alanda uzmanlaşmaları, üretimde etkinliği de büyük ölçüde artırır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı vi-

layetler dışında sınaî bitkilere de fazla yer verilmiyordu. Adana'da ekili toprakların üçte biri sınaî bitkilere ayrılıyordu. Bunların içinde en büyük yeri pamuk tutuyordu. Anadolu'da Mamüretülaziz'de (Elazığ) ve Rumeli'de Selanik'te tütün ve pamuk ekimi önemliydi. Selanik'te ekili toprakların % 8,3'ü ve Mamüretülaziz'de % 9'u sınaî bitkilere ayrılıyordu. Sınaî bitkilerin üretim içindeki payı yalnız Adana ve Selanik vilayetlerinde beşte bire ulaşıyordu.

Tablo 4.5 Her Ürün Grubuna Ayrılan Ekili Toprakların Yüzde Oranları (Rumeli 1907, Anadolu 1909)

Vilayetler	Tahıllar	Baklagiller	Sınaî bitkiler	Toplam bitkisel	Bağlar	Toplam
Selanik	81,6	4,1	8,3	94,0	6,0	100,0
Manastır	89,2	4,0	1,1	94,3	5,7	100,0
Kosova	91,3	3,0	2,4	96,7	3,3	100,0
Yanya	93,2	1,7	1,0	95,9	4,1	100,0
Edirne	87,2	0,9	5,3	93,4	6,6	100,0
Rumeli toplamı	88,3	2,4	4,1	94,7	5,3	100,0
İstanbul çevresi	79,9	2,4	5,6	87,9	12,1	100,0
Hudavendigar	80,8	4,2	2,9	87,9	12,1	100,0
Aydın	72,8	4,0	5,8	82,6	17,4	100,0
Adana	63,9	1,0	32,5	97,4	2,6	100,0
Konya	90,6	1,7	1,6	93,9	6,1	100,0
Kastamonu	95,0	1,9	1,2	98,1	1,9	100,0
Trabzon	89,5	7,3	3,2	100,0	0,0	100,0
Sivas	92,5	2,1	1,3	95,9	4,1	100,0
Erzurum	99,0	0,9	0,0	99,9	0,1	100,0
Mamüretülaziz	73,6	2,8	9,0	85,4	14,6	100,0
Bitlis	94,7	0,7	1,2	96,6	3,4	100,0
Diyarbakır	81,0	3,6	2,9	87,5	12,5	100,0
Van	95,4	0,4	2,7	98,5	1,5	100,0
Anadolu toplamı	84,6	2,7	5,1	92,4	7,6	100,0

Kaynak: *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi*, a.g.i., *s. medhal se; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi*, a.g.i., *s. medhal se.*

Tablo 4.6 Üretim İçinde Başlıca Ürün Gruplarının Yüzde Payları (Rumeli 1907, Anadolu 1909)

Vilayetler	Tahıllar	Baklagiller	Sınaî bitkiler	Toplam bitkisel	Bağ ve bahçe ürünleri	Hayvan ürünleri	Toplam
Selanik	50,8	1,2	18,9	70,9	12,0	17,1	100,0
Manastır	63,5	1,4	2,4	67,3	6,6	26,1	100,0
Kosova	60,9	1,5	5,8	68,2	4,6	27,2	100,0
Yanya	50,4	0,7	1,2	52,3	23,4	24,3	100,0
Edirne	60,2	0,6	10,5	71,3	11,3	17,4	100,0
Rumeli top.	57,5	1,1	9,2	67,8	7,3	24,9	100,0
İstanbul çev.	43,6	1,3	4,4	49,3	26,3	25,4	100,0
Hudavendigar	45,7	2,7	3,0	51,4	23,6	25,0	100,0
Aydın	46,0	2,9	7,2	56,1	32,1	11,8	100,0
Adana	58,5	1,2	23,8	83,5	4,3	12,2	100,0
Konya	74,2	1,1	2,3	77,6	6,3	16,1	100,0
Ankara	71,1	1,1	0,4	72,6	6,1	21,3	100,0
Kastamonu	70,2	1,3	1,2	72,7	7,0	20,3	100,0
Trabzon	49,1	2,1	16,3	67,5	4,3	28,2	100,0
Sivas	76,0	2,1	3,8	81,9	3,4	14,7	100,0
Erzurum	82,5	0,5	0,0	83,0	1,0	16,0	100,0
Mamüretülaziz	64,8	0,9	6,2	71,9	7,5	20,6	100,0
Bitlis	73,7	0,3	0,6	74,6	1,2	24,2	100,0
Diyarbakır	45,5	1,4	2,0	48,9	10,1	41,0	100,0
Van	57,4	0,3	4,6	62,3	8,7	29,0	100,0
Anadolu top.	59,7	1,7	5,2	66,6	10,4	22,8	100,0

Kaynak: *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi*, a.g.i., *s. 4-206; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi*, a.g.i., *s. 4-411.*

Bitkisel üretimin toplam tarım üretimi içindeki payının % 48,9 ile % 83,8 arasında değişmesi "tarla ziraati"nin Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal faaliyetlerin en büyük bölümünü oluşturduğunu göstermektedir.

Bağcılık ve Bahçecilik

Bağcılık ve bahçecilik tarla tarımına göre emek yoğun faaliyetler olup nüfusun yoğun olduğu kasaba ve şehir çevrelerinde oldukça yaygındır. Bağ ve bahçe ürünleri pazara dönük ürünlerdir.

Bağlar, imparatorluğun bazı bölgelerinde tarım yapılan toprakların önemli bir bölümünü meydana getiriyordu. Aydın'da bağlar, ekili toprakların % 17,4'ünü kaplıyordu. İstanbul çevresinde, Mamüretülaziz'de ve Diyarbakır'da da bu oran % 12'nin üzerindeydi. İstatistiklerde bilgi verilmeyen sebze ve meyve bahçeleri ile zeytinlik ve dutluklar da dikkate alındığında, bahçe kültürü yapılan alanlar daha büyük oranlara ulaşacaktır.

Bağ ve bahçe ürünlerinin, vilayetlerin ziraî üretimleri içindeki payı % 1 ile 32 arasında değişiyordu. Dört bölgede bu oran % 20'nin üzerindeydi. Bunlardan Aydın vilayeti üzüm ve yaş meyve üretiminde; İstanbul çevresi, Hudavendigar ve Yanya üzüm ve koza üretiminde gelişmişlerdi. Aydın'da bağ ve bahçe ürünlerinin ziraî üretim içindeki payı üçte bire yakındı.

Hayvancılık

Hayvancılık, tarım sektörünün önemli bir uzmanlaşma dalıdır. Hayvan ürünlerinin pazar ekonomisiyle bağları da oldukça gelişmiştir. 20. yüzyıl başına ait tarım istatistiklerine göre vilayetlerin çoğunun ziraî üretimlerinde hayvancılığın payı beşte bir gibi yüksek bir orana ulaşıyordu. Doğu Anadolu vilayetlerinden Van'da bu oran % 29'a ve Diyarbakır'da % 41'e kadar yükseliyordu. Buna karşılık Anadolu'da Aydın, Adana ile Rumeli'de Edirne ve Selanik'te bu oran % 20'nin altına düşüyordu.

Tarım Üretiminin Bileşimi ve Nüfus Yoğunluğu

Tarım üretiminin bileşimi değerlendirildiğinde bölgeler itibariyle ziraî üretim kollarının nisbî paylarındaki farklılıkların belirli bir şemaya uyduğu görülmektedir. Nüfus yoğunluğunun düşük

kaldığı bir yörede, hayvancılık ve tahıl üretimi temel tarım faaliyetleri olarak kalırken, nüfus yoğunluğunun arttığı ölçüde tahıl üretiminin nisbî payı büyümektedir. Nüfus yoğunluğu belirli bir düzeyi aştığında tahıl üretimi yanında diğer bitkisel üretim kolları ve bahçe kültürü de önem kazanmaya başlamaktadır. Zira üretim faaliyetlerinin geleneksel tekniklerle yürütüldüğü bir tarım ekonomisinde üretimin temel girdileri olan emek ve toprak faktörlerinin bileşimleri, her faaliyet dalında farklıdır. Faktör bileşimleri açısından hayvancılık daha çok toprak yoğun, bahçecilik ise daha çok emek yoğun bir faktör bileşimini gerektirmektedir. Bu nedenle nüfus yoğunluğunun artışı daha çok emek yoğun üretim kollarına geçişe imkân vererek yukarıda belirtilen değişmeyi hazırlamaktadır.

Nüfus yoğunluğu bakımından büyük farklılıklar gösteren Anadolu vilayetlerinin nüfus yoğunlukları ile üretim bileşimleri karşılaştırıldığında, nüfus yoğunluğu düşük olan vilayetlerde ziraî faaliyetler içinde hayvancılık ve tahıl üretiminin ağırlık kazandığı görülmektedir. Nitekim nüfus yoğunluğu düşük olan Orta ve Doğu Anadolu vilayetlerinde tahıl ve hayvan ürünlerinin toplam payı, % 80 ile 90 arasında değişmekte olup hatta bazı vilayetlerde ziraî üretimin tümüne yakındır (Konya'da % 90,3, Ankara'da % 92,4, Bitlis'te % 97,9 ve Erzurum'da % 98,5). Buna karşılık nüfus yoğunluğu yüksek olan Aydın, Hudavendigar ve Trabzon vilayetleriyle İstanbul çevresi, tahıl ve hayvan ürünlerinin payının en düşük olduğu yerlerdir (Aydın'da % 57,8, Hudavendigar'da % 70,7, Trabzon'da % 77,3 ve İstanbul çevresinde % 69). Adana'da nüfus yoğunluğu düşük olduğu hâlde tahıl ve hayvan ürünlerinin payı % 70,7'de kalmaktadır. Adana ovasının toprak ve iklim koşulları, sınaî bitkiler üretimini teşvik etmiştir. İşgücü eksiğini komşu vilayetlerden gelen işçilerle gideren Adana, önemli bir pamuk üretim merkezi hâline gelmiştir.

Hayvan ürünlerinin ve tahılların toplam ziraî üretim içindeki paylarını da yine nüfus yoğunluğu etkilemektedir. Nitekim nüfus yoğunluğu daha fazla olan bölgelerde tahıl üretimi, buna karşılık nüfus yoğunluğu az olan bölgelerde hayvancılık önem kazanmaktadır. Örneğin nüfus yoğunluğu 30,3 kişi/km² olan Aydın'da hay-

vancılığın tarım üretimi içindeki payı % 11,8'de kalırken, nüfus yoğunluğu oldukça düşük olan Diyarbakır vilayetinde (8,4 kişi/km²) % 41'e ulaşıyordu. Gerçi hayvancılığın payı, nüfusu yoğun vilayetlerden sayılan Trabzon ve Hudavendigar ile İstanbul çevresinde de yüksekti. Ancak bu durum büyük tüketim merkezlerinin hayvan ürünleri talebinin uyardığı bir gelişme olarak yorumlanabilir.

Üretim yapısında bölgeler arasında görülen farklılıklar, yalnızca nüfus yoğunluğu ile açıklanamaz. Nitekim nüfus yoğunlukları büyük farklılıklar göstermeyen Rumeli vilayetlerinin üretim yapısında da, Anadolu vilayetlerindeki ölçülerde olmasa da bazı farklılıklar görülmektedir. Zaten nüfus yoğunluğunun, üretim yapısını etkileyen tek faktör olduğu söylenemez. Bunun yanında daha birçok faktör bu yapıyı etkileyecektir.

Bu faktörlerin en önemlisi bölgenin taşıma kolaylıkları ve buna bağlı olarak çeşitli ürünlerin pazarlama imkânlarıdır. Taşıma imkânları sınırlı olan bölgelerde, piyasaya dönük üretim, hayvan ürünlerine yönelir. Çünkü yol almasa bile hayvanları pazara ulaştırmak tahıllara göre daha kolaydır. Hayvan ürünleri taşıma giderlerinden tahıllar kadar etkilenmez. Zira bu ürünler, daha yüksek değer taşıdıklarından taşıma giderlerinin nisbî önemi tahıllara oranla daha düşüktür. Üstelik hayvancılıkla uğraşan bir kimse taşımayı kendi hayvanlarıyla yaparak böyle bir giderden kurtulabilir.

Öte yandan ulaştırma kolaylıkları ile nüfus yoğunluğu arasında da bir paralellik vardır. Taşıma imkânlarının nüfusu daha yoğun olan bir bölgede daha ileri olması beklenir. Çünkü nüfusu yoğun bölgelerde, yol ve köprü gibi altyapı yatırımlarında çalışacak işgücü ve bu yatırımları finanse edecek malî potansiyel daha fazladır. Ayrıca devlet de bu yatırımların yapımında nüfusun yoğun olduğu bölgelere öncelik tanır. Çünkü bu bölgelerde yapılacak yatırımlar, ekonomik gelişmeye ve devlet gelirlerine daha çok katkıda bulunurlar.

Tarım İşletmelerinin Nitelikleri

Büyüklükleri

Ziraî üretimde etkinliği belirleyen faktörlerden biri olan işletme büyüklüğü, tarım ekonomisi bakımından büyük bir önem taşır. Genellikle sermaye donatımı daha yeterli olan büyük işletmeler, etkin tarım metotlarını kolaylıkla benimseyerek ziraî gelişmeye destek olurlar. Buna karşılık sermaye donatımı yetersiz olan küçük işletmelerin modern ve ileri tarım metotlarını benimsemesi oldukça güçtür. Ayrıca büyük ölçüde pazar için üretim yapan büyük işletmelerin ticaret ve sanayi sektörlerinin gelişmesine de desteği büyüktür.[32]

Osmanlı tarım istatistiklerinde işletme büyüklükleri de yer alıyordu. Bu istatistiklerde bir ailenin mülkiyetinde olup olmadığına bakılmadan, nadasa bıraktığı ve ektiği toprakların yüzölçümüne göre tarım işletmeleri üçe ayrılmıştı:

a) "İmalât-ı Sağire": Yüzölçümleri 10 dönümden az olan küçük işletmelerdi.

b) "İmâlât-ı Mütevassıta": Yüzölçümleri 10-50 dönüm arasında olan orta büyüklükte işletmelerdi.

c) "İmâlât-ı Cesîme": Yüzölçümleri 50 dönümden daha fazla olan büyük işletmelerdi.

İşlenen toprakların yüzölçümlerine göre yapılan bu sınıflamaya, o dönemde ziraî üretimde emek faktörünün önemini dikkate alarak başka bir açıklama daha getirilebilir. Küçük işletmelerde, kendi işletmesindeki tarım işleri bütün çalışma zamanlarını doldurmadığından aile üyelerinin bir kısmı işgüçlerini ücret karşılığında daha büyük işletmelere kiralıyor ya da tarım dışı ekonomik faaliyetlerde bulunuyorlardı. Yüzölçümleri 10-50 dönüm arasında olan işletmeler, orta büyüklükte bir ailenin çalışma zamanını dolduracak genişlikteydi. Buna karşılık büyük işletmeler, en azından hasat mevsimi gibi ziraî faaliyetin yoğunluğunun arttığı zamanlarda yardımcı işgücüne gerek duyulan işletmelerdi.

---

32 Ali Özgüven, *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Bursa: Bursa Üniversitesi Yayınları, 1977, s. 171-2.

Tablo 4.7 Tarım İşletmelerinin İşledikleri Toprak Miktarı İtibariyle Dağılımı (%) (Rumeli 1907, Anadolu 1909)

Vilayetler	10 dönümden küçük	10-50 dönüm arası	50 dönümden büyük	Toplam	İşletme başına düşen ekili arazi (dönüm)
Selanik	31,6	55,4	13,0	100,0	15,6
Manastır	28,0	46,8	25,2	100,0	21,5
Kosova	33,1	48,7	18,2	100,0	30,7
Yanya	26,9	46,4	26,7	100,0	24,8
Edirne	54,5	28,1	17,4	100,0	23,7
Rumeli top.	37,8	43,4	18,8	100,0	24,1
İstanbul çev.	12,4	55,2	32,4	100,0	36,5
Hudavendigar	30,5	47,9	21,6	100,0	33,5
Aydın	34,6	42,3	23,1	100,0	32,2
Adana	17,4	36,2	46,4	100,0	77,3
Konya	21,5	45,8	32,7	100,0	40,4
Ankara	12,6	58,0	29,4	100,0	41,4
Kastamonu	21,8	58,2	20,0	100,0	22,1
Trabzon	43,0	42,3	14,7	100,0	18,1
Sivas	35,0	45,0	20,0	100,0	28,7
Erzurum	45,5	39,5	15,0	100,0	17,0
Mamüretülaziz	27,2	44,6	28,2	100,0	30,1
Bitlis	20,8	41,5	37,7	100,0	95,7
Diyarbakır	17,6	34,7	47,7	100,0	50,3
Van	35,8	36,8	27,4	100,0	26,0
Anadolu top.	26,6	48,2	25,2	100,0	33,9

Kaynak: *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi*, a.g.i., *s. medhal fe-mim; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyyeti İstatistik Şubesi*, a.g.i., *s. medhal ha-kaf.*

İstatistiklere göre, yaklaşık olarak Anadolu'da 1,7 ve Rumeli'de 0,5 milyon tarım işletmesi vardı.[33] Anadolu'da bunların % 26,6'sı küçük, % 48,2'si orta ve % 25,2'si büyük işletmelerdi. Rumeli'de ise % 37,8'i küçük, % 43,4'ü orta ve % 18,8'i büyük işletmelerdi (Tablo 4.7). İşletme başına düşen ortalama ekili toprak miktarı, vilayet-

33 İstatistiklerde bilgi verilmeyen kazaların işletme sayıları o kazadaki toplam ekili alanların, kazanın bağlı olduğu vilayette işletme başına düşen ortalama ekili arazi miktarına bölünmesi ile bulunmuştur.

lerin büyük bir çoğunluğunda 20-40 dönüm arasında değişiyordu. Orta ve Doğu Anadolu'daki işletmelerin ektikleri alan, Batı Anadolu'ya oranla daha genişti. Nadasa bırakılan topraklar da dâhil edildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda 20. yüzyıl başında ortalama işletme büyüklüğünün 40-80 dönüm arasında olduğu söylenebilir.[34]

Sermaye Donatımları

Tarım işletmelerinin niteliklerini belirleyen bir diğer önemli faktör de bunların sermaye donatımlarıdır. Bir işletmenin sermaye donatımı, tarımda teknolojik gelişme düzeyini yansıtır ve üretim gücünü etkiler. Bir tarım işletmesinin sermaye donatımı başlıca dört bölümden oluşur: 1) Ev, ambar, samanlık, ahır, ağıl ve kümes gibi binalar, 2) Hayvanlar, 3) Çift araçları, 4) Toprak.

Acaba 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bir küçük üretici aile işletmesi için gerekli ortalama sermaye miktarı ne kadardı ve bileşimi nasıldı? Bu sorunun cevabı, iskân uygulamalarından yararlanılarak verilebilir. Zira devlet, iskân ettiği çiftçiler için bir küçük üretici olarak varlıklarını sürdürebilecekleri birer tarım işletmesi kuruyordu. 1844'te Devrekâni kazasına bağlı Yukarı Belovacık, Aşağı Belovacık, Aktaş ve Budaklar adlı vaktiyle herhangi bir nedenle boşaltılmış olan 4 köyü yeniden imar etmek için bu köylere, borçları yüzünden toprağını elden çıkarmış ve tarım işçisi durumuna düşmüş 20 ailenin iskânı kararlaştırılmıştı. Her aile için ahşap tek odalı bir ev ve bunun bitişiğinde 5 hayvan bağlanabilecek büyüklükte bir ahırla üstü kiremit örtülü bir samanlık yapılacak, ayrıca birer çift öküz ve yeteri kadar toprak ile tohum ve yiyecek verilecekti. Bölgede geçerli fiyat düzeyine bakarak, böyle bir küçük üretici aile işletmesinin 1.400 guruş harcanarak kurulabileceği tahmin edilmişti. Bunun 500 guruşu ile ev, ahır ve samanlık yapılacak, 400 guruşu ile bir çift öküz satın alınacaktı. Ayrıca 500 guruş de-

---

34 19. yüzyılda yerleştirilen göçmenlere hane başına 40 ile 100 dönüm arasında toprak veriliyordu. BOA, *İRA MM, nr. 1121*, 6.7.1279/7.5.1851. Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nda ortalama işletme büyüklüğünün belirttiğimiz sınırlar arasında olduğunu göstermektedir.

ğerinde toprak verilecekti.[35] Aynı tarihte Rumeli'de Dobruca Ovası'nda 9 köyde iskân edilen[36] 172 aile için hane başına 1.579 guruş

35 "Kastamonu kaymakamlığı dâhilinde Devrekâni kazasında vaki Yukarı Belovacık ve Aşağı Belovacık ve Aktaş ve Budaklar dimekle arif birbirine bir çeyrek ve yarım saat bu'd-i mesafe ve yirmi menzil (ev) inşasına tahammülü ve mikdar-ı kifâye mâ-i cârisi olan dört aded karye bundan iki yüz sene mukaddem ahâlisi bi't-teferrük harab olmuş ve Kastamonu kilesiyle tahminen altı yüz keyl tohum istiab eder arazisi boz ve hâli kalarak her veçhile imar ve ihyaya şâyân bulunmuş olduğu ve mukaddemâ kaza-i mezbur sekenesinden ve erbâb-ı ziraat ve ehl ü ıyâl ashâbından olub muahharan emlâk ve arazilerini zaruret-i deynleri içün virgüsüyle kabul etmek üzere füruht ve emlâk ve arazisi olmayarak çiftçi hizmetkârlığıyla şurada burada imrâr-ı vakt edenlerden işe ve güce yarar otuz kadar eşhâs emlâk ve araziden ve virgüy-i seneviyyeden müberrâ başı boş elhâlerü hâzihi Kastamonu'da müsteciren ikamet etmiş bulundukları cihetle eşhâs-ı merkumenin münâsiblerinden yirmi neferi kura-i merkumeye iskân olunmak üzere bi't-tefrik ahşabdan çatma olarak tahtânî birer bâb oda ve ittisallerine beşer hayvan bağlanacak ahır ile üzerleri kiremid püşideli birer saman ambarını müştemil yirmi menzil inşâsıyla kura-i merkumenin imar ve ihyâsı lazım gelmiş ve menâzil-i merkume maa müştemilât beşer yüz guruş mesârif ile vücûda geleceği mahallinde keşf ve tahmin olunmuş ve eşhâs-ı merkumenin isim ve şöhretleriyle sakin oldukları mahallelerini mübeyyin terkıym olunan defteri gönderilmiş olduğundan bahisle bunlardan tefrik ile kura-i merkumeye iskân olunacak yirmi neferin beheri içün birer çift öküz ve tohumluk olarak yirmi beşer ve vakt-i mahsûle kadar yemelik için onar keyl ecnâs-ı zahire iştira ve itâ olunması ve bunların her birerlerine bir çift idâresine muktezî bâ-tapu temlik olunacak arazi için beşer yüz guruş bahâ takdir ile yirmi çift idaresine tahsis kılınacak arazinin beşer yüz guruşdan bahası olan on bin guruşun mehl-i münâsibe ile bilâ-faiz tediye olunmak üzere başka ve maa-müştemilât beher hanenin beşer yüz guruşdan yirmi hanenin mesârif-i inşâiyesi olan on bin guruş ile beheri için alınacak öküzün ale't-tahmin çifti dörder yüz guruşdan sekiz bin ve maa-tohum ve yemelik Kastamonu kilesi itibariyle beher çift başına verilecek otuz beşer kile ecnâs-ı zahirenin birbiri üzerine kilesi onar guruşdan yedi bin guruş ki ceman ebniyye bahâ ve öküz ve zahire esmânı olan yirmi beş bin guruşun hazine-i celîleden bi'l-itâ faiziyle tediye olunmak üzere beher şahsın hisse-i düyûnu olan bin ikişer yüz ellişer guruş dahi başka temessüke rabt olunarak beher sene hâsılât-ı vakıalarından refte refte ahz ve tahsil kılınması." BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 81, 6.4.1261/14.4.1845.

36 Arap asıllı olan bu aileler, daha önce İstanbul'a Kilimhane'de çalıştırılmak üzere Şam'dan getirilmişlerdi. 1843'te Kilimhane'de çalıştırılmalarına gerek kalmayınca 558 kişiden oluşan bu ailelerin, nüfus yoğunluğu oldukça düşük olan Dobruca Ovası'nda yerleştirilmeleri kararlaştırıldı. Bunların 174'ü evli olmak üzere 217'si yetişkin erkek, 187'si yetişkin kadın, geri kalanların 83'ü erkek ve 71'i de kız çocuğuydu. Ailelerin yerleştirilmeleri için Hacıoğlupazarı kazasında 8 köy seçildi. İmar edilecek olan bu köyler "atîyk ve hâlî karyelerden" olub, eski adları ile anılmağa devam edeceklerdi. Bu köylerden İlbeyi'de 18, Musabey'de 26, Dokuzağaç'ta 21, Poyraz'da 27, Aydınbey'de 9, Oğuzlar'da 12, Çalmarça'da 24 ve Bayramdede'de 35 adet olmak üzere 172 konut inşa edildi. Her üç hane için "bir pulluk itibariyle dört çift öküz ve damızlık olarak dört re's inek ve harman için 10 re's hergele ve tohumluk olmak üzere Alçaklar kilesiyle otuz keyl hınta ve onbeş keyl şair ve beş keyl alef ve yarım keyl erzen" verilecekti. İskân için yapılacak harcamalar, dördüncü yıldan itibaren 5 senede eşit taksitlerle tahsil edilecekti. BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 6-10, 19, 24 ve 28-9, 17.4.1259-29.10.1259/17.5.1843-22.11.1843.

harcanmıştı. Yapılan 270 bin guruşu aşan harcamanın % 26,4'ü binaların yapımına; % 11,5'i çift araçlarının, % 45,1'i gibi önemli bir bölümü koşum hayvanlarının ve % 17'si de diğer hayvanların satın alınmasına ayrılmıştı.[37] Yine 1844 yılında Cumapazarı kazasına bağlı 31 hanelik Kocaahmetli köyünde hanelerin sahip oldukları bina, toprak ve hayvanların değerlerini gösteren "Emlâk ve Arazi ve Hayvanât Tahrir Defteri"ne göre, küçük üretici aile işletmelerinin yaygın olduğu bu köyde hane başına ortalama mal varlığı değeri 2.610 guruştu. Bu miktar sayım defterinde rastladığımız yaklaşık 50 dönüm toprağı ve bir çift öküzü olan bir tarım işletmesinin sermaye değerine eşitti. Köyün toplam mal varlığının % 11,4'ünü binaların, % 50,8'ini toprakların, % 15,7'sini koşum hayvanlarının ve % 22,1'ini diğer hayvanların değeri meydana getiriyordu.[38]

Büyük tarım işletmelerinin sermaye bileşimini de Hayrabolu kazasına bağlı Müsellim ve Umurbey çiftliklerinin mal varlığı envanterinden çıkartabiliriz. Bu envantere göre, bu iki çiftliğin toplam sermaye değeri 59.270 guruştu. Bunun % 40,9'unu binaların, % 22,3'ünü koşum hayvanlarının ve % 34,9'unu da diğer hayvanların değeri meydana getiriyordu. Tarım araçlarının sermaye donatımı içindeki yeri ise % 2'yi bile bulmuyordu.[39]

Yukarıdaki örnekler karşılaştırıldığında, 19. yüzyıl ortalarında çiftlik işletmelerinin sermaye donatımlarının küçük üretici aile işletmelerinden daha yeterli olduğu görülmektedir. Her çift öküzün ayrı bir işletmeyi temsil ettiği kabul edilerek yapılacak bir hesaplamada, örnek olarak belirtilen çiftliklerde bir çift koşum hayvanına 3.704 guruş sermaye düşmektedir. Bu rakam, bir küçük üretici aile işletmesinin kurulması için gerekli sermayenin 2,5 ve Kocaahmetli köyü için hesaplanan hane başına ortalama mal varlığı değerinin 1,5 katına yakındır.

Verilen bütün örneklerde işletmelerin sermaye donatımları içinde hayvanların değeri büyük bir yer tutmakta, tarım araçları ise çok önemsiz kalmaktadır. Tarım araçlarının işletme sermayesi

---

37 BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 28-9, 52-3 ve 72-3, 29.10.1259-5.2.1261/22.11.1843-13.2.1845.

38 BOA, *MAD.d. nr. 20001*, s. 1-10, *1261*/1845.

39 TPSA, *Edirne ŞS, nr. 379*, s. 28. 1.1.1262/30.12.1845.

içindeki nisbî önemi teknolojik seviyenin göstergesidir. Tarımda modern araçlara ağırlık verildikçe, hayvanların işletme sermayesi içindeki önemleri azalır. Nitekim 19. yüzyıl sonlarına doğru, Edirne'nin Çöke nahiyesine bağlı olan ve tarım işlerinde makineden yararlanılan bir çiftlik işletmesinde koşum hayvanlarının değeri 16.450 guruş dolaylarında iken tarım araçlarının değeri 28.980 guruşu buluyordu.[40] Yine 19. yüzyıl sonlarında modern tarım uygulamalarını göstermek için kurulan örnek çiftlik işletmelerinin sermaye donatımları içinde hayvanların değeri oldukça küçüktü. Nitekim Selanik Numune Çiftliği'nde güçlerinden yararlanılacak hayvanların değeri 66.000, tarım araçlarıyla makinelerin değeri ise 268.500 guruştu.[41]

Tarım Metotları

Tarım metotlarının etkinliği ile ziraî gelişme arasında sıkı bağlar vardır. Tarım yöntemlerinin etkinliği arttıkça ziraî gelişme hız kazanır.

Tarım Araçları

Osmanlı çiftçisi çoğunlukla ağaçtan yapılmış saban, orak, tırpan, çapa ve sürgü gibi ilkel araçlar kullanıyordu. Tarım tekniği daha ileri olan ülkelerin çift sürmede kullandığı pulluk, kara sabandan çok üstündü. Kara saban toprağı ancak 10-15 cm derinliğe kadar sürebiliyordu. Pulluk ise 20-25 cm derinliğe kadar inebiliyordu. Ayrıca bir iş gününde kara sabanla 3, pullukla 12 dönüm toprak sürülebiliyordu. Üstelik pullukla sürülen toprağın kalitesine ulaşabilmek için, aynı toprağı kara sabanla 3-4 kez sürmek gerekiyordu. Zira kara saban, toprağı yeterince alt üst edemiyor, yabanî otları temizleyemiyordu.[42] Kara sabanla 1 dönüm tarla sürene kadar, pullukla aynı kalitede 16 dönümlük tarla sürülebilirdi. Zira kara sabanın yetersizliği, aynı toprağın defalarca sürülmesiyle gide-

---

40 TPSA, *Edirne ŞS, nr. 448*, s. 90-1, 29.1.1305/17.10.1887.

41 BOA, *İRA MM, nr. 4178*, 6.6.1305/19.2.1888.

42 Yusuf Cemal, *Mirât-ı Ziraat Yahut Çiftçilik Dersleri*, İstanbul, 1323, s. 58-9; "Erbab-ı Ziraata Bir Numune-i Ziraat", *OMZ MC*, Cemaziyelahir 1317, s. 29-30: BOA, *İRA MV, nr. 8471*, 13.8.1268/2.6.1852.

rilebiliyordu. Nitekim Erzurum bölgesinde çiftçi, pamuk veya tahıl ekeceği bir tarlayı 6-7, hatta 9 kez sürüyordu. Çift sürme süresi hava şartları nedeniyle 45-60 günü geçmediğinden bir çift öküzle ancak 35-45 dönüm dolaylarında toprak işlenebiliyordu. Saban teknolojisi Osmanlı çiftçisinin işleyebileceği toprak miktarını oldukça sınırlıyordu.

Osmanlı çiftçisi, çift sürme işlerinde modern tarım araçlarından fazla yararlanamıyordu. Tarımın gelişmiş olduğu ülkelerde çift sürme işlerinde kullanılan buhar makineleri oldukça pahalıydı. Ayrıca çiftçinin tasarrufundaki toprak, bir buhar makinesini bütün bir mevsim kullanabileceği genişlikte değildi. Buharlı makineler toprağı daha iyi sürdüğünden daha yüksek verim alınıyordu. Fakat maliyet de aynı ölçüde yükseliyordu. Nitekim 1 dönüm toprağı sürme maliyeti buharlı makine ile 30, bir çift öküzün çektiği bir sabanla 5-6,5 ve beygir gücü ile çekilen bir sabanla 3-3,5 guruştu.[43]

Çift sürme işlerinde gücünden yararlanılabilen hayvanlar öküz, at ve katırdır. Osmanlı çiftçisi bunlardan en çok öküzü kullanıyordu. Bir çift at 1 iş gününde 6-7, bir çift öküz ise 3-4 dönüm toprak sürebiliyordu.[44] Fakat öküz özellikle eğimli ve dik topraklarda çift sürmek için daha elverişliydi.[45] Üstelik öküzün beslenme gideri daha azdı. Bir atı veya katırı bütün bir yıl boyunca arpa, yulaf, ot, kepek ve samanla beslemek gerekiyordu. Oysa öküz 7 ay süre ile burçak ve samanla besleniyor ve yılın geri kalan aylarında otlamak üzere çayıra salınıyordu.[46] Bu nedenlerle öküz gücünden yararlanma daha yaygındı. Bununla birlikte Rumeli'de çift sürme işlerinde at da kullanılıyordu.

Üretim girdilerinin en önemlilerinden biri olan tohumu, Osmanlı çiftçisi serpme yöntemiyle atıyordu. Tohum ayıklama ve seçme, iyi cins tohum kullanma, tohumluğu en kaliteli toprakta yetiştirme gibi verimliliği etkileyen hususlara pek dikkat edilmi-

---

43 "Ceyhan Kazasıyla Mülhak Karye ve Çiftliklerin Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyeleri", *OMZB MC*, Kânun-i Sâni 1327, s. 1217-8.

44 *Aynı yazı*, s. 1218; Agop Zakaryan, *Çiftlik İdaresi*, Dersaadet: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309, s. 26.

45 Binbaşı Hüseyin Efendi, *Memâlik-i Osmaniyyenin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul: Mihrab Matbaası, 1303, s. 53.

46 BOA, *İRA DH, nr. 93761*, 4.7.1308/13.2.1891.

yordu. Tohum genellikle kalburdan geçirilerek temizleniyordu. Oysa modern tarım yapılan ülkelerde bu iş ayıklama makineleriyle görülüyordu. Amerika'da bu makinelerin 1 iş gününde ayıkladığı tohumu, kalburla ancak 400 tarım işçisi ayıklayabiliyordu.[47]

Tarladaki ürün orak ile biçiliyordu. Ama işgücü sıkıntısı çekilen ve nispeten tarımın daha gelişmiş olduğu bölgelerde sınırlı bir ölçüde biçme makinelerinden de yararlanılıyordu. Bunlar emekten tasarruf sağlıyordu. Nitekim bir biçme makinesi ile 1 günde 40 dönümlük tarla biçilebiliyordu. Aynı işi orak ile bir işçi ancak 14 günde bitirebilirdi. Böylece biçme makineleri biçme maliyetini % 30 oranında düşürüyordu.[48] Ücret ödemelerinde sağlanan tasarruf ise çok daha büyüktü. Orakta dönüm başına 5,2 guruş olan işçi ücreti, biçme makinesinde 2,5 guruşa kadar düşüyordu.[49]

Toplanan ürünün harman işleri, çakmaktaşlı düvenlerle gerçekleştiriliyordu. Fakat harmanda başakları beygir, eşek ve benzeri hayvanlara çiğneterek taneleri saplarından ayırmak gibi ilkel yöntemler de kullanılıyordu. Menteşe bölgesiyle ilgili bir rapora göre, bölgede harman bu şekilde kaldırılıyordu.[50] Bitlis bölgesinde de harman işleri çoğunlukla aynı metotla görülüyor, düven çok sınırlı ölçüde kullanılıyordu.[51] Bundan ötürü ürünün kaldırılması gecikiyordu. Osmanlı çiftçisi, yağmur mevsimi başlamadan ürününü kaldıramama endişesiyle tüm toprağını ekmiyordu.[52]

Demetlerin tarladan harmana ve ürünün harmandan ambara taşınmasında at ve eşek gibi yük hayvanlarından da yararlanılmakla birlikte, daha çok bir çift öküzün çektiği iki tekerlekli kağnılar kullanılıyordu. Oysa dört tekerlekli arabalar hem daha hafif hem

---

47 BOA, *İRA MV, nr. 20162*, 28.10.1277/9.5.1861.

48 Nitekim emek kıtlığının şiddetle duyulduğu Edirne bölgesinde zengin çiftlik sahiplerinden Şerif Bey, iki orak makinesi getirterek biçme masraflarını yarı yarıya düşürmüştü. BOA, *İRA ŞD, nr. 487*, 8.5.1285/27.8.1868.

49 "Orak Makineleri", *OMZ MC*, Zilkade 1321, s. 25-30. Modern tarım araçlarının emekten tasarruf sağlayıcı özellikleri çapa makinelerinde daha belirgindir. Adana bölgesinde atla çekilen bir çapa makinesi bir iş gününde bir işçi ile 30-40 dönüm toprağın çapa işini 23 guruş masrafla tamamlamaktadır. Oysa aynı miktarda toprağı el çapası ile çapalamak için 54 işçi gerekmekte ve bunlara 166 guruş ücret ödenmektedir. "Adana'da Pamuk Ziraati ve Ticareti", *TZN MC*, Eylül 1330, s. 326.

50 Ali Rıza Bey, *Menteşe Sancağının Ahvâl-i Zirâiyye ve Arziyyesi*, İstanbul, 1331, s. 133.

51 "Bitlis Vilayetinin Ahvâl-i Zirâiyyesi", *a.g.y.*, s. 194.

52 BOA, *İRA ŞD, nr. 487*, 8.5.1285/27.8.1868.

de taşıma kapasiteleri çok daha büyüktü. Üstelik çekim hayvanlarının boynuna fazla yük binmiyordu. Bu gibi arabalar Rumeli'de çok daha yaygın şekilde kullanılıyordu.[53]

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim faaliyeti çok zaman alıyordu. Nitekim 20. yüzyıl başlarında 1 hektarlık tarlanın, toprağın ekime hazırlanmasından ürünün kaldırılmasına kadar yapılan tüm işleri için 314 iş saati gerekiyordu. Günde ortalama 8 saat çalışılması hâlinde bu süre yaklaşık olarak 40 iş günüydü.[54] Oysa 1830'larda Batı Avrupa'da 1 hektar buğday tarlasının işleri 144 saatte tamamlanıyordu. Tarımda makine kullanılmasıyla bu süre daha da kısaltıldı: Nitekim 1896'da Amerika'da 22 iş saati yetiyordu.[55]

Gübreleme

Sürekli olarak ekilen toprağın verim gücü giderek azalır. Azalan verim gücünü toprağa yeniden kazandırmanın bir yolu toprağa hayvan gübresi atmaktır. Osmanlı tarımında gübre, yaygın ve yeterli ölçüde kullanılan bir tarım girdisi değildi. Bunun bir nedeni, iklim şartlarıydı. Toprağın hayvan gübresinden yararlanabilmesi için, gübrenin ıslanıp çürümesini sağlayacak ölçüde yağmur yağması gerekir. Kurak Akdeniz ikliminde ise çoğu kez bu gerçekleşmez. İkinci önemli neden, hayvan gübresinin yetersizliğiydi. Her hayvan yılda yaklaşık kendi ağırlığının 3,5 katı kadar gübre verir. Bunları muntazam güb-

---

53 "Anadolu'nun ekser mahallerinde kağnı tabir olunan iki tekerlekli arabalar kullanılmakda ise de bu arabalar Rumeli'de kullanılan dört tekerlekli arabalar gibi olmayıb yani dört tekerlekli arabanın hamûlesi ziyade olduğu halde hayvanâta ol derece zahmet vermediği misüllu bilakis iki tekerlekli arabanın hem hamûlesi kalîl ve hem de yük külliyyen hayvanâtın boynuna binip aşırı maşakkat verdiği âzâde-i kayd-ı delîl olduğuna ve bunların dört tekerlekli olmasında ashabına pek de masraflı olmayacağından başka hamule cihetiyle fevâidi mûcib ve hayvanâtın dahi giriftar oldukları maşakkatden vareste olmalarını müstevcib olacağına binâen bu makule iki tekerlekli araba kullanılan mahaller ahâlisine dört tekerlekli arabanın muhassenâtı ifâde ve inbâ ve teşvikat ve terğibât-ı lâzime icra olunarak..." BOA, *MSM, nr. 58*, 7.5.1261/14.5.1845. Başka belgeler için bkz. BOA, *CVT İKTS, nr. 1358*, 29.11.1262/18.11.1846; *İRA MV, nr. 1286*, 17.8.1261/21.8.1845.

54 "Halkalı Numune Çiftliğine Merbut Tecrübe Tarlasındaki Tecârüb-i Zirâiyye Hakkında Malumât-ı Mütenevvia", *OMZ MC*, Şaban 1316, s. 277-286 ve Ramazan 1316, s. 311-4.

55 Bernard Hendrik-Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500-1850*, çev. Olive Ordish, Londra: Edward Arnold, 1963, s. 300.

reliklerde saklamak gerekir. Ancak Osmanlı çiftçisinin böyle gübrelikleri yoktu. Bu yüzden gübrenin önemli bir bölümü daha gübreliklerde iken dağılıp gidiyordu. Geri kalan bölümü tarlaların ihtiyacını karşılamıyordu. Yapılan bir hesaba göre, hayvancılıkta ileri sayılan Konya vilayetinde bile hayvanlardan sağlanan gübre, tamamıyla tarımda kullanılabilse dahi, bu vilayet topraklarının gübre ihtiyacının ancak üçte birini karşılayabilirdi.[56] Kaldı ki yakacak darlığı yüzünden bazı bölgelerde, gübreden daha çok yakıt olarak yararlanılıyordu.[57]

Osmanlı çiftçisi, ileri tarım ülkelerinde olduğu gibi, verimi arttırmak için sunî gübreden yararlanamıyordu. Sermaye imkânları buna yeterli değildi. Sunî gübre, üretim giderlerini büyük ölçüde yükseltiyordu. Nitekim Halkalı Ziraat Mektebi'nde yapılan deneme ekimlerinde, buğday üretiminde 76 guruş olan 1 dönümlük tarlanın giderleri, sunî gübre atınca 119 guruşa çıkıyordu. Buna göre sunî gübre, giderleri % 58 oranında artırmış oluyordu.[58]

Nadas Sistemi

Toprağın azalan verim gücünü yenilemenin ikinci bir yolu toprağı dinlendirmek, başka bir deyimle nadasa bırakmaktır. Toprağa belirli aralarla her yıl değişik ürünler ekerek verim gücünü daha uzun bir süre koruyan ve böylece topraktan daha fazla yararlanma imkânı sağlayan rotasyon şekilleri, nüfusun nispeten yoğun ve tarımın gelişmiş olduğu bölgelerin verimli topraklarında uygulanıyordu. Anadolu'da İzmir, Aydın, Adana ve Rumeli'de Edirne ve Selanik vilayetleri bu bölgeler arasındaydı.[59]

---

56 "Konya Vilayetinin 1328 Senesi Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi", *a.g.y.*, s. 455.

57 "1314 Sene-i Zirâiyyesine Ait Erzurum Vilayeti Numune Tarlasına Ait Rapor", *OMZ MC*, Şaban 1315, s. 317-8; "Bitlis Vilayetinin Ahvâl-i Zirâiyyesi", *a.g.y.*, s. 190.

58 "Halkalı Ziraat Mektebi'nde Suni Gübre Kullanımının Neticeleri ile İlgili Rapor", *OMZ MC*, Cemaziyelevvel 1321, s. 20-2.

59 Binbaşı Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, s. 51. Mesela Çatalca bölgesinde kullanılan başlıca rotasyon sistemleri şunlardı: Üçlü Rotasyon Sistemleri: a) 1. sene buğday, 2. sene yulaf veya keten ya da kaplıca, 3. sene nadas; b) 1. sene kavun, 2. sene yulaf veya keten ya da kaplıca, 3. sene nadas; c) 1. sene buğday veya arpa, 2. sene yulaf, 3. sene nadas; d) 1. sene mısır, 2. sene buğday, 3. sene çavdar (bu son sistemde toprak nadasa bırakılmıyordu). Dörtlü Rotasyon Sistemleri: a) 1. sene buğday veya arpa, 2. sene yulaf, 3. sene keten, 4. sene nadas; b) Bu sistemde üçüncü sene keten yerine

Osmanlı çiftçisi, daha çok toprağını 2 ya da 3 yılda bir dinlendirerek verim gücünü kazandırmaya çalışıyordu.[60] Boş bırakma süresi ise çoğunlukla 1 yıldı. Gerçekten bu, Akdeniz ikliminin hâkim olduğu bölgeler için en uygun düşen nadas şekliydi. Fakat toprak/insan dengesinin elverişli olduğu bölgelerde, nadas süresi daha uzun olabiliyordu. Böyle yerlerde her yıl toprakların önemli bir bölümü boş bırakılıyordu. Nitekim Konya vilayetinde, ekime elverişli 48 milyon dönüm toprağın yalnız 8 milyon dönümü ekiliyordu.[61]

Ormanlık bölgelerde orman-tarla-orman sistemi gibi çok uzun süreli nadas şekillerine de rastlanıyordu. Kastamonu'nun ormanlık bölgelerinde tarla açmak için orman yakılıyor ve kısa bir süre için ekiliyordu. Tarlanın verimliliği düşünce yeniden orman hâline gelmesi için terk ediliyordu.[62] Bu uygulama 20-25 yıl ara verildikten sonra tekrarlanıyordu. Diyarbakır bölgesinde de ovalık kesimlerdeki tarlalar boş dururken ağaç sökmek ve orman yakmak suretiyle aynı şekilde tarla açılıyordu.[63] Çiftçinin bu yola başvurmasının temel nedeni, ormandan açılan bir tarladan, sürekli olarak ekilen bir tarlaya göre çok daha az emekle daha yüksek verim elde edilebilmesiydi.[64]

---

yulaf ekiliyordu. Bkz. "Çatalca Livasının Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi", *TZN MC*, Nisan 1330, s. 29-30. Yine Rumeli'de Ustrumca kazasında dörtlü bir rotasyon sistemi uygulanıyordu: 1. sene pamuk, 2. sene çavdar, 3. sene nadas ve 4. sene buğday. Bkz. "Ustrumca Kazası Ziraat Mualliminin Raporu", *OMZB MC*, Mayıs 1327, s. 275. Anadolu'da Samsun bölgesinde tütün ekimine elverişli verimli topraklarda birinci yıl tütün, ikinci yıl buğday veya mısır ekimi biçiminde bir rotasyon sistemi uygulanıyordu. Bkz. "Canik Sancağı'nın 1328 Senesi Ahvâl-i Zirâiyyesi", *TZN MC*, Haziran 1329, s. 362.

60 "Mustafa nam kimesnenin Menemen kazası toprağında vaki tapulu ve temessüklü mutasarrıf olduğu malûmeti'l-hudud arazisinden olub ol yerler ziraata sâlih olmak için iki üç senede bir defa dinlendirmeye koyub..." BOA, *Anadolu AHD, nr. 182*, s. 147, 11-20.4.1278/16-25.10.1861. Bu nitelikte başka belgeler için bkz. BOA, *Anadolu AHD, nr. 178*, s. 149, 21-30.3.1266/4-13.2.1850: *Rumeli AHD, nr. 82*, s. 195, 11-20.1.1276/10-19.8.1859; *Rumeli AHD, nr. 85*, s. 117, 21-29.2.1288/12-20.5.1871. Arazi Kanunu da dinlendirme süresinin toprağın verim gücüne göre bir veya iki sene ve gerektiğinde daha fazla olabileceğini belirtmektedir. *1274 Tarihli Arazi Kanunnâmesi*, Madde 68.

61 "Konya Vilayetinin 1328 Senesi Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi", *a.g.y.*, s. 453.

62 "Tâife-i zürrâdan bazıları hâli yer açmak üzere dağın gidib bir tarafını tutuşdurub kendüye iki üç dönüm yer lazım gelib bin senede vücuda gelmez derecede dağı yakdıktan sonra gelib birkaç dönümlük mahalli bir defa sürerek oraya bir mikdar ekin ekmekde ve gelecek sene imarına bakmayıb dağın diğer mahallini kema fi's-sâbık yakmakda." BOA, *İRA MV, nr. 9447*, 13.12.1267/9.10.1851; 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İUMK TY, nr. 1485*, s. 35.

63 "Diyarbakır Vilayetinin Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi", *TZN MC*, Haziran 1329, s. 304.

64 Ormanlık bir alandan geniş tarlalar açma olanağı bulundukça orman-tarla-orman siste-

Üretim Harcamaları

Üretim girdilerine yapılan harcamaların önemi, işletmenin üretim hedeflerine göre değişir. Şayet işletme bir aile işletmesi ise üretim giderleri ailenin kendi tüketimine ayırabileceği ürün miktarını belirler. Buna karşılık pazar için üretim yapan işletmelerde, üretim giderleri kârlılığı belirleyen bir faktör olarak önem taşır.

Çeşitli Ürünlerde Üretim Giderleri

Acaba Osmanlı çiftçisi 1 dönüm tarlada çeşitli ürünler ürettiğinde ne kadar harcama yapıyordu? Silivri kazasında 1 dönüm tarlada buğday üretildiğinde 70 guruş harcanmakta ve 123 guruşluk hâsıla elde edilmekteydi. Tablo 4.8'de görüldüğü gibi harcamanın en büyük kısmı toprağın hazırlanması ve ekilmesi için yapılmaktaydı.

Tablo 4.8 Bir Dönüm Tarlada Buğday Üretiminin Giderleri

Harcama yeri	Harcama miktarı	
	Guruş	%
Çift sürme	20	28,6
Tohum	15	21,4
Yer bozma	5	7,1
Ekme	10	14,4
Biçme	5	7,1
Döğme	15	21,4
Toplam	70	100.0

Kaynak: *"Çatalca Livasının Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi"*, TZN MC, *Nisan 1330, s. 43.*

Pamuk ve pirinç üretim giderleri ve bunların bileşimi buğdaya göre farklıdır. Pamukta toprağı hazırlamak, çapalamak ve pamuğu toplamak için yapılan giderler ön sırayı almaktadır. Pirinçte de durum aşağı yukarı aynıdır (Tablo 4.9). Buğday ve diğer tahıl türleri tarımına oranla pamukta tohumun payı çok düşüktür (buğdayda % 21, pirinçte % 18,3 ve pamukta % 5,3). Pirinç tarımının ot temizleme işinde ve pamuk tarımının çapa ve toplama işlerinde

miyle tarım yapmak, ayrı topraklarda sürekli tarım yapmağa tercih olunacaktır. Çünkü böylece geçime yeterli ürün, daha az emekle elde edilecektir. Ester Boserup, *a.g.e.*, *s.* 23-34.

ücretli işgücüne büyük bir ihtiyaç duyulur. Onun için bu ürünlerde işletme dışından sağlanan girdilerin önemi daha büyüktür.[65]

Tablo 4.9 Bir Dönüm Tarlada Pamuk ve Pirinç Üretiminin Giderleri

Harcama yeri	Harcama miktarı			
	Pamuk		Pirinç	
	Guruş	%	Guruş	%
Toprağın hazırlanması	50	26,3	33	30,3
Tohum	10	5,3	20	18,3
Ekme	25	13,1	2	1,8
Ot temizleme	45	23,7	25	23,0
Ürünün kaldırılması	60	31,6	29	26,6
Toplam	190	100,0	109	100,0

Kaynak: *"Memâlik-i Osmaniyyede Pamuk Ziraati"*, OMZB MC, *Nisan 1327, s. 150-1; "Çorum ve Amasya Sancaklarının Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi"*, TZN MC, *Teşrin-i Sani 1328, s. 1017-8.*

Küçük Üretici Aile İşletmelerinde Üretim Giderleri

Bir küçük üretici işletmesinde aile, kaldırdığı ürünle ertesi yılın üretim giderlerini karşılamayı planlarken üç ana harcama grubu ile karşı karşıyadır: Bunlar sırasıyla işletmenin vergi ve borç gibi zorunlu ödemeleri, ailenin tüketim giderleri ve son olarak bir sonraki yılın üretim giderleridir. Ailenin bu alanlara yaptığı harcamalar kabaca bütçesini oluşturur.

Osmanlı köylüsünün harcama kalıpları konusunda bilgilerimiz sınırlıdır. İskân harcamaları bu konuya da ışık tutabilecek niteliktedir. Zira devlet, yerleştirdiği ailelere bir tarım işletmesi kurmakla yetinmiyor; belirli bir süre için geçim giderlerini de karşılıyordu. 1844'te Dobruca'da yerleştirilen 172 aile için yapılan harcamalara dayanılarak bir çiftçi ailesinin harcama kalıplarını gösteren Tablo 4.10 hazırlanmıştır. Tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı üzere küçük üretici aile işletmesinde bir yıl içindeki harcamaların yaklaşık beşte biri vergi ödemelerine, beşte ikisi tüketim giderlerine ve geriye kalan beşte ikisi de bir sonraki dönemin üretim harcamalarına ayrılmaktadır.

---

65 "Aydın sancağı dâhilinde kâin Bayındır kazası ahâlisinin emr-i taayyüşleri penbe hâsılatına merbut ve penbe zer'i ziyade mesarife menût olub..." BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 35, 24.12.1259/ 15.1.1844.

Tüketim harcamaları üretimin sürekliliğinin temel şartıdır. Aile bu harcamalar sayesinde hayatta kalarak üretim faaliyetini sürdürür. Tabloda da görüleceği gibi, tüketim harcamalarının büyük bir bölümü ekmeğe ayrılmaktadır. Yerleştirilen ailelere genellikle yalnız ekmek, kış aylarıyla Ramazan ayında ek olarak mercimek, nohut, fasulye ve pastırma da verilmişti.[66] Osmanlı köylüsünün durumu da bundan pek farklı değildi, onların da temel besin maddeleri ekmekti. Örnekte nüfus başına bir yılda tüketilen un miktarı 177 kg'dır. Bu kadar un ise, yaklaşık olarak 208 kg buğdaya tekabül etmektedir.[67] Gerçekten ekmeğe dayalı bir beslenme rejiminde yeterli kalori elde etmek için tüketilmesi gerekli buğday miktarı da bu dolaylardadır. Nitekim yapılan hesaplara göre, bir kişinin ortalama günlük kalori ihtiyacı vücut büyüklüğü, çalışma süresi ve iklim koşullarına bağlı olarak 1.625 ile 2.011 kalori arasında değişmektedir. Temel olarak beslenmesini tahıllardan sağlayan bir toplumda bir insan, bu kadar kaloriyi yılda 190-235 kg buğdaydan alabilmektedir.[68]

Tüketim harcamaları içinde ekmek dışında yağ ve benzeri yiyecekler de yer almaktadır. Diğer nakdî harcamaların belki önemli bir bölümü de yine beslenme için ayrılıyordu. Buna göre bir ailenin toplam harcamalarının % 39'u ve tüketim harcamalarının da % 80'i beslenmeye gidiyordu. Tüketim harcamalarının beşte biri ise giyecekler için yapılıyordu.[69]

Çiftçi ailesinin en önemli gider kaleminin ise üretim giderleri

---

66 BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 27, 9.10.1259/2.11.1843.

67 İskân edilen bu ailelere, 1 Eylül 1259 ile 31 Ağustos 1260 tarihleri arasında toplam 76.918 kıyye un verilmişti. BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 52-3 ve 72-3, 1.9.1259-31.8.1260 (Rumî)/13.9.1844-12.8.1845. Buna göre kişi başına 138 kıyye (177 kg) un düşmektedir. Bu tarihlerde 20 kıyye olan 1 kile buğdaydan 17 kıyye un elde edilmektedir (BOA, *İRA MV, nr. 1818*, 26.2.1263/13.2.1847). Bu durumda 177 kg un elde etmek için 208 kg buğday gerekmektedir.

68 Colin Clark-Margaret Haswell, *a.g.e.*, s. 58. Göçmenlere yolculuk esnasında günde yarım kıyye ekmek veriliyordu. BOA, *İRA ŞD, nr. 2245*, 21.12.1275/16.12.1878. Bu tarihlerde yarım kıyye ekmek, 166 dirhem (538 gr) buğdaydan yapılmaktaydı (BOA, *İRA MV, nr. 1818*, 26.2.1263/13.2.1847). Bu durumda bir kişinin yılda 196,5 kg buğday tüketmesi gerekmektedir.

69 "Mezkûr Arapların beher zükûruna deriden masnû birer gocuk ve birer aba potur ve birer kısa aba ve ıyâl ve evlâdlarına dahi kezâlik mahallî usulünce münasib elbise" verilmişti. BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 27, 9.10.1259/2.11.1843.

Tablo 4.10 Dobruca'da Bir Küçük Üretici Aile İşletmesinde Harcamaların Bileşimi, 1843-1844

Harcamalar	Guruş	Guruş	Tutarı %
Vergi ödemeleri		262	18,8
Nakdî vergiler	81	-	-
Öşür	152	-	-
Köye ortak giderler	29		-
Tüketim harcamaları		560	40,3
Ekmek	213	-	-
Yağ	22	-	-
Diğer yiyecekler	84	-	-
Giyim	122	-	-
Diğer nakdî harcamalar	119	-	-
Üretim harcamaları		570	40,9
Tohum	402	-	-
Ücret ödemeleri	54	-	-
Yenileme giderleri	89	-	-
Hayvan yemi giderleri	25	-	-
Toplam		1.392	100,0

Notlar:

1) İskân uygulamasında giderler arasında nakdî vergiler yer almamaktadır. Çünkü iskân edilen bu ailelerden beş yıl süreyle öşür dışında vergi alınmaması kararlaştırılmıştı (BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 11, 17.4.1259/17.5.1843). Ancak bir aile bütçesi hakkında daha doğru değerlendirmeler yapabilmek için bu eksikliği gidermek gerekliydi. Bu düşünce ile aynı yıllarda yapılan temettü sayımlarından yararlanarak yetişkin nüfus başına hesaplanan vergi yükü olan 64,5 guruşu (BOA, *MSM, nr. 102*, 24.3.1262/ 22.3.1846), iskân edilen hanelerin ortalama yetişkin erkek nüfus sayısı ile çarparak tabloda yer alan hane başına vergi yükü miktarı bulunmuştur.

2) Ailelere satın alınan elbiselerin iki yıl dayanacağı kabul edilmiştir.

3) Tarım araçlarıyla koşum hayvanlarından on yıl yararlanılabileceği kabul edilerek yenileme giderleri olarak değerlerinin % 10'u oranında amortisman payı hesaplanmıştır.

Kaynak: *BOA*, MAD.d. nr. 13130, *s. 52, 10.6.1260/28.7.1844 ve s. 72-3, 5.2.1261/13.2.1845.*

olduğu görülmektedir (% 40,9). Bunların içinde en büyük bölüm tohum giderleridir (% 70,5). Bunun ardından yenileme giderleri gelmektedir. Bu harcamalar eskiyen araçların onarılması ya da değiştirilmesi ve yaşlanan hayvanların yerlerine başkalarının alınması için yapılıyordu.

Dobruca'da iskân edilen 172 ailenin birinci yıl sonunda elde ettikleri hâsıla, verdikleri öşür miktarına dayanarak hesaplandığında[70] hane başına ortalama 1.516 ve kişi başına 472 guruş gelir sağladıkları görülmektedir. Yerleştirilen hanelerin bu yılda sağladıkları gelir, aynı yıl içindeki üretim ve geçinme giderlerine göre % 8 oranında bir fazla göstermektedir.

Çiftlik İşletmelerinde Üretim Giderleri

Sahibi eliyle işletilen çiftlik tipi işletmelerin, küçük üretici aile işletmelerinden ayrıldığı en belirgin ve önemli nokta, üretim faaliyetinin her safhasında ücretli işgücü çalıştırmalarıdır. Çiftlik işletmeleri iki türlü işçi çalıştırıyorlardı. Bunların bir bölümü, yıllık ya da altı aylık bir süre için tutulan ve "hizmetkâr" adı verilen sürekli işçilerdi. Bunlar, ziraî faaliyetin en durgun olduğu zamanlarda bile çiftlikte bulunması gereken işçiler olup bir kısmı bütün bir yıl için tutuluyorlardı. Bunlara ek olarak ziraî faaliyetin yoğun olduğu ilkbahar ve yaz mevsimlerinde altı aylık bir süre için (rûz-i Hızır ile rûz-i Kasım arası) yeni işçiler işe alınıyordu.

Çiftlik işletmelerinde çalıştırılan işçilerin ikinci bölümü ise, "orakçı" ve "harmancı" diye adlandırılan gündelikçi işçilerdi.[71] Bunlar ziraî faaliyetin yoğunluğunun en yüksek düzeye çıktığı ürün biçme ve harman zamanlarında işe alınıyorlardı. Gündelikçi işçiler arasında kadınlar da bulunuyordu. Özellikle pamuk topla-

---

70 İmar edilen sekiz köyün 1843-1844 üretim yılı sonunda verdikleri öşür miktarı 14.010 keyl buğday, 7.660 keyl arpa ve 6.810 keyl kızılca idi. Bu ürünlerden buğdayın fiyatı 12, arpanın 5 ve kızılcanın 8 guruş idi. Buna göre toplamı öşür değeri 26.090 guruş tutuyordu. Bu değerin 10 katı toplam tarımsal üretim değeridir. BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 87, 1261/1845.

71 TPSA, *Edirne ŞS, nr. 379*, s. 27-8, 1.1.1262/30.12.1845; BOA, *CVT ML, nr. 17771*, 9.7.1258/16.8.1842.

ma ve çeltik ayıklama işlerinde yalnız kadınlar çalıştırılıyorlardı. Çiftlik sahibinin bu şekilde sürekli, uzun süreli ve gündelikçi işçi çalıştırması, emek maliyetini en alt düzeyde tutmak düşüncesine dayanıyordu. Çünkü böylece çiftlikte mevcut işçi sayısı, ziraî faaliyetin yoğunluğuna göre ayarlanmış oluyordu.

İşçilere ödenen ücretlerin bileşimine gelince; genellikle çiftlik sahibi ödediği ücretlerin bir bölümünü para, bir bölümünü de mal olarak veriyordu. Aynî ödemeler içinde çiftlik sahibinin bütün işçilerine verdiği yiyecekler yer alıyordu.[72] Bunun yanında işçilerin giyeceklerini de çiftlik sahibi veriyordu. Gayrimüslim işçi çalıştıran çiftlik sahipleri ayrıca, bunların cizyelerini ödüyorlardı.[73] İşgücü talebinin arttığı orak ve harman zamanlarında ödenen ücretler diğer dönemlerdeki ödemelere göre daha yüksekti.[74] Çiftliklerin ücret ödemelerinin en büyük bölümünü gündelik olarak verilen ücretler oluşturuyordu.[75] Kadın gündelikçilere ödenen ücretler, erkeklerinkine göre daha düşüktü.[76]

Muhasebe kayıtlarından çiftliklerin üretim harcamalarının incelenmesinde de yararlanılabilir. Bu kayıtlarda "aynî" ve "nakdî" olmak üzere iki ayrı hesap tutuluyor; çiftlik içinde tüketilen ürünler para ile değerlendirilmediğinden yalnız aynî hesapta görülüyordu.

---

72 Drama kazasındaki Emlâk-i Hümayun çiftliklerinden Derinçeşme Çiftliği'nde, 1841 üretim yılında 285 dönüm ekili alanın biçilmesi için orakçılara dönüm başına 6 guruştan 1.710 guruş para olarak ödenmiş, 1.054 guruş değerinde de yiyecek verilmişti. Dokuz hizmetkâra ise 3.511,5 guruş para ücret ve 3.090,5 guruş değerinde yiyecek olarak arpa, buğday ve mısır verilmişti. Buna göre ücretin gündelikçilerde % 62'si, hizmetkârlarda % 45'i para olarak ödenmiş olmaktadır. BOA, *CVT ML, nr. 17771*, 9.7.1258/16.8.1842.

73 Bkz. BOA, *MAD.d. nr. 8243*, s. 104-5, 2.2.1240/26.9.1824.

74 Örneğin Bursa dolaylarında yazın tarım işçisinin gündeliği 7-8 guruş iken, kışın 5-6 guruşa düşüyordu. "Ziraat İstatistik Lâyihası", *OMZ MC*, Zilhicce 1313, s. 82.

75 Hayrabolu kazasında bulunan Umurbey ve Müsellim çiftliklerinin muhasebe kayıtlarına göre, çiftlikte sonbahar ve kış döneminde yalnız 2 hizmetkâr ve 1 odacı, ilkbahar ve yaz döneminde ise 10 hizmetkâr çalışıyordu. Ayrıca orak mevsiminde çok sayıda orakçı istihdam ediliyordu. Nitekim altı aylık ve yıllık işçilere toplam 7.459 guruş ödenmişken, gündelikçi işçi olan orakçılara 9.000 guruş verilmişti. TPSA, *Edirne ŞS, nr.* 379, s. 27-8, 1.1.1262/30.12.1845.

76 Ankara bölgesinde kadın işçi ücretleri 3-4 guruş dolaylarında iken, erkek işçilere 6-8 guruş ücret ödeniyordu. "Vilayâtda Ahvâl-ı Cevviyye ve Zirâiyye: Ankara Vilayeti", *OMZB MC*, Temmuz 1328, s. 512.

Tablo 4.11 Hayrabolu kazasındaki Umurbey ve Müsellim adlı iki çiftliğin 1846 yılına ait muhasebe kayıtlarından yararlanılarak düzenlenmiştir. Tabloda görüldüğü gibi, bu çiftliklerde buğday, arpa, yulaf, kaplıca ve keten üretiliyordu. Bu ürünlerden yulaf, kaplıca ve keten öşür ve tohum ayrıldıktan sonra bütünüyle çiftlik içinde tüketilmişti. Buna karşılık buğday ve arpanın üçte ikisi piyasaya sürülmüştü. Satıştan elde edilen hâsılatın % 88,6'sı çiftliğin para olarak yaptığı harcamaları karşılamaya yetiyordu. Bu harcamaların en önemli bölümü, ücret ödemeleriydi (% 69,8). Daha sonra yenileme ve onarım için yapılan harcamalar geliyordu. Bu harcamalar, yaşlanarak gücünden yararlanılamaz hâle gelen koşum hayvanlarının yerlerine yenilerini satın almak, bina ve tarım araçlarını onarmak ve hayvanları nallatmak için yapılmıştı.

Çiftliklerde elde edilen ürünün Tekirdağı'nda satılmasıyla sağlanan 28.300 guruşa karşılık 25.067 guruş harcama yapılmış ve 3.233 guruşluk bir kazanç elde edilmişti. Bu çiftliklerin mal varlığı değeri 59.270 guruş olduğuna göre kazanç oranı % 15,5'tir. Tek örneğe dayanarak, 19. yüzyılın ortalarında çiftlik işletmelerinin kârlılığı hakkında genel sonuçlara ulaşılamazsa da bu kazanç oranının, sermayenin tarım alanına aktarılarak pazara dönük üretim yapacak çiftlik tipi işletmelerin kurulmasına pek de elverişli olmadığı açıktır.

Tarımsal Ücretler ve Hayat Standartları

Osmanlı arşivlerinde bulunan ücretlerle ilgili bol miktardaki verinin en azından bir bölümü yapılan çalışmalarda değerlendirilmiş olmakla birlikte, bunlar daha çok şehirlerdeki inşaat usta ve işçilerinin ücretlerine dayalıdır. Kırsal kesimdeki tarımsal ücretler ve hayat standartları konusundaki bilgilerimiz ise son derece sınırlıdır. Tablo 4.12'de Mihalıç Devlet Çiftliği'nde ödenen maaş ve ücretlerle ilgili veriler yer almaktadır.

Yöneticilere ödenen maaşlar oldukça yüksektir. Çiftlik müdürünün maaşı çoban ve ırgatlara ödenen ücretin 21,4; çobanbaşının maaşı ise çoban ve ırgatların ücretinin 18,1 katıdır. Ancak bizi asıl ilgilendiren ortalama bir tarım işçisini temsil edebilecek

Tablo 4.11 Bir Çiftlik İşletmesinin Yıllık Muhasebesi, 1844 (Hayrabolu'da Umurbey ve Müsellim Çiftlikleri)

I. Aynî Hesap

Ürünler	Üretim (kile)	Tohum (kile)	(%)	Öşür (kile)	(%)	Çiftlikte tüketilen (kile)	(%)	Satılan (kile)	(%)
Buğday	2.665	400	15,0	265	10,0	300	11,3	1.700	63,7
Arpa	1.440	200	13,9	144	10,0	196	13,6	900	62,5
Yulaf	1.000	150	15,0	100	10,0	750	75,0	-	-
Kaplıca	80	30	36,0	8	10,0	42	44,0	-	-
Kete	60	6	10,0	6	10,0	48	80,0	-	-

II. Nakdî Hesap

Harcamalar	Tutarı (guruş)	(%)
Ücret ödemeleri	17.508	69,8
Demirbaş yenileme ve onarım giderleri	3.859	15,4
Vergi ödemeleri	1.300	5,2
Ürünü pazara taşıma ücreti	1.000	4,0
Çeşitli giderler	1.400	5,6
Toplam giderler	25.067	100,0
Kazanç	3.233	12,9
Toplam satış hâsılatı	28.300	112.9

Kaynak: *TPSA*, Edirne ŞS, *nr.379, s. 27-8, 1.1.1261/30.12.1845.*

Tablo 4.12 Mihalıç Devlet Çiftliği'nde Yıllık Maaş ve Ücret Ödemeleri (Guruş), 1848

Görevler	Para ödemesi	Tayinatın parasal değeri	Toplam ödeme
Müdür	24.000	-	24.000
Kâtip	3.000	-	3.000
Ambarcı	1.800	-	1.800
Çobanbaşı	18.000	2.325	20.325
Kâhya	1.104	375	1.479
Ekmekçi	1.200	375	1.575
Çorbacı	984	375	1.359
Çoban ve ırgatlar	744	375	1.119

Kaynak. *BOA*, HH.d. nr. 264, *s. 24, 1264/1848.*

nitelikte olan çoban ve ırgatların ücretleridir. Çiftlikte çalıştırılan en kalabalık grubu oluşturan bu kişilere ödenen yıllık ücret 1.119 guruştur. Bu ücretin bir bölümü işçilerin beslenme harcamalarının karşılanması şeklinde sağlanmaktadır. Nitekim çoban ve ırgatların ücretlerinin üçte biri beslenme harcamalarından oluşmaktadır.

Çiftlikte çalışanlara günde nakdî ücret dışında gıda harcamalarını karşılamaları amacıyla yarım guruş "tayinat bedeli" verilmesi düşünülmüşse de işçilerin yeterli şekilde beslenemeyeceği gerekçesiyle doğrudan gıda sağlanmasının daha doğru olacağına karar verilmiştir. İşçilere günlük olarak 1.283 gr ekmek yanında sabah öğününde 96 gr zeytin veya 128 gr peynir ya da 481 gr pekmez ve 128 gr soğan veya 128 gr sarmısak, akşam öğününde ise 321 gr bulgur, 40 gr zeytinyağı ve 16 gr tuz veriliyordu. Ayrıca ekmeğe kişi başına günlük 16 gr tuz katılıyordu.[77]

Tablo 4.13'te çitflikteki tarım işçilerinin beslenme harcamala-

[77] "Yevmi bir kıyye nan-ı aziz, sabahleyin otuz dirhem zeytin danesi, yirmi dirhem sirke, kırk dirhem soğan, zeytin danesi verilmediği gün kırk dirhem peynir veyahut yüz elli dirhem pekmez ve soğan verilmediği gün kırk dirhem sarmısak ve akşamüzeri yüz dirhem bulgur ve on iki buçuk dirhem revgan-ı zeyt ve beş dirhem tuz verilmesi" BOA, *HH.d nr. 616*, s. 84, 1262/1846.

rının bileşimi görülmektedir. Yapılan gıda harcamasının yarıdan fazlası tek başına verilen ekmeğin bedelidir. Harcamalar içinde önemli yer tutan diğer besinler ise bulgur ve zeytinyağıdır.

Tablo 4.13 Mihalıç Devlet Çiftliği'nde Bir Tarım İşçisine Yapılan Gıda Harcamaları, 1848

Gıda türü	Günlük tüketim (gr)	Yıllık tüketim (kg)	Yıllık tüketim (guruş)	%
Ekmek	1.283	468,3	196	52,4
Bulgur	321	117,1	68	18,2
Zeytinyağı	40	14,6	62	16,4
Tuz	32	11,7	4	1,0
Zeytin	32	11,7	12	3,3
Pekmez	48	17,6	16	4,1
Soğan	96	35,1	5	1,4
Sarmısak	16	5,9	4	1,0
Sirke	32	11,7	8	2,1
Peynir	32	11,7	17	4,6
Toplam			375	100,0

Kaynak: *BOA*, HH.d. nr. 264, *s. 24-28 ve 36-37, 1264/1848.*

Tablo 4.14'te işçilerin tükettikleri besinlerden elde ettikleri kalori ve protein miktarları görülmektedir. Günlük elde edilen kalori miktarı 5.070 kaloridir. Bu rakam çağdaşı olan diğer tarım işçileriyle ilgili verilerle karşılaştırıldığında ağır koşullarda çalışan tarım işçileri için bile oldukça yüksek bir miktardır. Nitekim Braudel, insanların günlük kalori alımları ile ilgili Avrupa verileri arasındaki büyük farklılıklara dikkat çektikten sonra 1800'lere kadar ağır koşullarda çalışan insanların günlük beslenmelerinde 3.500, şehirlerde yaşayan insanların çoğunluğunun ise ortalama 2.000 kalori elde ettiklerini belirtmektedir.[78] 1860'larda İngiltere'nin bazı

78 Fernand Braudel, *The Structures of Everyday Life: The Limits of Possible*, çev. Sian Reynolds, New York: Harper&Row, 1981, s. 129-30.

Tablo 4.14 Mihalıç Devlet Çiftliği'nde Bir Tarım İşçisinin Elde Ettiği Kalori ve Protein Miktarları, 1848

Gıda türü	Günlük (kalori)	%	Protein (gr)	%
Ekmek	3.208	63,3	116,8	63,2
Bulgur	1.145	22,6	33,0	17,9
Zeytinyağı	354	7,0	-	-
Tuz	-	-	-	-
Zeytin	66	1,3	0,6	0,3
Pekmez	141	2,8	0,3	0,2
Soğan	37	0,7	1,4	0,8
Sarmısak	22	0,4	1,0	0,5
Sirke	4	0,1	-	-
Peynir	93	1,8	31,8	17,2
Toplam	5.070	100,0	153,2	100,0

Kaynak: *BOA*, HH.d. nr. 264, *s. 24-28 ve 36-37, 1264/1848.*

bölgeleriyle ilgili verilere göre erkek tarım işçilerinin günlük tüketimlerinin karşılığı 4.500 kaloriye ulaşsa da[79] genel olarak tarım dışı yetişkin işçilerin beslenmelerinden elde ettikleri kalori miktarı 2.000-2.500, tarım işçilerinin ise yaklaşık 3.300 kalori düzeyindedir.[80] Çin'de 1837'de yetişkin nüfusun ortalama günlük kalori alımı 2.386 kaloridir.[81]

Çiftlikte çalışan işçilerin bu yüksek kalori düzeyine karşılık kalori kaynaklarının niteliği açısından aynı ölçüde şanslı oldukları söylenemez. Nitekim işçilerin günlük kalori alımlarının % 85,9'unu ve 153,2 gr olan günlük protein alımlarının beşte dördünü (% 81,1) tahıllardan sağladıkları görülmektedir. Buna karşı-

79 Gregory Clark, *A Farewell to Alms- A Brief Economic History of the World*, Princeton: Princeton University Press, 2007, s. 285.

80 Gregory Clark, Michael Huberman ve Peter H. Lindert, "A British Food Puzzle, 1770-1850", *Economic History Review 48:1*, 1995, s. 215-37.

81 Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence- China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton: Princeton University Press, 2000, s. 39.

lık pahalı kalori ve protein kaynağı olan hayvan ürünleri işçilerin tüketim sepetinde son derece sınırlı yer almaktadır. İşçilere et verilmezken, tüketilen tek hayvan ürünü çiftlikte üretilen peynirdir. Örneğimizde işçilerin elde ettiği kalori düzeyi ortalama bir Osmanlı tarım işçisinin üzerinde olsa bile beslenme bileşimi açısından önemli bir farklılık olmayacağı söylenebilir.

Tablo 4.15'te bazı ülkelerde farklı tarihlerde tarım işçilerinin yiyecek tüketiminde tahıl ve baklagillerle hayvan ürünleri ve yağlardan elde ettikleri kalori payları görülmektedir. Osmanlı tarım işçisi tüketimde tahıl ve baklagillerin payı açısından Japonya ve Hindistan ile benzer özellikler göstermektedir. Hayvan ürünleri ve yağlardan elde edilen kalori payı ise Japonya ve Hindistan'a göre biraz daha yüksek olmakla birlikte 1878-1796 İngiltere'sinin gerisindedir.

Tablo 4.15 Bazı Ülkelerde Tarım İşçilerinin Yiyecek Tüketiminde Farklı Ürünlerin Payları (%)

Ülkeler	Tarih	Tahıl ve baklagiller	Hayvan ürünleri ve yağlar
İngiltere[a]	1787-1796	60,6	28,4
Japonya[a]	1750	95,4	4,6
Hindistan[a]	1950	83,3	5,4
Osmanlı[b]	1848	85,9	10.1

Kaynak. *a) Gregory Clark,* Farewell to Alms-A Brief Economic History of the World, *Princeton: Princeton University Press, 2007, s. 54; b) BOA,* HH.d. nr. *264, s. 24-28 ve 36-37, 1264/1848.*

Tablo 4.16'da ise yüksek bir tüketim düzeyini yansıtan çiftlik çobanbaşının tayinatının bileşimi yer almaktadır. Beslenme harcamalarında ekmeğin payı dörtte bire düşen çobanbaşının gıda harcamalarının büyük bölümünü çoban ve ırgatların tayinatında hiç yer almayan şeker, koyun eti, kahve, pirinç ve tereyağı gibi o dönem için kalori elde etmenin lüks araçları olan pahalı tüketim maddeleri oluşturmaktadır.

Tablo 4.16 Mihalıç Devlet Çiftliği'nde Çobanbaşı ve Ailesinin Gıda Harcamaları, 1848

Gıda türleri	Günlük (gr)	Yıllık (kg)	Bedeli (guruş)	%
Ekmek	1.796	1.386	581	25,0
Şeker	126	46	288	12,4
Kahve	63	23	126	5,4
Koyun eti	843	308	510	21,9
Pirinç	632	231	450	19,4
Tereyağı	168	62	240	10,3
Zeytinyağı	84	31	130	5,6
Toplam			2.325	100.0

Kaynak: *BOA*, HH.d. nr. 264, *s. 24-28 ve 36-37, 1264/1848.*

Tablodaki veriler iktisat biliminde orijinal şekli insanların gelirleri yükseldikçe gıda harcamalarının payının azalacağını ifade eden Engel Kanunu'nun farklı bir yansıması olarak da önemlidir. Yoksullar kalori elde etmenin en ucuz araçlarını tüketirler, beslenmeleri son derece tekdüzedir, belirli birkaç gıdaya dayanır. Gelir yükseldikçe beslenmede pahalı kalori kaynaklarına yapılan harcamaların payı artar.

Aşağıda Tablo 4.17'de ise bir karşılaştırma yapmak amacıyla Trabzon'da bir medresede öğrenciler için yapılan gıda harcamalarının bileşimi verilmiştir. Öğrencilere verilen ekmek miktarı çiftlikte tarım işçilerine verilenin yarısıdır. Ayrıca öğrencilerin beslenmesinde pirinç ve şekere de yer verilmiştir. Öğrencilerin bu beslenmeden elde ettikleri günlük kalori miktarı çiftlikteki tarım işçilerinin yarısından da daha düşük olmak üzere 2.328'dir. Bu örnek şehirli insanların tüketim düzeyi ve kalıbının kırsal kesimden farkını göstermesi açısından da önemlidir.

Nakdî ücretler ve gıda harcamaları emek gelirlerinin düzeyi hakkında bir fikir vermekle birlikte bir toplumda hayat standardının temel göstergesi reel ücretlerdir. Tablo 4.18'de 1800'de İngiltere'de ve 1848'de Anadolu'da bir tarım işçisinin günlük ücretiyle çeşitli

Tablo 4.17 Trabzon'da Bir Medrese Öğrencisinin Beslenme Harcamaları, 1859

Gıda türleri	Günlük (gr)	Yıllık (kg)	Bedeli (guruş)	%
Ekmek	641,5	234,1	274	51,9
Pirinç	133,2	48,6	133	25,1
Tereyağı	23,2	8,5	73	13,8
Tuz	20,8	7,6	2	0,2
Nohut	4,7	1,7	3	0,5
Şeker	15,8	5,8	36	6,8
Safran	2,9	1,1	1	0,2
Biber	3,2	1,2	7	1,4
Toplam			529	100,0

Kaynak: *BOA*, MAD.d. nr. *9235, s. 114, 1275/1859.*

gıda maddelerinden satın alabileceği miktarlar karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir. Şeker dışında Osmanlı tarım işçisinin günlük ücretiyle satın alabileceği miktarlar İngiliz tarım işçisinin oldukça üzerindedir. Nominal ücreti İngiliz tarım işçisinin yaklaşık onda biri düzeyinde olan Osmanlı tarım işçisinin reel ücreti, gıda ürünleri fiyatlarındaki büyük farklılık nedeniyle çok daha yüksektir.

Tablo 4.18 Bir Tarım İşçisinin Günlük Ücretiyle Satın Alabileceği Yiyecek Miktarları (Kg)

Gıda türleri	Osmanlı, 1848a	İngiltere, 1800b
Ekmek	7,3	4,0
Un	5,2	3,2
Et	1,9	1,4
Şeker	0,5	0,9
Tuz	9,8	2,6

Kaynak: *a) BOA*, HH.d. nr. *264, s. 24-28 ve 36-37, 1264/1848; b) Gregory Clark*, Farewell to Alms-A Brief Economic History of the World, *Princeton: Princeton University Press, 2007, s. 43.*

Ziraî Verimlilik

Ziraî verim düzeyi, bir ekonominin gelişmesinde büyük bir rol oynar. Çünkü tarım kesimindeki ürün fazlasının miktarı, ticaret ve sanayi kesimlerinin gelişmesini büyük ölçüde etkiler. Tarım kesiminin fazla ürün yaratma kapasitesi ise, verim düzeyine bağlıdır. Bu nedenlerle tarımda verimlilik düzeyi, ziraî gelişmenin önemli bir göstergesidir. Tarım alanında verim düzeyi, üretimde payı olan üç faktör emek, sermaye ve toprak bakımından ayrı ayrı incelenebilir.

Toprak Birimi Başına Verimlilik

1907 Rumeli ve 1909 Anadolu tarım istatistiklerine göre 1 dönüm topraktan çeşitli bitkisel üretim faaliyetlerinde elde edilen ortalama hâsıla değerleri Tablo 4.19'da görülmektedir.

Tablo 4.19 Bitkisel Üretimde Ortalama Hâsıla (Guruş)

Üretim faaliyetleri	Rumeli, 1907	Anadolu, 1909
Tahıllar	86,1	93,7
Baklagiller	54,2	80,0
Sınaî bitkiler	249,0	111,8

Kaynak: *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi*, a.g.i., *s. 4-87; Orman Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi*, a.g.i., *s. 4-175.*

Rakamlara göre en yüksek verim sınaî bitkilerde, en düşük verim ise baklagillerde alınmaktadır. 20. yüzyıl başlarında buğdayda bir dönüm topraktan elde edilen gayrisafi hâsıla vilayetler itibariyle 70-147 kg arasında değişiyordu. Gayrisafi hâsıladan tarlaya atılan tohum miktarını düştükten sonra ulaşılan safi hâsıla ise vilayetler itibariyle 54-128 kg arasındaydı. Ancak çoğunlukla gayrisafi hâsıla 110-140 kg ve safi hâsıla da 90-110 kg sınırları arasında değişmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak faktörünün verimliliğini ortaya koymak için hesaplanan bu rakamlar, ziraî gelişme düzeyini belirtmekten uzaktır. Osmanlı verim seviyesini, Avrupa'daki çağdaşı ülkelerin ziraî verim rakamlarıyla ve Türkiye'nin 1950 ve 1970 verileriyle karşılaştırmak amacıyla Tablo 4.20 düzenlenmiştir. 1909'da 1897 yılına göre çeşitli tarım ürünlerinin verim düzeylerinde bir yükselme görülmüştür. Buğdayda hektardan 1909'da 1897'ye göre 870 kg yerine 1.295 kg, arpada 783 kg yerine 1.545 kg, yulafta 990 kg yerine 1.338 kg ve pamukta 348 kg yerine 500 kg ürün elde edilmiştir. İstatistiklerde ekili alanların düşük gösterilmesi nedeniyle muhtemelen verim artışı istatistiklere yansıyandan daha düşüktü.

Tarımsal verimlilikte ortaya çıkan bu verim artışını açıklamak için belirtilebilecek ilk neden, yeni açılan karayollarıyla inşa edilen demiryollarının yarattığı pazar genişlemesinin köylüyü daha çok

Tablo 4.20 Çeşitli Ülkelerde Bazı Tarım Ürünlerinin Verimlilikleri (Kg/Hektar)

Ülkeler ve yıllar	Buğday	Arpa	Yulaf	Pirinç	Patates	Pamuk	Tütün
Türkiye 1897[a]	870	783	900	1.762	-	348	-
Türkiye 1909[b]	1.295	1.545	1.338	1.752	2.981	500	598
Türkiye 1950[c]	1.169	1.301	-	2.145	7.906	234	730
Türkiye 1970[c]	1.163	1.255	-	2.388	12.355	758	456
Yunanistan 1911[d]	980	1.013	1.067	-	5.714	300	867
Romanya 1909[d]	948	828	836	-	11.954	-	663
Rusya 1909[d]	838	957	915	-	7.500	-	-
Fransa 1909[d]	1.483	1.417	1.415	-	10.782	-	-
İngiltere 1909[d]	2.304	2.178	1.824	-	16.021	-	-

Kaynak: *a) Ticaret ve Nafıa Nezâreti İstatistik Umumî İdaresi*, a.g.i., *s. 90-4; b) Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi*, a.g.i., *s. 4-87; b) Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi*, a.g.i., *s. 4-175; c) Devlet İstatistik Enstitüsü*, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, *Ankara, 1973, s. 113; d) B.R. Mitchell*, European Historical Statistics 1750-1970, *Londra, 1975, s. 210-226, 249-266 ve 285-6.*

üretimde bulunmaya teşvik etmesidir. Anadolu'daki verim artışı ise özellikle Rumeli göçmenlerinin yerleştiği yerlerde daha etkin tarım metotlarının yaygınlaşmasına bağlanabilir. Ayrıca devletin tarımsal üretimin teşvikine yönelik gayretlerinin katkısı da belirtilebilir.

Türkiye'nin 1909 yılı rakamlarıyla 1950 ve 1970 rakamları karşılaştırıldığında, buğday ve arpada bir verim artışı gözlenememiştir. Bu durum aradan geçen uzun süre içinde artan nüfusun doğurduğu talebin baskısı altında giderek verimin daha düşük olduğu marjinal toprakların ekilmeye başlanmasıyla açıklanabilir. İkinci olarak piyasa ilişkilerinin gelişmesiyle ticarî değeri yüksek ürünlerin talebinin artması sonucu en verimli topraklar bunların ekimine ayrılmış; buğday ve arpa üretimi daha düşük kaliteli topraklara kaydırılmıştır. Bu yüzden 50 yıllık süre içinde teknik gelişmelere rağmen buğday ve arpa üretiminde bir verim artışı olmamıştır.

Buğday ve arpa dışında kalan tarım ürünlerinden patates, pirinç, pamuk ve tütünde verim önemli ölçüde yükselmiştir. Bu bakımdan patates önde gelmektedir. Patateste verim 1909'da hektar başına 2.931 kg iken, 1950'de 7.906 kg'a ve 1970'te 12.355 kg'a kadar çıkmıştır. Pamukta ise verim, 1970'te yüzyılın başındakinin iki katını bulmuştur. Tütünde verim 1909'da 598 kg'dan 1950'de 730 kg'a ulaşmış ise de 1970'te 456 kg'a kadar düşmüştür.[82]

20. yüzyıl başında topraktan alınan verim bakımından Osmanlı İmparatorluğu komşusu olan Balkan ülkelerinden daha ileri bir durumdaydı. Osmanlı verim rakamları abartılı bulunsa bile, bu alanda en azından Balkan ülkelerinden geri sayılmazdı.[83] Buna karşılık Avrupa'nın ziraî açıdan gelişmiş ülkelerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nun bir hayli geride olduğu görülüyordu. Nitekim İngiltere'nin bu yüzyılın başında buğdayda hektar başına aldığı ve-

---

82 18. yüzyıl sonlarında, mültezimler öşrü para olarak aldıklarında hesaplamalarda 1 dönüm tarladan 40 kıyye (51,3 kg) tütün elde edilebileceğini kabul ediyorlardı. BOA, *MAD.d. nr. 10154*, s. 14, 9.2.1205/10.7.1791. Buna göre hektar başına verim 558 kg olmaktadır. (Bir dönüm 919,3 m² olarak alınmıştır. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi, *a.g.i.*, s. medhal je.)

83 Rumeli ile ilgili istatistikte ekili arazi miktarının düşük tahmin edilmesi nedeniyle verimlilik rakamlarının gerçekte olduğundan % 25-30 dolaylarında daha yüksek göründüğü belirtilmektedir. Bu durum dikkate alınırsa Türkiye'nin 1909'daki verimlilik rakamları Balkan ülkeleriyle aynı düzeye inecektir.

rim % 78 daha fazladır. Patates gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz sınırlı bir şekilde üretilen bir ürün bakımından ise fark daha da belirgindir. İngiltere'de 1909'da hektar başına 16.021 kg patates elde ediliyordu. Oysa bu rakam Osmanlı İmparatorluğu'nda 2.981 kg'dı.

Tohum Birimi Başına Verimlilik

Tarımda makine, sınaî gübre ve kimyevî maddeler gibi modern girdilerin kullanılmadığı dönemlerde, en önemli tarım girdisi tohumdu. Tohumdan birim başına alınan hâsıla konusunda bilgilerimiz diğer girdilere oranla daha fazladır.

19. yüzyıl ortalarında Rumeli'de Edirne bölgesinde yer alan bazı çiftlikler ile Anadolu'da Mihalıç Devlet Çiftliği'nde çeşitli tarım ürünlerinden birim tohum başına alınan hâsılayı göstermek üzere düzenlenen Tablo 4.21'e göre hâsıla ortalama olarak buğ-

Tablo 4.21 Bazı Tarım Ürünlerinden Birim Tohum Başına Sağlanan Hâsıla

Ürünler	(1844)[a]	(1845)[b]	(1846)[c]	(1858-62)[d]
Buğday	6,6	3,9	6,9	6,5
Arpa	7,2	6,9	-	7,2
Yulaf	6,6	3,5	-	6,9
Kaplıca	2,7	-	-	-
Çavdar	-	6,0	4,4	3,6
Keten	10,0	-	-	8,2
Bakla	-	-	-	5,9
Burçak	-	-	-	10,3
Mısır	-	-	-	38,1
Mercimek	-	-	-	9,3

Kaynak: *a) TPSA,* Edirne ŞS, nr. 379, *s. 27, 1.1.1262/30.12.1845 (Hayrabolu kazasındaki Umurbey ve Müsellim çiftlikleri); b)* Aynı defter, *s. 57, 28.6.1262/23.6.1846 (Edirne'nin Manastır nahiyesindeki Papas çiftliği); c) TPSA,* Edirne ŞS, nr. 384, *s. 42, 1.7.1263/15.6. 1847 (aynı çiftlik); d) BOA,* HH.d. nr. 84, *s. 101, 21.1.1279/19.VII. 1862 (Mihalıç Emlâk-i Hümayun Çiftliği).*

dayda bire altının üzerindedir. Bu oran yüksekçe olup verilerin çiftlik tipi işletmelere ait olmasından ileri gelmektedir. Daha önce belirtildiği gibi, çiftlikler köylü işletmelerine oranla daha verimli çalışabilen işletmelerdi. Arpada oran biraz daha yüksektir. Aynı dönemde Batı Avrupa'da birim tohum başına alınan hâsıla çok daha fazladır. Almanya'da 19. yüzyılın ilk yarısında, ortalama olarak buğdayda bire 6,0-11,4 ve arpada bire 8,5-16,3 hâsıla alınabiliyordu.[84]

19. yüzyılın sınırlı verilerine karşılık 20. yüzyıl başlarına ait tarım istatistikleri, bütün vilayetler için her üründe birim tohum başına alınan ortalama hâsılayı hesaplamaya imkân vermektedir. Buğdayda tarlaya atılan tohumdan vilayetine göre bire 4,7 ile 8,7 hâsıla alınabiliyordu. Ancak vilayetlerin büyük bir çoğunluğunda bu oran, bire 5 dolaylarındaydı. Aynı istatistiklere göre Anadolu ve Rumeli'de buğday ve kaplıcada birim tohum başına hâsıla, darı, mısır ve pirince göre oldukça düşüktü. Darıda birim tohum başına hâsıla, buğdaydan elde edilenin 3-4 katına ulaşıyordu (bkz. Tablo 4.22).

Tablo 4.22 Bazı Tarım Ürünlerinden Birim Tohum Başına Sağlanan Hâsıla

Ürünler	Rumeli, 1907	Anadolu, 1909
Buğday	4,8	5,5
Arpa	5,5	6,6
Yulaf	6,1	8,5
Çavdar	5,6	6,4
Kaplıca	5,8	5,6
Darı	18,1	18,8
Mısır	8,8	7,9
Pirinç	17,4	9,6

Kaynak: *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi*, a.g.i., *s. 4-5; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi*, a.g.i., *s. 4-7*.

[84] Bernard Hendrik-Slicher van Bath, *a.g.e.*, s. 332 (Tablo III).

Hayvancılık

Hayvan yetiştiriciliği, en önemli ziraî faaliyetlerden biridir. Tarım işletmeleri çeşitli amaçlarla hayvan yetiştirirler: a) Çekim ve yük taşımada güçlerinden yararlanmak; b) Gübre sağlamak; c) Ailenin peynir, yağ, süt, et, deri ve yapağı ihtiyacını karşılamak; d) Bu ürünleri piyasa için üretmek.

Bir işletmede bu amaçlardan hangilerine ağırlık verileceğini üretim hedefleri tayin eder. Tarla tarımını temel faaliyet olarak yürüten işletme, hayvanları üretim faaliyetinin yardımcı araçları olarak kullanır. Bu tür işletmelerde hayvanlar, gübre sağlar; taşıma, çift sürme, harman işlerini görür; çiftçinin hayvan ürünü ihtiyacını karşılar. Buna karşılık hayvancılığı temel faaliyet olarak yürüten bir işletme pazar için et, yağ, süt, deri ve yapağı üretmek üzere hayvan yetiştirir.[85]

Hayvanların en temel enerji kaynağı olduğu bir dönemde hayvan varlığı gerek insanların beslenme rejimi ve gerekse tarım, taşıma işleri ve sanayi açısından büyük önem taşır. Hayvan varlığı, tarımın temel ekonomik faaliyet olduğu sanayi öncesi ekonomilerin bir çeşit birikmiş servetidir. Böyle ekonomilerde millî servetin büyük bir bölümü hayvan varlığından ibarettir. 19. yüzyıl ortalarında yapılan bir sayıma göre, Çatalca kazası nüfusunun, 4,2 milyon guruş olarak değerlendirilen maddî servetlerinin üçte biri hayvan varlığından meydana geliyordu.[86]

Çiftçilik ve hayvancılık tarımda oldukça eski uzmanlık dallarıdır. Bu uzmanlaşmanın sonucu olarak çiftçiliğe ağırlık veren yöreler ihtiyaç duydukları çift, çekim ve besi hayvanlarını, hayvancılığa yönelmiş olan bölgelerden sağlarlar. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçiliğe ağırlık verilen Sivas, Ankara ve Konya gibi vilayetler hayvan ihtiyaçlarını hayvancılığın gelişmiş olduğu Erzurum'dan gideriyorlardı.[87]

İmparatorlukta hayvancılık, daima önemli bir faaliyet olmuştur. Göçebe topluluklar, bu faaliyeti tek geçim kaynağı olarak sürdü-

---

85 *A.g.e.*, s. 282-3.

86 BOA, *KK.d. nr. 2404*, s. 1-23, 1252/1836.

87 "Erzurum Vilâyetinin Hayvanât-ı Bakariyyesinin Islah ve Teksiri", *TZN MC*, Ağustos 1329, s. 498.

rüyorlardı.[88] Bunlar pazara dönük olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine ağırlık veriyorlardı. Oysa yerleşik çiftçilik yapan ve bu arada hayvan da beslemek durumunda olan topluluklar daha çok çift sürme ve taşıma işlerinde güçlerinden yararlanmak için büyükbaş hayvan yetiştiriyorlar ve hayvanlardan sağladıkları ürünleri de çoğunlukla kendi tüketimlerinde kullanıyorlardı.

İmparatorlukta, özellikle nüfus yoğunluğunun azlığı hayvancılığı teşvik ediyordu. Hayvancılık ziraî faaliyetlerin en çok toprak yoğun olanıdır. Ekilmeyen toprakların fazlalığı hayvan yetiştiriciliğine elverişli bir ortam sağlıyordu. Ayrıca özellikle dağlık iç bölgelerde ulaşım imkânlarının yetersizliği, çiftçiliğin gelişmesine engeldi. Çünkü talep esnekliği düşük olan bu ürünlerde bereketli bir ürün, fiyatları büyük ölçüde düşürüyordu. Bu nedenle böyle bölgelerde geçimini tarımdan sağlayan nüfus, daha ekonomik olarak taşınabilen ve daha istikrarlı bir piyasası olan hayvan ürünleri üretimine yönelmekteydi.[89]

Hayvan sayısını gösteren Tablo 4.23 incelendiğinde, küçükbaş hayvanların sayıca büyükbaş hayvanlardan çok fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, Akdeniz iklim kuşağındaki meraların küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine daha uygun oluşunun bir sonucudur. Büyükbaş hayvanların, hayvan mevcudu içindeki oranı beşte biri aşmamaktadır.

Hayvan ürünlerinin miktar ve değerlerini gösteren Tablo 4.24'ün incelenmesi, süt ve süt mamulleri ile etin daha büyük bir

---

88 "Malatya livası... sekenesinin kısm-ı âzamini aşâir teşkil etmekde olması ve livanın ahvâl-i tabîiyyesi ve ağnamın en hâhişger olduğu yaylaların ahvâl-i tenebbütiyyeleri pek müsaid olduğundan ağnam külliyetli miktarda bulunmakda ve aşâir maişetlerini sırf bu yüzden temin etmektedirler. Mevadından imal olunan mahsûlât şehre sevk edilmekte ve yünlerinden bu havalide ez-her-cihet mutenâ bihâ bir mevkide bulunan halı ve kilim ve perde gibi mensucât-ı nefise yapmaktadırlar." "Malatya Livası Ahvâl-i Hayvaniyyesi", *TZN MC*, Eylül 1330, s. 345. Cihanbeyli aşireti her yıl İstanbul'a 120 bin baş koyun gönderiyordu: "Darü'l-hilâfet-i aliyye sekenesinin levâzım-ı me'kûlâtları için Cihanbeyli aşiretiyle tevâbii bulunan malûmü'l-esâmi aşâirden beher sene Dersaadet'e vürûdı mutad olan yüz yirmi bin re's ağnamın işbu iki yüz elli sekiz senesine mahsuben dahi tamamen sevk ve irsâli..." BOA, *MAD.d. nr. 8364*, s. 56, 17.5.1258/26.6.1842. Ayrıca konar-göçer toplulukların iktisadî faaliyetleri hakkında bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul, 1963, s. 19-22.

89 "Sivas Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyyesinin Ahvâl-i Umumiyye ve Sıhhiyyesi", *TZN MC*, Mart 1328, s. 147-8.

önem taşıdığını göstermektedir. Üretilen süt miktarı göz önünde tutulursa, nüfus başına Anadolu'da 84, Rumeli'de ise 58 kg süt düşmektedir. Anadolu'da % 64'ü küçükbaş hayvanlardan olmak üzere 87.800 ton et üretilmiştir.[90] Buna göre Anadolu'da nüfus başına düşen et miktarı 7 kg dolaylarındadır. Kesilen hayvan sayısının hayvan mevcuduna oranı koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlarda % 12,4 ve büyükbaş hayvanlarda % 8,2'dir.

Tablo 4.23 Hayvan Sayıları

Hayvan türleri	Rumeli, 1907		Anadolu, 1909	
	(Bin baş)	%	(Bin baş)	%
Koyun	6.912	53,9	15.178	41,3
Keçi	3.521	27,5	13.010	35,4
Sığır	1.472	11,5	5.646	15,4
Manda	157	1,2	679	1,8
At	320	2,5	911	2,5
Deve	3	0,0	162	0.4
Eşek	225	1,8	1.168	3,2
Domuz	204	1,6	9	0,0
Toplam	12.814	100,0	36.763	100,0
Kümes hayvanı	-	-	29.240	-
Arı kovanı	307	-	1.302	-

Kaynak: *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi*, a.g.i., *s.* 162-3; *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi*, a.g.i., *s.* 298-9.

90 Anadolu'da üretilen et miktar ve değeri rakamları, deri üretimi miktar ve değerlerine dayanılarak hesaplanmıştır. Koyun ve keçi eti üretimi miktarı, üretilen keçi ve koyun derisi sayısının bu tarihlerde bu hayvanlardan sağlanan ortalama et miktarıyla çarpımından bulunmuştur. Sığır eti üretimi miktarı da aynı şekilde hesaplanmıştır. Et üretim değerinin hesaplanmasında canlı hayvan fiyatlarından yararlanılmıştır. Canlı koyun fiyatı ile koyun ve keçi derisi sayısı çarpılarak canlı hayvan değeri bulunmuş, bundan deri üretimi değeri düşülerek koyun ve keçi eti üretim değerine ulaşılmıştır. Sığır eti üretim değeri de aynı yöntemle hesaplanmıştır. Hesaplamalarda kullanılan katsayılar şöyledir: Bir koyunun verdiği et miktarı 16 kg, bir sığırın verdiği et miktarı 61,5 kg, canlı bir koyunun fiyatı 90 guruş, canlı bir sığırın fiyatı 413 guruş. Rumeli bölgesine ait istatistikte deri üretim rakamları yer almadığından et üretimine ilişkin bir tahminde bulunulamamıştır.

Tablo 4.24 Hayvan Ürünleri

Ürünler	Rumeli, 1907		Anadolu, 1909	
	(bin ton)	(bin lira)	(bin ton)	(bin lira)
Yün	7,0	434	21,5	1.203
Kıl ve tiftik	1,2	51	9,4	732
Süt	245,3	2.055	1.072,2	7.805
Tereyağı	6,3	489	33,5	2.383
Peynir	20,3	600	31,8	890
Bal ve balmumu	2,0	74	5,7	225
Et	-	-	87,8	4.773
			(milyon adet)	
Deri	-	-	4,0	512
Yumurta	-	-	834,4	1.146

Kaynak: *Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi,* a.g.i., *s. 192; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi,* a.g.i., *s. 356-7.*

Hayvanların nitelikleri, sayıları kadar önem taşır. Batı Avrupa'da ziraî gelişme ile birlikte hayvanların ağırlığı ile verimleri önemli ölçüde yükselmiştir. 20. yüzyıl başlarında imparatorluğun çeşitli bölgelerinde, ortalama hayvan ağırlıkları Tablo 4.25'te olduğu gibidir. Büyükbaş hayvanlardan ineğin canlı ağırlığı 100-350 kg, öküzün canlı ağırlığı 400-500 kg'dır. Küçükbaş hayvanların canlı ağırlıkları 15-40 kg arasındadır. Bu miktarlar, Avrupa'nın damızlık cins hayvanlarıyla karşılaştırıldığında çok düşüktür. İsviçre'de yetiştirilen bir inek ırkının canlı ağırlığı 500-600 kg'ı, bir öküzün canlı ağırlığı ise 1.000-1.250 kg'ı buluyordu. Hollanda, Almanya, Belçika ve Kuzey Fransa'da yetiştirilen bir cins koyunun canlı ağırlığı da 50-80 kg arasında değişiyordu.[91]

Hayvanların zayıflığı yüzünden çekim güçleri de düşüktü. Osmanlı tarım araçlarının basitliği ile hayvanların zayıflığı arasında bir bağlantı kurulabilir. Nitekim Avrupa'dan getirilen yeni tarım

[91] "Islah ve Teksir-i Hayvanâta Dair Rapor", *TZN MC*, Şubat 1331, s. 539-45.

Tablo 4.25 Hayvan Ağırlıkları (Kg)

Bölgeler	İnek	Öküz	Koyun	Keçi
Erzurum[a]	100	-	25-40	-
Trabzon[b]	155-320	-	15-32	23-32
Bitlis[c]	100-250	400-500	20	8-15
Malatya[d]	-	-	19-23	13-19
Draç[e]	350	400-500	-	-
Yanya[f]	135	-	30	25

Kaynak: *a) "Erzurum Vilayeti Hayvanât-ı Bakariyyesinin Islah ve Teksiri"*, TZN MC, *Ağustos 1329, s. 499; b) "Trabzon Vilayeti Hayvanâtının Ahvâl-i Umumiyyesi"*, TZN MC, *Haziran 1328, s. 671; "Trabzon Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyyesinin Islah ve Teksiri ve Emraz-ı Sâriyeden Suret-i Vikayesi"*, TZN MC, *Haziran 1330, s. 234; c) "Bitlis Vilayeti Hayvanâtının Ahvâl-i Umumiyyesi"*, TZN MC, *Nisan 1328, s. 331-2; d) "Malatya Livasının Ahvâl-i Hayvaniyyesi"*, TZN MC, *Eylül 1330, s. 331-2; e) "Draç Sancağı Hayvanât-ı Ehliyyesinin Ahvâl-i Umumiyye ve Sıhhiyyesi"*, TZN MC, *Haziran 1328, s. 668-9; f) "Yanya Vilayetinin Ahvâl-i Umumiyye-i Hayvaniyyesi"*, TZN MC, *Mayıs 1328, s. 483-4.*

araçlarını yerli hayvanlar çekemiyordu.[92] 1863'te İstanbul'da açılan bir sergide teşhir edilen tarım araçları Ambarlı köyü civarında Ultaniçe Çiftliği'nde denenmek istendiğinde, bu araçları yerli öküz ve mandalar çekemediğinden topçu beygirlerini koşmak zorunda kalınmıştı.[93]

Hayvanların zayıflıklarının ikinci önemli bir sonucu, sağladıkları gübrenin azlığıdır. Bir hayvandan yılda kendi ağırlığının 3,5 katı gübre alınabiliyordu. Konya bölgesinde büyükbaş hayvanlar 1.350 kg, küçükbaş hayvanlar ise 128 kg gübre veriyorlardı.[94] Bir dönüm toprak için gerekli gübre miktarı ise 450 kg'dı. Bu hesapça 50 dönüm dolaylarında toprak eken bir çiftçinin 17 büyükbaş ya da 100 küçükbaş hayvanı olması gerekiyordu. Oysa Osmanlı küçük üreticisi genellikle bu kadar hayvan besleyemiyordu.

92 BOA, *BEO 243725*, 28.12.1325/1.2.1908; "Malatya Livasının Ahvâl-i Hayvaniyyesi", *a.g.y.*, s. 344; "Memâlik-i Osmaniyye'de Islah ve Teksir-i Hayvanât", *OMZB MC*, Kânunievvel 1327, s. 1124-5.

93 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 148-9.

94 "Konya Vilayetinin 1328 Senesi Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi", *a.g.y.*, s. 455.

Hayvanların zayıflıkları sağladıkları et, süt ve yapağı gibi ürünleri de etkiliyordu. 19. yüzyıl ortalarında, İstanbul mezbaha kayıtlarına göre bir koyundan ortalama 12,3 kg safi et elde edilebiliyordu.[95] 20. yüzyıl başlarında Konya bölgesinde ortalama olarak bir inek 61,5 kg, bir öküz 83,5 kg, bir koyun 16 kg et veriyordu.[96] Çatalca bölgesinde bir inekten 193,3 kg, Adana bölgesinde bir koyundan 13-19 kg et elde edilebiliyordu.[97] Oysa İsviçre ırkı bir inekten 275-330 kg, bir öküzden 550-700 kg, merinos cinsi bir koyundan 60 kg dolaylarında et sağlanıyordu.[98]

İkinci en önemli hayvan ürünü süttür. Günde iki kez olmak üzere, inek ve mandalar on, koyunlar beş, keçiler altı ay sağılabiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda 20. yüzyıl başlarında bölgesine göre değişmekle birlikte yılda bir inek 192-770 kg, bir koyun 35-72 kg dolaylarında süt verebiliyordu (bkz. Tablo 4.26). Oysa Avrupa'da bir inek yılda 2.400-5.500, bir koyun 500 litre süt verebiliyordu. Elde edilen ürünün bir bölümünden yağ ve peynir yapılıyordu. Ortalama olarak 1 kg yağ için 20 kg inek sütü, 1 kg peynir için 5,5 kg koyun sütü gerekiyordu. Bu durumda bir ineğin yılda verdiği sütten 38,5 kg yağ, bir koyunun verdiği sütten 12,8 kg peynir elde edilebilirdi.[99]

Küçükbaş hayvanların sağladıkları diğer önemli ürün dokuma sanayinin hammaddesi olan yapağıdır. 19. yüzyılın sonlarında imparatorlukta ortalama olarak yılda bir koyundan 950 gr yün, bir tiftik keçisinden 1.900 gr tiftik ve bir kıl keçisinden 375 gr kıl elde edilebiliyordu.[100] 1907 yılı tarım istatistiğine göre Rumeli'de ortalama olarak yılda bir koyun 1 kg yün ve bir kıl keçisi 340 gr

---

95 BOA, *KK.d. nr. 7411*, s. 25, 23.4.1260-22.4.1261 (Rumî)/5.5.1844-4.5.1845; *MAD.d. nr. 9235*, s. 318, 18.7.1276/10.2.1860.

96 "Konya Vilayetinin Ahvâl-i Umumiyye-i Hayvaniyyesi", *TZN MC*, Haziran 1330, s. 239.

97 "Çatalca Livasında Mevcut Hayvanât-ı Ehliyye-i Muhtelife ve Mahsûlât-ı Mütenevviası", *OMZB MC*, Mayıs 1327, s. 395: "Adana Vilayetinin Ecnas-ı Muhtelife-i Hayvaniyyesinin Islah ve Teksiri", *TZN MC*, Nisan 1328, s. 327.

98 "Islah ve Teksir-i Hayvanâta Dair Rapor", *a.g.y.*, s. 539-545.

99 "Adana Vilayeti Sütçülük Sanatının Ahvâl-i Umumiyye ve İstatistikiyyesi", *TZN MC*, Mayıs 1331, s. 30-1.

100 Ticaret ve Nafıa Nezâreti İstatistik Umumî İdaresi, *a.g.i.*, s. 89.

Tablo 4.26 Hayvanların Bir Yılda Verdikleri Süt Miktarları (Kg)

Bölgeler	İnek	Manda	Koyun	Keçi
Yanya[a]		-	39	32-39
Çatalca[b]	-	-	51	-
Bursa[c]	640-900	770-1.410	39-51	-
Kütahya[c]	450-510	-	35-39	-
Adana[d]	770	1.540	72	173
Bitlis[e]	192	385	58	77

Kaynak: *a) "Yanya Vilayetinin Ahvâl-i Umumiyye-i Hayvaniyyesi"*, a.g.y., *s. 483-4; b) "Çatalca Livasında Mevcut Hayvanât-ı Muhtelif ve Mahsûlât-ı Mütenevvi-asi"*, OMZB MC, *Mayıs 1327, s. 389; c) "Hudavendigar Vilayetiyle Karesi Sancağında Peynircilik ve Sütçülük"*, TZN MC, *Haziran 1330, s. 210-3 ve 216-8; d) "Adana Vilayeti Sütçülük Sanatının Ahvâl-i Umumiyye ve İstatistikiyyesi"*, TZN MC, *Mayıs 1331, s. 30; e) Bitlis Salnâmesi, Bitlis, 1317, s. 235.*

kıl veriyordu.[101] 1909 yılı tarım istatistiğine göre ise Anadolu'da ortalama olarak yılda bir koyundan 1,4 kg yün, bir tiftik keçisinden 1,3 kg tiftik ve bir kıl keçisinden 450 gr kıl alınıyordu.[102] Elde edilen yün, yapağı ve kıl gibi ürünlerin büyük bir bölümü ya doğrudan doğruya ham olarak ya da halı ve kilim dokunarak şehir pazarlarına sürülüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvanların verimi düşük de olsa hayvancılık oldukça kârlı bir ekonomik faaliyetti. Çatalca'da bir koyun için yapılan harcamaların sağlanan hâsılatla karşılaştırıldığı Tablo 4.27'den anlaşılacağı gibi bir koyun için yılda 71 guruş harcama ile 111 guruş hâsıla elde edilebiliyordu. Bu şekilde 71 guruşluk harcama ile 40 guruş kazanç sağlanmış oluyordu. Yine aynı bölgede 1 dönümlük tarlada buğday yetiştirmede 70 guruş harcama ile 123 guruş değerinde hâsıla sağlandığına göre her iki faaliyetin kazancı aynıdır.

20. yüzyıl başlarında Anadolu'da 29 milyonu aşkın kümes hayvanı bulunuyordu. Bitlis bölgesinde 1 tavuk yılda 80-100 adet

101 Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi, *a.g.i.*, s. 192.

102 Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi, *a.g.i.*, s. 356-7.

Tablo 4.27 Bir Koyuna 1 Yılda Yapılan Harcamalar ve Sağlanan Hâsılat, 1910

Harcamalar	(guruş)
Yem	17
Mera ve ağıl kirası	18
Çoban ücreti	18
Vergi	6
Yıllık zayiattan bir koyuna isabet eden	12
Toplam	71
Hâsılat	
Süt	65
Kuzu	35
Yün	11
Toplam	111

Kaynak: *"Çatalca Livasında Mevcut Hayvânat-ı Ehliyye-i Muhtelife ve Mahsûlât-ı Mütenevviası"*, a.g.y., *s. 396.*

arasında yumurta veriyordu.[103] Bu yumurtaların değeri, 20. yüzyıl başlarındaki fiyatlarla 7,5-9,5 guruş dolaylarındaydı. 20. yüzyıl başlarında Anadolu'da 1,3, Rumeli'de 0,3 milyon arı kovanı bulunuyordu. Ortalama olarak bir arı kovanından 4-6 kg bal ile 300-600 gr balmumu alınıyordu. Bir arı kovanının çiftçinin gelirine katkısı Rumeli'de 24, Anadolu'da 18 guruştu.[104]

Hayvan Mevcudunun Artışı

Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvan mevcudundaki değişmelerin izlenebileceği sağlıklı istatistikler yoktur.[105] Ancak hayvan

103 "Bitlis Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyyesi", *TZN MC*, Haziran 1328, s. 666-7.

104 Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi, *a.g.i.*, s. 192; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyyeti İstatistik Şubesi, *a.g.i.*, s. 356-7.

105 Rumeli bölgesinde 1857 yılında mevcut küçükbaş hayvan sayısı 18.649.397 idi. Bkz. Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, Dersaadet: Artin Asaduryan Matbaası, 1307 [1889?], c. 2, s. 126. 1894 yılı için düzenlenmiş bir istatistiğe göre, 19. yüzyılın sonun-

besleyen bazı işletmelere ait verilerden hayvan mevcudunun ne ölçüde arttığını izleyebiliriz. Anadolu'da Karahisar-ı Sahip (Afyon) sancağının Barçın nahiyesindeki Çifteler ve Körhasan çiftliklerinin hayvan sayım defterinden yararlanılarak bu iki çiftliğin büyükbaş hayvan mevcudunda 1831-1832 yılları arasında görülen değişmelerin izlenebileceği Tablo 4.28 hazırlanmıştır. Tablodaki verilerin incelenmesinden en yüksek doğum oranının atlarda (% 29,4) olduğu, onu sığırların (% 27,3) izlediği anlaşılmaktadır.

Mandalarda doğum oranı, at ve sığırlara oranla oldukça düşüktür (% 23,0). Buna karşılık ölüm oranı en yüksek olan hayvan türü de yine mandadır. Bu oranları etkileyen çeşitli faktörler olabilir. Fakat bu doğum ve ölüm oranlarına bakarak, bir yıl içinde iki çiftlikte manda mevcudunun % 10 ve at ile sığır mevcudunun % 20 oranında artacağı söylenebilir. Bu oranlardan hareketle sığır mevcudunun artışı ile ilgili bir genelleme yapılırsa, et için % 10 dolaylarında bir kesimi de dikkate alarak bir bölgedeki sığır mevcudunun doğal artışla bir hayvan hastalığının olmaması hâlinde 7 yılda iki katına çıkabileceği sonucuna varılır.

Tablo 4.28 Karahisar-ı Sahip Sancağı Barçın Nahiyesi Çifteler ve Körhasan Çiftliklerinde Hayvan Mecudu Değişmeleri, 1831-1832

Mevcutlar	At		Sığır		Manda	
	Baş	%	Baş	%	Baş	%
Yıl başında mevcut	921	100,0	424	100,0	152	100,0
Doğanlar	271	29,4	116	27,3	35	23,0
Ölenler	85	9,2	33	7,8	21	13,8
Yıl sonunda mevcut	1.107	120,2	507	119,6	166	109,2

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 7474, *s. 1-3, 1247-1248/1831-1832.*

da Anadolu'da 47.813.000 ve Rumeli'de 28.529.000 olmak üzere toplam 76.342.000 küçükbaş ve Anadolu'da 5.382.000 ve Rumeli'de 2.808.000 olmak üzere toplam 8.190.000 büyükbaş hayvan bulunuyordu. Bu istatistikte ayrıca 1874, 1884 ve 1894 yıllarında imparatorluğun tamamında mevcut hayvan sayıları da yer alıyordu. Buna göre küçükbaş hayvan sayısı 1874'te 87.968.000, 1884'te 99.675.350, 1894 yılında 106.105.000 idi. Toplam hayvan sayısı ise 1874'te 97.429.927 iken 1884'te 109.796.120'ye ve 1894'te 120.269.560 başa yükselmişti. Türkiye'nin Nüfus-i Mevcudesini Miibeyyin Grafik Usulü İstatistik, *İÜMK TY, nr. 9075*, s. 15-6.

İslimye Çuka Fabrikası için beslenen hayvanların sayım kayıtları ise, küçükbaş hayvanların artış oranları hakkında bir fikir verebilir. Birer yıllık iki dönem için düzenlenen bu kayıtlara göre (bkz. Tablo 4.29), koyun ve keçinin doğurma oranları iki dönemde de % 40 dolaylarındadır.

Buna karşılık keçi ve koyunun tek kalemde gösterilen ölüm ve kayıp oranları iki yıl arasında büyük değişiklik göstermektedir. Birinci dönemde ölüm ve kayıp oranı % 12,9 iken, ikinci dönemde % 24,7'ye yükselmiştir. Şayet bir hastalık baş göstermedi ise –ki buna dair kayıtlarda bilgi yoktur– ikinci dönemde ölüm ve kayıp oranında görülen bu yükselme, bu dönemde beslenen hayvan mevcudunun çok daha fazla oluşuna bağlanabilir. Zira başlangıçta 5.504 olan hayvan mevcudu, doğal artış ve ikinci dönemin başında "ondalık ağnamından"[106] elde edilen miktarla 10.887 başa yükselmişti. Büyüyen hayvan mevcudunun bakım ve denetimi güçleştiğinden, ikinci dönemde ölüm ve kayıp oranları artmıştır. Küçükbaş hayvan mevcudunun büyüme oranı ile ilgili bir genelleme yapmak istenirse, et için % 15 dolaylarında bir kesimi de dikkate alarak, birinci yıldaki artış oranı % 27 olduğuna göre bir bölgedeki küçükbaş hayvan mevcudunun bir yılda % 12 artış göstereceği söylenebilir. Fakat ikinci yıldaki artış oranı esas alınırsa hayvan mevcudunda bir değişme olmayacaktır.

---

106 1826 yılında "Asâkir-i Mansure"nin kurulması üzerine bu askerlere ve devlet memurlarına verilen et tayinatının karşılanmasına tahsis edilen "ondalık ağnamı" yalnız Rumeli'de alınan bir vergiydi. Uygulaması bir bölgede mevcut küçükbaş hayvanlardan kuzu ve oğlaklar dışında onda birinin devletçe saptanan fiyatlarla satın alınması şeklinde oluyordu. Saptanan fiyatlar, "koyunların kart ve erkeklerinin beher re'sine ikişer yüz ve şişeklerin beher re'sine yüz ellişer ve kısır ve marya ve toklu ile keçilerin beher re'sine dahi yüz yirmişer akçe" idi. BOA, *MAD.d. nr. 8208*, s. 10, 10.2.1254/5.5.1838. Fakat aynen alınan bu koyunların uzak bölgelerden getirilip uzun süre bekletilerek ihtiyaca göre İstanbul'a gönderilmesi büyük güçlüklere yol açıyordu. Bu nedenle bu verginin İstanbul'a yakın yerlerden aynen, uzak bölgelerden ise para olarak alınması kararlaştırıldı. Rumeli bölgesi dört kola ayrıldı: 1) Bahar kolu, 2) İvraca kolu, 3) Samako kolu, 4) Selanik kolu. Bu uygulama 1857 yılına kadar sürmüştür. Süleyman Sudi, *a.g.e.*, c. 2, s. 113-35. Yukarıdaki örnekte İslimye Çuka Fabrikası'na Bahar kolundan 2.576 ve İvraca kolundan 1.252 olmak üzere toplam 3.828 adet küçükbaş hayvan getirilmişti. Ayrıca İslimye çevresinden de 413 küçükbaş hayvan satın alınmıştı. BOA, *MAD.d. nr. 9196*, s. 243-5, 10.2.1260/2.3.1844. Ondalık ağnamı uygulaması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Uzun, *İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü*, 1783-1837, Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Tablo 4.29 İslimye Çuka Fabrikası'nda Hayvan Mevcudu Değişmeleri

Dönem I: 1842-1843

Mevcutlar	Koyun		Keçi		Toplam	
	Baş	Yüzde	Baş	Yüzde	Baş	Yüzde
Yıl başında mevcut	5.488	100,0	16	100,0	5.504	100,0
Doğanlar	2.219	40,4	7	43,7	2.226	40,4
Ölüm ve kayıplar	-	-	-	-	709	12,9
Yıl sonunda mevcut	-	-	-	-	7.021	127,6

Dönem II: 1843-1844

Mevcutlar	Koyun		Keçi		Toplam	
	Baş	Yüzde	Baş	Yüzde	Baş	Yüzde
Yıl başında mevcut	10.860	100,0	27	100,0	10.887	100,0
Doğanlar	4.222	38,9	11	40,7	4.233	38,9
Ölüm ve kayıplar	-	-	-	-	2.683	24,7
Yıl sonunda mevcut	-	-	-	-	12.437	114,2

Kaynak: *BOA*, MAD.d. nr. 9196, *s. 243-5, 1258-1260/1842-1844.*

Hayvancılığın Gelişmesini Engelleyen Faktörler

Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygın bir ekonomik faaliyet olan hayvancılık, kendi potansiyel gelişme imkânlarının oldukça gerisinde kalmıştı. Bunun çeşitli nedenleri vardı. Bu nedenlerin başında hayvan hastalıkları geliyordu. Gerekli önlemler alınmadığından sık sık çıkan ve çabuk yaygınlaşan bulaşıcı hastalıklar çok sayıda hayvan ölümüne yol açıyordu.[107]

1845 yılında Silistre eyâletinde yayılan bir hayvan hastalığında, 20 bini aşkın sığır ölmüştü.[108] Kıtlıklar, hayvan mevcuduna da büyük zararlar veriyordu. 1874 yılında Konya vilayetinde hüküm süren bir kıtlık, bölgede hayvancılıkla geçinenlerin 2 milyondan fazla koyunlarının ve çok sayıda develerinin ölümüne yol açmıştı.[109]

---

107 1847, 1877, 1881, 1889, 1893, 1894, 1899, 1905 ve 1906 yıllarında görülen sığır vebası salgınlarında çok sayıda hayvan ölmüştü. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 187.

108 BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 97, 21.12.1261/21.12.1845; *MAD.d. nr. 12352*, s. 89, 21.12.1261/21.12.1845; *CVT İKTS, nr. 1526*, 7.11.1261/7.11.1845.

109 BOA, *İRA MM, nr. 2149*, 27.7.1291/9.9.1874.

Hayvancılığın gelişmesini sınırlayan ikinci bir faktör, hayvan ihracı ve doğurgan genç hayvan kesimiydi. Özellikle et ve canlı hayvan fiyatlarının yükseldiği yıllarda hayvan ihracı ve doğurgan genç hayvan kesimi, nerede ise hayvan mevcudunu tüketecek ölçülere varıyordu.[110]

Hayvancılığın gelişmesini sınırlayan diğer önemli bir faktör vergileme ile ilgiliydi. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar küçükbaş hayvanlardan alınan vergiler hayvanların sağladıkları yıllık hâsıla üzerinden değil de hayvanın kendisi üzerinden alınıyordu. 1857 yılında bu vergilerin hâsıla üzerinden alınması kararlaştırıldı. Her bölgede hayvanlardan sağlanan yün, süt ve yapağı hâsılası belirlendikten sonra bu hâsılaya göre % 10 oranında bir vergi konacaktı. Bu uygulamaya 1857'de yalnız Rumeli'de başlandı. 1863'te benzer bir uygulama Anadolu'da da yürürlüğe girdi.[111] Fakat gayrisafi hâsıla üzerinden alınan bu vergi de safi hâsılaya oranlandığında oldukça yüksek bir düzeyde kalıyordu.

Hayvancılığın yeterince gelişmemesinin daha önemli bir diğer nedeni bakımlı mera, çayır ve yaylakların bulunmayışıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvancılık, daha çok dağlık bölgelerde yürütülüyordu. Hayvan yetiştiriciliğinde çoğunlukla boş topraklardan ve nadasa ayrılmış alanlardan yararlanılıyordu. Oysa gelişmiş bir hayvancılık için geniş ve bakımlı mera ve çayırlar gerekliydi. Toprak uyuşmazlıkları arasında mera anlaşmazlıklarının önemli bir yer tutması, böyle bir yetersizliğin kanıtıdır.[112] Mera ve çayırların nüfus

---

110 "Ağnamın buraca fahiş fiyatla satılmakda olmasına binâen Bandırma ve diğer civar mahallerdeki ashâb-ı ağnam yeni doğmuş dişi kuzularıyla kısır olmayan birtakım dişi koyunları temin-i menfaat maksadıyla zebh için elden çıkarmalarından nâşi damızlık hayvanâtın günden güne tenâkus etmesi lohûm fiyatının terakkisine... bâdi olacağından bade ezin yeni doğan dişi kuzuların yüzde yirmisiyle kısır olmayan ağnamın füruht edilmemesi ve Bandırma ve civarı ile Mihalıç cihetlerinde altı yedi kıyyeye vasıl olmayan kuzuların hârice çıkarılmaması için ashâbının mecbur tutulması..." BOA, *BEO, nr. 216330*, 14.6.1324/5.8.1906. "Dâhil-i vilayetde (Selanik) bulunan hayvanât-ı bakariyye hârice sevkedilmekde olub halbuki hayvanât-ı mezkûrenin mevcudu zaten ihtiyaca gayr-i kâfi ve ... hârice hayvan sevkine devam edilecek olur ise bu yüzden emr-i zirâatin sektedâr olacağı..." BOA, *BEO, nr. 286311*, 14.10.1328/19.10.1910. Ayrıca bkz. "Erzurum Vilayeti Hayvanât-ı Bakariyyesinin Islah ve Teksiri", *a.g.y.*, s. 498.

111 Süleyman Sudi, *a.g.e.*, s. 124-9; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, Dersaadet, 1330, s. 213; Maliye Nezâreti, *İhsâiyat-ı Maliye*, c. 1 (1325), İstanbul, 1327, s. 63.

112 Şikâyet Defterleri'nde mera anlaşmazlıklarıyla ilgili çok sayıda davaya rastlanmak-

artışı nedeniyle tarla hâline getirilişi de hayvancılığı sınırlayıcı bir etki yapıyordu.[113] İzmit sancağıyla ilgili bir rapora göre, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında sancak topraklarında yerleştirilen çok sayıda göçmen, bu bölgede meraların yarısından çoğunu ekime tahsise zorlayacak ölçüde nüfusu artırmıştı. Daha önce çok sayıda küçükbaş hayvan yetiştiren birçok köy, mera ve çayır yetersizliği yüzünden sürülerini tasfiye etmek zorunda kalmıştı.[114]

Göçebe Toplulukların Neden Olduğu Problemler

Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvancılığın yaygın bir ekonomik faaliyet oluşu, yerleşik tarım açısından önemli bir problem kaynağıydı.[115] Zira Akdeniz bölgesinin iklim ve yeryüzü özellikleri hay-

---

tadır. Burada iki farklı nitelikte örnek vermekle yetinelim. "Honaz kazasına tâbi Akdere karyesi ahâlisinin karye-i mezbure toprağında vaki kadîmü-l'eyyâmdan berü koyun ve sâir davarları ra'y olunub otundan ve suyundan intifa edegeldikleri mahsus ve müstakil mera yerlerinde aharın alakası olmayub dahl olunmak icâb etmez iken karye-i mezbure sakinlerinden çiftlik ashabından Osman nâm kimesne ol yerler benim mutasarrıf olduğum çiftliğim hayvanâtına mahsusdur deyü fuzulî müdahaleden hâli olmadığı..." BOA, *Anadolu AHD, nr. 179*, s. 46, 11-20.5.1268/14-23-3.1852. "Karahisar-ı Şarki kazasına tâbi Abana karyesi ahâlisinin karyeleri toprağında vaki kadîmü'l-eyyâmdan berü koyun ve şâir davarları ra'y olunub otundan ve suyundan intifa edegeldikleri mahsus ve müstakil mera yerlerinde aharın alakası olmayub dahl olunmak icâb etmez iken yine kaza-i mezbûra tâbi Sevindik karyesi ahâlisi ol mera yerlerine fuzulî müdahale ve hayvanlarını getürüb ra'y etdürüb bunların hayvanâtlarının zaruret ve müzayakalarına badî oldukları..." BOA, *Erzurum AHD, nr. 16*, s. 81, 1-10.5.1264/5-14.4.1848.

113 Gerçekte Arazi Kanunu mera yerlerinin alınıp satılmasını, sökülüp tarıma açılmasını, üzerine mandıra ağıl ve bina yapılmasını, ağaç dikilerek bahçe hâline getirilmesini yasaklıyordu (*1274 Tarihli Arazi Kanunnâmesi*, Madde 97). Fakat bu yasağa rağmen özellikle çiftlik sahipleri köylülerin ortaklaşa yararlanmasına ayrılmış meraları sökerek tarla hâline getiriyorlardı. "Uşak kazasına muzâf Ulubey nahiyesine tâbi Orta karyesi ahâlisinin karye-i mezbûre toprağında vaki kadîmü'l-eyyamdan berü koyun ve şâir davarları ra'y olunub otundan ve suyundan intifa edegeldikleri mahsus ve müstakil mera yerlerinde âharın alakası olmayub dahl olunmak icâb etmez iken karye-i mezbûre sakinlerinden Hacı Mehmed ve İsa ve Hasan nâm kimesneler mera-i mezkûrdan tahminen bin dönüm mahalleri hilâf-ı şer'-i şerif ve kanun söküb ziraat eyledikleri..." BOA, *Anadolu AHD, nr. 184*, s. 57-8, 18.11.1283/24.3.1867. Başka bir örnek için bkz. BOA, *Rumeli AHD, nr. 80*, s. 68-9, 11-20.11.1265/28.9-7.10.1849.

114 "İzmir Sancağı Hayvanât-ı Ehliyyesinin Ahvâl-i Umumiyye ve Sıhhiyyesi", *TZN MC*, Mayıs 1328, s. 502-3.

115 Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. ve 17. yüzyıllarda da hayvancılık geniş bir ekonomik

vancılıkla çiftçiliğin birlikte yürütülmesine imkân sağlıyor, fakat geçimlerini hayvancılıkla sağlayan göçebe toplulukların küçükbaş hayvanlarını otlatmak için yazın yüksek, kışın alçak bölgelere göç etmelerini zorunlu kılıyordu.[116] İklim koşullarının zorladığı bu yer değiştirme hareketleri tarıma zararlı oluyor ve yerleşik köylülerle göçebe topluluklar arasında sürekli uyuşmazlıklara yol açıyordu. Çünkü yer değiştirme sırasında ekili topraklardan, bağ ve bahçelerden geçen göçebe topluluklara ait sürüler, ekili arazilere büyük zararlar veriyorlardı.[117]

Göçebe toplulukların hırsızlık yapmak ve adam öldürmek gibi can ve mal güvenliğini bozucu davranışları, yerleşik köylülerin tedirginliğini daha da artırıyordu.[118] Nitekim Maraş yöresindeki dağlara yaylaya çıkan Reyhanlı, Delikanlı, Bozdoğan ve Tacirli aşiretlerinin

---

faaliyet koluydu. Anadolu ve Rumeli'de geçimlerini büyük ölçüde hayvancılıkla sağlayan geniş göçebe aşiret ve yörük toplulukları bulunmakta, bunların yer değiştirmeleri göç yer ve yönlerini belirleyen idarî kararlar çerçevesinde düzenli bir şekilde cereyan etmekte, fakat özellikle kıtlık yıllarında bu düzenlemelere uyulmayarak sürülerin ekili ve dikili alanlardan geçirilmeleri tarıma büyük zararlar vermekteydi. Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964, s. 12-19. 17. yüzyılın sonunda girişilen geniş çaplı iskân faaliyetlerinin bir nedeni konar-göçer halkın yerleşik tarıma zarar vermelerini önlemekti. Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 37-41.

116 Leslie Symons, *Agricultural Geography*, Londra: Bell, 1967, s. 100-1.

117 "Anadolu ve Rumeli'nin ekser mahallerinde hayvanâtın çobansız ra'y olunmasından ve katırcı ve deveci ve sürekçi ve yörük ve hayme-nişîn misülluler dahi kaza ve kura civarlarında mürûr ve ubûrlarında hayvanâtları gözetilmemesinden ve bazı yerlerde dahi henüz tarla ve bağlardan mahsûlât kâmilen kaldırılmaksızın bozukdur tabir-i tefevvühüyle hayvanâtın bağ ve bağçe ve tarlalara sevk ve idhal kılınmasından dolayı bunca emek ve mesârif ile ashâbının birkaç senelerde meydana getirmiş ve yetiştirmiş olduğu fidanlar ve üzüm kütüklerini hayvanât zedeleyib rehin-i telef olması ve mahsûlât-ı vakıa ve semere-i lâzime ve nafıasına ashabı destres olamaması cihetiyle bu keyfiyyet herkesin yeniden bağ ve bağçe yetiştirme ve dutluk ihdas eylemesine mâni-i kavî ve mevcudlarının dahi bir taraftan itlâflarıyla harâbiyyet-i nâ-marziyyeye illet-i müstakille ve sebeb-i celî olub..." BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 84, 30.6.1261/7.7.1845. Bu tarihte konuyla ilgili bir düzenleme de yapılmıştır. BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 84-5, aynı tarih; *Kavanin ve Nizamât Mecmuası*, BK Y, nr. B 12, s. 133-5.

118 "Memâlik-i Anadolu'da vaki Haremeyn aşiretiyle Rişvan ve Yörük tabir olunur aşâir halkı öteden berü âdet-i melûfeleri üzere kışlak ve yaylaklarına azîmet ve avdetlerinde esnây-i râhda uğradıkları kasabât ve kura ahâli ve sekenesine ve bâ-husûs ebnâ-i sebilden rast geldiklerine sarkıntılık ederek gasb-ı emvâl ve katl-i nüfus misüllu harekât-ı reddiyyeye ibtidâr etmekde oldukları cümleye malûm hâlâtdan olub..." BOA, *CVT DH, nr. 1548*, 1-10.6.1258/10-19.7.1842.

ova halkına ve ekinlerine verdikleri zararlar ve yarattıkları korku atmosferi nedeniyle Maraş ve Pazarcık bölgesindeki geniş ve verimli ovaların ancak dörtte biri ekilebiliyordu.[119] 1869 yılında Sivas Vilayet Meclisi'nin Şûray-ı Devlet'e gönderdiği bir rapora göre, Kızılkoca ve Selmanlı nahiyelerine bağlı iki üç bin kadar hane nüfusuna sahip otuz kırk köyün tarım yaptığı topraklar, yöredeki Rişvan aşiretinin "*tasallut*"ları yüzünden otuz kırk yıldır boş duruyordu.[120]

Köy Topluluklarının Sosyal Yapı Özellikleri

Bir Sosyoekonomik Model Olarak "Köylü Ekonomisi"

Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal nüfusun sosyal ve ekonomik özelliklerini incelerken, konuya "köylü ekonomisi" diye nitelenebilen bir sosyoekonomik modelle yaklaşmak çalışmanın sınırlarını

---

119 Maraş havalisinde bulunan "Reyhanlı ve Delikanlı ve Bozdoğan ve Tacirli aşiretleri eyyâm-i sayfda Maraş dağlarına gelib yaylamakda olduklarından esnây-i râhda bulunan fukaranın mezruâtını itlâf ve içlerinden bazı uygunsuzlar dahi sirkat ve gasb-ı emvale içtisar etmekde... olduğu ve Maraş eyâletinde kâin Maraş ve Pazarcık ovaları vâsi ve mahsuldâr birer mahal olarak Maraş ahâlisi tarafından ziraat olunmakda ise de aşâir-i merkumenin teaddî ve tasallutlarından naşi bir rub'ı ziraat olunub küsûr mahalleri hâlî kalmakda olduğu..." BOA, *AYD, nr. 653*, s. 1-2, 2.2.1262/30.1.1846. Cevdet Paşa da Tezâkir'inde bu duruma değinmektedir: "Maraş ahâlisi... Maraş civarındaki münbit arazilerini ziraat ve imar edemezlerdi. Zira göçebe aşâir külliyetli hayvanlarıyla hareket edegeldiklerinden uğurlarına rast gelen mezrûâtı itlâf ederlerdi." Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* (21-39), Ankara: TTK Basımevi, 1963, s. 127.

120 "Bu havalice ve husûsiyle Bozok sancağınca ahâlinin refâh ve rahat ve emr-i felahatına mani olan esbâb-ı muzırradan biri de Rişvan aşireti olub hatta livâ-i mezkûrun Kızılkoca ve Selmanlı nahiyesine tâbi ve iki üç bin haneyi şâmil otuz kırk kadar karye halkının kadîm ziraatgâhı olan arazi-i vâsia civarından akan Delice Nehri'nden açılan harklar ve bendler vasıtasıyla suvarılarak her türlü mahsûl yetiştirilir iken aşiret-i merkumenin tasallutundan nâşi otuz seneden beri arazi-i mezkûre muattal kalarak bend ve harklar dahi külliyyen kapanmış ve kura-i merkume ahâlisi halleri pek çok tenezzül etmiş olduğu..." BOA, *İRA ŞD, nr. 645*, 29.11.1285/13.3.1869. "Çukurova bilmediğimiz bir âlem imiş. Çe fâide ki cevelângâh-ı aşâir olmak hasebiyle hiçbir yerinde ziraat ve insan emeğine delâlet edecek emâre ve alâmet yok idi." Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 170. Göçebe toplulukların yerleşik tarıma verdikleri zararlar hakkında başka belgeler için bkz. BOA, *İRA ŞD, nr. 713*, 29.2.1286/26.11.1846; *İRA MV, nr. 24819*, 15.4.1282/7.11.1865; *MAD.d. nr. 8622*, s. 11, 21.1.1262/19.1.1846. Şikâyet Defterleri'nden de konunun sık sık anlaşmazlıklara yol açtığı anlaşılmaktadır. Birkaç örnek için bkz. BOA, *Anadolu AHD, nr. 178*, s. 70, 11-20.6.1262/6-15.6.1846; *Anadolu AHD, nr. 184*, s. 27, 1-10.5. 1282/22.9.1865-1.10.1865.

belirlemek bakımından yararlı olacaktır. Bir köylü ekonomisinde kırsal nüfus, köy denilen sosyoekonomik, idarî ve coğrafî açıdan belirli özelliklere sahip bir yerleşim biriminde yaşayan, birbirleriyle sürekli ilişkide bulunan ve ortaklaşa sorumluluklar yüklenen küçük topluluklardan oluşur.

Köylü ekonomisinde ideal üretici tipi, kendi kendine yeterli bağımsız küçük üreticilerdir. Küçük üretici geçimini sağladığı tarım işletmesini meydana getiren üretim faktörlerinin (ev, toprak, hayvanlar ve tarım araçları) tamamının veya en azından birkaçının sahibidir. Fakat bu sahiplik, üretime imkân veren faktörlerin kârlılık hesaplarına göre elde tutulması ya da elden çıkarılması gibi tamamen ekonomik bir hesaba dayanmaz. İşletmeye sahip olmanın temelinde yatan ekonomik neden, ailenin geçimini sağlamaktır. Bu nedenle işletme aileyle bütünleşmiştir. Bir tarım işletmesine sahip olmanın, köylü ekonomisi içinde sosyal bir fonksiyonu da vardır. İşletme sahibi köy topluluğunun bir üyesi olarak topluluğa ait bütün haklardan yararlanabilir. Ayrıca işletme, köylünün içinde yaşadığı topluluktaki sosyal yerini belirler, kendine güven ve itibar kazandırır.[121]

Köylü ekonomisinin önemli bir diğer özelliği de işletmelerin küçüklüğüdür. Ailenin sahip olduğu toprak miktarı, orta büyüklükte bir ailenin geçimini sağlayabilecek kadardır. Daha belirginleştirmek gerekirse bir küçük üretici ailenin işletmesi, işletmede sürekli olarak yardımcı ücretli işgücü kullanılmasını gerektirecek kadar büyük değildir; buna karşılık çiftçinin ve ailesinin geçimlerini sağlamak için çiftçilik dışında başka bir iktisadî faaliyette bulunmalarını gerektirecek kadar küçük de değildir. Bununla birlikte küçük üretici aile işletmesinde ailenin ihtiyaç duyduğu bazı malları karşılamak için çiftçilik yanında başka bir iş tutması, köylü ekonomisinin genel özelliklerinden bir sapma sayılmaz. Köylü vergisini vermek veya borcunu ödeyebilmek ya da ek gelir elde edebilmek için tarımda veya tarım dışı bir işte geçici olarak ücret karşılığında çalışabilir.

---

121 M.M. Postan, *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973, s. 279-280.

İşletmenin küçük oluşunun önemli bir sonucu, ücretli işgücüne gerek duyulmamasıdır. Kapitalist tarım işletmelerinde işgücü, tamamen ücretli işçilerden oluşur. Küçük üretici işletmesine gerekli olan işgücünü ise aile üyeleri sağlar.[122] Ancak küçük üretici de, hasat zamanı gibi ziraî faaliyetin yoğunluk kazandığı zamanlarda ufak çapta ücretli işgücünden yararlanabilir.

Köylü ekonomisi sosyal farklılaşma açısından eşitlikçi bir sosyoekonomik yapı özelliği gösterir. Temel üretim faktörlerinden biri olan toprak köy topluluğu üyeleri arasında oldukça eşitlikçi bir şekilde dağılmıştır. Mera ve koru gibi köyün ortaklaşa yararına açık topraklardan her köylü ayrıcalıksız ve sınırsız şekilde yararlanabilir.

İşletmeler küçük ve getirebilecekleri gelir çiftçiyi ancak geçindirebilecek kadar olduğundan[123] köy topluluğunu oluşturan haneler arasında gelir ve yaşama düzeyleri bakımından büyük fark yoktur.

Pazar ilişkileri bakımından köylü ekonomisinde üretici, birikimden çok tüketim amacıyla üretim yapar.[124] Bununla birlikte gerek vergi ve borçların ödenmesi ve gerekse ailenin dışarıdan satın alacağı giyecek ve yiyecekler için pazara dönük üretim de yapılır.[125]

Son olarak, köylü ekonomisinde küçük üretici köylü, üretimle ilgili günlük ve uzun döneme ait kararlarında serbesttir. Neyi, ne zaman, ne kadar üreteceğini kendisi kararlaştırdığı gibi, kaldırdığı ürünü de vergi ve borçlarını ödedikten sonra dilediğince tasarruf eder.[126]

Köy Topluluklarının Sosyoekonomik Özellikleri

Sosyoekonomik modeller teorik kategorilerdir. Oysa bir ülkede belli bir zamanda yaşayan topluluklar, çok sayıda faktörün karşılıklı etkisi altında kalırlar ve bir modelin dar kalıplarına ancak

---

122 A.V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, çev. R.E.F. Smith, Illinois: Irwin, 1966, s. XIII.

123 Çelik Aruoba, "Tarımda Geleneksel-Geçimlik Kesim, Büyüklüğü, Yapısı, İşleyişi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, Eylül-Aralık 1973, Ankara, 1975, s. 191-5.

124 Korkut Boratav, "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XXVII, Aralık 1972, Ankara, 1973, s. 228.

125 J.D. Gould, *Economic Growth and History: Survey and Analysis*, Londra: Methuen, 1972, s. 76; John Hicks, *A Theory of Economic History*, New York, 1969, s. 115-6.

126 John Hicks, *a.g.e.*, s. 116.

bir ölçüde uygun düşebilirler. Acaba 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda kırsal toplulukların sosyal yapı özellikleri, "köylü ekonomisi" modeliyle ne ölçüde uyuşuyordu?

Osmanlı İmparatorluğu gibi üç kıtaya yayılmış geniş bir imparatorluğun, iklim ve toprak şartları ile tarihî gelişmeleri oldukça farklı bölgelerden meydana gelmesi genel bir sosyal yapı değerlendirmesini güçleştirmektedir. Bu nedenlerle karşılaştırmayı Rumeli ve Anadolu'ya sınırlama ve burada da köylü ekonomisinin temel sosyoekonomik analiz birimi olan "köy" üzerine dikkatleri toplama gereği duyulmuştur.

Yukarıda açıklanan düşüncelerle 19. yüzyıl ortaları için kırsal bölgelerle ilgili bir örnekleme çalışmasına girişilmiştir. Çalışmanın temel kaynağı "Emlâk ve Arazi ve Hayvanât ve Temettüat Tahrir Defterleri"dir. Bunlardan yedisi Rumeli'den ve yedisi de Anadolu'dan olmak üzere bölgelerini temsil edebilecek 14 kırsal yerleşim birimi, "iradî örnekleme" yöntemi ile seçilmiştir.[127]

127 "Emlâk ve Arazi ve Hayvanât ve Temettüat Tahrir Defterleri" ya da kısa adıyla "Temettü Defterleri" olarak adlandırılan sayımların yapılış amacı, yöntemi ve kapsamı hakkında "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri" adlı makalede geniş bilgi yer almaktadır. Aşağıda örneklemeye seçilen 14 köyün idarî bağlılık açısından durumu ve ilgili temettü defterinin kaynağı gösterilmiştir:

Köyün adı	Eyâleti	Sancağı	Kazası	Defter
Turlu	Rumeli	Manastır	Tikveş	BOA, KK.d. nr. 6086, s. 460-7
Hudaverdi	Rumeli	Manastır	Tikveş	BOA, KK.d. nr. 6086, s. 142-7
Oblakova	Rumeli	Manastır	Manastır	BOA, KK.d. nr. 6079, s. 197-205.
Lupamiçe	Rumeli	Manastır	Manastır	BOA, KK.d. nr. 6079, s. 237-47.
Popoşeniçe	Rumeli	Kesriyye	Görice	BOA, KK.d. nr. 6088, s. 319-40.
Timurtaşlı	Edirne	Filibe	Filibe	BOA, KK.d. nr. 6073, s. 109-37.
Kadı	Edirne	Filibe	Filibe	BOA, KK.d. nr. 6074, s. 65-104.
Kasımlar	Konya	Hamid	Pavli	BOA, KK.d. nr. 6089, s. 155-62.
Canbazlı	Aydın	Aydın	Tire	BOA, KK.d. nr. 6035, s. 1-7.
Oklıca	Hudavendigar	Hudavendigar	Yarhisar	BOA, KK.d. nr. 6331, s. 9-19.
Engüre	Hudavendigar	Hudavendigar	Harmancık	BOA, KK.d. nr. 6091, s. 11-28.
Gökgöz	Bolu	Kocaeli	Akhisar Geyve	BOA, MAD.d. nr. 19461, s. 1-34.
Apa	Sivas	Sivas	Sivas	BOA, KK.d. nr. 6038, s. 1-13.
Kırkdilim	Sivas	Sivas	Zile	BOA, KK.d. nr. 6083, s. 926-43.

Meslekler ve Gelir Kaynakları

Yukarıda belirtildiği gibi tipik bir köylü ekonomisinde kırsal nüfus, kendi işletmesinde çeşitli çiftçilik faaliyetlerinde bulunur ve geçimini de bunlardan sağlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda da kırsal topluluklar belirli bir ölçüde bu özelliği taşımaktadırlar. Gerçekten de kırsal yerleşim birimlerinde nüfusun temel geçim kaynağı çiftçiliktir. Ancak bazı aileler, ya geçimlerini tümüyle çiftçilik dışı mesleklerden sağlamakta ya da çiftçilik dışında yan faaliyetlerde bulunmaktadırlar.

Örneklemeye seçilen 14 yerleşim biriminde meslek ve gelirlerin bileşimini gösteren Tablo 4.30 ve 4.31'in incelenmesinden anlaşılacağı gibi, bu yerleşim birimlerinin önemli bir bölümünde temel meslek çiftçiliktir ve gelirin önemli bir bölümü de çiftçilikten elde edilmektedir. Yalnız bunlardan 3 yerleşim biriminde çiftçilik dışı meslek ve gelirlerin daha büyük önem taşıdığı görülmektedir. Bu 3 köyden biri olan Filibe'ye bağlı Kadı köyünde nüfusun önemli bir bölümü tarım işçisidir. Bunların kendilerine ait veya kiracısı oldukları bir tarım işletmeleri bulunmadığından gelirlerini tamamen tarım işçiliğinden sağlamaktadırlar. Aydın vilayetine bağlı Canbazlı köyünde köyün tüm nüfusu tarım işçisidir. Köyde elde edilen gelirin % 82'si gibi önemli bir bölümü tarım işçiliğinden elde edilmektedir. Bu iki köyden farklı olan Rumeli'nin Görice kazasındaki Popoşeniçe Emlâk-i Hümayun Çiftliği'nde büyük bir kısmı "dülgerlik" olmak üzere esnaflık faaliyetleri daha önemlidir. Bu köyde yaşayan 66 haneden yalnız 19'u çiftçilikle uğraşmakta ve gelirin beşte ikisi çiftçilik faaliyetinden elde edilmektedir.

Görüldüğü gibi Osmanlı köyleri, temel faaliyetin ve geçim kaynağının tarım (çiftçilik) olması konusunda "*köylü ekonomisi*" modeliyle çoğunlukla uyuşma hâlindedir. Ancak temel faaliyetin tarım olduğu köylerde dahi tarım ve tarım dışı faaliyetler bir arada yürütülmektedir. Bunun yanında köylü nüfusun yerleşim birimlerine göre değişen bir yüzdesi işçi, esnaf ve tüccar gibi çiftçi olmayan kimselerden oluşmaktadır. Köylerde çiftçilik ve çiftçilik dışı

faaliyetlerin bir arada yürütülmesini gerektiren çeşitli faktörler vardı. Bunların en önemlisi ziraî işgücü ihtiyacının yıl boyunca büyük farklılıklar göstermesiydi. Ziraî faaliyetin yoğunluk kazandığı zamanlar dışında çiftçilikten sağlanan gelirin geçimlik düzeyin altında kaldığı bölgelerde köylü nüfus, çiftçilik dışı faaliyetlerden yan gelir elde etmeye yöneliyordu.[128] Çünkü kırsal yerleşim birimleri kapalı ekonomiler değildi. Borç ve vergilerin ödenmesi yanında ailenin işletme içinde üretemediği bazı malların satın alınması için nakdî gelir gerekiyordu. Küçük işletmesinde ancak geçimine yetecek kadar ürün elde edebilen köylü, para olarak yaptığı bu ödemeleri karşılamak için çiftçilik dışı faaliyetlerden yan gelir sağlamaya çalışıyordu.

Tablo 4.30 Hane Reislerinin Mesleğine Göre Dağılımı, 1844

Köyün adı	Çiftçi	Esnaf ve tüccar	Tarım işçisi	Sair	Toplam
Turlu	31	-	-	-	31
Hudaverdi	28	-	3	-	31
Oblakova	28	-	4	-	32
Lupatniçe	29	1	7	-	37
Poposeniçe	19	12	4	31	66
Timurtaşlı	47	-	3	-	50
Kadı	21	-	25	-	46
Kasımlar	22	-	4	-	26
Canbazlı	-	-	35	1	36
Oklıca	29	2	-	-	31
Engüre	45	2	2		49
Gökgöz	69	-	3	-	72
Apa	25	-	3	-	28
Kırkdilim	69	-	-	-	69
Toplam	472	17	83	32	604
Yüzde	(78,2)	(2,8)	(13,7)	(5,3)	(100,0)

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

128 A.V. Chayanov, *a.g.e.*, s. 107.

Tablo 4.31 Çeşitli Faaliyetlerden Elde Edilen Gelirlerin Dağılımı (%), 1844

Köyün adı	Çiftçilik	Ücret ödemeleri	Esnaflık ve tüccarlık	Ormancılık ve taşımacılık	Sair	Toplam
Turlu	77	16	2	5	-	100
Hudaverdi	95	2	-	3	-	100
Oblakova	58	6	-	36	-	100
Lupatnice	95	5	-	-	-	100
Poposenice	40	8	18	34	3	100
Timurtaşlı	99	1	-	-	-	100
Kadı	82	15	1	-	2	100
Kasımlar	62	26	12	-	-	100
Canbazlı	18	82	-	-	-	100
Oklıca	93	-	3	3	1	100
Engüre	86	8	5	1	-	100
Gökgöz	87	1	-	-	12	100
Apa	92	8	-	-	-	100
Kırkdilim	99	-	-	-	1	100
Toplam	79	10	3	6	2	100

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

Köylüyü çiftçilik dışı faaliyetlere iten başka bir neden tarım işletmelerinin miras yoluyla parçalanmasıydı. Bu şekilde parçalanan işletmelerde aileler, topraklarını sağladığı güven dolayısıyla elden çıkarmayarak çiftçiliğe devam ediyor; gelir açıklarını çiftçilik dışı yan faaliyetlerde bulunarak kapatmaya çalışıyorlardı.

Ancak miras yoluyla parçalanan işletmeden kendi payına düşen topraklar, yan gelirle dahi ailesini yaşatmaya yetmeyecek kadar küçük veya eline geçen sermaye, bir tarım işletmesi için gerekli sermaye miktarının çok altında olduğu takdirde çiftçi toprağını satıyor ya da kiralıyor ve geçimini tarım işçisi olarak sağlıyordu. Tarım işçisi olmak istemeyenler ise, tarım dışı faaliyetlere yöneliyorlardı. Toprağın miras yoluyla parçalanması dışında daha başka nedenler de (borç, salgın) çiftçiyi toprağını elinden çıkarmaya sürükleyebiliyordu. Bir kez toprağını elinden çıkaran çiftçi ise yeniden toprak

sahibi olarak başlı başına bir tarım işletmesi kurmak yoluna gitmiyordu. Zira bunun için gerekli parayı bir araya getirmek zordu. Ayrıca, köylü, tekrar çiftçiliğin zahmetli ve riskli hayatına dönmeyi de göze alamıyordu.

Toprak Dağılımı

Köylü ekonomisi modelinin köylüler arasında toprağın eşitlikçi bir şekilde küçük işletmeler hâlinde dağılmış olması şartına Osmanlı tarımı da büyük ölçüde uymaktadır. Gerçekten de geçimini tarımdan sağlayanların büyük çoğunluğu küçük miktarda toprak sahibi olan köylü aileleriydi.

Rumeli'de ve özellikle Anadolu'da yer yer geniş göçebe aşiret toplulukları ve bazı çiftlikler bulunuyorsa da küçük üretici aile işletmeleri hâkim durumdaydı. Bu işletme tipi, merkezî otoritenin güçlü olduğu kuruluş döneminde izlenen feodal unsurları temizleme ve kolonizasyon politikası ile birlikte yaygınlık kazanarak ziraî yapının genel karakterini belirleyecek ölçüye ulaşmıştı.[129] Ancak merkezî otoritenin zayıfladığı daha sonraki dönemlerde bu yapı bir ölçüde değişti. Yine de kuruluş döneminde ortaya çıkan bağımsız küçük üreticilik, yaygınlığı farklılık gösterse de sosyal yapının egemen ve belirleyici işletme tipi olma özelliğini sürdürdü.

Nitekim 19. yüzyıl ortasında örnekleme için seçilen 14 yerleşim biriminde, küçük üretici aile işletmeleri egemen durumdadır. On köyde hanelerin tümüne yakın bir bölümünün 60 dönümden daha az toprağı vardır. Toprakların aileler arasında dağılımı oldukça eşitlikçidir. Hemen hemen her hane az da olsa taprak sahibidir. Bu köyler için hesaplanan toprak dağılımındaki eşitsizlik derecesine ilişkin katsayılar da bu sonucu doğrulamaktadır (Tablo 4.32, 4.33, 4.34, 4.35 ve 4.36).

Osmanlı İmparatorluğu'nda diğer bir grup küçük üretici de ortakçılıkla işletilen "çiftlik" tipi yerleşim birimlerinde yaşıyordu. Örnekleme çalışmasında yer alan 3 çiftlik de Rumeli kesimindedir.

---

[129] Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinde Ziraî Reform Tecrübeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 4, Temmuz 1944, sayı: 4, İstanbul, 1944, s. 489-495.

Bunlardan Eğribucak kazasına bağlı Lupatniçe köyünün toprakları 6 küçük çiftlik arasında paylaşılmıştı. Buna karşılık Tikveş kazasına bağlı Hudaverdi çiftliği ile Görice kazasına bağlı Popoşeniçe Emlâk-i Hümayun Çiftliği tek büyük çiftlik tipi yerleşim yerleriydi. Bu 3 köyde yaşayan nüfus, ortakçı durumundaydı.

Örneklemede köylü ekonomisinden önemli bir sapma gösteren tek yerleşim birimi, Rumeli kesiminde önemli bir tarım alanı olan Filibe'ye bağlı Kadı köyüdür. Bu köyde değişik işletme biçimleri yan yana varlığını sürdürmekteydi. Nitekim köylü nüfus, ekili toprakların % 50'sini sahip sıfatıyla, % 6'sını da kiracı sıfatıyla işlemekteydi. Toprakların geriye kalan % 44'ü ise tamamıyla ücretli işgücü kullanarak üretimde bulunan çiftlik işletmelerinin elindeydi. Çiftlik sahipleri bu toprakların % 11,5'ini para kira karşılığında kiralıyorlardı.

Örnekleme Rumeli bölgesinde ortakçıların, kendi işletmesinde faaliyet gösteren küçük üreticiler yanında ikinci önemli sosyal grubu oluşturduğunu göstermektedir. Ortakçılığın yaygınlık kazanışı ise, çiftliklerin işletilme yöntemleriyle yakından ilgilidir. Çiftlikler, sahipleri ya da bunların işletmek üzere kira ile verdikleri müteşebbisler eliyle doğrudan doğruya ya da para veya üründen pay karşılığında küçük parçalar hâlinde köylülere kiralanarak işletilebilir. Kırsal bölgelerde sosyal yapı, seçilen yönteme göre değişik şekiller alır. İlk yöntemde köylü nüfus, topraksız tarım işçilerinden meydana gelir. İkincisinde ise kiracı, ortakçı veya yarıcı denen köylü tipi yaygınlaşır. Bu işletme yöntemlerinden birisi seçilirken uygulama maliyeti, piyasa ilişkileri ve üretim riskinin taraflar arasında paylaşılma şekli gibi çeşitli faktörler göz önünde bulundurulur.[130]

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım kesiminde işgücü kıt ve bu yüzden ücretler yüksek olduğundan çiftliklerin doğrudan doğruya işletilmesi ekonomik değildi. Tarım kesiminde para ilişkileri fazla gelişmediğinden para karşılığında kiralama sınırlı bir şekilde uygulanıyordu. Bu ikisi için pazar ilişkileri oldukça gelişmiş bir tarım kesimi gerekiyordu. Çünkü ücret veya kira ödemeleri için gerekli

130 Steven N.S. Cheung, *The Theory of Share Tenancy*, Chicago: University of Chicago Press, 1969, s. 66-8.

Tablo 4.32 Tarım Yapılan Toprakların Mülkiyet Dağılımı (Hane), 1844

Köyün adı	Topraksız	1-25 dönüm	26-60 dönüm	61-100 dönüm	100+ dönüm	Toplam
Turlu	-	15	16	-	-	31
Hudaverdi	31	-	-	-	-	31
Oblakova	2	25	5	-	-	32
Lupatniçe	37	-	-	-	-	37
Poposeniçe	61	5	-	-	-	66
Timurtaşlı	1	20	24	3	2	50
Kadı	24	5	11	6	-	46
Kasımlar	-	24	2	-	-	26
Canbazlı	-	36	-	-	-	36
Oklıca	-	26	5	-	-	31
Engüre	-	9	38	2	-	49
Gökgöz	-	45	25	2	-	72
Apa	2	4	12	8	2	28
Kırkdilim	6	63	-	-	-	69
Toplam	164	277	138	21	4	604

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

para, ürünün pazara sürülmesi ile karşılanabilirdi. Bu yöntemlerin bir başka sakıncası da üretimin riskinin taraflardan yalnız birine yüklenmesiydi. Ücretli işgücü ile doğrudan doğruya işletilen bir çiftlikte risk tümüyle çiftlik sahibinin, para ile kiralama durumunda ise kiracının üzerindedir. Ortakçılıkta ise taraflar üretimin riskini anlaşma koşullarına göre değişik oranda yüklenmişlerdir. İşgücünün kıt olduğu, pazar ilişkilerinin fazla gelişmediği, üretimin hava şartlarına bağlı olarak yıllar arasında büyük dalgalanmalar gösterdiği Osmanlı tarımında ekonomik çevreye en uygun düşen işletme yöntemi ortakçılıktı.[131]

131 Menteşe sancağının tarımsal durumu ile ilgili bir rapora göre bölgede çiftliklerin büyük bir çoğunluğu yarıcılıkla işletiliyordu: "Arazi veraset tariykıyle ber-mucib-i şer'-i şerîf evladlar beyninde inkisâm eder. Binaenaleyh hemen her köylü az çok araziye mâlikdir. Bununla beraber epeyce çiftlikler dahi vardır. Yalnız on yedisi Köyceğiz ka-

Tablo 4.33 Tarım Yapılan Toprakların Mülkiyet Dağılımı (%), 1844

Köyün adı	Topraksız	1-25 dönüm	26-60 dönüm	61-100 dönüm	100+ dönüm	Toplam
Turlu	-	48,4	51,6	-	-	100,0
Hudaverdi	100,0	-	-	-	-	100,0
Oblakova	6,3	78,1	15,6	-	-	100,0
Lupatnice	100,0	-	-	-		100,0
Poposenice	92,4	7,6	-	-	-	100,0
Timurtaşlı	2,0	40,0	48,0	6,0	4,0	100,0
Kadı	52,2	10,9	23,9	13,0	-	100,0
Kasımlar	-	92,3	7,7	-	-	100,0
Canbazlı		100,0	-	-	-	100,0
Oklıca	-	84,4	15,6	-	-	100,0
Engüre	-	18,4	77,6	4,0	-	100,0
Gökgöz	-	62,5	34,7	2,8	-	100,0
Apa	7,1	14,3	42,9	28,6	7,1	100,0
Kırkdilim	8,7	91,3	-	-	-	100,0
Toplam	27,1	45,9	22,8	3,5	0,7	100,0

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

zasında ve sekizi Milas ve Muğla kazalarında olmak üzere liva dâhilinde yirmi iki büyük, on orta ve on altı küçük çiftlik mevcuddur. Bunların en vüs'atlileri Köyceğiz kazası dâhilindedir. Çiftliklerin hemen cümlesi yarıcılıkla idare olunur. Ekseriyetle tohum ve çift hayvanâtı çiftlik ashabı tarafından tedarik olunur ve öşri çıkarıldıktan sonra sahibi ile yarıcı beyninde mahsul tansîf edilir. Köyceğiz'in bazı yerlerinde ufak çiftlikler doğrudan doğruya idare olunursa da büyükleri yarıcılıkla ve pek azı icar ile idare olunur. Ekser yerlerde çift hayvanâtı ve tohum sahib-i arz tarafından verilirse de taksimde öşr ve bazı yerlerde çift ve deşteban hakları çıkarıldıktan sonra munâsafeten ayırırlar. Şâyed çift hayvanı çiftçinin olur da tohum sâhib-i arza aid bulunursa taksimde ber-vech-i peşin tohumluk ifrâz ve iâde edilir, bade taksim icra olunur. Milas'taki ortakçılık usulünde arazi ile tohum sâhib-i arz ve hayvan çiftçiye aid olur." Ali Rıza, *a.g.e.*, s. 122-3.

Tablo 4.34 Tarım Yapılan Toprakların Mülkiyet Dağılımı (Dönüm), 1844

Köyün adı	1-25 dönüm	26-60 dönüm	61-100 dönüm	100+ dönüm	Çiftliklere ait	Toplam
Turlu	272	604	-	-	-	876
Hudaverdi	-	-	-	-	2.336	2.336
Oblakova	279	170	-	-	-	449
Lupatniçe	-	-	-	-	1.824	1.824
Popoşeniçe	17	-	-	-	585	602
Timurtaşlı	375	893	215	226	-	1.709
Kadı	48	392	436	-	436	1.312
Kasımlar	238	85	-	-	-	323
Canbazlı	65	-	-	-	-	65
Oklıca	403	171	-	-	-	574
Engüre	96	1.450	139	-	-	1.685
Gökgöz	576	961	165	-	-	1.702
Apa	48	520	601	257	-	1.426
Kırkdilim	553	-	-	-	-	553
Toplam	2.970	5.246	1.556	483	5.181	15.436

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

Tablo 4.35 Tarım Yapılan Toprakların Mülkiyet Dağılımı (%), 1844

Köyün adı	1-25 dönüm	26-60 dönüm	61-100 dönüm	100+ dönüm	Çiftliklere ait	Toplam
Turlu	31,1	68,9	-	-	-	100,0
Hudaverdi	-	-	-	-	100,0	100,0
Oblakova	62,1	37,9	-	-	-	100,0
Lupatniçe	-	-	-	-	100,0	100,0
Popoşeniçe	2,8	-	-	-	97,2	100,0
Timurtaşlı	21,9	52,3	12,6	13,2	-	100,0
Kadı	3,7	29,9	33,2	-	33,2	100,0
Kasımlar	73,7	26,3	-	-	-	100,0
Canbazlı	100,0	-	-	-	-	100,0
Oklıca	70,2	29,8	-	-	-	100,0
Engüre	5,7	86,1	8,2	-	-	100,0
Gökgöz	33,8	56,5	9,7	-	-	100,0
Apa	3,4	36,5	42,1	18,0	-	100,0
Kırkdilim	100,0	-	-	-	-	100,0
Toplam	19,2	34,0	10,1	3,1	33,6	100,0

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

Tablo 4.36 Küçük Üretici Köylüler İçin Hesaplanan Bazı Toprak Dağılımı Ölçüleri, 1844

Köyün adı	Hane başına ortalama toprak miktarı (dönüm)	Standart sapma	Değişme katsayısı
Turlu	28,7	12,7	0,44
Oblakova	14,2	11,2	0,79
Timurtaşlı	34,0	22,6	0,66
Kadi	19,0	26,5	1,39
Kasımlar	12,6	10,0	0,79
Canbazlı	1,8	1,0	0,55
Oklica	17,6	9,2	0,52
Engüre	34,7	13,7	0,39
Gökgöz	24,0	18,3	0,76
Apa	51,0	33,4	0,65
Kırkdilim	8,5	3,9	0,47
Köylerin ortalaması	22,3	-	-

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

Bağımsız küçük üreticiliğin ve ortakçılığın nisbî yaygınlık dereceleri hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında kırsal yerleşim birimlerinin köy ve çiftlik olarak dağılımı Tablo 4.37'de görülmektedir. Rumeli'de her 4 köyden, Anadolu'da her 25 köyden biri çiftlik tipi yerleşim birimidir. Görüldüğü gibi Rumeli'de çiftlikler ve dolayısıyla ortakçı durumundaki küçük üretici grubu oldukça yaygındır.

Gelir Dağılımı

Küçük üretici köylü işletmelerinin yaygın olduğu köylü ekonomisinde, daha önce de belirtildiği üzere topluluğu oluşturan hanelerin gelir düzeyleri arasındaki farklar azdır. Zaten bir küçük üretici topluluğu, üyeleri arasında aşırı ölçülere varan bir gelir farklılaşması bulunmadığı sürece bu özelliğini korur.

Tablo 4.37 Anadolu ve Rumeli'de Kırsal Yerleşim Yerlerinin Tiplerine Göre Dağılımı, 1878

Vilayetler	Köy tipi yerleşim yerleri	Çiftlik tipi yerleşim yerleri	Toplam	Çiftlik tipi yerleşim yerlerinin oranı (%)
Edirne	3.546	923	4.469	20,7
Tuna	2.012	575	2.587	22,2
Selanik	1.361	650	2.011	32,3
Kosova	1.400	682	2.082	32,8
Bosna	1.304	454	1.758	26,8
Yanya	529	300	829	36,2
İşkodro	645	120	765	15,7
Rumeli top.	10.797	3.704	14.501	25,5
Hudavendigar	2.721	137	2.858	4,8
Konya	1.909	81	1.990	4,1
Kastamonu	1.722	173	1.895	9,1
Sivas	4.125	92	4.217	2,2
Canik	817	10	4.827	1,2
Trabzon	1.901	60	1.961	3,1
Erzurum	3.413	151	3.564	4,2
Van	2.707	38	2.745	1,4
Anadolu top.	19.315	742	20.057	3,7

Kaynak: Devlet Salnamesi (Defa 33), *İstanbul, 1295, s. 322-391.*

Gelir dağılımı iki safhada ele alınabilir: Vergilerden önce ve sonra. Vergiler, köylünün gelirinden öncelikle yapacağı ödemelerdir.[132] Sanayi öncesi bir ekonomide vergileme gelir dağılımının temel mekanizmasıdır.[133] Vergiler kırsal nüfusun gelir düzeyini, hayat şartlarını, tüketim gücünü, tasarruf ve yatırım imkânlarını büyük ölçüde etkiler. Çiftçinin harcama kararlarına esas olan geliri, vergi ödemelerinden artakalan geliridir.

132 M.M. Postan, *The Medieval Economy and Society: An Economic History of Britain*, 1100- 1500, Berkeley: University of California Press, 1972, s. 126.

133 Bent Hansen, *An Economic Model for Ottoman Egypt or the Economics of Collective Tax Responsibility*, California, 1973, yayımlanmamış bir çalışma, s. 2.

Örneklemedeki 14 köyde tüm vergiler düşüldükten sonra ailelerin gelir dağılımını gösteren Tablo 4.38 ve 4.39'dan anlaşılacağı gibi, bu köylerde hanelerin büyük bir çoğunluğu orta gelir gruplarında yer almaktadır. Haneler arasında büyük gelir farkı yoktur. Bir yerleşim biriminde en düşük geliri elde eden hane ile en yüksek geliri gerçekleştiren hane arasındaki gelir farkı azdır. Durum bağımsız küçük üretici işletmelerinin bulunduğu köylerde olduğu kadar ortakçı köylülerin yaşadığı çiftliklerde de aynıdır.

Tablo 4.40'ta çeşitli gelir dağılımı ölçüleri gösterilmiştir. Vergiden önce ve sonraki gelir dağılımı değişim katsayılarının, bu yerleşim birimlerinin hepsinde birin altında kaldığı gözlenmektedir. Bu katsayının en düşük olduğu yer, tüm hane reislerinin tarım işçiliği

Tablo 4.38 Hanelerin Vergiler Düşüldükten Sonra Gelir Gruplarına Göre Dağılımı (Hane), 1844

Köyler	Gelir grupları (guruş)							
	0-250	251-500	501-750	751-1.000	1.001-1.500	1.501-2.500	2.500+	Toplam
Turlu	11	11	6	2	3	5	1	31
Hudaverdi	3	5	8	6	-	1	-	31
Oblakova	-	13	10	5	4	-	-	32
Lupatnice	7	14	9	5	2	-	-	37
Poposenice	3	15	23	10	12	3	-	66
Timurtaslı	2	8	2	13	13	6	6	50
Kadı	-	19	1	8	9	8	1	46
Kasımlar		3	6	8	6	2	1	26
Canbazlı	-	13	15	7	1	-	-	36
Oklıca	5	5	6	8	5	2	-	31
Engüre	4	15	18	7	5	-	-	49
Gökgöz	2	12	15	15	19	7	2	72
Apa	7	11	7	-	3	-	-	28
Kırkdilim	48	18	3	-	-	-	-	69
Toplam	92	162	129	94	82	34	11	604

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

yaptığı Aydın'ın Canbazlı köyüdür. Buna karşı diğer köyler için hesaplanan değişim katsayısı da 0,50 ile 0,70 arasında değişmektedir. Katsayının düşük oluşu, bu köylerde gelirin haneler arası dağılımında büyük bir eşitsizlik bulunmadığını göstermektedir.

Aynı köyde yaşayan hanelerin gelirleri arasında büyük fark göze çarpmıyorsa da aile başına düşen ortalama gelir bakımından köyler arasında büyük fark vardır. Nitekim vergiden sonra hane başına ortalama gelirin en düşük olduğu yerleşim birimi, Sivas'a bağlı Kırkdilim köyüdür (208 guruş). Bir aşiret yerleşim yeri olan bu köyde, temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Ortalama gelirin en yüksek olduğu yerleşim birimi ise Rumeli'nin Filibe'ye bağlı Timurtaşlı köyüdür (1.350 guruş). Bu köyde temel ekonomik faaliyet bitkisel üretimdir. Köyde hemen hemen her hanenin yeterli ve verimli toprakları vardır.

Tablo 4.39 Hanelerin Vergiler Düşüldükten Sonra Gelir Gruplarına Göre Dağılımı (%), 1844

Köyler	Gelir grupları (guruş)							
	0-250	251-500	501-750	751-1.000	1.001-1.500	1.501-2.500	2.500+	Toplam
Turlu	35,5	35,5	19,4	6,4	9,7	16,1	3,2	100,0
Hudaverdi	9,7	16,1	25,8	19,4	-	3,2	-	100,0
Oblakova	-	40,6	31,2	15,6	12,6	-	-	100,0
Lupatniçe	18,9	37,9	25,3	13,5	5,4	-	-	100,0
Poposeniçe	4,5	22,7	34,8	15,1	18,2	4,5	-	100,0
Timurtaşlı	4,0	16,0	4,0	26,0	26,0	12,0	12,0	100,0
Kadı	-	41,3	2,2	17,4	19,5	17,4	2,2	100,0
Kasımlar	-	11,5	23,1	30,8	23,1	7,7	3,8	100,0
Canbazlı	-	36,1	41,7	19,4	2,8	-	-	100,0
Oklıca	16,1	16,1	19,4	25,9	16,1	6,4	-	100,0
Engüre	8,2	30,6	36,7	14,3	10,2	-	-	100,0
Gökgöz	2,8	16,7	20,8	20,8	26,4	9,7	2,8	100,0
Apa	25,0	39,3	25,0	-	10,7	-	-	100,0
Kırkdilim	69,6	26,1	4,3	-	-	-	-	100,0
Toplam	15,2	26,8	21,3	15,5	13,6	5,6	1,8	100,0

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

Tablo 4.40 Bazı Gelir Dağılımı Ölçüleri, 1844

Köyün adı	Vergiden önce			Vergiden sonra		
	Hane başına ortalama gelir (guruş)	Standart sapma	Değişme katsayısı	Hane başına ortalama gelir (guruş)	Standart sapma	Değişme katsayısı
Turlu	593	384	0,65	418	300	0,72
Hudaverdi	1.144	837	0,73	974	717	0,74
Oblakova	728	349	0,48	620	285	0,46
Lupatnice	595	332	0,56	508	283	0,56
Popoşenice	892	441	0,49	742	386	0,52
Timurtaşlı	1.689	1.560	0,92	1.350	1.274	0,94
Kadı	1.238	899	0,73	980	674	0,69
Kasımlar	1.349	866	0,64	998	526	0,53
Canbazlı	838	186	0,22	603	171	0,28
Oklıca	1.148	538	0,47	740	419	0,57
Engüre	835	357	0,43	607	256	0,42
Kırkdilim	301	169	0,56	208	135	0,65
Apa	566	323	0,57	462	262	0,57
Gökgöz	1.292	732	0,57	962	569	0,59
Köylerin Ort.	943	-	-	727	-	-

Kaynak: *Bkz. dipnot 127.*

Kırsal Bölgelerde Hayat Şartları

Osmanlı köylüsünün hayat şartları hakkında bilgilerimiz çok azdır. 20. yüzyıl başlarında Menteşe sancağının durumu hakkında Ziraat Müdürü tarafından düzenlenen raporda bölgenin ev tipleri, halkın beslenme ve sağlık durumu gibi konulara da yer verilmiştir. Rapora göre, Menteşe bölgesinde konutlar köy ve çiftlik evleri olmak üzere iki çeşitti. Köy evleri köyün dağ veya ova köyü oluşuna göre farklıydı. Dağ köylerinde evler, dağ yamaçlarındaydı. Evin yerinin seçiminde açıklık ve manzara aranmamaktaydı. Evler toplu olmayıp dağınıktı. Durumları iyi olan köylülerin evleri taştan olup,

duvarları kireç ve kum veya toprak karışımı bir harçla sıvalıydı. Yapıların çoğunluğu tek katlıydı. Çatılar kalın ağaçlardan olup üstleri bir karış kalınlığında toprak veya kumla örtülüydü. Yayla bölgelerinde çatı örtmesinde kullanılan çam tahtaları, kiremit gibi istiflenmişti. İklimin daha yumuşak olduğu bölgelerde evler tümüyle tahtadandı.

Ova köylerinin evleri dağ köylerine göre daha iyi durumdaydı. Evler kârgir olup, iki katlı ve 3-4 odalı olanları vardı. Çatıları çoğunlukla toprak, bazen kiremit veya tahtayla örtülüydü. Ovalardaki çiftliklerde yaşayan köylülerin evleri ise son derece kötüydü. Dalaman Ovası'ndaki çiftliklerde, çiftlik sahibinin oturduğu dışında 2 odalı ev yoktu.[134] Evler inşa edilirken kare veya dikdörtgen prizma şeklinde kazık sütunlar çakılarak araları çubuklarla örülmekte, üzerleri ağaç bir çatı ile kapatılmakta ve çatı otla kaplanmaktaydı. Çamurla sıvanan iç kısımda tavan bulunmamaktaydı. Kimi evlerde ocak olmayıp, ortalarında ateş yakılarak yemek pişirilmekteydi. Kışın hava çok nemli olduğundan toprak zeminden su sızmasını önlemek için odanın kullanılmayan bir köşesinde kazılan çukura bir gaz tenekesi yerleştirilmekte ve içinde biriken su sabah dışarı atılmaktaydı.

Evlerde genellikle 60x80 cm boyutlarında bir veya iki pencere ile 120 cm uzunluğunda ve 60-100 cm derinliğinde ocaklar vardı. Evlerin genişliği çoğunlukla 4x6 m. idi. İki katlı evlerin alt katları ahırdı. Odaların bir kenarında yatak ve yorgan yığılan "yüklük"ler bulunmaktaydı. Evlerin döşeme eşyası, odanın yarısını kaplayan bir hasır örtü ile üzerine serilen kıldan yapılmış bir kilim ve duvara dayalı iki veya üç yastıktan ibaretti. Zenginlerin evlerindeki kilimler yündendi. Yoksul evlerinin bütün döşemesi kıldan yapılmış bir kilimden ibaretti.[135] Çoğu evlerin bahçeleri yoktu. Onun için köy halkı soğan, sarmısak ve pırasa gibi sebzeleri evlerinin önünde yetiştirecek yerde satın almaktaydı.[136]

---

[134] Bolu bölgesi ile ilgili bir belgede de konutların çoğunluğunun tek odalı olduğu belirtilmektedir: "Bolu kazasında kâin Bağlıca nahiyesinde... ahâli-i mutavattınadan ekserisinin haneleri birer odalı olmak cihetiyle teehhül etmiş ve yetişmiş olan müteallekâtı nâçar bir yerde beytûtetle bî-huzûr olmakda bulundukları..." BOA, *İRA MV, nr. 22183*, 25.2.1280/11.8.1863.

[135] Ali Rıza, *a.g.e.*, s. 116-120.

[136] *A.g.e.*, s. 120.

Köylüler tarafından tüketilen ekmekler, saç üzerinde pişirilmiş darı, mısır veya arpa ekmeğiydi. Kış mevsiminde biberli tarhana ile bulgur ve yağsız çökelek peyniri köylünün başlıca katığıydı. Konuklar zeytin, yumurta ve peynirle ağırlanırdı. Hayvancılığın geliştiği iç bölgelerde süt ve yoğurt, kıyı bölgelerinde de zeytin ve yumurta, ekmek yanında başlıca besinlerdi.[137]

Köylülerin giyimi de oldukça kötüydü. Kötü evlerde oturmanın ve iyi beslenememenin doğal sonucu olarak, köylülerin sağlıkları iyi değildi. Çiçek, tifo, frengi gibi bulaşıcı hastalıklar oldukça yaygındı. Bunların yanında sıtma, köylü nüfusu sürekli tehdit eden bir hastalıktı. Hemen tüm köylüler zayıf gövdeli, ince bacaklı, sarı benizli ve şiş karınlıydı. Hastalıkları önlemek veya şifa bulmak için köylüler nazarlık ve büyüden medet bekler, kan aldırırlardı.[138]

Bölgede eğitim hizmetleri, giderlerini köy halkının karşıladığı köy okullarınca yürütülmekteydi. Raporda belirtildiğine göre, her dört köyden ancak birinde okul bulunmaktaydı. Okul çağındaki erkek çocuklarının küçük bir bölümü, çiftçilik işlerinin bulunmadığı kış mevsimlerinde okula devam etmekteydi. Okullarda doğru dürüst okuma ve yazma bile öğretilemiyordu.[139] Köylerde erkek nüfus vaktini, çoğunlukla kahvehanelerde geçirmekte; Muğla, Milas ve Köyceğiz'in 15-20 hanelik köylerinde bile 3-4 kahvehane bulunmaktaydı. Bu nedenle de tarım işlerini daha çok kadınlar görmekteydi.[140]

---

137 *A.g.e.*, s. 134.
138 *A.g.e.*, s. 134-5.
139 *A.g.e.*, s. 102-3.
140 *A.g.e.*, s. 104-5.

5

Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde bir yandan merkezî bir yönetim kurma ideali, öte yandan da devlet maliyesinin fiskalist karakteri ve imparatorluğun hâkim olduğu bölgelerdeki mevcut ekonomik yapının özellikleri, kırsal kesimde küçük üreticiliği yaygınlaştırmayı ekonomik ve sosyal problemlerin en rasyonel çözüm şekli kılmıştı. Nitekim Osmanlı yönetimi de izlediği kolonizasyon ve feodal unsurları tasfiye politikaları ile bu hedefi gerçekleştirmeye çalışmıştı.[1] Fakat kırsal kesimde küçük üretici bir yapının kurulması ile problem çözümlenmiş olmuyordu. Devletin bu kesimden sağladığı gelirlerin fiskalizm prensibinin bir gereği olarak sürekliliği, bu küçük üretici köy topluluğunun ve bu topluluk tarafından yapılan üretimin devamlılığı ile mümkündü.

Bir küçük üretici topluluğunun kendi imkânlarıyla bu sürekliliği sağlaması idealdir. Fakat bir küçük üreticiler topluluğunda, çok sayıda faktör bu idealin gerçekleştirilmesini güçleştirir. Çiftçinin,

1 Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinde Ziraî Reform Tecrübeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 4, Temmuz 1944, sayı: 4, İstanbul, 1944, s. 89.

üretimi kendi imkânlarıyla sürdürmesini engelleyen faktörlerden en önemlisi, hiç şüphesiz ziraî üretimin hava şartlarına bağlı olarak yıllar arasında gösterdiği büyük dalgalanmalardır.

Tarımın geleneksel teknik ve metotlarla yürütüldüğü topluluklarda üretim dalgalanmaları, günlük hayata da yansıyan çok kötü sonuçlar doğurur. 19. yüzyıl Osmanlı tarımı, ürün dalgalanmalarının hangi boyutlara ulaştığını gösteren örneklerle doludur. 1849 yılında Tırhala sancağında alınan hâsıla, atılan tohumu bile karşılamamıştı.[2] 1872'de Vidin sancağında normal hava şartlarında elde edilen ürünün ancak beşte biri alınabilmişti.[3] 1887 yılında Adana sancağı çevresinde yaz ve kış ürünlerinin % 90'ı mahvolmuştu.[4] Aynı yıl Ankara çevresinde de normalden % 75 oranında daha düşük ürün elde edilebileceği tahmin olunuyordu.[5]

Ürün dalgalanmaları, kırsal toplulukların üretim çabalarını kendi kaynaklarıyla sürdürmelerine iki yönden olumsuz etkide bulunuyordu. Kıtlık yıllarında elde ettiği ürünle tüketim ihtiyacını zor karşılayabilen çiftçi, tohumluk ayıramıyordu.[6] Ayrıca birbiri ardına gelen kıtlık yıllarında küçük üretici, hayvanlarını ve tarım

---

2 "Tırhala sancağında havi olduğu mahallerden bazılarının mahsûlâtı âfetzede olarak ashâb-ı mezrûât tohumlarına dahi dest-res olamadıkları..." BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 195, 4.3.1265/28.1.1849.

3 "Bu sene esbâb-ı malûmeden dolayı (bârânın kıllet-i nüzûlü) vilayetin (Tuna) ekser mahallerinde hâsılat sene-i sabıka nisbetle nısıf ve Vidin sancağında hums raddelerinde olub..." BOA, *İRA MM, nr. 1866*, 5.11.1286 (Rumi)/17.1.1871.

4 "Ziraatçe vilayetin umûm ziraatine nisbetle sülüsânı derecede hâsılatı olan Adana sancağında merkez ile mülhakatından bulunan Mersin ve Tarsus ve Karaisalı kazalarının ova cihetinde vaki olan kuranın yaz ve kış mahsûlâtı yüzde doksan derecesinde mahv olub gitmişdir." BOA, *İRA MM. nr. 3868*, 25.5.1303 (Rumi)/6.6.1887; *İRA MM, nr. 3832*, 13.7.1304/7.4.1887.

5 "Ankara vilayetinde... kuraklık hüküm sürmekden nâşi sene-i hâzıra mahsûlâtının geçen senekine nisbetle yüzde yetmiş beş kadar noksan olmasına ve bu halde hâricden sekiz yüz bin ile bir milyon keyl-i İstanbulî zahire celbi lâbud olarak..." BOA, *İRA MM, nr. 3868*, 15.9.1304/7.6.1887.

6 "Geçen sene zuhur eden kalıt cihetiyle Hudavendigar ve Bolu ve Ankara ve Varna tarafları ahâlisinin yemeklik ve tohumluk zahireye şimdiden ihtiyaçları bulunduğundan..." BOA, *AYD, nr. 635*, s. 133-5, 19.3.1262/17.3. 1846. "Kars ahâlisinin... tohumluk için değil akvât-ı yevmiyeleri için bile hiçbir şeyleri olmadığı cihetle... haklarında zahirece bir muâvenet-i seria icra olunmadığı takdirde bu keyfiyyet bilâhare telef-i nüfusa bâdi olacağı." BOA, *MAD.d. nr. 8631*, s. 26, 11.3.1273/9.10.1856. Başka örnekler için bkz. BOA, *MAD.d. nr. 12721*, s. 84, 18.3.1257/10.5.1841; *İRA DH, nr. 1519*, 12.6.1262/7.6.1846; *MAD.d. nr. 8631*, s. 63-4, 11.8.1277/22.2. 1861.

araçlarını da satmak zorunda kalıp üretimi sürdürme imkânlarını tamamen yitiriyordu.[7] Bu durumda çiftçi ya üretime son verip toprağını bırakıyor ya da tohumluk, koşum hayvanı ve tarım aracı alabilmek için borçlanıyordu.

Talep esnekliği düşük olan tarım ürünlerinin fiyatlarında yıllar arasında beliren büyük farklar, ürün dalgalanmalarının ikinci olumsuz sonucuydu. İç Anadolu'da 19. yüzyılın ikinci yarısında, kötü ürün alınan yıllarda fiyatların, normal fiyatların beş altı katına çıktığı görülüyordu.[8] Bu fiyat dalgalanmaları, küçük üreticiyi olumsuz şekilde etkiliyordu. Kıtlık yılları gibi bolluk yılları da aynı olumsuz sonuçları doğuruyordu.

Bolluk yıllarında, arz ve talep arasındaki dengesizlikten dolayı fiyatlar büyük düşmeler gösteriyor ve çiftçinin para olarak vermek zorunda olduğu vergiler aleyhine gelişiyordu. Niksar'a bağlı Matı köyü ile ilgili bir örnek bu durumu açıklığa kavuşturacak niteliktedir. 1844 yılında köyde 2.180 kile (yaklaşık 54,5 ton) buğday üretilmişti. Bu yıl bölgede buğday fiyatı 4 guruştu. Bir kıtlık yılı sayılabilen 1845 yılında ise köyde 860 kile (yaklaşık 21,5 ton) buğday elde edilebilmişti. Bu yıl ise buğday fiyatı 14 guruştu. Köylünün para olarak ödemek zorunda olduğu 2.696 guruş olan vergiyi buğday satışıyla karşıladığını varsaydığımızda, kaldırdığı ürünün 1844'te % 31'ini, 1845'te ise % 22'sini satması gerekiyordu.[9] Bu durumda köylü, iyi ürün yıllarında elde ettiği ürünün de önemli bir bölümünü vergi ödemelerine ayırıyor, kıtlık yılları için tasarrufta bulunamıyordu. Bunu başardığı takdirde de depoları-

---

7 "Bursa kazasıyla Kite nahiyesi mahsûlâtının uygunsuzluğu cihetiyle ahâlileri hayvanât ve edevât-t ziraatlerini ellerinden çıkarmakda..." BOA, *MAD.d nr. 8622*, s. 43, 8.8.1277/19.2.1861. "Tekfurdağı civarında uğranılan bazı kaza ve kura ahâlisinin... bu sene husûle gelen mahsulleri bereketsiz olarak... yiyecekleri için belki hayvanâtlarını ve bazen tarlalarını satmaya muhtaç olarak sene-i âtiyyede esbâb-ı ziraatleri mefkud hükmünde görünmekle..." BOA, *İRA MV, nr. 18524*, 21.1.1276/20.8.1859.

8 "Anadolu'nun vasatında bulunub sevâhile baid olan mahallerde husûle gelen zahâir-i mütenevviada feyz ve bereket olduğu senelerde bahası be-gayet rahîs ve kaht olduğu vakit bahâ-i mislinin beş altı katına bile bulunamadığı mücerreb ve meşhûd olub..." 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İÜMK TY, nr. 1485*, s. 38.

9 BOA, *MAD.d. nr. 22721*, s. 1-9, 1261/1845.

nın yetersizliği yüzünden ürünü, uzun müddet saklayamıyordu.[10] Kıtlık yıllarında elinde yeterli stoku bulunmayan çiftçi, vergi ve borçlarını ödedikten sonra elinde kalan ürünle geçimini bile sağlaması güçleşmişken yeni yılda üretim için gerekli giderleri karşılayamıyor, ister istemez tohumluğunu ve hatta yiyeceğini pazardan yüksek fiyatlarla borçlanarak sağlıyordu.[11]

Küçük üreticiyi borçlanmaya iten diğer bir neden, kitle hâlinde hayvan ölümlerine yol açan salgın hastalıklardı. Böyle bir durumda çift hayvanlarını kaybetmek köylü için büyük bir felaketti. Zira bunların yerlerine yenilerini koymak oldukça güçtü. Çiftçinin bir yılın ürününden yapabildiği tasarruf, oldukça pahalı olan çift hayvanlarının değerini karşılamaktan uzaktı. Böyle bir durumda da küçük üreticinin borçlanmaktan başka çaresi yoktu.[12]

Köylüyü borçlanmaya sürükleyen hususlar arasında vergi ve vergileme usulünü de sayabiliriz. Murabahacılarla olan anlaşmazlıklarında köylüler, şikâyetlerini dile getirirken çoğunlukla vergi

---

10 "Ankara sancağında husûle gelen mahsulleri zahâir ambarları olmadığından zîr-i zeminlerde bırakdıklarından iki seneden ziyâde zahîre dayanmayıb mahsulde nedret olduğu vakt elde mevcud bulunmadığından sıkıntı çekilmekde ve mahsul çok olduğu vakit dahi satım olmazsa iki senede çürüyüb telef olmakda olduğu..." 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İÜMK TY. nr. 1485*, s. 38.

11 1845 yılında Kayseri, Ankara ve Çankırı bölgesindeki kıtlıkta halkın bir bölümü dağılmış, bir bölümü ise "ihtikârın pençesine düşerek birkaç keyl zahire için mülklerini vermeğe" mecbur olmuşlardı. BOA, *MÜD, nr. 256*, s. 103, 11-20.6.1262/6-15.6.1846.

12 1843 yılında Bolu sancağında "hayvanâtın kesret üzere telefatı ve ahâli-i merkumenin lüzûm olan hayvanât tedarikine adem-i iktidarları" nedeniyle devletin borç vermesi istenmekte, aksi takdirde "emr-i ziraatin muattal" kalacağı ve bir çift öküzün ise "beşer altışar yüz guruşa satın alınabileceği" bildiriliyordu. BOA, *CVT ML, nr. 659*, 13.3.1259/13.4.1843; *CVT İKTS, nr. 1292*, 15.3.1259/15.4.1843. "Hamid sancağına tâbi Gönen kazasında sığır ve hayvanât-ı sâireye geçenlerde bir nevi illet ârız olarak zürrâ tâifesinin öküz ve inekleri kâmilen telef olmuş ve kendileri zaten fakirü'l-hal bulunması cihetiyle tekrar öküz ve inek tedarik ve mubayaasına adîmü'l-iktidar ve bunlara iâne edecek kaza-i mezbûrda ashâb-ı servet bulunmadığı aşikâr olduğuna mebni ahâli-i merkume elyevm hububât zer' edemeyerek kendilerinin medâr-ı taayyüşleri ise ziraate münhasır bulunduğundan iki üç haneye bir çift öküz mubayaa edilmek ve mevsim-i hasad hululünde tediye kılınmak şartıyla rahmen elli bin guruşun... itâsı." BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 280, 1.11.1276/21.5.1860. Başka örnekler için bkz. BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 60, 7.12.1260/18.12.1844; *AYD, nr. 653*, s. 24, 21.2.1262/18.2.1846; *MAD.d. nr. 13130*, s. 114, 16.3.1262/14.3.1846.

borçlarını ödemek için müteselsil kefaletle topluca borçlandıklarını belirtiyorlardı.[13] Vergilerin tahsil zamanının köylünün eline para geçen zamana denk düşmemesi de borçlanmalarında önemli bir rol oynuyordu.[14] Vergi tarh ve toplanmasında ve köye ortak harcamaların yapılmasında yetkili olan köy muhtar ve kocabaşıları da yersiz harcamalarla köylüyü borçlandırıyorlardı.[15]

İşte bu gibi çeşitli nedenlerle doğan sermaye ihtiyacını kendi imkânlarıyla karşılayamayan küçük üretici, resmî kredi piyasasının gelişmemiş olması hâlinde, özel kredi piyasasından borç alır ve böylece doğan kredi ilişkileri, tarım kesiminin sosyal ve ekonomik yapısında önemli değişmelere yol açar. Devletin özel kredi ilişkilerinin bu olumsuz sonuçlarını önleyebilmesi, başarılı bir ziraî kredi politikası ile mümkün olabilir.

Bu araştırmada önce resmî bir kredi piyasasına olan ihtiyacın büyüklüğünü belirlemek amacıyla 19. yüzyılın ikinci yarısındaki durumuyla teşkilatlanmamış (özel) kredi piyasasının özellikleri ve bu piyasada doğan borç ilişkilerinin tarım kesiminin ekonomik ve sosyal yapısı üzerindeki etkileri ele alınacak, daha sonra da devletin özellikle Tanzimat'tan sonra bu problemi görerek özel kredi piyasasının tarım kesimi üzerindeki yıkıcı etkilerini gidermek ama-

---

13 "Hudavendigar sancağında kâin kazalarda der-uhdeci tabir olunan murabahacı makuleleri öteden beri kura ahâlisine tekâlif-i varideleri vukûunda birer mikdar akçe vererek." BOA, *MÜD, nr. 253*, s. 36-7, 1-10.10.1254/18-27.12.1838.

14 "Tahsilâtın vakti rûz-i hızır ve rûz-i kasıma münhasır olub rûz-i hızır ise mahsûlâtın idrâki mevsimi olmak ve kasım dahi mahsûlât-ı vâkıanın satılıb mezruât-ı cedide için ahâlinin ziyade mesârife muhtaç oldukları vakt bulunmak hasebiyle hâsılı bu mevsimlerin ikisi dahi tahsil-i virgüye pek de münâsib vakitler olmadığından ve ol mevsimde ahâli akçeden tehi-dest bulunarak vergilerinin tediyesi için bi'z-zarure fahiş güzeşle ile akçe istikrazına ve bazen ecnebîden usulüne muvafık olmayacak veçhile selem ahzı misüllu teklifata muhtaç ve emvâl ve eşyalarını bile dûn baha ile satmağa mecbur oldukları..." BOA, *MSM, nr. 47*, 18.2.1261/26.2.1845.

15 "Anadolu ve Rumeli câniblerinden bazı... kurâ ve kasabât imam ve muhtar ve kocabaşıları ahâliden tekâlif-i mürettebe-i mirîyyenin bir misline karîb akçeler tahsil eyledikleri ve kocabaşılarının bunu bir tariyk-ı ticâret ittihâz ile beynlerinde kaldırım ve çeşme veyahud kilise inşâsı gibi büyük ve münâsebetsiz işler açarak buna kendileri akçe sarf ve köylüleri birer birer habs ile yedlerinden deyn senedi alarak ve faiz yerine mahsûlâtı dahi yarı bahadan aşağı ile zabt efkârına kalkışarak ekser köyler bu yüzden harab olmağa yüz tutmuş ve arazi ve emlâk dahi kocabaşlarının uhdelerine geçmiş olduğu..." BOA, *MÜD, nr. 262*, s. 2, 21-29.2.1280/7-15.8.1863.

cıyla aldığı tedbirler, resmî bir ziraî kredi piyasası kurma çalışmaları ve bu çerçeve içinde izlediği ziraî kredi politikasının esasları, gelişmesi ve sonuçları incelenecektir.

Teşkilatlanmamış (Özel) Ziraî Kredi Piyasası

Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük üretici özel kredi piyasasından iki şekilde kredi alıyordu: 1) Para olarak, 2) mal olarak.

Para Olarak Alınan Krediler

Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük çiftçi, sarraf, tefeci ve tüccardan para olarak kredi alıyordu.

Sarraflar Osmanlı ekonomisinde önemli bir sermaye gücünü temsil ediyor ve diğer faaliyetleri yanında köylüye de carî piyasa faiz haddi üzerinden kredi veriyorlardı. Sarraf kredisi, özel kredi piyasasının geliştiği ve ziraî kredi ihtiyacının fazla olmadığı bölgelerde yaygındı.[16] Sarraflar, tefeci ve tüccara göre daha düşük bir faizle kredi vermekle birlikte bu kredilerin faizi de % 20 gibi yüksek sayılabilecek bir orana ulaşıyordu.[17] Sarraf kredilerinin yaygın olduğu yerlerde, tefeci ve tüccar kredileri önemsiz kalıyordu.[18]

Küçük üretici köylüye borç para sağlayan diğer kaynak "tefeci" veya "murabahacı" adı verilen, yüksek faiz karşılığında borç para

---

16 Edirne eyâleti Meclis-i İmar memurlarının 1845 yılında düzenledikleri Edirne çevresinde ziraî kredi ihtiyacı ve bunun sağlanış şekilleriyle ilgili raporları, bu bölgedeki sarraf kredileri hakkında şu bilgileri vermektedir: "Eyâlet-i merkume ahâlisinin... ekserisi(nin) öküz ve tohum ihtiyâcı olmadığı derkâr ise de ... bu misüllu akçeye ihtiyacı olanlar Edirne sarrafından usul-i sarrafân üzere onu on iki hesabıyla akçe ahz etmekde ve bazı kura ahâlisi dahi Edirne ahâlisinden bazı kimesnelerle ihtilât ve ülfetleri münâsebetiyle tâife-i sarrafandan o makule ihtilâtı olanlar marifetiyle bi't-tekeffül ahz ederek kezâlik onu on iki hesabıyla senesi hitamında tediye etmek üzere ahâli-i kuraya ita etmekde oldukları." BOA, *CVT DH, nr. 737*, 1261/1845.

17 *Aynı belge.*

18 "Filhakika işbu ribh ve selem tariykıyle fukaraya akçe verilmesi ve muhtekir tâifesi Rumeli'nin pek çok mahallinde bulunarak bu hususun fukaraya mazarrât-ı adîdesi derkâr ... ise de Edirne kazasında muhtekir tâifesi cüz'iyyât kabilinde olub fakat kaza-i mezbûr kurasının bazısında husûle gelen harîr mubayaası için bazı muhtekir tâifesi selem tariykıyle akçe verdiği aşikâr ise de ol dahi birkaç karyeden ibâret olub." *Aynı belge.*

vermeyi sürekli bir iş ve bir kazanç yolu edinen kimselerdi.[19] Osmanlı İmparatorluğu'nda tefeci kredisinde faiz oranı % 20 ile 40 arasında değişiyordu.

19. yüzyıl ortalarında, İzmir çevresinde tefeci faiz oranı % 30-35 dolaylarındaydı.[20] Aynı dönemde Yanya'da köylüye verilen kredilerde faiz oranı ayda % 2-3'tür ki yıllık olarak % 24-36 oluyordu.[21] Tefeci kredilerinde daha yüksek faiz oranlarına da rastlanıyordu. Örneğin Priştine bölgesinde bazı "muhtekirler" faizi aylık % 10 olarak hesaplıyorlardı.[22] Tarım kredilerinde istenen faiz, tüccar ve esnafa açılan kredilerde istenenden çok daha yüksekti. Örneğin, Rumeli'de Narda kazasında sarraf ve itibarlı tüccar yılda % 12, esnaf % 15 ve mültezimler % 20 faizle kredi bulabilirken, çiftçiler % 24-36 faiz ödüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ziraî kredi piyasasında tefeciliğin çok önemli bir yeri vardı. 1863 yılında Hudavendigar vilayetinde, kredi ilişkilerinin yeniden muhasebesi yapılarak, Murabaha Nizamnâmesi'ne aykırı düşen murabaha borçlarını tasfiye amacıyla kurulan komisyonlara ilk elde Bursa'dan 3.000, Yenişehir kazasından 830 ve İnegöl'den 300 dilekçe gelmişti. Bu sayıların giderek

---

19 "Havali-i merkume (Kütahya) ahâli-i fukarası güzeşte hususundan dolayı aşırı dûçâr-ı teng-destî ve ıztırâb olduklarından ve murabahacı tâifesi ise bu maddeyi ticaret-i muhsûsa add ve ittihâz ederek fahiş güzeştesiyle akçe ikraz eylediklerinden..." BOA, *MAD, nr. 13130*, s. 190, 16.6.1264/20.5.1848. Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılda tefeci kredisinin durumu hakkında bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, c. XIV, sayı: 55, 1950, s. 363-77.

20 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İUMK TY, nr. 1485*, s. 6.

21 BOA, *İRA MV, nr. 6467*, 13.5.1267/16.3.1851. Örneğin Yanya'ya bağlı Narda kazasında bir çiftlik halkı, 1260-1264/1844-1848 yılları arasında 15 kez borç almak zorunda kalmışlar ve toplam 50.792 guruşun 36.711 guruşunu ayda % 2, 10.436 guruşunu ayda % 3, 3.285 guruşunu yılda % 15 ve 360 guruşunu da yılda % 20 faiz ödemek şartıyla almışlardı. BOA, *İRA MV, nr. 4141*, 29.7.1265/20.6.1849.

22 "Priştine kaymakamlığının hâvi olduğu mahallerde bazı muhtekir tâifesi muhtacînden bulunanlara hadd-i itidalden mütecaviz yani bir mahda yüz guruşa on guruş ile akçe vermekde olmalarıyla bu husûs herkesin ahz ve itasına sekte irâs ederek düyûn-i kesîreye giriftar olmasına bâdi olmuş ve husûs-u mezbûrun her ne kadar men ve define ikdâm olunmuş ise de bir çaresi bulunamamış olduğu." BOA, *MAD.d. nr. 8622*, s. 28, 4.5.1263/20.4. 1847.

daha da artacağı tahmin olunuyordu.[23] Çoğu kredi ilişkilerinde borç alan tarafın bir kişiden fazla, bazen de bir köy halkının tümü olduğu göz önüne alınırsa kırsal kesimde tefeci kredisine başvurma oranının oldukça yüksek olduğu anlaşılır.

Küçük üreticiye kredi verenler arasında bunların ürettikleri tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlamasıyla uğraşan tüccarı da saymak gerekir. Tüccar hasat sonunda elde edeceği ürünü piyasa fiyatının altında saptanan bir fiyatla kendisine satması karşılığında üreticiye kredi veriyordu. Osmanlı devri hukuk dilinde bu işleme "selem" adı veriliyordu. Bir bakıma bu, ürünü gerçekleşmeden satmaktı. Selem uygulamasında, müşteri üretimin doğabilecek rizikolarını da üstlenmiyordu.

Selem uygulamasıyla ilgili çok sayıda belge bulmak mümkündür. Menteşe bölgesinde tüccar, üreticiye karşılığında hasat zamanında, daha önceden belirlenmiş olan fiyattan susam teslim etmek şartı ile kredi veriyordu. Üreticiye önceden ödenen fiyat, ürünün hasat zamanındaki piyasa fiyatının yalnızca üçte biri kadardı.[24] Kredinin hasat mevsiminden altı ay önce verilmiş olması hâlinde, bu süre için alınan faiz % 200'dür.

Hudavendigar bölgesinde tüccar, hasat zamanında bir çekisinin piyasa fiyatı 150 guruş dolaylarında olan afyonu üreticiye kredi vererek 50 guruştan topluyordu.[25] Giresun'da ürün alındığında kantarı 100 guruş olan fındığı, tüccar selem yolu ile 80-85 guruşa alıyordu.[26] Aynı şekilde Keşan yöresinde de tüccar zahireyi hasat

---

23 BOA, *İRA MV, nr. 22265*, 14.2.1280/3l.7.1863.

24 "Menteşe sancağında kâin Mandalyat ve şâir malumu'l-esâmî çend aded kazalar ahâlisine sisamın beher devesini yüz guruşa ahz eylemek üzere tüccar tarafından selem tariykıyla külliyetli akçe verilmiş ve maa-hâzâ sisamın yedi keyl-i İstanbulîsi bir deve itibariyle üç yüz gu'ruşdan ziyâdeye füruht olunmakda bulunmuş olduğundan ahâlice devede iki yüz guruş ziyân görünmüş olduğu." BOA, *MAD, nr. 8622*, s. 33, 18.3.1265/11.2. 1849.

25 "Muhtacîn-i zürrâ'ın selemcilere müracaatla husûle geldiği zaman beher çekisini yüz elli guruşa satacağı afyon mahsûlünü şimdiden sülüs bahâ ile verib akçe istikraz etmekde olduğu..." BOA, *MVM, nr. 8*, s. 86, 29.6.1303/4.4.1886.

26 "Livâ-i mezbûrun (Giresun) başlıca mahsûlât-ı arzıyyesi fındıktan ibaret olub ahâlinin sâir suretle taayyüş edecek başka sınâıyyeleri olmadığı cihetle bir fukara âdem teehhül murad edecek olsa lâ-akal iki bin guruşdan aşağı masrafla yolunu bulamadıklarından bundan ve umûr-ı beytiyye ve malzeme-i sâirelerinin ikmâlinden dolayı tüccara olan müracaatlarında meselâ ahâliden birisi yüz guruş istikraz eylediği vakit yirmi guruş

zamanındaki rayicinden bir guruş eksiğine satmak koşuluyla üreticiye kredi veriyordu.[27] Tüccarı buna sürükleyen husus, hava şartlarına bağlı olarak üretimde meydana gelen dalgalanmaların hasat zamanında piyasa fiyatını ne yönde ve ne ölçüde değiştireceğini tahmin edemeyişidir. Bu son örnekte ürün elde edildiğinde piyasa fiyatının ne olduğu bilinemediğinden, üreticinin zararı ve faiz oranı belirlenememiştir.

Görüldüğü gibi selem işleminde tüccarın kazancı, ürünün hasat zamanındaki piyasa fiyatı ile kredide esas alınan fiyatı arasındaki farktan doğmaktadır. Fakat genellikle tüccarın kazancı bundan ibaret kalmıyordu. Zira üreticinin aldığı krediyi karşılayacak miktarda ürün teslim edemediği durumlarda tüccar, borç bakiyesine murabaha faizi uygulayarak üreticiyi ek bir yük altına daha sokuyordu.[28] Bir kısım tüccar ise üreticinin yükünü daha da ağırlaştıran karma bir işlem uyguluyordu. Üreticiye belirli bir faiz

---

ve daha ziyâde fahiş ve efhaş güzeşte zam ederek ve akçe iskontosu bindirerek tüccar verdikleri meblağ için fındığın vakt-ı husulüne kadar yedlerinden birer sened ahz eyledikleri ve ahâli-i merkume bunun neticesi neye müncer olacağını anlayamayarak istikraz eylediği yüz guruş bir senede güzeşte ve iskonto namıyla kendilerine altmış yetmiş guruş fazla borç olduğu ve hâsılatın idrâkinde pazarda fındığın kantarı yüz guruşa gider ise seksen seksen beş ve belki daha aşağı fiyatla ellerinden aldıkları ve ahâlinin istikraz eyledikleri akçeye karşılık verdikleri fındık vefa etmediği hâlde gelecek seneye bir tahvil vererek ve o sene içerisinde lüzûmu hâlinde tekrar akçe istikrazına mecbur olarak yine fahiş güzeşte zammıyla düyûnları bir kat daha artmakda bulunduğu ve ahâli-i merkumenin yedlerinde bulunan emlâk ve arazisini rehin suretiyle senede rabt etdikden sonra dûn fiyatla bey'-i sahîh ile ellerinden almakda oldukları ve bu sûretle ahâli-i merkume tüccarın âdeta mahkûmu olduğu." BOA, *İRA DH, nr. 36511*, 13.2.1281/18.6.1864.

27 "Kaza-i mezbur (Keşan) ve tevabi-i kurası ahâlisine akçe icâb eyledikçe zahire mubayaası zımnında tevârüd eden tâife-i ecnebiyyeden istikraz etmekde ve vakt-i hasadda fiyatından bir guruş dûn olarak zahire vermekde oldukları ve el-haletü hazihi yüz bin guruş kadar deynleri olduğu." BOA, *MSM, nr. 89*, 11.1.1262/9.1.1846.

28 "Mezkûr selem maddesi burada bir dereceye varmış ki fukaranın aldığı akçenin dört beş mâhda bir misli ve bir iki sene veremez ise beş altı katı hâsıl olarak aşırı medyûn olmaktadırlar. Şöyle ki meselâ mahsûl vaktinden dört beş ay evvel idrâk-i mahsûlde on guruşa vermek üzere konturato etdiği vakte kadar mahsûl için bin guruş verib mahsûl çıktığı vakt zürrâ'ın mukavele etdiği şeyin nısfı husûliyle onu vererek aldığı bin guruşun nısfını tediye eder ise çünkü ol hînde mukavele etdiği şeyin kıyyesi lâ-akal on guruş edeceğinden geriye kalan elli kıyyesi için beheri on beşer guruşdan asl-ı mal deyib yedi yüz elli ve yüzde otuz bazı daha ziyade olarak mahsul vaktine kadar güzeşte zammıyla bin guruşa yakın tahvil almakda..." *1267* Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İÜMK TY, nr. 1485*, s. 6.

oranı ile kredi veriyor ve vadesinde borca karşılık ürününü düşük fiyatla aldıktan sonra tekrar köylüye yüksek fiyatla satıyordu.[29]

Mal Olarak Alınan Krediler

Küçük üreticinin ihtiyaç duyduğu çift hayvanını, tarım aracını ve niteliği dolayısıyla aile işletmesi içinde üretemediği bazı malları tüccar ve murabahacıdan veresiye alması da sık sık başvurduğu bir kredi şeklidir. Bu mallar, piyasa fiyatının en azından % 50 üzerinde bir fiyatla alınıyordu.[30]

Ortakçı Durumundaki Üreticiye Sağlanan Krediye Benzer Yardımlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük üreticilerin bir bölümü de ortakçı durumundaydı. Bunların kredi ilişkileri, kredi kaynakları ve aldıkları kredilerin çeşidi farklılık gösterir. Ortakçı veya yarıcı, çoğunlukla başkasının toprağında üründen bir pay alarak tarım yapan küçük üreticidir. Buna karşılık toprak sahibi, ortakçıya temelde kredi sayılabilecek bazı yardımlarda bulunur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftliğini ortakçılıkla işleten çiftlik sahipleri, ortakçılarına toprağın yanında "demirbaş" adıyla anılan üretim için gerekli tohum ve koşum hayvanı ile tarım araçlarını da

---

29 "Biga sancağı dâhilinde kâin Kal'a-i Sultaniye kazası ahâlisi lede'l-iktizâ yüzde yirmi faiz ve altı mâh vade ile düvel-i ecnebiyye tebaasından istikrâz etmekde oldukları akçeyi nakden tediye edemeyib yerine dûn baha ile zahire itâ ve öyle dûn baha ile verdikleri zahireyi hîn-i ihtiyacda âlî baha ile güzeşte zammıyla yine ahâli-i merkume ahz ve iştira eylemekde..." BOA, *AYD, nr. 635*, s. 47-9, 25.1.1262/23.1.1846. Başka örnekler için bkz. BOA, *MÜD, nr. 257*, s. 180, 1-10.5.1266/15-24.3.1850; *İRA DH, nr. 21403*, 27.12.127l/10.9.1855.

30 "Fukaraya bî-vakt lüzûmu görünen zahire ve eşyây-ı sâireyi rayic-i vaktden yüzde altmışdan ziyade fazlasıyla füruht edib senede rabt etdirdikten sonra mahsûl vaktinde rayic-i vaktinden aşağı alacağına mahsuben mahsulü alıb küsur kalan borcuna yüzde otuz kadar güzeşte işledilerek bâlâda muharrer selem ve murabaha misüllu şeyler ile fukara duçâr-ı zarar oldukları." 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İÜMK TY, nr. 1485*, s. 6. "Hudavendigar sancağının hâvi olduğu kaza ve karyelerinde kâin murabahacılardan bazı tama'kâr olanlar... bazan dahi akçe yerine on guruşluk eşyayı on beş guruş baha ile verib bu cihetle ashâb-ı ihtiyaca gadr eylemek misüllu hâlâta cesaret etmekde oldukları." BOA, *MSM, nr. 2287*, 21-30.3.1262/19-28.3.1846.

sağlıyorlardı.[31] Bazı çiftliklerde toprak ve tohumdan başka genellikle "kuvvet akçesi" adı altında para da veriliyordu.[32]

Çoğunlukla ortakçının işlediği toprak kendisinin değildi. Bununla beraber yalnız tohum ve hayvan verilmesine dayanan ortakçılık şekli de bazı bölgelerde görülmekteydi.[33]

Ortakçılık ilişkilerinde ürünün taraflar arasında paylaşma şekil ve oranını, bunların üretim girdilerine katılma payları belirliyordu. Diyarbakır bölgesindeki uygulamalar hakkında düzenlenen bir rapora göre, yörede üç farklı ortakçılık şekli vardı. Birinci sistemde toprak sahibi ortakçılık sözleşmesi yapıldığı zaman, çift hayvanları ile tarım araçlarının satın alınması için "kuvvet akçesi" adıyla bir miktar parayı ve çiftçinin bir yıllık geçimine yetecek yiyeceği daha sonra kendisine ödenmek üzere borç olarak veriyordu. Ayrıca tarlaya ekilecek tohumu da çiftlik sahibi sağlıyordu. Ortakçı ise üretime yalnız işgücüyle katılıyordu. Bu sistemde ürün, çiftlik sahibi ile çiftçi arasında yarı yarıya paylaşılıyordu. İkinci sistemde tarım araçları, tohum, çift hayvanları ve bunların yemleri toprak sahibince veriliyor, işgücünü çiftçi karşılıyordu. Ürünün üçte ikisi toprak sahibine, üçte biri çiftçiye ait oluyordu. Son sistemde ise toprak sahibi yalnız tohumun yarısını veriyor, buna karşılık ürünün dörtte birini alıyordu.[34]

---

31 1836 yılındaki bir belgeye göre, Beypazarı voyvodası Kel Hüseyin oğlu Hasan, Kayıbükü adlı "on dokuz çiftden ibâret" çiftlik arazisinin 11 çiftini ortakçılıkla işletiyordu ve 7 ortakçısına 630 guruş değerinde 7 çift koşum hayvanı ile demirbaş tohum olarak 110 kile buğday, 55 kile arpa ve 177 kalbur çeltik vermişti. Bölgedeki diğer çiftliklerini de aynı yöntemle işletiyordu. BOA, *MAD.d. nr.* 9766, s. 244-6, 28.4.1242/29.11.1826.

32 Bu uygulamaya ilişkin birçok örnek Rumeli'de Yenişehir-i Fenâr kazasındaki çiftliklere ait kayıtlarda bulunabilir. Bunun örnekleri için bkz. BOA, *MAD.d. nr.* 9755, s. 196-9, 2.2.1224/19.3.1809.

33 19. yüzyıl başlarında Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa'nın Teke sancağındaki çiftliklerinin bir bölümü, "yalnız öküz ve tohum ortaklığı veçhile çiftlik add olunmuş" olup tarlalar köylüye ait bulunuyordu. BOA, *MAD.d. nr.* 9727, s. 148-51, 1229/1814. Yine aynı yüzyılın başlarında Kadı Abdurrahman Paşa'nın toprakla mülkiyet ilişkisine girmeksizin tohum, hayvan ve "kuvvet akçesi" adıyla para kredi verdiği görülmektedir. Muhallefât kayıtlarına göre Paşa, Konya çevresindeki birçok köye tohumluk olmak üzere 1.965 keyl buğday (değeri 19.650 guruş), 1.543,5 keyl arpa (değeri 10.804,5 guruş) ve kuvvet akçesi olarak 9.114,5 guruş para kredi vermişti. Fakat gerçekte paşanın verdiği tohumluk hububat bunun çok üstündeydi. Nitekim belgede belirtildiğine göre, muhallefât defterine Paşa'nın verdiği tohumluk hububatın ancak onda biri kaydedilebilmişti. BOA, *CVT ML, nr. 11038*, 29.4.1224/13.6.1809.

34 "Diyarbakır Vilayetinin Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi", *TZN MC*, 4. sene, Haziran 1329, Adet 28, Dersaadet, 1329, s. 303-23.

Ziraî Kredi İlişkileri ve Sosyoekonomik Değişme

Osmanlı İmparatorluğu'nda köylüye borç veren başlıca gruplar, sarraflar, mültezimler, tüccar ve murabahacılardı. Sarraflar, bazı bölgelerde tarım sektörüne de kredi veriyorlardı. Mültezimlerin iltizam işleri yanında köylü ile murabaha ilişkilerine de girdikleri görülüyordu.[35]

Tüccar, ticarî faaliyetlerinin bir tamamlayıcısı olarak "selem" ve veresiye satış yolu ile kredi dağıtıyordu.[36] Borç veren tüccar arasında yabancılar da önemli bir yer tutuyordu. Yabancı tüccar, Osmanlı iç ve dış ticaretinde artan rolleri ile birlikte ziraî kredi piyasasına geniş ölçüde girmişti.[37] Bunlar, küçük üreticiye özellikle dış ticarete konu olan bazı tarım ürünlerini satın almak için kredi veriyorlardı.[38]

Murabahacılar veya tefeciler ise "*faizle borç vermeyi kâr ittihâz etmiş*"[39] yani borç vermeyi çoğunlukla meslek edinmiş kimselerdi. Genellikle kasaba ve şehirlerde oturan bu kimseler, "muameleci tâifesi" ya da "murabahacı tâifesi" olarak adlandırılıyorlardı. Kredi verenlerin bir bölümü, bölgelerinde belirli bir ölçüde siyasal güç de kazanmış kimselerdi.[40] Genel olarak köy halkı, ortaklaşa olarak

---

35 Edirne ve çevresindeki kredi ilişkileriyle ilgili bir belgede murabahacıların çoğunlukla "vücûh ve mültezim makulesinden" olduğu belirtilmektedir. BOA, *İRA DH, nr. 324*, 19.11.1255/23.2.1840.

36 "Balçık ve Kavarna ve Mankalya kasabaları sevâhilde olmak hasebiyle iskeleleri ve bazı tüccar mağazaları mevcûd olarak tüccar sefineleri âmed-şûd etmekde ve Dersaadet'in kapan-ı dakıyk tüccar yazıcıları ol havali ahâli ve fukarasına selem sureti misüllu evvelce akçe tevzi ve itasıyla..." BOA, *İRA MV, nr. 280*, 21.1.1257/15.3.1841.

37 "Zikr olunan selem ve murabahacılığı ve değerinden ziyadeye zahire ve eşya satıcılığı müstemenân tüccarı âdemlerine para vererek köylerde bu esbâb-ı muzırreyi icra etmekde oldukları." *1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları*, İUMK TY, nr. 1485, s. 6.

38 "Fransa devleti tebaasından bir tüccar bundan beş sene mukaddem Amasya'ya azimetle kîsesi senevî yüz guruş olarak mahsûlleri husulünde ipek verilmek şartıyla ahâliye akçe dağıtmış ve bu hususdan dolayı ahâli-i merkumenin tâcir-i mersuma maa-güzeşte üç yüke karib deynleri olub." BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 188, 29.5.1264/3.5.1848.

39 BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 190, 16.6.1264/20.5.1848.

40 Kütahya'da 1849 yılında kanunî sınırları aşan murabaha borçlarının tasfiyesi için kurulan komisyonların gördükleri davalarla ilgili belgelerde kredi verenlerin ad ve şöhretleri de belirtilmektedir. Bölgede birçok kimseye ve köye borç vermiş olan İb-

dışarıdan borç alıyordu. Fakat bazen köy halkının bir bölümünün diğer bölümüne borç verdiği de oluyordu.[41]

Yukarıda da belirtildiği gibi küçük üreticiye kredi verenler, genel olarak şehir ve kasabada oturan az çok siyasî ya da ekonomik güç sahibi kimselerdi. Bu özellik, ziraî kredi ilişkilerini, farklı sosyal grupların ilişkisi hâline dönüştürüyor ve köyün sosyal yapısında önemli değişmelere yol açıyordu. Küçük üretici, yüksek faiz karşılığında aldığı krediyi vadesinde ödeyemediği zaman, faizin faizi gibi eklerle borç yükü çığ gibi büyüyerek sonunda tüm emlâkini yitirip tarım işçisi ya da kiracı durumuna düşüyordu.

Küçük üretici, elde ettiği ürünün azlığı ya da girdiği borç yükünün çok ağır oluşu nedeniyle borcunu ya ödeyemiyor ya da ödediği takdirde yeniden borçlanmak zorunda kalıyordu. Yüksek faiz oranları ve faizin faizi gibi ekler[42] borcu kısa sürede büyük ölçüde artırıyor, borç yükü köylünün birkaç yıllık hâsılasıyla, hatta tüm servetiyle ödeyemeyeceği miktarlara ulaşıyordu.[43] Bu durumdan

---

rahim Bey, "İstabl-ı Âmire pâyelülerinden" olub Kütahya'nın sâbık muhasssılıdır. Kara Ağazâde El-Hac Hüseyin Efendi sâbık Kütahya meclis azasıdır. Kara Ağazade Mehmed Efendi sâbık Kütahya meclis azalığı ile birlikte ziraat müdürlüğü de yapmış bir kimsedir. Yine Kara Ağazâdelerden Es-Seyyid Halil Efendi de meclis azasıdır. Bunların dışında daha az sayıda kredi ilişkileri bulunanlar da yine "ağa" ve "efendi" olarak nitelenen ve şehirde oturan kimselerdir. Bölgede borç verenler arasında az sayıda da olsa azınlıklardan Ermeni ve Rumlar da bulunmaktadır. BOA, *İRA MV, nr. 3739*, 24.4.1265/19.3.1849; *İRA MV, nr. 3938*, 15.6.1265/9.5.1849; *İRA MV, nr. 10722*, 22.4.1265/17.3.1849.

41 "Van kazasına tâbi Şavşad karyesi mütemekkinlerinden... nâm zımmiler... karye-i merkumede sakin ve mütemekkin otuz nefer İslam ve reayadan istikraz etmiş oldukları malûmü'l-mikdar guruş..." BOA, *Erzurum AHD, nr. 15*, s. 82-3, 21-29.6.1257/10-18.8.1841.

42 "Karesi sancağında vâki nefs-i Balıkesir kazasının hâvi olduğu kura ahâlisinin düyûn-i kesîreye müstağrak oldukları murabahacı tâifesinden fahiş güzeşte ile aldıkları akçeyi vadesi tamamında tediye edemediklerinden düyunlarına ribhin ribhi zam olunmakda ve badehu iki katı itâ kılınmakda olduğundan neşet eylediği." BOA, *MÜD, nr. 257*, s. 139-140, 1-10.10.1265/20-29.8.1849. Bursa bölgesinde teftiş gezisi yapan bir müfettişin bölgedeki murabaha ilişkileri hakkında düzenlediği bir rapora göre, Yenişehir kazasında 3 bin guruşluk bir borç için 29 bin guruş tahsil edildiği görülmüştü. BOA, *İRA MV, nr. 22265*, 14.2.1280/31.7.1863. Van kazasına bağlı Edremid köyü ahâlisinin Van'da oturan bir murabahacıdan aldıkları 2.500 guruş, 1,5 yılda "bila-devr-i şer'î murabaha zammıyla" 6.000 guruşa yükselmişti. BOA, *Erzurum AHD, nr. 16*, s. 95, 1-10.11.1264/29.9-8.10.1848.

43 "Karaburun kazası ahâlisi... emlâk-i mevcûdelerini satıb borçlarını verseler borçlarının

yararlanan murabahacı ise verdiği krediyi ödenemez bir borç hâline getiriyor ve her yıl yalnız faizini tahsil ederek alacağını âdeta faiz sağlayan bir tahvil gibi sürekli bir gelir kaynağına dönüştürüyordu. Böylece çiftçi her yıl hâsılasının önemli bir bölümünü murabahacıya ödemek zorunda kalıyordu.[44] Hatta bazı murabahacılar, alacaklarını her köye gönderdikleri "kolcu" denilen adamları aracılığıyla tahsil ediyor ve bu kolcuların ücret ve masraflarını da köylüye yüklüyorlardı.[45]

Borç yükü, üretimin sürekliliğini aksatacak düzeye ulaşınca köylü dayanma gücünü yitiriyor ve çiftini bozmak, toprağını satmak veya alacaklıya devretmek zorunda kalıyordu. Klâsik Osmanlı toprak rejiminde borç karşılığında toprağın rehin edilmesi yasaktı. Çiftçinin toprağının borcundan dolayı elinden alınmasına da izin verilmiyordu. 1274/1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi de bu hukukî sınırlamaları aynen benimsemişti.[46] Fakat Arazi Kanunnâ-

---

yüzde yirmi yirmi beşini ancak elde edebilmiş olacaklarından bu hâle göre bunlar müflis demek oldukları." 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İÜMK TY, nr. 1485*, s. 7.

44 "Vücûh ve aza ve sâir bazı kesân taraflarından ashâb-ı ihtiyacdan olan fukara ve ahâli-i kuraya değerinden ziyade zahire tarhı ve efhaş suretle güzeşte tahmili... fukarayı esir-i deyn edib hâsılât-ı seneviyyesi güzeşte yerine alınıb borcu ala-hâlihi durmakda." BOA, *MSM, nr. 149*, 3.8.1263/17.7.1847.

45 Aynı belge. Örneğin Kütahya'ya bağlı Emrüdili nahiyesindeki Çobanlar köyü halkı, Kütahya sakinlerinden Mehmed Ağa bin Ali'den aldıkları 7.750 guruş borç için faizden başka 345 guruş "kolculuk", 163 guruş "duhan ve kahve bahası" ve 440 guruş "hatab ve çıra bahası" ödemişlerdi. BOA, *İRA MV, nr. 3739*, 15.3.1265/8.2.1849. Hudavendigar ve Gelibolu bölgelerinde de murabahacılar her evden "meceânen ikişer araba hatab ile tavuk ve sâir eşya" alıyorlardı. BOA, *MÜD, nr. 253*, s. 37, 11-20.10.1254/ 28.12.1838-6.1.1849. Başka belgeler için bkz. BOA, *İRA DH, nr. 324*, 19.12.1255/ 23.2.1840; *CVT ML, nr. 2555*, 28.3.1260/9.2.1844.

46 1274/1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi'nin 115 ve 116. maddelerinde sınırlamalar şöyle ifade edilmektedir: "Medyun olan kimesnenin mutassarrıf olduğu arazisini dâini alacağı mukabilinde zabt edemediği misüllu ahara ferağa dahi cebr ederek bedelinden istifây-ı deyn etmeğe salahiyyeti yokdur." "Arazi-i mirîyye ve mevkufe rehn olunamaz." Bu konuda ayrıca bkz. Halil Cin, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1969, s. 198-204. Fakat uygulamada borç karşılığında toprağın rehin edildiği görülmektedir: "Şâkir nâm kimesne Yalakâbâd (Yalova) kazası toprağında vâki mamûlun bih tapu senediyle mutasarrıf olduğu malûmetü'l-hudud tarlalarını yine kaza-i mezbûr sakinlerinden Tahir bey nâm kimesneden iki yüz altmış beş senesinde istikraz etmiş olduğu dört bin beş yüz guruş deyni mukabelesinde bilâ-izn-i sâhib-i arz rehn etmiş..." BOA, *Anadolu AHD, nr. 181*, s. 223, 1-10.2.1274/21-30.9.1857. Başka örnekler için bkz. BOA, *Anadolu AHD, nr. 179*,

mesi'ndeki toprağın borç karşılığında çiftçinin elinden alınamayacağı hükmü, 1860'ta devlete ait borçlara mahsus olmak üzere ve daha sonra 1869'da da diğer borçlar için kaldırıldı.[47]

Genel hukukî çerçeve bu olmakla birlikte borç ilişkilerinin, toprağın tasarruf durumunda değişikliğe yol açabileceği iki yol daha vardı. Bir kimse kendi isteği ile toprağı üzerindeki tasarruf hakkını borcuna karşılık olmak üzere alacaklıya devredebiliyordu. İkinci olarak da bir kimse tasarrufunda olan toprağı borcunu ödediği zaman geri almak şartıyla borcu karşılığında alacaklısına devredebiliyordu.[48]

Ayrıca uygulamada hukukî sınırlar çoğu kez çiğneniyordu. Nitekim kredi ilişkileri, 18. yüzyılda çiftlikleşme sürecinin önemli bir kaynağıydı. Aynı yüzyılın sonlarında önce Rumeli'ye ve daha sonra Anadolu'ya kadılara hitaben gönderilen bir fermanla, borca karşılık köylünün elinden toprağının alınması ve köylerin çiftlik hâline getirilmesi yasaklandı.[49] Buna rağmen 19.

---

s. 21, 21-30.8.1267/21-30.5.1851; *Rumeli AHD, nr. 80*, s. 23, 1-10.4.1265/24.2-5.3.1849; *Rumeli AHD, nr. 80*, s. 56, 11-20.9.1265/3l.7-9.8.1849; *Rumeli AHD, nr. 81*, s. 219, 11-20.1.1272/23.9-2.10.1855; *Erzurum AHD, nr. 15*, s. 82, 21-29.6.1257/10-19.8.1841; *Erzurum AHD, nr. 16*, s. 15, 1-10.12.1261/1-10.12.1845.

47 Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274/1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat 1*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 386.

48 *1274 Tarihli Arazi Kanunnâmesi*, Madde 116-7; Halil Cin, *a.g.e.*, s. 204-5; BOA, *İRA MM, nr. 518*, 5.6.1274/21.1.1858. Bu tip iki örnek için bkz. BOA, *Rumeli AHD, nr. 82*, s. 149-150, 21-29.4.1275/28.11-6.12.1858; *Rumeli AHD, nr. 84*, s. 188, 7.7.1283 /15.11.1866.

49 "Kadîmi karyenin sonradan çiftlik ittihâz olunması mugâyir-i Defter-i Hâkanî ve münâfi-i kanun olduğuna binâen bu husus öteden berü memnû iken Edirne ve Keşan ve havalisinde ve sâir bazı mahallerde kâin karyeler reayasının bazı murabahacı makulelerine deynleri olmağla reayay-ı merkum bazı mahkemelere varıb bizim falan âdeme şu mikdar deynimiz vardır ol deynimizi edâ için mutasarrıf olduğumuz emlâk ve arazimizi falan âdeme şu mikdar baha ile füruht ve kasr-ı yed eyledik ve nakden şu mikdar akçe aldık diyerek ve akçeye mikdar tayin ederek hâkimden hüccet ahz edib hüccet mucibince emlâk-i mezbûru iştira eden kimesne dahi ol karyeyi çiftlik ittihaz..." BOA, *MÜD, nr. 202*, s. 69-70, 1-10.2.1210/18-27.7.1795; *MÜD, nr. 202*, s. 328, 1-10.11.1210/8-17.5.1796; *CVT ML, nr. 928*, 25.12.1210/1.7.1796; *CVT ML, nr. 1069*, 1-10.11.1210/8-17.5.1796. Köylerin borç dolayısıyla çiftlikleştirilmesi olayının iki örneği, Tepedelenli Ali Paşa'nın Delvine sancağındaki iki çiftliğidir. Bu köylerden birincisi "fi'l-asl hanekeş karye iken" köy halkının paşaya olan 82.596 guruşluk borçlarından yalnız 7.059 guruşunu ödeyebilmişlerdi. Paşa bu köyü, borçlarından 50 bin guruşu mahsub ederek çiftlikleştir-

yüzyıl içinde de kredi ilişkileri, sosyoekonomik yapıyı olumsuz şekilde etkilemekten geri kalmadı. Borcunu ödemeyen pek çok köylü, çiftini çubuğunu satarak topraksız işçi ya da ortakçı durumuna düştü.[50]

---

mişti. İkinci köy reayasının ise 91.897 guruş borçları bulunuyordu. Bunun 14.268 guruşunu ödeyebilmişlerdi. Borçlarından *55* bin guruş düşülmesi karşılığında paşanın çiftliği olmayı kabul etmek zorunda kalmışlardı. BOA, *MAD.d. nr. 9767*, s. 57, 23.9.1237/13.6.1822.

50 "Vakt-ı mev'ûdunda veremez ise güzeşte güzeştesi olarak bî-çâre bürün bütün batıb beş on bin guruş eder emlâk ve arazisini zatî beş yüz guruştan ibaret olan borcuna mukabil ahara füruht ile meyus kalmakda oldukları." 1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, *İÜMK TY, nr. 1485*, s. 6. "Bu havâ-linin (Kütahya) güzeştecilik madde-i mekruhası verem illeti gibi fukarayı çürütmüş ve ekser fukarası çift ve öküz ve taslarına varıncaya kadar güzeşte yerine alındıktan sonra her bir karye bî-vech otuz bin ve kırk bin dahi ziyade borç altında kalmış olduğu." BOA, *MSM, nr. 160*, 27.11.1263/6.11.1847. Kütahya ve çevresiyle ilgili diğer bir belgede de şöyle denmektedir: "Vücûh ve aza ve sâir bazı kesân taraflarından ashâb-ı ihtiyacdan olan fukara ve ahâli-i kuraya değerinden ziyadeye zahire tarhı ve efhaş suretle güzeşte tahmili ve her bir karyeye kolcu tabiriyle taraflarından birer nefer âdem ik'âdiyle bir senelik ücret ve mesarifatı fukara tarafından verilmekde ve konakları için saman ve hatab ve kuzu ve bal ve yağ bilâ-bahâ alınmakda olduğundan bu keyfiyyet fukarayı esir-i deyn edib hâsılât-ı seneviyyesi güzeşte yerine alınarak yine borcu alâ-hâlihi durmakda ve bazıları iştikâ ve tahsilini istida ederek emlâk ve mevâşisini füruht ettirmekde ve adîmü'l-iktidar olanlar habshanelerde çürümekde ve bazıları terk-i evtân etmekde olduğundan..." BOA, *MSM, nr. 149*, 3.7.1263/17.7.1847. Aynı nitelikte bir başka belge için bkz. BOA, *MSM, nr. 2287*, 21-30.3.1262/19-28.3.1846. Aşağıdaki belge daha önce selem usulüyle tüccardan borç aldığını gördüğümüz Menteşe sancağının Mandalyat kazasındaki durumu yansıtmaktadır: "Menteşe sancağında vâki Mandalyat kazası ahâlisinin bir müddetden beru masârif-i kesire ve düyûn-i vefireye giriftâr olmalarından dolayı kendilerine ihtiyaç messederek uhdelerinde bulunub işe yarayan bağ ve bağçe ve emlâk ve arazi-i sâirelerini civarda kâin Milas kazası ahâlisi dûn baha ile alıb..." BOA, *MÜD, nr. 253*, s. 204, 11-20.1.1256/15-24.3.1840. Sivas Meclis-i İmar memurlarının Kayseri çevresindeki murabaha ilişkileri ile ilgili raporlarında belirttiklerine göre, çiftçi toprağını biriken borcuna karşılık bir güven unsuru olarak alacaklıya devrediyor ve böylece toprağı üzerinde bir kiracı durumuna düşüyordu: "Nefs-i Kayseriyye ile havi olduğu kaza ve kurada akçe istidânesine muhtaç olanlara bazı tama'kar makuleleri onu oniki hesabı üzere ve bazan daha ziyade faizle akçe vermesini kâr ittihaz etmiş ve ahâli dahi devirli ve devirsiz beher sene faiz diyerek giriftâr-ı düyûn olmuş ve hatta Barsama karyesi ahâlisinin bazı kesâna müddet-i vefireden beru haylice düyunları olub devirli ve devirsiz faizini beher sene vermekde iseler de merkumlar alacakları olan mebâliği birkaç sene mukaddem beyne'l-ahâli taksim etdirib herkesin deyni ne mikdar olduğu tebeyyün etdikden sonra yedlerinde bulunan emlâk ve tarlalarını istihsâl-i emniyyet için merkumlar üzerlerine etdirib ahâli mallarında âriyyet gibi kalmış ve bu cihetle kendülere za'fiyyet-i hâl gelerek elli beş bin guruş dahi esnafa deynleri peydâ ve yirmi otuz menzili havi olan karye ahâlisi bir yük dört bin guruş mikdarı deyne mübtelâ olmuş olduklarından beher sene faiz vermekden

Özet olarak belirtmek gerekirse, ziraî kredi ilişkileri sonunda gelir ve servet dağılımı tarım sektörü aleyhine, buna karşılık ticaret sektörünün ve şehirli kesimin lehine değişiyordu.[51]

Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi

Ziraî kredi ilişkilerinin tarım kesimi üzerindeki yukarıda belirtilen olumsuz etkilerine karşı küçük üreticinin korunması devletin belirli bir ziraî kredi politikası izlemesini zorunlu kılmaktadır. Osmanlı yönetimi başlangıçta dolaylı yollardan bu korunmayı sağlamaya çalışmıştır. Kuruluş döneminde, küçük üretici, tımar sisteminde ifadesini bulan bir ekonomik ve malî örgütlenmeyle varlığını ve sürekliliğini koruyabileceği bir ortama kavuşturulmuş oluyordu. Çünkü tımarının başında bulunarak vergi gelirlerinin kaynağı olan üretimi yapan ve sürdüren reayayı korumak, bu üretimi sekteye uğratabilecek tehlikelere karşı alınacak tedbirlere

---

âciz olarak perişânî-y-i kâmile hâsıl olduğu." BOA, *MSM, nr. 2287*, 21-30.3.1262/19-28.3.1846. Kredi ilişkilerinin tarımsal toprakların tasarruf ilişkilerinde yol açtığı değişmelere ait daha ilginç bir örnek Yenişehir kazasıyla ilgilidir: "Agavât selem tariykıyle verdikleri akçelerin nemâsıyla her biri üçer dörder karyeyi âdeta haraca kesmiş ve Bursa ermenileri dahi sandık eminiyle ittifak edib vergi için halkı mevsimsiz sıkışdırarak paralarını fukaraya ikrazla az vakitde bütün emlâki faiz bedeline zabt ederek yirmi senede üç bin kadar hane perişân edib mülklerini zabt ve sağ kalan sâhiblerini kendilerine ortakçı hizmetkâr ve esir eylemiş oldukları." BOA, *İRA MV, nr. 22265*, 14.2.1280/31.7.1863. Aşağıdaki belge ise kredi ilişkilerinin 19. yüzyılın sonlarında imparatorluk çapında sosyal değişmelere yol açtığını belirtmektedir: "Memâlik-i şâhânenin kabiliyyet-i arziyye ve kuvve-i inbâtiyyece diğer memleketler arazisine derece-i tefevvuk ve rüchâniyyeti meydanda olduğu halde umûr-u ziraatın matlub olan terakkıyyâtı kazanamamasının ve halkın bundan hakkıyla istifâde edememesinin başlıca esbabından biri birçok zürrâ edevât ve levazımât-ı zer'iyyenin tehyie ve ihzarı zımnında vücûdu lâbüd olan sermaye-i malîyi bulamaması cihetiyle birtakım muhtekir ve murabahacı ve selemcilere müracaat ederek iktizâ eden akçeyi tarla ve mahsûlâtın terhini ile ve gayet ağır faizlerle istidane etmekde ve bu sebeble zürrâ'ın kemâl-i mihen ü meşakkatle vücûda getire-bildiği mahsûlâtın bir kısm-ı âzamı dâyinine aid olub kendileri hiçbir suretle istifâde edememekde oldukları gibi içlerinden bir haylisi de tediye-i deyne muvaffak olamayarak nihâyet arazisini bey ve füruhtda muztar kaldıklarına ve şu hal zaten ziraati itiyad eden ve o yoldan geçinen ekser ahâli-i islâmiyyeyi bütün bütün iktidardan sakıt etmekde olduğu." BOA, *AYD, nr. 1241*, 26.5.1300/10.3.1883.

51 Kütahya bölgesiyle ilgili bir belgede kredi ilişkilerinin gelir ve servet dağılımı üzerindeki bu etkisi şöyle belirtilmektedir: "Hesab görülmek lazım gelse zî-kudretin emlâk ve emvali tâife-i zürrâa verilse yine borçlu kalacakları." BOA, *MSM, nr. 2287*, 1.11.1264/29.9.1848.

katılmak, üretimi artırıcı çalışmaları desteklemek tımar sahibinin kendi çıkarına uygundu.[52]

Fakat daha sonraki yüzyıllarda bir yandan tımar sistemi giderek etkinliğini yitirir ve iltizam sistemi devlet maliyesi içinde ağırlığını artırırken, öte yandan tımar sahipleri, tımarlarının başından uzakta vergi tahsilini iltizam yoluyla yürüten rantiye bir gruba dönüştü. Bu gelişmeler sonucu, küçük üretici işler durumdaki tımar sisteminde bulduğu koruyuculuktan tamamen yoksun kaldı. Mültezimi, tahsil ettiği vergilerin kaynağı olan üretimin uzun dönemdeki gelişmesi ilgilendirmiyordu. Mültezimin asıl kaygısı kısa iltizam süresi içinde vergi hâsılatını maksimuma çıkartmaktı. Mültezim olabildiğince yüksek vergi alıyor, buna karşılık üretim faaliyetini destekleyici herhangi bir yatırımda da bulunmuyordu.[53]

18. yüzyılın başlarında probleme bir çözüm olarak Mısır'da uygulanmakta olan "malikâne" sistemini, bütün imparatorluğa yayma çabaları gösterildi. Buna göre bir dirlik veya herhangi bir vergi kaynağı, peşin bir bedel (muaccele) karşılığında ömür boyu tasarruf hakkıyla bir kimseye malikâne veriliyordu. Malikâne sahibine mülklüğe yakın bir tasarruf hakkı tanınmakla malikânesinin uzun süredeki gelişmesi ile yakında ilgileneceği ve bazı yatırımlarda bulunarak üretim faaliyetini destekleyeceği düşünü-

---

52 "Ashâb-ı tımar(ın)... menâfi-i dirlikleri dâhilinde bulunan zürrâ'ın teksir-i ziraatlerine vâbeste olduğundan muhtac-ı iâne olan ahâliye tohum ve hayvanât itâ ve ziraatden hâlî mahal kalmamasına itina etmeleriyle... memâlik-i mahrûsenin mamuriyyeti(nde) tesirât-ı külliyyeleri bedihiyâtdan bulunmuşdur." Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l Vukuat*, c. I, İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327 [1911], s. 122-3.

53 "Memâlik-i mahrûseden Şam ve Haleb ve Diyarbekir ve Mardin ve Adana ve Malatya ve Ayıntab ve Tokad câniblerinde ve bazı sâir mahallerde valiler ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizâmına dâhil mukataatın ekser kurası ricâl-i devletden ve âyan-ı vilayetden bazı kimesnelerin uhdesinde olub... ve lâkin der-uhde edenlerin üzerinde müstakar olmayıb her biri birer tariyk ile senede birkaç âdeme der-uhde olunduğundan reaya fukarası gözedilmeyib vakt ve zamanı ile der-uhde edenler kuvvetleri için tohum ve sâir ihtiyaçları olan malzemelerine iânet etmemekle bi'z-zarure murabahacılardan zı'fı ile akçe aldıklarından... der-uhde edenler dahi zabt edeceğim bir sene ve yahud iki senedir diye bi'l-cümle hâsıllarını almak için cevr ve eziyyet eylediklerinden ekseri perâkende ve perişân ve hâli ve harab olmağla..." BOA, *KK.d. nr. 5040*, s. 1, 24.5.1106/10.1.1695.

lüyordu.[54] Ancak bu sistem de ziraî kredi problemine çözüm getiremedi.[55]

Bunun dışında devlet küçük üreticiyi, çeşitli hukukî tedbirlerle tefeciliğin yıkıcı etkilerinden korumaya çalışıyordu. Osmanlı yönetimi yerel güçlerden (voyvoda, âyan ve zengin kimseler) çiftçilere tohum, koşum hayvanı ve tarım aracı yardımı yapılmasını istiyor,[56] kanunî sınırı aşan murabaha borçlarını iptal ettiriyor[57] ve köylünün "emlâk ve arazisinin" borcuna karşılık elinden alınarak köylerin çiftlik hâline getirilmesini yasaklıyordu.[58]

---

54 Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 99. Malikâne sisteminin doğuşu, hukukî şartları ve malî muhtevası hakkında bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, ed. Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 236-242.

55 "Fi'l-asl mukataatın malikâne verilmesini istisvâb eylemeleri herkes kendi bağ ve bağçesi gibi malikânesini mâmur etmeğe çalışıb reayasına tohum ve bezr vermek ve bu cihetle memâlik-i islâmiyye günden güne mâmur olmak mülâhazasına mebni iken umûmen mizac-ı askerde olan fesâd bu maddeye dahi erişib beş guruş ziyâde veren mültezimlerin zulümlerine muavenet olunmak sağîr ve kebîre tabiat-ı sâniye makamında olmağla hemân menâfi-i mülkiyye devletin yedine girmediği kalıyor." Defterdar Şerif Mehmed Efendi, "Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütaleât", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 7. sene, nr. 38, Haziran 1332, İstanbul, 1334, s. 75.

56 "Memâlik-i mahrûsetü'l-mesâlik-i şâhânede kâin mahaller ve tarlalar hâli kalmayıb cümlesinin ekdirilib biçdirilmesi ve ashâb-ı ziraatden olub iktidarı olmayanlara voyvoda ve ayân vekilleri taraflarından ve ashâb-ı servetden tohum ve hayvanât iâne olunarak bi'l-cümle tarlaların ziraat olunması..." BOA, *CVT İKTS, nr. 152*, 27.9.1244/2.6.1829; *CVT İKTS, nr. 1235*, 21-30.7.1244/27.1-5.2.1829.

57 Kanun dışı murabaha borçlarıyla ilgili şikâyetler hakkında verilen kararlar çoğunlukla şu hükmü içeriyordu: "Medyûnun dâyinlerinden istikrâz eyledikleri akçe beher sene üzerlerine devr-i şer'î ve ilzâm-ı ribh olunmuş değil ise min ba'd murabaha taleb olunmayub ve eğer devr-i şer'-î ve ilzâm-ı ribh olunmuş değil ise dahi senede onu onbir buçukdan ziyâde murabahaya ruhsat verilmemekle devr-i şer'-î ve ilzâm-ı ribh olunan senelerde onu on bir buçuktan ziyâde ve devr-i şer'-î ve ilzâm-ı ribh olunmayan senelerde murabaha namıyla alınan akçe asl-ı mala zam ve takas ve bâki' kalan deynlerin defeten edâya adem-i kudretleri şer'an sâbit olur ise o makule defaten edây-ı deyne adem-i kudretleri şer'an sâbit olan medyûnun taksit-i şer'-î ile edây-ı deyn eylemesi için bâ-irâde-i aliyye divan-ı hümayunum tarafından emr-i şerîf yazıla gelmişdir." BOA, *CVT ML, nr. 3366*, 17.11.1212/3.5.1798: *CVT ML, nr. 2564*, 6.7.1256/3.9.1840.

58 "Ba'de ezin kura reayası tasarrufunda olan emlâkini kimesneye füruht etmemek ve füruht etdi deyu mahkemeden hüccet verilmemek ve kadimî kura bir vakitde çiftlik ittihâz olunmamak ve hiçbir karyenin tekâlif-i maktu kayd etdirilmemek matlûb-i şâhânem idüğü..." BOA, *MÜD, nr. 202*, s. 69-70, 1-10.2.1210/18-27.7.1795; *MÜD, nr. 202*, s.328, 1-10.11.1210/8-17.5.1796; *CVT ML, nr. 1069*, aynı tarih.

Tanzimat'tan sonra devlet ziraî kredi problemine daha doğrudan çözümler getirme çabasında olmuştur. Bir yandan özel kredi piyasasına müdahaleci nitelikte daha belirgin düzenleyici kurallar getirilmiştir. Öte yandan da doğrudan doğruya kredi piyasasına girerek resmî bir kredi piyasası kurmaya çalışmıştır.

Ziraî Kredi Piyasasını Düzenleyici Tedbirler

1848'de özel kredi piyasasını düzenleyici birtakım esaslar saptandı ve uygulamanın bütün ülkeye yaygınlaştırılması, pilot bölge olarak seçilen Kütahya'dan alınacak sonuca bağlandı. Kredi ilişkilerinin oldukça yaygın olduğu bu bölgede faiz hadleri, borçların ödenme süreleri ve taksit miktarları belirli kurallara bağlanıyordu. Ziraî krediler için faiz haddi % 8 olarak belirlenmişti. Bu faiz haddine göre bölgede mevcut tüm kredi ilişkilerinin yeniden muhasebesi yapılacak, hesap edilen borç miktarı 1 ile 5 yıl arasında değişen taksitlere bağlanacaktı. Bu düzenleme uygulamaya konduktan sonra, faize faiz yürütülemeyecek; mal olarak alınan kredilerde malın fiyatı piyasa fiyatının üstünde olmayacak; yetişecek ürünün belirli bir fiyattan teslimi şartıyla verilen kredilerde ise ürün fiyatları piyasa fiyatlarının altında saptanamayacaktı.[59] Yetim ve

[59] "Kütahya muhassıllığı dâhilinde kâin kaza ve kurada sakin murabahacılardan bazı tama'kâr olanlar ahâliden akçe istikrazına muhtaç olanlara fahiş güzeşte ile akçe vermekde ve bazan dahi akçe yerine değerinden birkaç kat ziyâdeye eşyâ itâ ve bu makuleler dahi hasbe'l ihtiyâç ol eşyayı füruht edecekleri vakit yine kendi âdemleri marifetiyle ahz ve iştirâ etmekde ve bazan dahi verdikleri akçeye güzeşte almayıb ona bedel mahsûlâtı idrâkinden evvel dün fiyat ile mukavele ederek bi'l-farz hîn-i idrâkinde ol mahsulün yüz guruş rayici var ise hasbe'l- mukavele altmış yetmiş guruşa ve belki daha noksanına ahâlinin ellerinden alınakda... oldukları bu defa tahkıyk ve istihbar kılınıb zikrolunan murabahacı tâifesiyle ahâliden medyûn olanların muhasebeleri ibtidâsından başlanılarak şer-i şerîf ve meclis marifetiyle bi'r-ruye icâb eden güzeştesi senevî yüzde sekizden hesab olunarak asl-ı mala zam olunması ve bir guna iz'aç ve tazyik vukû bulmayacak suretde terâzi-i tarafeyn ile bir seneden beş seneye kadar münâsib taksitlere rabt olunarak fakat tekasit-i muayyene inkizâsına kadar mürûr edecek müddet için bir akçe faiz aldırılmaması ve geçmiş muhasebesinde dahi kat'en güzeştenin güzeştesi sayılmayarak ve verilmeyerek ceste ceste istifasına bakılması ve bundan böyle ikraz ve istikraz vukûunda bu usul ve hesabdan yani senevî yüzde sekiz guruşdan ziyâde güzeşte alınıb verilmemesine dikkat olunması ve bâdemâ mahsûlât ile bi'l-mukavele akçe veyahud akçe yerine eşya ikraz ve istikraz edeceklere dûn fiyat ile mukavele etdirilmeyüb ve değerinden ziyadeye verdirilmeyüb rayic-i vak-

vakıf sermayelerinden verilen kredilerde yine eskiden olduğu gibi % 15 faiz uygulanmaya devam edilecekti.[60] Aynı yıl Yanya'da[61] ve 1850'de de Sivas'ta[62] benzer uygulamalara girişildi. Ertesi yıl ise bütün imparatorluk kararın kapsamı içine alındı.[63] Esnafın, yerli ve yabancı tüccarın, bu tarihten sonra vereceği kredilerde de aynı esaslara uyulacaktı.[64] Fakat belirlenen faiz oranı, carî piyasa faiz oranının altındaydı. Bu nedenle 1852 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile resmî faiz oranı % 12'ye yükseltildi.[65]

---

ti ve değeri her ne ise ona göre mukavele olunarak istikraz etdirilmesi ve zinhar gerek mukavele ve gerek güzeşre ile ikraz ve istikraz maddesinin dâin ve medyûn beyninde fimâ-bâd hod be hod icrası tecviz olunmayarak behemhal marifet-i şer' ve bulunduğu kazanın meclisi marifetiyle icâbına bakılması... ve bu suretlerin usul ve nizam ittihâz olunması..." BOA, *MÜD, nr. 257*, s. 99-100, 21-30.1.1265/17-26.12.1848; *Kavanin ve Nizamât Mecmuası*, BK Y, nr. B 12, s. 144-5.

60 "Kütahya sancağı kazalarında bulunan murabahacı tâifesiyle medyûn bulunanların müteallik buyurulan irâde-i seniyye mucibince muhasebeleri rü'yet olunmakda ise de mal-i eytâm ve nukûd-i mevkufe... güzeştesinin sûret-i tesviyesi hakkında ne veçhile muamele olunmak lazım geleceği istizanını havi Kütahya muhassılı izzetlu bey tarafından tevarüd eden bir kıta tahrirât Meclis-i Vâlâ'ya verilüb onun üzerine kaleme alınan mazbatada... işbu mal-i eytâm ve mal-i evkafın istirbahı maddesinin sûret-i şer'iyyesi veçhile onu onbir buçukdan tesviyesi..." BOA, *İRA MV, nr. 3787*, 10.5.1265/28.4.1849.

61 BOA, *MÜD, nr. 257*, s. 139-140, 1-10.10.1265/20-29.8.1849.

62 BOA, *MÜD, nr. 257*, s. 180, 1-10.5.1266/15-24.3.1850.

63 BOA, *MÜD, nr. 258*, s. 58-69, 21-30.1.1268/16-25.11.1851.

64 "İşbu emr-i âlînin vusûlü tarihinden sonra ehl-i kura ve hırâsetden gerek ahâli ve sâireden her kim olur ise olsun ve gerek esnafdan ve düvel-i ecnebiyye tebaasından bulunsun akçe idâne ve istidâne edenler hakkında nizâm-ı mezkûrun bilâ-istisna tâmimen icra kılınması..." *Aynı belge.*

65 "Taşralardan medyûn olan ahâlinin murabahacılara ve sâir dâinlere fahiş güzeşte itâsıyla gadre uğramamaları niyet-ı hayriyyesiyle geçende bâ-irâde-i seniyye kararlaşıb evâmir-i aliyye ile her bir tarafa neşr ve ilan olunmuş olan nizâmın bazı mahallerde sû-i istimâliyle mal-i eytâm ve evkafdan akçe istikraz edenler ve sarrafan ile ahz ve itâları olanların hesablarını nizâm-ı mezkûra tatbikan rü'yete kalkışılması ve bazı yerlerde dahi tebaa-i ecnebiyyeden olan dâinler tarafından istizâh-ı keyfiyyet olunması cihetiyle... mal-i eytâm ve evkafın usul-i meşrûa tahtında olduğu gibi Dersaadet sarrafanının dahi nizâm-ı mahsûsu bulunduğundan bunlar kemâkan usul ve nizâmı veçhile rü'yet olunmak üzere muamelât-ı nâs teshil için murabahacılar hakkında verilen nizâmın tadil ve tesviyesine lüzûm görünmesiyle bundan böyle eytâm ve evkaf akçesinden maada ehl-i kura ve hırâsetden ve ahâli-i sâireden her kim olursa olsun idâne istidâne olunan akçelerin güzeştesi kîsede (ayda) beşer guruş yani senevî yüzde on ikişer guruş üzerine hesab olunması ve beratlı hayriyye ve Avrupa tüccarıyla düvel-i ecnebiyye tebaasından bulunanlar ekser bazı mukavele üzerine akçe ikraz etmiş olacaklarından bunların nizâmdan evvel olan mukavele ve senedlerine riâyet olunarak ol veçhile he-

1864 tarihli Murabaha Nizamnamesi de faiz oranını % 12 olarak sürdürdü ve murabaha borçlarından doğan davalara ticaret mahkemelerinin bakması esasını getirdi.[66] Bu faiz oranı 1885 yılına kadar yürürlükte kaldı. Bu tarihte % 12 faiz oranı yüksek bulunarak % 9'a indirildi Ayrıca faiz sermayeyi geçemeyecek ve bileşik faiz de ancak üç yıl için hesaplanabilecekti.[67]

Teşkilatlanmış (Resmî) Kredi Piyasası Kurma Çalışmaları

Tanzimat'tan önce, tarım dışında bir dereceye kadar hukukî olduğu kabul edilmiş, kurallara bağlanmış, hatta kurumlaşmış sayılabilen kredi müesseseleri vardı. "Eytâm Sandıkları" ve "Vakıf Paraları" bunların en önemlileriydi.[68] Bunlardan tarım kredilerine de bir pay düşmüş olabilir. Vakıf paralarından köy halkına müteselsil kefaletle özellikle vergi ödemeleri için kredi veriliyordu. Bu kredilerin ziraî kredi piyasası içindeki yerinin önemli olduğu söylenemez.

Tanzimat'tan önce devlet, sınırlı bir uygulama olmakla birlikte çiftçiye doğrudan doğruya kredi de verdi. 1830'larda savaştan zarar gören Dobruca Ovası'nın imarı için uzun dönemli bir kredi uygulamasına girişildi. İstanbul'un iâşesini sağlamak amacıyla 18. yüzyılın sonlarında kurulmuş olan Zahire Hazinesi'nden verilen ve çok bü-

---

sablarının görülmesi ve bundan böyle olacak mukavelelerine bakılmayıb ale'l-umûm cümlesinin yüzde on iki guruş hesabıyla rü'yet kılınması ve dâin ile medyûnun rü'yet-i muhasebeleri ve güzeşte ve tekasite rabtı hususlarında tarafeyne cebr ve gadr muamelesi vukua getirilmeyerek usul ve nizamât-ı mutedilesi üzere icâbının tesviye olunması hususlarının umûmen evâmir-i aliyye ile memûrin-i izâm hazerâtına bildirilmesi." BOA, *İRA MV, nr.* 8152, 9.5.1268/31.3.1852.

66 *Düstur*, c. 1, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, s. 268-9, 16.10.1280/25.3.1864; BOA, *İRA MM, nr.* 1208, 10.9.1280/18.2.1864.

67 "Memâlik-i Osmaniyyede carî olan yüzde on iki faiz çok olub... şimdilik yüzde dokuza tenzili ve ikrazât faizinin her kaç sene olur ise olsun nihayet re'sülmal mikdarlarını tecavüz etdirilmemesi ve faiz-i mürekkebin yalnız üç sene için yürüdülebilip..." BOA, *MVM, nr.* 8, s. 81, 25.6.1303/31.3.1886; *NİD, nr.* 2, s. 284-5, 19.5.1303/23.2.1886.

68 Vakıf paralarının çoğu vakfedenin iradesiyle ödeme gücü olan şehirli tüccar ve esnafa borç olarak verilmek üzere tesis ediliyordu. Bu paralardan onu on bir (% 10) veya onu on bir buçuk (% 15) üzerinden kredi veriliyordu. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*, İstanbul: Baha Matbaası, 1970, s. Önsöz XXX-XXXVIII.

yük bir yekûna ulaşan bu kredileri köylü, kaldırdığı ürünü devlete satarak ödüyordu.[69] Fakat bu uygulama bölgesel nitelikte kaldı.

Tanzimat'tan sonra devletin ziraî kredi alanında faaliyet gösterecek müesseseler kurma çabaları hız ve çeşitlilik kazandı. Nitekim 1844'ten itibaren taşrada kurulan ziraat müdürlüklerinin bir görevleri de yetenekli çiftçilere gerekli üretim araçlarını satın alabilmeleri için yapılacak yardımların miktarını saptayarak Ziraat Meclisi'ne iletmekti.[70]

Tanzimat dönemi başında ülkenin ekonomik problemlerini ve bu problemlerin çözümü için alınacak tedbirleri belirlemek üzere üst düzeyde yapılan program çalışmalarında bir kredi kurumunun kurulması da öneriliyor, kısa dönemde problemin çözümünde "evrak-ı nakdiyye" uygulamasından yararlanılabileceği belirtiliyordu.[71] Nitekim 1843 yılında daha önceden piyasaya sürülmüş olan evrak-ı nakdiyye için yıllık faiz paylarının % 12,5 üzerinden 8 yılda ödenmesi kararlaştırılmışken, bu oran yüksek bulunarak % 10'a indirildi. Yıllık faiz ödemeleri aradaki bu % 2,5 farktan karşılanmak üzere yeniden çıkarılan evrak-ı nakdiyyenin hâsılatı ile "Ziraat Sermayesi" oluşturuldu.[72] Böylelikle 1843-1846 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerine büyük bölümü bu fondan olmak üzere 12,5 milyon guruşu aşkın kredi verilebildi.[73]

Devletin bu çabaları, ziraî kredi probleminin çözümü bakımından önemli bir sonuç doğurmadı. Zira bu krediler, daha çok âfetlerden zarar gören bölgelere yardım fonu olarak kullanıldı. Ger-

---

69 "Dobruca Ovası ve ha valisi hengâm-ı seferde perişan ve ba'de'l-musâleha tecemmu ve tavattun etmekde olan ahâli ve sekenesi merâhim ve eşfak-ı seniyyeye şâyân ve arazisinde dahi kemâl-i feyz ve bereket nümayân olarak oraların imarı zımnında malzeme-i ziraat ve hırasetlerine sermaye olarak külliyetli akçe irsâli icâb etmiş ve... bâ-irâde-i seniyye zahire hazinesinden ahâli-i mezkûreye bi'd-defat mebâliğ-i vâfire itâ ve sonra hâsıl olan zahireleri ol tarafda cümle marifetiyle kat' olunan fiyat mucibince ambar-ı âmireye mubayaa ile deynleri istîfa olunarak..." BOA, *MAD.d. nr. 10015*, s. 317, 29.10.1250/28.2.1835. Ayrıca bkz. *Takvim-i Vekayi*, nr. 5, 18.6.1247/24.11.1831.

70 BOA, *MAD.d. nr. 8364*, s. 88-9, 13.7.1260/29.7.1844.

71 BOA, *MSM, nr. 36*, 17.4.1259/17.5.1843.

72 BOA, *MAD.d. nr. 12665*, s. 13, 15.4.1259/15.5.1843; *CVT ML, nr. 8371*, 1.3.1259/1.4.1843.

73 BOA, *MAD.d. nr. 10557*, s. 92-3, 12.7.1262/6.7.1846; *MAD.d. nr. 13130*, s. 124, aynı tarih; *MSM, nr. 602*, 10.6.1262/5.6.1846.

çekten krediye gerek duyan küçük üreticiler, bu kredilerden çok sınırlı bir ölçüde yararlanabildi.[74] Ancak çiftçiler aldıkları bu kredileri de ziraî üretim giderlerini karşılamak yerine özel işlerinde ve vergi ödemelerinde kullandılar.[75]

Bu başarısız uygulamadan sonra 1845'te ikinci bir teşebbüste bulunuldu. Mahallî ekonomik gelişme problemlerini yerinde inceleyerek yapılacak işleri belirlemek üzere vilayetlere "Meclis-i İmar" komisyonları gönderildi. Bu komisyonlara gittikleri bölgelerde kredi ilişkilerini araştırma ve gerek duyulan kredi tutarını tespit etme görevi de verilmişti.[76] İmar Meclisleri'nin sundukları raporlara göre, gerekli buldukları ziraî ve ticarî kredi miktarı (*iâne-i nakdiyye*) 12,7 milyonu Anadolu ve 6 milyonu Rumeli için olmak üzere toplam 18,7 milyon guruşu buluyordu.[77] Programda öngörülen diğer yatırımlarla birlikte bu miktar, devletin içinde bulunduğu malî ve ekonomik durum göz önüne alınarak bütçe imkânlarının çok ötesinde bulundu. Bu nedenle "Tensikat-ı Mülkiyye" adı verilen genel ekonomik kalkınma çabalarının pilot bölge olarak seçilen İzmit ve Gelibolu sancaklarında yoğunlaştırılması ve kredi uygulamasının da tarım kesimiyle sınırlandırılması kararlaştırıldı.[78] İzmit ve Gelibolu sancaklarının ziraî kredi ihtiyaçları yeniden tespit edildi ve bu krediler için 3 milyon guruşluk bir fon kuruldu.[79]

---

74 "Teke ve Hamid meclislerinden tevârüd eden mazbata (ya göre)... sermaye akçesi erbâb-ı ziraat ve hırâset yedlerinde olmayıb eyâdi-i sâirede bulunmuş ve giderek derece-i telefe resa olacağı bedihiyâtdan görünmüş..." BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 138, 17.12.1262/6.12.1846.

75 "İstiânet eden mahallerden bazıları işbu iâne akçesini nizâmı veçhile malzeme-i ziraata sarfetmeyib umûr-ı mahsusalarına sarf ve bir azı dahi virgülerine karşılık tutarak zimmetlerini kapatmak..." BOA, *MAD.d. nr. 8622*, s. 14, 17.3.1262/15.3.1846.

76 BOA, *MSM, nr. 45*, 11.2.1261/19.2.1845.

77 BOA, *MSM, nr. 129*, 9.2.1262/6.2.1846.

78 Aynı belge; BOA, *MAD.d. nr. 13130*, s. 110, 19.2.1262/16.2.1846.

79 "İzmid ve Gelibolu sancaklarında numune-i tensikatın... hüsn-i icrası mukarrer idüğünden ve livâeyn-i mezkûreyn numune tutulduğu misüllu cihet-i icrâiyyede dahi iâne ve ikdâr-ı erbâb-ı ziraat meselesinin tesviye ve ifası numune ve tecrübesine mübâderetle esbâb-ı muktezıyyesinin istikmâli lazım geleceğinden mezkûr sancaklar için istiâne olunan mebâliğ maa't-tüccar sekiz on bin kise tahmin olunmakda ise de şimdiki halde tüccara iâne akçesi pek de diğerleri mertebe elzem olmayub yalnız ehl-i ziraata verilmesi bu aralık kifayet edeceğinden şimdilik İzmid sancağının ehl-i ziraata itası lazım gelen edevât ve hayvanât ve tohum bahâsının mikdarı üç bin altı yüz yetmiş kîse akçeye bâliğ olub bunun tohum akçesi olarak beşyüz kîsesi geçende verilmiş ve Gelibolu sancağının taleb olu-

Bu fondan verilecek kredileri bir düzene bağlayan nizamnameye göre, çiftçilere hayvan ve tohumluk satın almak üzere kredi verilecekti. Bu konuda krediye ihtiyaç duyanları ziraat müdürleri ve köy muhtarları belirleyerek kaymakamlıklara bildireceklerdi. Kredi verilmeden önce, kredi alanların ve kefillerinin borç miktarını karşılayacak servet ve topraklarının bulunup bulunmadığı araştırılacaktı. Kredinin ödenmesinden borçludan başka kefilleri ile köy muhtar ve ihtiyarları da sorumlu tutulabilecekti. Faiz oranı % 12 olarak saptanmıştı. Kredi sancak mal sandığından verilecekti. Borçluların kaçmaları veya ölmeleri hâlinde borçları, bıraktıkları mirastan öncelikle tahsil olunacaktı.[80]

Tanzimat döneminin başlarındaki bu yoğun çabalar daha sonra tavsadı ve uzun süre ziraî krediler, âfetzede mahallere tohumluk ve yiyecek yardımından ibaret kaldı.[81]

Memleket Sandıkları

Tanzimat sonrasında ziraî kredi alanında ilk önemli gelişme, Ziraat Bankası'nın çekirdeğini oluşturan Memleket Sandıkları'nın kurulmasıdır. 1863'te ilk kez Tuna bölgesinde kurulan ve kısa sürede önemli bir gelişme gösteren sandığın 1867 yılı sonunda toplam sermayesi 20 milyon guruşa ulaşmıştı.[82] 1865 yılında benzer nitelikte sandıklar, Edirne eyâletiyle[83] Tırhala sancağında[84] da kuruldu. Giderek sandıklar tüm imparatorluğa yayıldı ve ziraî kredi alanında özel kredi kaynaklarına karşı güçlü bir alternatif oluşturdu. 1878

---

nan akçenin keyfiyyet-i hakıykıyyesi tekrar mahallinden istilâm olunmuş olmasıyla gelecek cevabda mikdarı tenezzül edeceği melhuz olduğundan onun dahi erbâb-ı ticaretine verilmeyüb yalnız ehl-i ziraata verilecek olduğu halde bi't-tab' azalıb bu madde beş altı bin kîse akçe ile hâsıl olabileceğinden... bu hususlar içün hazine-i maliyeden altı bin kîse akçe tertib ve tahsis kılınması..." BOA, *MAD.d. nr. 12352*, s. 129, 19.2.1262/16.2.1846; *MAD.d. nr. 9198*, s. 499, aynı tarih; *CVT İKTS, nr.* 1286, aynı tarih.

80 BOA, *MAD.d. nr. 9061*, s. 92-3, 29.2.1262/26.2.1846; *MAD.d. nr. 10557*, s. 18-9, 10.3.1262/8.3.1846; *MAD.d. nr. 13130*, s. 113, aynı tarih; *CVT DH, nr.* 2009, aynı tarih.

81 BOA, *MAD.d. nr.* 8622, s. 2-43, 28.10.1259-8.8.1277/21.11.1843-19.2.1861; *MAD.d. nr. 8620*, s. 1-80, 6.2.1275-5.11.1280/15.9.1858-12.4.1864.

82 BOA, *İRA MV, nr. 26172*, 2.8.1284/29.11.1867.

83 BOA, *İRA MV, nr. 23894*, 16.1.1282/11.6.1865.

84 BOA, *İRA MV, nr. 24064*, 4.3.1282/28.7.1865.

yılında Anadolu ve Rumeli'de mevcut sandıkların sermaye miktarlarını gösteren Tablo 5.1'den de anlaşılacağı gibi, sermaye birikimi Rumeli'nin Edirne ve Tuna vilayetlerinde oldukça yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Memleket Sandıkları temelde, kaynaklarını kendi üyelerinden sağlayan ve yine kendi üyelerinin kredi ihtiyaçlarını karşılayan birer kooperatif niteliğindeydi.[85] Sandığın ana sermaye kaynağını, o bölgede bulunan çiftçilerin sandığa verdikleri tarım ürünlerinin satılmasından elde edilen paralar oluşturuyordu.[86]

Sandıkları doğrudan doğruya halkın çoğunluğu tarafından seçilen 4 üye yönetiyordu. Verilen en yüksek kredi miktarı 2 bin guruştu. Yıllık % 12 faiz alınan kredilerin ödenme süresi, 3 ay ile 1 yıl arasında değişiyordu. Kredi, mal rehni veya kişisel kefalet karşılığında veriliyordu. Sandıkların yıllık faiz gelirleri, köylerin yol, kaldırım, köprü, okul yapım ve onarımı ve benzeri işlerinde kullanılıyordu.[87]

1883 yılında sandıklara sürekli bir sermaye kaynağı sağlamak için öşrün onda biri oranında "menâfi-i iâne hissesi" adı altında ek bir vergi konuldu ve sandıkların adı "Menâfi Sandıkları"na çevrildi. Bölgesel etkilere açık olan yönetim kurullarının yolsuzluklarını önlemek için Ticaret ve Nafıa Nezâreti'nin merkezî yönetim ve denetimi getirildi.

Tablo 5.1 Memleket Sandıkları'nın Sermaye Miktarları, 1878

Vilayetler	Sandığın sermayesi (milyon guruş)
Edirne	27,1
Tuna	25,8
Selanik	3,8
Kosova	6,5

85 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de Kooperatifçilik: Tatbiki Sosyoloji Denemesi*, İstanbul: Akgün Matbaası, 1953, s. 35.

86 Bunun uygulaması şu şekilde oluyordu: Çift başına ya doğrudan doğruya "onar ve yirmişer kıyye" hububat alınıyor ya da yarım veya bir dönüm toprağa hububat ekilerek ürünü sandığa bırakılıyordu. BOA, *İRA MV, nr. 26172*, 17.8.1284/14.12. 1867.

87 *Düstur*, c. 2, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, s. 387-98, 23.3.1284/25.7.1867.

Konya	4,6
Kastamonu	3,1
Erzurum	1,8
Van	0,1
Toplam	72,8

Kaynak: Devlet Salnâmesi (1295), *İstanbul*, *s. 322-391.*

Gerek Memleket Sandıkları ve gerekse Menâfi Sandıkları, ziraî kredi problemini çözmede başarılı olamadılar. Zira sermayeleri, bölgelerinin kredi ihtiyacının ancak çok sınırlı bir bölümünü karşılayabiliyordu.[88] Öte yandan bu sandıklarda toplanan fonlar, gerçekten sermaye eksikliği duyan küçük üreticilerden çok zengin ve nüfuzlu kişilerin eline geçiyordu.[89] Ayrıca malî güçlükler karşısında bu sermayeler sık sık hazineye aktarılıyordu.[90] Bir yandan uygulama yolsuzlukları, diğer yandan hazineye aktarılan ve sandıklara geri dönmeyen kaynaklar sermayelerin erozyona uğramasına yol açıyordu. Böylece "Memleket Sandıkları" uygulaması küçük üreticiye kredi sağlayacak yerde, onun kıt kaynaklarını hazineye ve mahallî nüfuz sahiplerine aktaran bir araç oldu.

Ziraat Bankası

Menâfi Sandıkları, bütün bu aksaklıklarıyla birlikte 1888 yılına kadar varlığını sürdürdü. Ziraat Bankası'nın kuruluş gerekçe-

88 "(Konya) vilayeti dâhilinde bulunan menâfi sandıkları sermayesi tâife-i zürrâ'ın def-i ihtiyacına kifayet edecek derecede olmadığı." BOA, *İRA ŞD, nr. 859*, 21.11.1287/12.2.1871. Namık Kemal'in bir yazısında belirttiğine göre, yüz bin guruş sermayeli bir Menâfi Sandığı'nın bulunduğu bölgede halkın en azından dört yüz bin guruş murabaha borcu bulunuyordu. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 234.

89 "Zürrâ-i ahâlinin teshil-i ihtiyacâtı maksadıyla mukaddema vilâyâtda teşkil olunmuş olan... Menâfi Sandıkları sermayesi müteneffizân zimmetlerine geçerek efrâd-ı zürrâ bi'z-zarure muhtekirlerden ağır faizle akçe istikrazına mecbur olmasından nâşi..." BOA, *MVM, nr.* 3, s. 11, 29.6.1302/15.4.1885.

90 1886 yılında Hudavendigar vilayeti Menâfi Sandığı'nda bulunan 926 bin guruşun 500 bin guruşunun "masârif-i fevkalâde-i askeriyyeden dolayı hazine-i celîleye" gönderilmesi isteniyordu. BOA, *MVM, nr. 7*, s. 88, 17.6.1303/23.3.1886.

sinde, çiftçinin ziraî kredi bulmakta güçlük çektiği, ziraî gelişmeyi mevcut kredi ilişkilerinin kösteklediği ve Menâfi Sandıkları uygulamasının başarısız olduğu öne sürülerek tarım alanında faaliyet gösterecek yeni ve sağlam bir kredi kurumunun oluşturulması isteniyordu.[91]

Kuruluş nizamnamesine göre Ziraat Bankası, Menâfi Sandıkları'nın hak ve görevlerini üstleniyordu. Bankanın yönetim merkezi İstanbul'da olacak, vilayet merkezlerinde ve tarım bakımından önemli sancaklarda birer şubesi açılacaktı. Ticaret ve Nafıa Nezâreti'nin denetimi altında çalışacak olan bankanın temel görevi, satılabilir taşınmaz malların rehni ve sağlam kefalet karşılığında çiftçilere borç para vermek ve faizle mevduat kabul etmekti.[92]

Bankanın sermayesi; 1) Menâfi Sandıkları'nın aktifindeki para ve alacaklardan, 2) Âşarın onda biri oranında alınacak "hisse-i iâne"lerden, 3) Banka çalışmaya başladığında açılacak kredilerin getireceği faizlerden meydana gelecekti. Bunlardan hisse-i iâne, bankanın sermayesi 10 milyon liraya ulaşınca kaldırılacaktı. Ayrıca banka mevduat da kabul edecek ve en azından 3 ay vadeli olan mevduata % 4 faiz ödeyecekti.[93]

Bankanın yetkili yönetim organları, genel müdürlükle yönetim kurulu olacaktı. Bankanın genel müdürünü, Ticaret ve Nafıa Nezâreti'nin teklifi ile padişah atayacaktı. Bankanın yönetim kurulunu; genel müdür ve yardımcısı, Şûray-ı Devlet ve Divan-ı Muhasebat'tan birer üye, Ticaret ve Nafıa Nezâreti'nin seçtiği bir ve İstanbul Ziraat ve Ticaret Odası'nın seçtiği iki üye ile İstanbul Ziraat Başmüfettişi oluşturacaktı. Kurul, Şûray-ı Devlet'ten atanacak olan üyenin başkanlığında ayda en az bir kez toplanacaktı.

---

91 "Menâfi Sandıkları sermayesinin mâ-vuzia lehunun gayriye sarfolunması cihetiyle zürrâ ve fukarây-ı ahâlinin birtakım sarraflardan fahiş faizlerle akçe istikrazına mecbur olduklarından bahsile ahâlinin murabahacılar yedinden istihlâsı lüzûmuna binâen mezkûr sandıkların ıslâhıyla Ziraat Bankası hâline vaz'ı..." BOA, *NİD, nr. 3*, s. 219, 19.12.1305/27.8.1888.

92 BOA, *NİD, nr. 3*, s. 212-8, 19.12.1305/27.8.1888 (Fasıl I).

93 *Aynı nizamname* (Fasıl 2).

Rehin edilen malları satmak, şube açıp kapatmak, her ay ve her yıl sonunda verilecek banka hesaplarını onaylamak, bankanın kuruluş nizamnamesinde değişiklik yapmak, bütçe dışı harcamalara izin vermek, bankanın leh ve aleyhine açılacak davaları görüşmek ve yıllık banka bütçesini hazırlamak yönetim kurulunun yetkisindeydi. Taşrada açılan şubelerin yönetim kurulları, şube müdürü ve ziraat müfettişi ile Ticaret ve Ziraat Odaları ve "Daire-i Belediye" üyeleri arasından seçilecek iki kişiden oluşacaktı.[94]

Banka ziraî işlerde kullanmak şartıyla yalnız çiftçiye kredi verecekti. Kredi ya taşınmaz bir malın rehni veya bankadan borç alandan başka bir kimsenin kefaleti karşılığında alınabilecekti. Rehin olunabilecek mallar, bina, tarla, bağ ve bahçelerdi. Bunların kredi alacak çiftçinin tasarrufu altında olduğunu kesin olarak ispatlayacak bir belge istenecekti. Şahsî kefaletle alınacak kredilerde kefilin mal sahibi olması ve borcu ödeyebilecek malî güçte olması gerekiyordu.[95]

Bir kişiye verilecek kredinin tavanı, sermayesi 1 milyon guruştan az olan sandıklarda 5 bin, sermayesi 1-1,5 milyon guruş arasında olan sandıklarda 10 bin ve sermayesi 1,5 milyon guruştan fazla olan sandıklarda 15 bin guruştu. Kredi vadesi, her yıl anapara ve faiz borcundan o yıla düşen miktarın ödenmesi hâlinde 1-10 yıl ve anapara ile faizin vadenin sonunda ödenmesi hâlinde ise 3 aydan 1 yıla kadar olacaktı. Kredi için uygulanacak faiz oranı % 6 olup, ayrıca yönetim giderleri için % 1 oranında harç alınacaktı.[96]

Vade sonunda borcunu ödeyemeyen çiftçinin borcu, rehin ettiği mal satılarak tahsil edilecekti. Savaş bölgesinde bulunmak ve doğal âfete uğramak gibi geçerli bir mazeret hâlinde çiftçinin borcu gerekli süre ertelenecekti.[97]

---

94 *Aynı nizamname* (Fasıl 3).

95 Fakat banka 1901 yılına kadar yalnız taşınmaz bir malın rehni karşılığında kredi vermiştir. Ancak bu tarihten sonra müteselsil kefalet ile kredi vermeye başlamıştır. Tavanı 500 guruş olan bu krediler sayesinde rehin edilebilir bir taşınmaz malı olmayan birçok ortakçı ve kiracı durumundaki küçük üretici köylü, bankanın kredi kaynaklarından yararlanabilmiştir.

96 *Aynı nizamname* (Fasıl 4).

97 *Aynı nizamname* (Fasıl 4).

Tablo 5.2 Ziraat Bankası'nın Sermaye ve Kredi Miktarının Gelişmesi, 1889-1910

Yıllar	Kabil-i temin sermayesi (milyon guruş)	İndeks 1889=100	Verilen kredi miktarı (milyon guruş)	Kredi alanların sayısı (bin kişi)
1889	42,2	100,0	16,3	18,2
1890	88,4	209,3	46,7	43,2
1891	140,7	333,3	60,8	55,9
1892	183,4	434,5	82,5	74,2
1893	225,6	534,4	85,0	81,0
1894	260,1	616,1	66,3	70,5
1895	272,7	645,9	55,8	61,4
1896	277,4	657,0	51,2	55,6
1897	295,4	699,6	45,8	50,3
1898	316,3	749,2	64,3	90,5
1899	333,0	788,7	65,4	103,3
1900	349,7	828,4	50,8	78,7
1901	356,5	844,3	55,2	63,9
1902	361,6	856,5	47,2	65,6
1903	377,8	894,7	43,9	69,3
1904	405,7	961,0	74,8	110,7
1905	440,3	1.042,2	82,7	135,0
1906	472,8	1.119,9	90,7	100,0
1907	514,3	1.218,1	109,7	255,5
1908	567,6	1.344,4	114,0	278,6
1909	571,9	1.354,6	142,4	406,3
1910	608,0	1.440,2	106,2	146,7
Toplam	-	-	1.557,8	2.414,5

Kaynak: Ziraat Bankası, *1318 Senesi Zarfında Vukubulan İkrazât Muamelâtıyla Şube ve Sandıkların Herbirinin Sermaye ve Temettüatını Mübeyyin İstatistik Mecmuasıdır, Dersaadet, 1322, s. 2; Maliye Nezâreti, İhsaiyât-ı Maliye, 2. sene (1326), İstanbul, 1329, s. 316.*

Banka şubelerinin yönetim giderleri düşüldükten sonra yıllık net kazançları üç bölüme ayrılacaktı. Birinci bölümü sermayeye

Tablo 5.3 Ziraat Bankası'nın Verdiği Kredilerin Miktarları İtibariyle Dağılımı, 1908

Kredi dilimleri (guruş)	Kredi alanların sayısı		Kredi tutarı	
	(bin kişi)	(%)	(milyon guruş)	(%)
1-500	232,6	83,5	42,1	37,0
501-1000	22,9	8,2	15,9	13,9
1001-2000	12,6	4,5	16,6	14,5
2001-5000	8,4	3,0	24,8	21,8
5001-15000	2,1	0,8	14,6	12,8
Toplam	278,6	100,0	114,0	100,0

Kaynak: Ziraat Bankası, *1324 Senesi İstatistik Mecmuası, Dersaadet, 1326, 1. Kısım, s. 29-30.*

eklenecek; ikinci bölümü banka şubesinin bulunduğu vilayetin ziraî gelişme projelerinin finansmanına ayrılacak; son bölümü ise merkeze gönderilerek Ticaret ve Nafıa Nezâreti tarafından hayvan cinslerinin ıslahı ve hastalıklardan korunması, iyi cins tohumlar getirtilip çiftçiye karşılıksız dağıtılması, tarım üretiminin artırılması ve çeşitlendirilmesi gibi ziraî gelişmeye dönük çeşitli harcamalarda kullanılacaktı.[98]

Ziraat Bankası daha başlangıçta geniş bir taşra örgütü meydana getirdi. Faaliyete geçtiği 1889 yılının sonunda 87'si şube ve 244'ü sandık olmak üzere 331 taşra kuruluşu bulunuyordu. Bu sayı daha sonra 1897'de 435'e ve 1910'da 483'e yükseldi.[99]

Bankanın kuruluşundan 1910 yılına kadar genel gelişmesinin izlenebileceği diğer bazı göstergelerin yer aldığı Tablo 5.2'de görüldüğü üzere, 22 yıllık süre içinde bankanın "kabil-i temin sermayesi" 14,4 katına çıkmıştır. Banka bu süre içinde 1,5 milyar guruştan fazla kredi dağıtmıştır. Bankadan 22 yılda toplam 2,4 milyon kişi kredi almıştır. 1908 yılında 278 bin kişiye verilen 114

98 *Aynı nizamname* (Fasıl 7).

99 Maliye Nezâreti, *İhsâiyât-ı Maliye*, 3. sene (1327), İstanbul, 1330. s. 373.

Tablo 5.4 Ziraat Bankası Şubelerinin Sermaye ve Kredi Miktarlarının Gelişmesi, 1897 ve 1908

Şube adı	Kabil-i temin sermayesi (milyon guruş)		Verilen kredi miktarı (milyon guruş)		Kredi alanların sayısı (bin kişi)	
	1897	1908	1897	1908	1897	1908
İdare-i Merk.	2,0	24,5	-	-	-	-
Erzurum	9,4	20,0	1,3	4,7	1,8	22,7
Adana	8,0	16,9	2,7	4,4	1,7	4,1
Ankara	10,0	23,4	1,4	6,8	2,9	22,3
Aydın	43,9	74,0	8,5	13,2	7,0	16,2
Bitlis	3,0	5,5	0,2	0,3	0,1	0,6
Hudavendigar	26,5	56,8	5,6	13,7	6,3	39,0
Diyarbakır	4,2	7,9	0,8	1,0	0,7	0,7
Sivas	10,3	22,0	1,6	5,4	2,7	24,4
Trabzon	11,2	22,9	1,3	4,0	2,1	11,4
Kastamonu	9,9	19,2	2,1	3,7	4,5	18,2
Konya	13,4	31,0	2,0	8,3	2,3	21,3
Mamüretülaziz	4,9	9,5	0,9	1,8	0,9	4,6
Van	2,1	4,7	0,1	0,4	0,2	0,4
Derşaadet Mülhakatı	2,5	4,5	0,7	1,1	0,7	2,0
İzmit	2,3	5,6	0,4	1,2	0,6	2,0
Kale-i Sultaniye	4,7	8,5	0,7	1,7	1,0	1,6
Edirne	18,5	40,6	5,1	5,7	6,1	18,4
İşkodra	1,0	1,8	0,1	0,4	0,1	1,0
Selanik	18,1	30,6	3,6	6,9	3,3	7,4
Kosova	12,1	23,2	2,1	6,1	2,4	13,9
Manastır	10,5	19,6	2,5	4,7	2,2	8,0
Yanya	4,2	8,4	0,9	1,8	0,8	9,2

Kaynak: *Ticaret ve Nafıa Nezâreti İstatistik Umumî İdaresi*, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumîsi, *İstanbul, 1316, s. 131-3;* Ziraat Bankası, *1324 Senesi İstatistik Mecmuası, Dersaadet, 1326, 1. kısım, s. 29-30 ve 2. kısım, s. 29-30.*

milyon guruşu bulan toplam kredinin, kredi dilimleri itibariyle dağılımını gösteren Tablo 5.3'ten de anlaşılacağı gibi, kredilerin çok önemli bir bölümünü 500 guruştan az olan krediler oluşturmaktadır (% 83,5). Bunların önemli bir bölümü 300 guruştan da az olan kredilerdir. Tutarı 500 guruştan az olan kredilerin dağıtılan kredi toplamı içindeki payı ise % 37'dir.

Bankanın bölgeler itibariyle gelişmesi, 1897 ve 1908 yıllarında şubelerinin sermaye ve kredi tutarları ile bu şubelerden kredi alanların sayılarının yer aldığı Tablo 5.4'ten izlenebilir. Banka şubelerinin kabil-i temin sermayelerinde en fazla artış İzmit, Ankara ve Konya'da görülmüştür. Bu sermaye 1908 yılında 1897 yılındakinin İzmit'te 2,4, Ankara ve Konya'da 2,3 katına çıkmıştır. Bu süre içinde diğer şubelerin kabil-i temin sermayeleri de 2 katı dolaylarına yükselmiştir. Kredi miktarlarında ve kredi alanların sayılarındaki değişmeler ise sermaye miktarındaki artışlara paralel bir gelişme göstermiştir.

Küçük üreticinin ziraî kredi ihtiyacının yol açtığı özel kredi ilişkilerinin ziraî yapı üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek amacıyla kurulan Ziraat Bankası'nın kısa sürede önemli bir gelişme gösterdiği tablolardaki verilerden anlaşılmaktadır. Ancak Ziraat Bankası çalışmalarıyla Osmanlı küçük üreticisinin ziraî kredi problemini çözmede ne ölçüde başarılı olabilmiştir? Ziraat Bankası tarafından sağlanan krediler küçük üreticinin sermaye ihtiyacını hangi oranda karşılayabilmiştir? Krediler gerçekten krediye gerek duyan küçük üreticilerin eline geçmiş midir?

1908 yılında imparatorluğun çeşitli vilayetlerinde Ziraat Bankası şubelerince dağıtılan toplam kredi miktarı, ekili toprak miktarına bölünerek 1 dönüm ekili toprağa düşen ortalama kredi miktarı hesaplandığında, bunun çoğu vilayetlerde 2 guruş dolaylarında olduğu görülmektedir.[100]

Çiftçinin ihtiyaç duyduğu sermaye miktarı ve bunu ne ölçüde işletme dışından kredi alarak sağladığı konusunda yeterli veri yok-

[100] Ziraat Bankası, *1324 Senesi İstatistik Mecmuası*, Dersaadet, 1326, 1. kısım, s. 29-30; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Avrupay-ı Osmanî Ziraat İstatistiği*, Dersaadet, 1326, s. medhal te; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdürriyeti İstatistik Şubesi, *1325 Senesi Asya ve Afrikay-ı Osmanî Ziraat İstatistiği*, Dersaadet, 1327, s. medhal te.

tur. Ancak 20. yüzyıl başlarında ziraî üretim için gerekli işgücü ve sabit sermayenin işletme içinden sağlanması hâlinde 1 dönüm toprakta yapılacak üretim için gerekli sermayenin 25 guruş dolaylarında olduğu tahmin olunuyordu.[101] Bu rakam üretilen ürüne göre bazı farklılıklar gösterecektir. Pamuk ve tütün üretiminde, bağ ve bahçecilikte işletme dışından sağlanan girdi oranı daha yüksektir.

Öte yandan iyi bir ürün yılında işletme sermayesi için öz kaynaklar yeterli olabilir. Buna karşılık bir kötü ürün yılında çiftçi, işletme sermayesinin de ötesinde bir krediye gerek duyacaktır. Onun için yukarıda ileri sürülen değer, yaklaşık bir ortalamayı temsil etmektedir. Ziraat Bankası'nın 1 dönüm ekili toprak için verdiği kredi miktarı 2 guruş dolaylarında olduğuna göre, bankanın ziraî sermaye gereğinin ancak onda biri dolaylarında bir bölümünü karşılayabildiği sonucuna varılabilir.[102] Bu durumda Ziraat Bankası'nın ziraî kredi piyasası içindeki yeri önemsenecek bir düzeye ulaşmamış, üretici yine özel kredi piyasasına bağımlı kalmıştır. Kaldı ki küçük üretici, işletme sermayesini karşılamaktan başka çift hayvanı ve üretim aracı satın almak için de krediye gerek duyabilir. Bütün bu sermaye ihtiyaçlarını da dikkate aldığımızda, Ziraat Bankası'nın ziraî kredi piyasası içindeki yerinin daha da küçük olduğu ortaya çıkacaktır.

Ziraat Bankası'nın ziraî kredi probleminin çözümündeki başarısını değerlendirmeye yarayacak ikinci bir ölçü, bu kredilerin dağıtımındaki etkinliğidir. Krediler, gerçekten ziraî krediye gerek duyan küçük üreticilerin eline geçmiş midir? Bu açıdan da Ziraat Bankası'nın başarılı olduğu söylenemez. Kredi alabilmek için çizilen hukukî çerçeve, ortakçılık veya kiracılık ile tarım yapan üretici kesimine bankanın kaynaklarından yeterince yararlanma imkânı

---

101 "Aydın Livasının İhtiyâcât-ı Zirâiyyesi", *TZN MC*, 3. sene, Haziran 1328, Adet 20, İstanbul, 1328, s. 597.

102 Aydın sancağı ziraat memurunun, vilayetin ziraî kredi ihtiyacı hakkında düzenlediği raporunda belirttiğine göre, sancak Ziraat Bankası şubesi ziraî kredi ihtiyacının ancak onda birini karşılayabiliyordu. "Aydın Livasının İhtiyâcât-ı Zirâiyyesi", *a.g.y.*, s. 597. Konya vilayeti ile ilgili bir raporda da banka tarafından verilen kredilerin yetersiz olduğu belirtiliyordu. "Konya Vilayetinin 1328 Senesi Ahvâl-i Umumiyye-i Zirâiyyesi", *TZN MC*, 4. sene, Ağustos 1329, adet 29-30, Dersaadet, 1329, s. 457.

vermiyordu. Bunların bankadan kredi alabilmeleri için taşınmaz mal sahibi bir kefil bulmaları gerekiyordu ve buna karşılık kredinin bir kısmını kefile terk ediyorlardı.[103] Toprağı olan köylü ise harçların yüksekliği nedeniyle toprakları için çoğunlukla tapu senedi almadığından bankanın istediği belgeleri veremiyordu.[104] İşlemlerin karışıklığı da çiftçilerin kredi için bankaya başvurmalarını engelliyordu.[105]

Kredi alabilen çiftçi ise, rehin ettiği taşınmaz malın çoğunlukla oldukça düşük gösterilen tahrir değerine göre kredi verildiğinden, servetinin çok altında kalan bir miktarda bankadan kredi alabiliyordu. Buna karşılık özel kredi piyasası, köylüye servetinin birkaç katına varan miktarda kredi verebiliyordu.[106] Bankanın küçük üreticiye verdiği kredilerin çok büyük bir bölümü, 500 guruşun altında idi (bkz. Tablo 5.3). Bu kredi ile köylü, ancak 25 dönüm toprağın işletme sermayesini karşılayabilir veya bir tek koşum hayvanı satın alabilirdi. Ayrıca bankanın % 6 olan faiz oranı, harçlar ve diğer masraflar eklendiğinde % 9-10'a kadar çıkıyordu.

Bankanın kredi kaynaklarından yararlananlar daha çok şehirli ve kasabalı zengin toprak sahipleriydi.[107] Bu niteliğiyle Ziraat Bankası da, Memleket Sandıkları'nda olduğu gibi küçük köylü üreticilerden sağladığı kaynakları, şehir ve kasabalı zengin toprak sahiplerinin lehine dağıtan bir mekanizma şeklinde işliyordu.

Görüldüğü gibi Osmanlı yönetiminin Ziraat Bankası aracılığıyla ziraî kredi ilişkilerini düzenleme ve küçük üreticiyi özel kredi piyasasının yıkıcı etkilerine karşı koruma politikası da pek başarılı olmamıştır. Nitekim dönemin Sadrazamı Said Paşa, "*sermayeleri*

---

103 "Aydın Livasının İhtiyâcât-ı Zirâiyyesi", *a.g.y.*, s. 597.

104 "Arazinin ferağ ve intikalinde alınan binde elli guruş harç pek fahiş bulunduğu cihetle ashâb-ı arazi ferağ ve intikal muamelâtında hükümete müracaat etmeyib beynlerinde alım satım ederek..." BOA, *NİD, nr. 7*, s. 191, 12.10.1313/27.3.1896.

105 "Ziraat sandıklarından akçe ikrazı muameleten muğlak ve arazi terhinine muallak olmak hasebiyle zürrâ birkaç yüz guruş istikraz için müddet-i medîde ta'til-i eşgâle ve muamelât-ı lâzımeye faizden ziyâde pare sarfına ve binaenaleyh murabahacılara müracaata mecbur olmakda idikleri..." BOA, *AYD, nr. 1225*, s. 105, 24.12.1307/11.8.1890.

106 A. Dağaviryan, *Biçare Çiftçilerimiz*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1325 [1909], s. 11.

107 "Aydın Livasının İhtiyâcât-ı Zirâiyyesi", *a.g.y.*, s. 598.

daha çok müteneffizân-ı memlekete sermaye" olan Ziraat Bankası'nın kapatılarak yeniden her bölgede, mahallî denetim altında işleyecek sandıkların kurulmasını önermiştir.[108]

Özet ve Sonuçlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımda küçük üreticiliğin yaygınlığı önemli bir problemi beraberinde getirmekteydi: Ziraî kredi problemi. Küçük üretici bir sistemde köylü, çeşitli sebeplerle sık sık krediye gerek duyar ve bunu düzenli bir kredi piyasasından elverişli şartlarla karşılayamadığı durumlarda özel kredi piyasasına ağır faizlerle borçlanır ve bunun sonucunda kırsal yapıda önemli sosyal ve ekonomik değişmeler olur.

İmparatorluğun kuruluş döneminde tımar sistemi içinde üretici için güvenli bir ortam meydana getirilmişti. Fakat zamanla bu sistem yıprandığı ve yerine yeterli bir yeni sistem getirilemediği için üretici düzensiz bir kredi piyasasının yıkıcı etkilerine açık kalmıştı. Buna karşılık devlet, gerek Tanzimat öncesinde, gerekse Tanzimat sonrasında üreticiyi korumak için çeşitli tedbirler almıştı.

Özellikle Tanzimat'tan sonra devlet, bir yandan özel kredi piyasasını düzenleyici kurallar getirmiş, öte yandan da resmî bir kredi piyasası kurarak üreticiyi yeni kredi imkânlarıyla güçlendirmeye çalışmıştır. Fakat bu gayretler sınırlı bir ölçüde başarılı olmuş ve bu yüzden üretici kredi imkânları bakımından yine büyük ölçüde özel kredi piyasasına bağımlı olmaya devam etmiştir.

---

[108] Said Paşa, *Hatırat*, c. 2, 1. kısım, İstanbul: Sabah Matbaası, 1328, s. 19-21.

6

19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri

Yüzyılımızda tarihçilerin ilgisi, büyük şahsiyetlerden ve önemli siyasî ve askerî olaylardan topluma ve toplumsal gruplara doğru kayma göstermiştir. Bu ilgi değişimi veya kapsam genişlemesi yeni problemler ve araştırma konuları ortaya çıkarmıştır. Tarihsel ilgi alanının genişlemesiyle cevaplandırılması gereken yeni soruların ortaya çıkması, o döneme kadar atıl duran yeni kaynakların keşif ve analizini de zorunlu kılmıştır. Çoğu zaman bu analizler geleneksel yöntemlerden farklı yeni araştırma tekniklerine ve kaynak kritik şekillerine ihtiyaç doğurmuştur. Bu çerçevede özellikle geçmişin kalitatif bilgileri yanında, kantitatif bilgi ve yöntemler de günümüz tarihçilerinin yaygın şekilde yararlandıkları araçlar hâline gelmiştir.

Dünya tarihçiliğindeki bu değişme eğilimlerinin etkilerini Osmanlı tarih araştırmaları alanında da görmek mümkündür. Yakın dönemlerde Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihiyle ilgili araştırmaların büyük bir hız ve yaygınlık kazanması ve özellikle Tapu Tahrir Defterleri'nin 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerindeki nüfus, yerleşim düzeni, yönetim şekilleri, ziraî üretim ve vergileme gibi konularda yapılan ve kantitatif yönü ağır basan

en kapsamlı çalışmaların temel kaynağını oluşturması, yukarıda ifade edilen kapsam, kaynak ve yöntem genişlemesinin açık bir yansımasıdır. Ancak aradan uzun süre geçmesine rağmen tapu tahrir kayıtlarına dayalı araştırmalar tamamen bölgesel düzeyde kalmış, keşfedilen bu zengin damarın Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihi açısından önemi, ortaya çıkardığı araştırma imkânları ve yetersizlikleri konusunda ciddî bir kritik yapılamamış ve daha önemlisi dünyanın en zengin arşiv kaynaklarından birine sahip olunmasına rağmen tapu tahrirleri dışında yeni kaynakların keşif ve analizi başarılamamıştır.

Bu yazı Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihi araştırmaları için zengin bir yeni kaynak oluşturma potansiyeli taşıyan ve "Emlâk, Arazi, Hayvanât ve Temettüat Tahrir Defterleri" olarak adlandırılan defter koleksiyonunun kapsam ve özelliklerinin tanıtımı ile sunduğu araştırma imkânları ile taşıdığı yetersizliklerin tahlili amacını gütmektedir.

Amaç

Tarihsel veriler gerçeğin ne olduğunu değil, verileri düzenleyenlerin bu gerçeği nasıl gördüğünü yansıtır. Temettüat Tahrirleri, amacı ve muhtevası Osmanlı merkez bürokrasisi tarafından belirlenmiş ve taşra bürokrasisinin de katılımıyla uygulaması gerçekleştirilmiş resmî kayıtlardır. Bu defterlerin özelliklerinin ve ortaya çıkardığı araştırma imkânlarının doğru bir değerlendirmesini yapabilmek için Osmanlı bürokrasisinin tahrirleri yapmaktaki amacının bilinmesi gereklidir. Hiç şüphesiz "Temettüat Tahrirleri" herhangi bir istatistik bilgi derlemek için değil, Osmanlı arşivlerinde bulunan diğer pek çok belge koleksiyonu gibi fonksiyonel amaçlarla düzenlenmiştir. Gerçekten de bu tahrir defterleri, Tanzimat olarak adlandırılan geniş kapsamlı bir reform hareketinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır.[1]

Tanzimat dönemi yöneticileri devletin varlığını devam ettirebilmesi için toplumsal birliğin ve idarî bütünlüğün sağlanmasını temel

1 BOA, *MSM, nr. 58*, 1261/1845.

şart olarak görüyorlar ve bu amaçla giriştikleri tüm idarî reformların başarısının sağlam bir malî taban oluşturulmasına bağlı olduğunu düşünüyorlardı. Malî problemlerin çözümlenmesi ise ancak devletin yeterli ve sağlam gelir kaynaklarına kavuşturulması ile mümkündü. Bu yüzden Tanzimat yönetiminin malî reformlarının en önemli parçasını vergi konusundaki düzenlemeler oluşturuyordu.

Osmanlı yönetiminin malî reform çalışmaları Tanzimat öncesinde başlamıştır. Bu çerçevede yapılan en temel değişiklik tarh, tahakkuk ve tahsil şekilleri son derece karmaşık ve tesadüfî bir hâle gelmiş çok sayıdaki örfî verginin tamamının kaldırılarak yerine "*herkesin emlâk, arazi, ticaret ve temettüatına nisbetle ve binde hesabıyla*" yani ödeme gücüne göre belirlenecek tek bir verginin konmuş olmasıydı. Daha sonra Tanzimat Fermanı'nda da "*halkın emlâk ve kudretine göre münasib bir verginin tayin edileceği*" belirtilmişti. Tanzimat'ın ilanından kısa süre sonra yapılacak bu malî reformları bölgesel düzeyde yürütmek üzere eyâletlerde muhassıllık teşkilatı kuruldu. Muhassılların en temel görevlerinden biri de bölgelerindeki nüfusu ve bu nüfusun malî gücünü belirleyerek uygun düşen miktarda bir vergi tayin edebilmek için gerekli nüfus ve emlâk tahriri çalışmalarını yapmaktı. Nitekim bu tahrirlerde yardımcı olmaları amacıyla her muhassılın yanına bir mal ve bir nüfus ve emlâk kâtibi görevlendirildi. Görev, yetki ve sorumluluklarını belirleyen özel bir talimâtla muhassılların bölgelerindeki vergi yükümlüsü tüm nüfusu ve bu nüfusun sahip olduğu emlâk, arazi ve hayvanları, tüccar ve esnafın bir yıldaki tahminî gelir miktarlarını tespit ederek bir deftere kaydetmeleri ve bu tahrir neticesinde "*her şahsın kudretine göre*" bölgedeki vergi dağılımını gerçekleştirmeleri istendi. Ancak arşivde çok az örneğinin bulunmasından da anlaşılacağı üzere bu sayımlar çok sınırlı bölgede yapılabildi. İstenilen sonuçların elde edilememesi nedeniyle muhassıllık uygulamasına 1842 yılında son verildi.

Tanzimat'ın ilanından 1845 yılına kadar geçen sürede, uygulamaya yönelik çalışmalarda istenilen sonuçların elde edilememesi üzerine, Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmelerde reform çabalarının başarısının bölgesel meselelerin iyi bilinmesine bağlı olduğu sonu-

cuna varıldı. Önce mahallî problemler ayrıntılarıyla belirlenecek ve daha sonra bu çalışmalar ışığında gerekli düzenlemeler yapılacaktı. Bu düşünce ile önce her vilayetten temsilci olarak ikişer "vücûh ve kocabaşı" İstanbul'a çağrılarak onlardan bölgelerinin problemleri hakkında bilgi istendi. Temsilcilerin sundukları lâyihalarda belirttikleri en yaygın ve önemli bir şikâyet konusu da vergi yükünün azaltılması ile bölgeler ve kişiler arasındaki vergi dağılımının daha âdil bir hâle getirilmesiydi. Tanzimat yönetimi, bu temel problemin imparatorluk çapında vergi yükünün nüfusun vergi ödeme gücüne göre belirlenmesine imkân verecek yaygın bir tahrir faaliyetiyle çözümlenebileceği sonucuna ulaştı. Nitekim 1845 yılında bu tahrirlerin süratle gerçekleştirilmesine karar verildi ve tahrirlerin kısa sürede ve sağlıklı biçimde yapılabilmesi için eyâletlere konuyla ilgili özel bir talimât gönderildi. Ayrıca sayımların usulüne uygun şekilde yapılabilmesi için uygulamada karşılaşılabilecek değişik problemler ve bunların çözümleri ile ilgili soru ve cevap şeklinde düzenlenmiş "lâyihalar" ve örnek yazım şekillerini gösteren "numuneler" hazırlandı.

Sonuç olarak imparatorluğun "dâhil-i Tanzimat" olan çok geniş bir bölümünde bu sayımların yapılması ve defterlerinin merkeze gönderilmesi sağlandı. Böylece binlerce defterden oluşan ve günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen zengin Temettüat Defterleri koleksiyonu ortaya çıktı. Bu defterlerin küçük bir bölümü Kamil Kepeci ve Maliyeden Müdevver Defterler tasnifi içinde yer almakta olup, çok büyük bir bölümü ise ayrı olarak tasnif edilerek dokuz ciltten oluşan Temettüat Defterleri kataloğunda toplanmıştır. Bu katalogda mevcut defterlerin az sayıdaki bir bölümü 1840 yılı sayımı sonuçlarını ihtiva etmektedir. Defterlerin büyük bir bölümü taşradan gönderilen orijinal nüshalar olup mahalle veya köy düzeyinde tek bir idarî birimi kapsamaktadır. Bunların sonunda çoğu zaman sayımı yapanların mühürlü tasdikleri bulunmaktadır. Özellikle birden çok mahalle veya köyü kapsayan yüzlerce sayfalık birçok defter ise merkezde Maliye Nezâreti kâtipleri tarafından orijinal nüshaların temize çekilmesiyle oluşmuştur. Temettüat Defterleri kataloğundaki toplam defter sayısı 17.540'tır.

Bu sayımlar daha önceki malî sayımlardan farklı olarak merkezden gönderilen memurlar tarafından değil de, sayımı yapılan idarî birimin Müslüman topluluklarda muhtar ve imamı (gayrimüslim topluluklarda kocabaşı ve papazı) tarafından ziraat müdürleri veya vekilleri nezâretinde yapılmıştır.[2]

Sayımların temel amacı, toplam vergi yükünün bölgeler ve kişiler arasında daha âdil dağılımını sağlayabilmek için imparatorluğu meydana getiren çeşitli idarî birimlerin ve bu birimler içinde yaşayan nüfusun gerçek vergi ödeme gücünü ölçmek ve bu sayımların sonuçlarına bakarak gerekli düzeltici ayarlamaları yapmaktı. Sayımın kapsamı da bu amaca uygun olarak belirlenmişti.

Kapsam

Hane esası üzerine yapılan bu sayımlarda her hane için tespit olunan bilgiler şu dört grupta toplanmıştı:

a) *Kişilik Bilgileri*

- Hane sahibinin ismi ve unvanı;
- Hane sahibinin mesleği.

b) *Vergi Ödemeleri*

- Bir yıl içinde hane reisi tarafından ödenen bir tür gelir vergisi olan "Virgüy-i Mahsûsa"nın guruş olarak miktarı;
- Eğer hane gayrimüslim ise aile üyelerinin ödemekle yükümlü olduğu cizye kâğıtlarının tür ve sayıları;
- Aynen ödenen âşar vergisinin ürünler itibariyle miktarı ve parasal karşılığı;
- Nakden ödenen âşar ve rüsûmun parasal değeri.

c) *Taşınır ve Taşınmaz Servetler*

Sayımda hanenin sahip olduğu ya da tasarrufu altında tuttuğu başlıca üç grup servete yer verilmişti:

- Hanenin sahibi olduğu veya tasarrufu altında olan ekili veya nadasa bırakılmış tarlanın, bahçenin, bağ ve çayırın dönüm olarak miktarı (ayrıca hanenin kira ile tuttuğu ya da kiraya verdiği top-

2 *Aynı belge.*

rakların dönüm olarak miktarı ve kimden kiralandığı ya da kime kiraya verildiği);

• Hanenin sahip olduğu küçük ve büyükbaş hayvanların cins ve sayıları;

• Hanenin sahip olduğu değirmen, dükkân, kışlak ve benzeri taşınmaz bir serveti varsa sayısı ve birim büyüklüğü.

d) *Gelirler*

• Hanenin sahip olduğu veya tasarrufu altında tuttuğu yukarıda belirtilen her bir taşınır veya taşınmaz servetin bir yıl içinde sağladığı hâsılat veya kira gelirleri;[3]

• Hane reisinin ve diğer hane üyelerinin esnaflık, ticaret veya emek faaliyetlerinden sağladığı gelirler.

Temettüat Tahrirleri'nde ekili tarlalardan, bahçelerden, bağlardan ve çayırlardan elde edilen 1844 yılı hâsılasının tespitinde ödenen âşar vergisinin bazı bölgelerde 9 katı alınarak topraklardan elde edilen gelir olarak gösterilmiştir. Bu şekilde yapılan yazımlarda tarımsal topraklardan elde edilen gelirler, öşür vergisi düşüldükten sonra hane sahibine kalan ürünün değerini ifade etmektedir. Bazı bölgelerde yapılan tahrirlerde ise ödenen âşar vergisinin on katı tarımsal toprakların geliri olarak gösterilmiştir.[4] Bu durumda gelir olarak gösterilen miktar öşür vergisini de kapsamaktadır. Buna karşılık tüm tahrirlerde tohum ve diğer üretim giderleri düşülmediğinden tespit olunan yıllık hâsılat, gayrisafi üretimi ifade etmektedir.[5] Bütün bu tür gelirlerin 1845 yılı ile ilgili miktarları ise, henüz üretim gerçekleşmediğinden tahminî rakamlar olarak gösterilmiştir.

Ortakçılıkla işletilen topraklardan elde edilen gayrisafi hâsılatın yarısı toprak sahibinin, diğer yarısı ise toprağı işleyenin payı olarak gösterilmiştir. Ücretli emekle işletilen çiftliklere ait topraklarda ödenen ücret toplam gayrisafi hâsıladan düşülmüştür. Para kira ile tutulan topraklarda ise kira geliri toprak sahibine, gayrisafi hâsılat kiracı üzerine yazılmıştır.

---

3 BOA, *MSM, nr. 65*, 1261/1845.

4 BOA, *MSM, nr. 58*, 1261/1845.

5 BOA, *MSM, nr. 65*, 1261/1845.

Hayvanların hâsılatlarının hesaplanmasında bölge için mahallince tespit edilen hâsılat tarifeleri kullanılmıştır.[6] Kiraya verilen taşınmazlardan sağlanan gelir olarak yıllık gayrisafi kira bedelleri kaydedilmiştir. Ticaret, esnaflık ve işçilik gibi çiftçilik dışı meslekî ya da meslek dışı faaliyetlerden elde edilen gelirler ise tahminî değerler olarak gösterilmiştir. Bütün bu anlatılanlar bazı bölgesel farklılıklar göstermekle birlikte Temettüat Tahrirleri'nin genel sistematiğini yansıtmaktadır.

Özellikle sayımın vergi düzenlemelerine esas olmak üzere yapılmış olmasının Temettüat Tahrirleri'nde yer alan verilerin güvenilirliklerini önemli ölçüde azalttığı ve eksik ve yanlış beyan nedeniyle bilgilerin gerçeği yansıtmadığı düşünülebilir. Ancak tarihsel verilerin bürokrasinin fonksiyonel çabalarının yan ürünleri olarak ortaya çıkmış olması, bu bilgilerin istatistik bilgi derlemek amacıyla üretilen verilerden mutlaka çok daha az güvenilir olduğu anlamına gelmez.

Temettüat Tahrir Defterleri'nde yer alan bilgilerin güvenilirlik derecelerini ayrı ayrı değerlendirmek daha doğru olacaktır. Tahrirlerde verilen toprak ve hayvanlar gibi servet unsurları ile ilgili bilgiler muhtemelen doğruluk derecesi en yüksek bilgilerdir. Yine vergiler ve ziraî üretimle ilgili veriler de doğruluk dereceleri yüksek bilgiler olarak değerlendirilebilir. Zira ziraî üretimle ilgili veriler âşar vergisi değerleri esas alınarak tahmin edildiğinden, beyanların gerçek üretim değerlerinden büyük sapmalar göstermesi beklenmemelidir.

Ziraî üretimle ilgili verilerin en önemli problemi, 1844 yılının normal bir üretim yılı olup olmadığıdır. 1844 yılının bir iyi ürün yılı olması hâlinde ziraî üretim rakamları gerçekte olduğundan daha yüksek, kötü ürün yılı olması hâlinde ise daha düşük değerleri ifade edecektir.

---

6 "... ve hayvanâtdan koyun ve keçiden yağ ve peynir ve yapağı ve kıl ve inek ve mandadan kezâlik yağ ve peynirin mahsûlâtı ve bağ ve bağçe ve bostan ve kovan ve sâirenin mahsulleri dahi mukayese-i lâzıme ile hesab ve kitab olunub her birinin cinsen ve mevkien hâsılât-ı seneviyyeleri ne mikdar olur ber vech-i muharrer tarifesi yapılıp bi-l'muvâzene sebt-i defter olunmak tabiat-ı maslahat iktizasından olacağı." BOA, *MSM, nr. 65*, 1261/1845.

Aynı tür ürün farklılıkları bölgeler itibariyle de söz konusu olabilir. Ancak ürün dalgalanmalarından kaynaklanan bu problem, ziraî ürün fiyatlarının üretim miktarına göre ters yönde değişme göstermesi nedeniyle ziraî gelirler açısından söz konusu olmayacaktır.

Öte yandan çiftçi hanelerin tarım dışı gelirleri ile esnaf ve tüccarın sınaî ve ticarî faaliyetlerinden elde ettikleri gelirler tamamen tahmine dayalı olarak ifade edildiğinden en önemli sapmaların eksik beyan şeklinde bu alanda ortaya çıkması beklenebilir. Ancak mahalle veya köy gibi dar bir sosyal çevrede kişilerin nisbî ekonomik durumlarını çok iyi bilme imkânlarının olması, bu tahminlerdeki tesadüfîliği önemli ölçüde azaltacaktır.

Sonuç olarak Temettüat Tahrirleri'nde yer alan verileri, güvenilirlikleri yüksek uzman tahminleri olarak değerlendirebiliriz. Ancak bu tahrirlerdeki bilgilerin mutlak rakamlar olarak kesin doğruyu yansıttığı da söylenemez. Bu yüzden tahrirlerdeki verilere dayanılarak hesaplanan ortalama değerlerin mutlak doğrulukları tartışmayı gerektirir ve hatta bu doğruluk derecesi her bir sayım bölgesinde önemli farklılıklar da gösterebilir. Buna karşılık bu verilerin, aynı bölge içindeki yerleşim birimlerinin, hanelerin ve sosyal grupların nisbî durumlarının karşılaştırmasında daha yüksek bir güvenle kullanılabileceği açıktır.

Araştırma İmkânları

Temettüat Tahrirleri esas itibariyle 19. yüzyılın ortalarında belirli bir tarihte ve imparatorluğun çok geniş bir bölümünde aynı sistematik içinde yapılmış bir vergi, servet ve gelir sayımıdır. Bu tahrirlerde tahminen 1,1 milyon hane kapsanmıştır. Sayımların hane esasına göre yapılmış olması ihtiva ettiği bilgileri daha da zenginleştirmekte ve sayımlara âdeta dev bir istatistik anket özelliği kazandırmaktadır.

Temettüat Tahrirleri'nin tarihçiler için imkân verdiği araştırma alanları oldukça geniştir. Temettüat Tahrirleri, 19. yüzyıl Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihi araştırmaları için imparatorlukta yaşayan nüfusun yerleşim düzeni, ziraî üretim, hanelerin servet ve gelirleri

ile vergileme gibi konularda çok zengin kapsamlı temel bir kaynak özelliği göstermektedir. Ancak tahrirlerin sunduğu araştırma imkânlarının zenginliği ne derece doğruysa, bu tahrirleri değerlendirecek araştırmacılar tarafından eksik ve yetersizlikleri açısından ciddî bir kritiğe tâbi tutulmaları gerekliliği de aynı derecede önemlidir.

Bu eksiklik ve yetersizlikleri başlıca iki grupta toplamak mümkündür. Birinci grup bu tahrirlerin kapsadığı veriler açısından gösterdikleri eksikliklerdir: Bu sayımların yapıldığı dönemle günümüzde servet ve gelir kavramları arasındaki farklılıklar nedeniyle tahrirlerde yer alan veriler, çoğu zaman günümüz araştırmacısının amaçlarına cevap verebilecek nitelikte olmaktan uzaktır. İkinci grup ise bazı bölgelerde yapılan sayımlarda görülen uygulamaya ilişkin yetersizliklerdir. Bu nedenle araştırmacıların Temettüat Tahrir Defterleri'ni kullanırken genel eksiklikler yanında, belirli bir araştırma bölgesiyle ilgili sayımın kapsadığı verilerin doğruluk derecesini ve gösterdiği belirgin sapmaları ciddî bir kritiğe tâbi tutmaları gerekir.

Bu sayımların eksik ve yetersizliklerinin değerlendirilmesinde karşılaşılan en temel güçlük, kapsadığı verilerin doğruluklarının başka kaynaklarla test edilmesine imkân bulunmamasıdır. Zira aynı tür verilere ulaşabileceğimiz başka kaynaklar mevcut değildir ya da çok kıttır.

Temettüat Tahrirleri'nin 19. yüzyıl Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihi araştırmaları için önemli bir başka yetersizliği de belirli bir tarihte yapılmış olması nedeniyle ancak statik tahlillere imkân vermesidir. 19. yüzyılın ne başlarında ve ne de sonlarında Temettüat Tahrirleri'ne benzer bir sayım yapılmıştır. Bu eksiklik Temettüat Tahrirleri'nin hem gücünün hem de yetersizliğinin temel nedenini oluşturmaktadır.

Temettüat Tahrirleri, 19. yüzyıl Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihi araştırmaları için kapsam ve bilgi zenginliği itibariyle bir benzeri bulunmayan tek kaynak durumundadır. Ancak bu tahrirler, 19. yüzyıl içinde yaşanan değişmelerin anlaşılmasına yönelik tahliller yapılmasına elverişli de değildir.

Temettüat Tahrirleri zaman boyutunda yapılabilecek dinamik tahliller konusundaki yetersizliğine karşılık, imparatorluğun çok geniş bir bölümünde aynı zamanda ve aynı sistematik içinde hazırlanmış olmaları nedeniyle bölgeler ve toplumsal gruplar itibariyle yapılacak mukayeseli çalışmalar için gerçekten çok zengin araştırma imkânları sunmaktadır.

Temettüat Tahrirleri hem imparatorluğun geniş bir bölümünü temsil edebilecek yeterli sayıda örnek seçilerek yapılacak genel değerlendirmelere hem de seçilecek belirli bölgelerde ya da bir bölge içindeki şehir ve kırsal kesimler, toplumsal ve etnik gruplar arasındaki farklılıkların gözlemlenmesini amaçlayan çok yönlü mukayeseli araştırmalara son derece elverişlidir. Öte yandan sayımda yer alan bilgilerin ekonomik ve sosyal hayatın temel ünitesi olan ve o dönemde ekonomik ve sosyal fonksiyonları itibariyle günümüze göre çok daha hayatî rol oynayan hane esası üzerine düzenlenmesi, şehir ve kasabalarda veya kırsal kesimlerde yaşayan kişilerin ve sosyal grupların maddî kültürleri olarak niteleyebileceğimiz ekonomik faaliyetleri, gelirleri, servetleri ve sosyal statüleri hakkında yapılacak araştırmalar için geniş bir veri ağı oluşmasını mümkün kılmıştır.

Coğrafî ölçekli global veya yerel sosyal sistemler yanında bireyin de tarih araştırmalarının temel bir birimi olarak alınması, günümüz tarihçiliğinin belirgin bir özelliğidir ve Temettüat Tahrirleri yukarıda belirtilen tüm eksik ve yetersizliklerine rağmen, tarihsel veri bulmanın son derece zor olduğu bu tür araştırmalar için Osmanlı arşivlerinin hiç şüphesiz en kapsamlı ve zengin kaynağıdır.

Çiftçi hanesi, hane olarak ifade ettiğimiz ekonomik ve sosyal birimin tarım kesiminde görülen en yaygın ve ilginç örneğidir. Tasarrufu altında olan küçük toprak parçasında bir çift öküzüyle, aile bireylerinin işgücüyle ve büyük ölçüde ailenin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla üretim yapan çiftçi hanesi, klâsik dönem Osmanlı tarımının temel üretici tipiydi. Temettüat Tahrirleri 19. yüzyılda bu küçük üreticiliğe dayalı yapının aldığı şekillerin ve bu açıdan ortaya çıkan bölgesel farklılıkların anlaşılması ve açıklanması amacıyla hane düzeyinde yapılacak son derece geniş bir alan araştırmasına imkân verecek zenginliktedir.

Temettüat Tahrirleri'ne dayanılarak hane düzeyinde yapılacak çalışma alanlarının önemli bir diğer örneği sosyal farklılaşma konusudur. Sanayi öncesi toplumlar temel olarak sosyal açıdan eşitlikçi ve dayanışmacı cemaatlerdir. Ancak bu toplulukları oluşturan kişiler arasında bile önemli sosyal statü farklılaşmaları ortaya çıkabilmektedir. Sosyal statü her topluluk için farklı göstergeleri olan karmaşık bir değişkendir. Sosyal statüyü belirleyen unsurların ve sosyal statü gruplarının belirlenmesi oldukça güçtür. 19. yüzyılda Osmanlı toplumunda ortaya çıkan sosyal farklılaşmaların gözlemlenmesine imkân verecek sosyolojik modeller için Temettüat Tahrirleri çok zengin bir örnek alanı sunabilir.

Kişiler arasındaki sosyal farklılaşmanın maddî ve kültürel pek çok göstergesinden söz edilebilir. Sosyal statünün maddî unsurlarından en önemlisi hiç şüphesiz servet farklılıklarıdır. İnsanların servet edinme tercihleri kültürleri tarafından belirlenir. Sahip oldukları servetler ise kişilerin içinde yaşadıkları topluluk bünyesindeki sosyal statülerini önemli ölçüde etkiler. Temettüat Tahrirleri 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı toplumunu oluşturan bireylerin, servet büyüklüğü ve bileşimi hakkında bazı yetersizlikler gösterse de oldukça doğru ve kapsamlı bilgiler edinmemizi mümkün kılmaktadır. Bu verilere dayanılarak hazırlanacak çapraz kategorilerle farklı bölgelerde yaşayan insanların, şehirli ve kırsal kesimlerin ve farklı meslekteki ya da etnik gruptaki kişilerin, servet büyüklükleri ve servet edinme tercihlerini açıklayan ayrıntılı tablolar ortaya konulabilecektir.

Temettüat Tahrirleri'nin kişiler ve sosyal gruplar arası servet farklılaşmaları konusunda yapılacak araştırmalarda bir kaynak olarak temel yetersizliği, serveti oluşturan bütün unsurları kapsamamasıdır. Gerçekten bu tahrirlerde sadece sahibine doğrudan gelir sağlayan tarla, bağ, bahçe ve çayır gibi ziraî gelir getiren toprak türü servetler, kira geliri getiren han, hamam, dükkân ve değirmen gibi bazı taşınmaz mallar ve hayvanlar sayımda yer almıştır. Buna karşılık bir yandan sahibinin bizzat oturduğu evler ile esnafın ve tüccarın mesleğini icra ettiği dükkânlar ve öte yandan da sahip olunan paralar, evlerdeki eşyalar, sınaî ve ticarî işletmelerdeki araç-

lar ve ticarî stoklar sayımda kapsanmamıştır. Ayrıca fizik servet unsurları dışında alacaklar ve borçlar gibi malî servet unsurları da tamamen sayımın kapsamı dışında tutulmuştur.

Bu eksiklikler nedeniyle Temettüat Tahrirleri, ailelerin servetlerinin büyüklüğü itibariyle yapılacak mukayeseler için net bir tablo ortaya koymamıza imkân verecek nitelikte değildir. Ancak sanayi öncesi toplumlarda kişilerin servetlerinin çok büyük bir bölümünü meydana getiren toprak ve hayvanların kapsanmış olması nedeniyle özellikle kırsal kesimlerdeki servet birikimi ile kişiler ve sosyal gruplar arası servet farklılaşması üzerinde yapılacak araştırmalar için bu eksikliğin yarattığı sakıncanın kısmen azaldığı söylenebilir.

Kişiler ve gruplar arası sosyal farklılaşmanın diğer önemli bir maddî göstergesi de gelir düzeyidir. Temettüat Tahrirleri'nin en kapsamlı bilgi alanı, hanelerin ekonomik faaliyetleri sonucu elde ettikleri gelirlerdir. Bu nedenle bu tahrirlere dayanarak 19. yüzyıl ortalarında imparatorlukta bölgeler ve kişiler itibariyle ekonomik faaliyetler ve bu faaliyetlerden elde edilen gelirler hakkında zengin kantitatif bilgilere ulaşılabilmektedir. Ekonomik faaliyetler sonucu elde edilen gelirlerin sektörler itibariyle dağılımını, bu gelirlerin büyük bir bölümünün kaynağını oluşturan ziraî üretimin miktarını ve yapısını, tarım işletmelerinin büyüklüklerini, toprak mülkiyeti şekillerini, toprak sahibi ile kiracı ilişkilerini ve sınaî ve ticarî faaliyetlerden elde edilen gelirlerin türlerini ve miktarlarını bu sayımlardaki verileri değerlendirerek öğrenmek mümkündür..

Temettüat Tahrirleri'nde yer alan verilerden yararlanılarak fonksiyonel gelir dağılımını olduğu kadar, kişisel gelir bölüşümünü açıklayan tahliller de yapılabilir. Ele alınan bölgede zengin, yoksul ve orta gelir gruplarının elde ettikleri gelirlerin miktarları ve bileşimleri, vergi yükleri ve vergilerin gelir bölüşümüne etkileri oluşturulacak tablolarla değerlendirilebilir. Gelir düzeyinin belirlenmesinde meslek, servet büyüklüğü ve etnik grup gibi çeşitli değişkenlerin etkilerini ortaya koyacak tahliller yapılabilir.

Burada Temettüat Tahrirleri'nin temel sistematiği verilerek bu bilgilerden yararlanılarak yapılabilecek bazı örnek araştırma konuları belirtilmiştir. Açıktır ki her araştırmacı kendi ilgi alanı

çerçevesinde soracağı sorulara ve oluşturacağı hipotezlere bağlı olarak Temettüat Defterleri'ndeki verilerden çok farklı alanlarda bilgiler üretebilecektir.

Temettüat Tahrirleri'nde yer alan bu yığın hâlindeki verilerin tablolaştırılması ve değişkenler arası ilişkilerin sorgulanabilmesi için bilgisayar kullanımı bir zorunluluktur. Araştırmacı önce çalışacağı örnek alanı belirledikten sonra, bu bölgeye ait defterlerdeki verilere uygun bir input programı oluşturmalıdır. İnput programında tahrirlerde yer alan temel bilgi kategorileri belirlenmeli ve bu başlıklar altında veriler doğrudan bilgisayara girilmelidir. Bütün bilgilerin doğru olarak bilgisayara aktarılması sağlandıktan sonra, standart veya amaca göre hazırlanacak analiz programları ile veriler değerlendirilmeli, belirlenen değişkenler arası ilişkiler ortaya konulmalı, varsa hipotezler test edilmeli ve daha önemlisi de bütün bu bilgiler yorumlanmalıdır.

Sonuç

Temettüat Tahrirleri, 19. yüzyılda Osmanlı yönetiminin merkezîleşme ve etkinliğini artırma gayretlerinin zirve noktasını oluşturan Tanzimat hareketinin vergi konusundaki düzenleme çalışmalarının bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Temel olarak hane esası üzerine imparatorluğun çok geniş bir bölümünde aynı tarihte ve aynı sistematik içinde yapılmış bir vergi, servet ve gelir sayımı özelliği taşıyan Temettüat Tahrirleri, bazı eksik ve yetersizlikler gösterse de ciddî bir kritiğe tâbi tutularak kullanılmak şartıyla 19. yüzyıl iktisadî ve sosyal tarihimiz üzerinde kantitatif yönü ağır basan çok kapsamlı araştırmalara imkân verebilecek bilgi zenginliğine sahip kaynaklardır. Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihi araştırmaları için taşıdığı büyük potansiyele rağmen bu kaynaklardan bugüne kadar çok az yararlanılmış olması son derece şaşırtıcıdır.

7

19. Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyoekonomik Özellikleri

İktisat tarihçileri, şehirlerin ekonomik gelişme üzerinde olumlu etkileri olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Ancak şehir ve kasabaların ekonomik özellikleriyle ilgili çalışmalar, şehir ve kasabaların tek bir tipoloji çerçevesinde toplanabilecek yeknesak bir yapı özelliği göstermediğini, aksine çeşitlilik faktörünün ağır bastığı birbirinden oldukça farklı pek çok şehir ve kasaba ekonomisi tipinden söz edilebileceğini göstermektedir. Bu çeşitlilik, iktisat tarihçilerini şehir ve kasabaları, iktisadî özelliklerine göre ayrı tipler altında toplamaya sevk etmiştir.[1] Bu tipolojiler çerçevesinde şehir ve kasabaların ekonomik yapılarını ortaya koyan çok sayıda monografi yapılmıştır. Ancak, bu tip çalışmalar daha çok canlı bir ticaret veya sanayi merkezi olan ya da metropolitan özellikler gösteren büyük şehirler üzerinde yoğunlaşmıştır. Kasaba tipi küçük şehirler ise çoğunlukla ihmal edilmiştir.

---

1 Philip Abrams, "Town and Economic Growth: Some Theories and Problems", *Town in Societies: Essays in Economic History and Historical Sociology*, ed. Philip Abrams, E.A. Wrigley, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, s. 15-33.

Osmanlı iktisat tarihi alanında da şehir ve kasaba ekonomilerinin özellikleri, taşıdığı öneme rağmen diğer pek çok konu gibi yeterince incelenmemiştir. İstanbul, İzmir, Selanik ve Trabzon gibi birkaç büyük şehrin iktisadî özellikleri hakkında bazı çalışmalar yapılmış olmasına karşılık 10 binin biraz üzerinde veya biraz altında bir nüfusu barındıran kasaba tipi küçük şehirlerin iktisadî yapıları hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Oysa devletin temel örgütlenme birimi olan kazanın idarî merkezi olan ve imparatorluğun coğrafî alanı içinde sayıları bine yaklaşan kasabaların ekonomik ve sosyal özelliklerinin ortaya konması, imparatorluğun önemli bir kesiminin iktisadî ve sosyal yapısı hakkında yararlı bilgiler edinmemizi mümkün kılacaktır.

Bu çalışma imparatorluğun Batı Anadolu bölgesinde bulunan bir kasabanın, Aydın vilayetine bağlı Ödemiş kasabasının 19. yüzyıl ortalarındaki ekonomik ve sosyal yapı özellikleri hakkında kantitatif veriler ortaya koymak ve bu verilerin sınırları içerisinde kalarak bazı değerlendirmeler yapmak amacını gütmektedir. Çalışmanın ana arşiv kaynağını 1844 yılında imparatorluğun büyük bir kesiminde yapılmış olan "Emlâk ve Arazi ve Hayvanât ve Temettüat Defterleri"[2] serisinden Ödemiş kazası kasaba merkezinin Müslüman ve gayrimüslim nüfusuyla ilgili verileri kapsayan ve üç ciltten ibaret olan "temettüat defterleri" ile aynı tarihlerdeki "nüfus sayımları" teşkil etmektedir.

Nüfus

20. yüzyıl ortalarında yapılan nüfus sayımlarından elde edilen kasaba merkezinin nüfusu ile ilgili veriler aşağıda yer alan Tablo 7.1'de özetlenmiştir. Kasaba nüfusuyla ile ilgili ilk nüfus verileri 1831 yılında yapılan imparatorluğun ilk genel nüfus sayımından elde edilmiştir.[3] Bu sayıma göre kasaba merkezinde bulunan Türkmen, Çatalyol, Hacıimam, Hamam, Turgutlar, Mezarbaşı, Hacıömerağa, Yazı, Yeni Cami ve Tekye adlarındaki 10 Müslüman

---

2 Bu sayımların yapılış amacı, metodu ve içerdiği bilgiler hakkında ayrıntılı bilgi için "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri" adlı bölüme bakılabilir.

3 BOA, *NFS. d nr. 3039*, s. 1-47 ve *nr. 3040*, s. 1-7.

mahallesinde yaşayan 1.177 hanede 2.362 erkek nüfus bulunmaktadır. Aynı tarihte kasabadaki 14 medresede 189 öğrenci eğitim görmektedir. Kasabada çeşitli mesleklerde faaliyet gösteren 44 bekâr han ve kahvehanelerde kalmaktadır. Ayrıca 79 kişi de Voyvoda dairesinde görev yapmaktadır. Kasabanın yabancı nüfusunu oluşturan bu 312 kişinin büyük çoğunluğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelmiştir. Aynı tarihte kasabanın 2 gayrimüslim mahallesinde 300 hanede 690 erkek nüfus bulunmaktadır. Kasabada ayrıca imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelerek çeşitli mesleklerde faaliyet gösteren 203 kişiye ulaşan bir yabancı gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. Kasabada bulunan bu kalabalık yabancı nüfus bu tarihlerde imparatorlukta yüksek bir coğrafî hareketliliğin göstergesi olarak kabul edilebilir. Kasabada 1831 yılı verilerine göre toplam 3.567 erkek nüfus bulunmaktadır.

Tablo 7.1 Ödemiş Kasabası Nüfusu, 1831-1844

	1831[1]	1834[2]	1841[3]	1844[4]
Müslüman nüfus				
Aileler (hane)	1.177	1.188	1.127	1.113
Aileler (erkek nüfus)	2.362	2.426	1.972	-
Medrese öğrencileri	189	192	-	-
Bekârlar	44	27	-	-
Voyvoda dairesinde görevliler	79	-	-	-
Toplam Müslüman erkek nüfus	2.674	2.646	-	-
Gayrimüslim nüfus				
Aileler (hane)	300			277
Aileler (erkek nüfus)	690	756		
Bekârlar	203	72		11
Toplam gayrimüslim nüfus	893	828	-	-
Toplam hane	1.477	-	-	1.401
Toplam erkek nüfus	3.567	3.473	-	-

Kaynak: [1]*BOA*, NFS. d. nr. 3039, *s. 1-47 ve 3040 s. 1-7;* [2]NFS. d. nr. 3041, *s. 1-112 ve 3079, s. 24-29 ve 50-52;* NFS. d. nr. 3042, *s. 1-121;* [4]KK.d. nr. 6080, *s. 1-150;* ML.VRD. TMT.d. nr. 2452, *s. 1-137 ve* nr. 2467, *s. 1-63.*

1834 yılında yapılan ikinci nüfus tahriri verilerine göre kasabanın toplam erkek nüfusu 3.567'den 3.473'e inmiştir.[4] Ancak bu düşüş tamamen kasabaya dışarıdan gelen gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim yabancı bekâr nüfusun sayısındaki azalmadan doğmuştur. Nitekim kasabada 1831 yılında 326 olan yabancı nüfus bu tarihte 99'a inmiştir.

1841 yılında yapılan üçüncü nüfus tahririnde yalnızca Müslüman hanelerle ilgili bilgi bulunmaktadır.[5] Bu verilere göre Müslüman hane ve erkek nüfus sayısında ciddî bir düşüş ortaya çıkmıştır. Hane sayısı 1188'den 1.127'ye, erkek nüfus sayısı 2.426'dan 1.972'ye inmiştir. Nüfustaki bu dramatik boyuttaki azalma 1837 yılında muhtemelen bir kolera salgını sonucu ortaya çıkan yaygın ölümlerden kaynaklanmıştır. Nitekim Aydın bölgesinin tamamı için yapılan bir sayımın sonuçlarına göre vilayetin toplam erkek nüfusu 12.10.1836-26.3.1838 tarihleri arasında geçen 1,5 yıllık sürede 11.532 azalarak 87.181'den 75.649'a inmiştir. Belgede nedeni belirtilmemekle birlikte nüfustaki bu önemli azalmanın yaygın ölümler sonucu olduğu ifade edilmektedir.

Temettüat defterinde yer alan verilere göre kasabada 1844 yılında 1.113'ü Müslüman ve 288'i gayrimüslim olmak üzere toplam 1.401 hane bulunmaktadır.[6] Aynı tarihlerdeki bir başka kaynağa göre kasabadaki Müslüman hane sayısı 1.136, erkek nüfus sayısı ise 2.258'dir.[7] Yaklaşık bir tahminle kasabanın 19. yüzyıl ortalarında 7-8 bin dolaylarında bir nüfusu barındırdığı söylenebilir.[8]

Nüfus değişmelerinin izlenebileceği ikinci önemli bir arşiv kaynağı altışar aylık sürelerle düzenlenen ve bir kazadaki doğum ve ölümlerle kazaya göç edenlerin ve kazadan ayrılanların kayıtlarının tutulduğu nüfus vukuat defterleridir. Ödemiş kazası için 12.6.1831-30.5.1832 tarihleri arasında tutulan böyle bir defterden

---

4 BOA, *NFS. d nr. 3041*, s. 1-112 ve *nr. 3079* s. 24-29 ve 50-52.

5 BOA, *NFS. d nr. 3042*, s. 1-121.

6 BOA, *KK.d. nr. 6080*, s. 1-150, 1260/1844; *ML.VRD.TMT.d. nr. 2452*, s. 1-137 ve 2467, s. 1-63, 1260/1844.

7 BOA, *CVT DH, nr.* 9031.

8 *Aydın Vilayeti Salnâmesi*'ne göre, kasabanın 19. yüzyıl sonlarında nüfusu 10.444'tür. *Aydın Vilayeti Salnâmesi* (1315), s. 162.

edindiğimiz bilgilere göre bu yıl içinde kasabada toplam 54 doğum ve 44 ölüm hadisesi vuku bulmuştur.[9] Bu verilere göre kasaba nüfusunun doğum oranı binde 23,6 ve ölüm oranı binde 19,2 dolaylarındadır. Bu rakamlar dönemin standartlarına göre oldukça düşük oranlardır. Bu düşüklüğün temel nedeni o dönemde oldukça yüksek oranlarda olması beklenen bebek ölümlerinin istatistiklere hemen hemen hiç yansımamış olmasıdır. Nitekim 1834 tarihli nüfus sayım defterinde dört yıla yakın bir sürede gerçekleşen yüzlerce ölüm kaydına yer verilmesine rağmen 1 yaşından küçük bebek ölümleriyle ilgili sadece 4 örneğe rastlanmıştır. Bu nedenle bebek ölümleri de dikkate alındığında kasaba nüfusunun gerçek doğum ve ölüm oranlarının beklendiği gibi binde 30'ların çok üzerine çıkacağı açıktır.

Nüfusun Yaş Dağılımı

Kasabanın erkek nüfusunun 1834 yılındaki yaş dağılımıyla ilgili veriler Tablo 7.2'de yer almaktadır. Bu verilere göre Müslüman erkek nüfusun yaş ortalaması 27, gayrimüslim erkek nüfusun yaş ortalaması 21,5'tir. Müslüman erkek nüfusun % 35,5'i 0-14, % 58,6'sı ise 15-64, buna karşılık gayrimüslim nüfusun % 47,5'i 0-14, % 50,5'i ise 15-64 yaş grubunda yer almaktadır. 15-64 yaş grubu dışında kalan nüfusun, faal nüfusu oluşturan 15-64 yaş arası nüfusa oranı olarak hesaplanan bağımlılık oranı Müslüman nüfus için 0,71, gayrimüslim nüfus için 0,98 düzeyindedir.

Bir bölgedeki nüfusun yaş yapısı, o nüfusun gelişme eğilimleri hakkında sonuçlar çıkarmaya imkân vermektedir. Çünkü nüfusun yaş yapısı ile gelişme eğilimi arasında belirli bir ilişki bulunmaktadır. Genel olarak nüfus içinde 0-14 yaş grubunun oranı arttıkça, nüfusun büyüme eğilimi de güçlenmektedir. Demografik araştırmalar göstermektedir ki 0-14 yaş grubunun toplam nüfus içindeki oranı % 20 dolaylarında ise o nüfus gerileme, % 26,5 dolaylarında ise sabit kalma ve % 40 dolaylarında ise artma eğilimindedir.[10]

---

9 BOA, *KK.d. nr. 6299*, s. 51-71.

10 Kenan Gürtan, *Demografik Analiz Metodları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1969, s. 134.

Bu çerçeve içinde 1830'ların başlarında örnek alanında 0-14 yaş grubunun toplam erkek nüfus içindeki oranının Müslüman nüfus için % 35,5, gayrimüslim nüfus için % 47,5 olduğu göz önüne alınarak bölgede özellikle de gayrimüslim nüfusun daha hızlı artma eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 7.2 Erkek Nüfusun Yaş Dağılımı, 1834

Yaş grupları	Müslüman erkek nüfus	Gayrimüslim erkek nüfus
0-4	14,0	18,6
5-9	12,6	16,0
10-14	8,9	12,9
15-19	6,7	8,3
20-24	6,4	8,3
25-29	6,6	6,6
30-34	6,1	4,6
35-39	5,0	3,7
40-44	7,6	4,0
45-49	4,3	3,4
50-54	6,9	4,6
55-59	2,4	3,2
60-64	6,6	3,4
65-69	1,9	1,7
70-74	1,9	0,3
75+	2,1	-
Toplam	100,0	100,0

Kaynak: *BOA*, NFS.d. nr. 3041, *s. 1-112.*

Öte yandan yakın zamanlarda yayımlanan çalışmalarda okuryazarlık düzeyi hakkında istatistik bilgi bulunmayan dönemler için yaşla ilgili verilerin bir toplumun sayı bilgisinin ve dolayısıyla beşerî sermaye düzeyinin bir göstergesi olarak kullanılabileceği ortaya konmuştur.[11] Yaşların doğru olarak kaydedilmesi hâlinde sonu

[11] Gregory Clark, *A Farewell to Alms- A Brief Economic History of the World*, Princeton: Princeton University Press, 2007, s. 176.

0 veya 5 ile biten yaşlardaki insanlar toplam nüfusun % 20'sini oluşturacaktır. Oysa gerçek yaşını bilmeyen insanların oranı arttıkça yaş verileri, sonu sıfır veya 5 ile biten yuvarlak rakamlarda toplanma eğilimi gösterirler. Bu nedenle X, yaşlarının sonu 0 veya 5 ile biten nüfusun oranını ifade etmek üzere H=5/4(X-20) formülü ile hesaplanan ve 0 ile 100 arasında değerler alan yaş yuvarlama düzeyi hem kişisel hem de toplumsal düzeyde sayı bilincinin ve dolayısıyla okuryazarlık oranının yaklaşık bir göstergesi olarak büyük önem taşımaktadır. Tarihî veriler üzerinde yapılan çalışmalar da yaş yuvarlama ve okuryazarlık düzeyi arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermiştir.

1834 yılında yapılan sayımda yer alan verilere göre Ödemiş kasabasında yaşları 0 veya 5 ile biten erkek nüfusun oranı Müslüman erkek nüfus için % 61,2, gayrimüslim erkek nüfus için % 41'dir. Bu verilere dayanılarak Müslümanlar için 51,5 ve gayrimüslimler için 26,3 olarak hesaplanan H katsayısı, gayrimüslimlerin durumu biraz daha iyi olmakla birlikte kasaba erkek nüfusunun okuryazarlık düzeyinin düşüklüğünün bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Hane Yapısı

Kırsal bölgelerdeki önemli bir diğer demografik özellik hane yapısında görülmektedir. Bu açıdan ailelerin büyüklüğü, aile reislerinin yaşları ve aile üyeleri arasındaki akrabalık derecesi önem taşımaktadır. Çekirdek aile denilen baba, anne ve çocuklardan meydana gelen küçük haneler ile kardeş ve torunların da yer aldığı kalabalık ve geniş haneler farklı aile tipleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 7.3'te kasabadaki hanelerin erkek nüfus sayıları itibariyle büyüklükleri görülmektedir. Müslüman hanelerin % 37,6'sında hane reisi dışında erkek üye bulunmamaktadır. İki erkek nüfus ihtiva eden haneler tüm hanelerin % 32,2'sini, üç ve daha fazla erkek nüfuslu haneler ise % 30,2'sini teşkil etmektedir. Beş ve daha fazla erkek nüfus ihtiva eden büyük aileler yalnızca % 2,6'lık bir paya sahiptir. Gayrimüslim hanelerin % 17,8'inde tek erkek üye hane re-

isidir. Ailelerin yarısı 2 veya 3 erkek nüfusludur. Aileler arasında 4 ve daha fazla nüfus ihtiva eden haneler toplamın yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır. Müslüman hanelerin ortalama erkek nüfus sayısı 2'nin biraz üzerinde iken, gayrimüslim hanelerin ise 3'e yakındır. Bu veriler ışığında kasabada aile içinde kadın nüfusun erkek nüfusa eşit olduğunu varsayarsak aile büyüklüğü Müslüman haneler için yaklaşık 4, gayrimüslim haneler için 6 olarak kabul edilebilir.

Kasabada hanelerin faal nüfus sayıları itibariyle dağılımı Tablo 7.4'te yer almaktadır. Müslüman hanelerin dörtte üçünde, gayrimüslim hanelerin yaklaşık üçte ikisinde tek faal nüfus hane reisidir. Müslüman hanelerin % 19,5'inde, gayrimüslim hanelerin %

Tablo 7.3 Hanelerin Erkek Nüfus Sayısı (%), 1834

Kişi sayısı	Müslüman	Gayrimüslim
1 kişi	37,6	17,8
2 kişi	32,2	24,6
3 kişi	21,6	25,5
4 kişi	6,0	16,1
5+ kişi	2,6	16,0
Ortalama erkek nüfus sayısı	2,04	2,96

Kaynak: *BOA*, NFS. d. nr. 3041, *s. 1-112.*

Tablo 7.4 Hanelerin Erkek Faal Nüfus Sayıları İtibariyle Dağılımı (%), 1834

Faal nüfus sayısı	Müslüman	Gayrimüslim
1 kişi	74,6	61,9
2 kişi	19,5	26,2
3 kişi	5,1	6,8
4 kişi	0,7	4,2
5 kişi	0,1	0,8
Ortalama faal erkek nüfus sayısı	1,3	1,6

Kaynak: *BOA*, NFS. d. nr. 3041, *s. 1-112.*

26,2'sinde 2 faal nüfus bulunmaktadır. Ortalama faal erkek nüfus sayısı ise Müslümanlar için 1,3, gayrimüslim haneler için 1,6'dır.

Ailelerin büyüklüğünün diğer önemli bir göstergesi, aile üyeleri arasındaki akrabalık ilişkisidir. Tablo 7.5'te kasabada hanelerde yaşayan erkek nüfusun aile reisi ile akrabalık derecesi gösterilmektedir. Müslüman ailelerin % 83'ü, gayrimüslim hanelerin ise % 75'i yalnız baba ve oğullardan oluşmaktadır. Aile içinde yer alan bireylerin gerek Müslüman ailelerde ve gerekse gayrimüslim ailelerde dörtte üçünden daha fazlası öz oğullardır. Oğullar dışında aile içinde yer alan bireyler arasında en kalabalık grubu özellikle gayrimüslim ailelerde kardeşler oluşturmaktadır. Bu durum hane reisinin ölümü sonucu ailenin bir arada kalması ile ortaya çıkmaktadır. Müslüman ailelerde torun ve üvey oğul diğer kalabalık grubu oluşturmaktadır. Aile içinde üvey oğulların yer alması aile reisinin birden fazla evlilik yapmış olmasının bir sonucudur.

Tablo 7.5 Aile Üyesi Erkek Nüfusun Akrabalık Derecesine Göre Dağılımı (%), 1834

Akrabalık şekli	Müslüman	Gayrimüslim
Oğlu	76,6	78,4
Kardeşi	7,0	13,4
Torunu	6,2	0,4
Üvey oğlu	5,2	-
Kardeşinin oğlu	1,6	1,7
Hizmetçisi	1,1	0,4
Kölesi	0,5	-
Damadı	0,5	1,7
Torunun torunu	0,3	-
Kayını	0,2	3,0
Üvey kardeşi	0,2	-
Üvey oğlunun oğlu	0,2	-
Diğer	0,5	1,0
Toplam	100,0	100,0

Kaynak: *BOA*, NFS. d. nr. 3041, *s. 1-112.*

Hane Reislerinin Meslekleri

Temettüat tahrirlerinde yer alan verilerden elde edilen en önemli bilgilerden biri, nüfusun meslekleri ve bu mesleklerden elde etikleri gelirlerle ilgilidir. Defterlerdeki bilgilerden yararlanılarak düzenlenen Tablo 7.6, 1.113 Müslüman ve 288 gayrimüslim olmak üzere toplam 1.401 hane reisinin mesleklerine göre dağılımını göstermektedir. Kasabada Müslüman hanelerin % 10,1'ini oluşturan 112 hane geçimini tarımsal faaliyetle sağlamaktadır. "Erbab-ı ziraat" olarak belirtilen bu haneler belirli bir miktarda toprağa ve bu toprağı işlemek için gerekli hayvan stokuna sahip bulunan çiftçileri kapsamaktadır.

Tarım da önemli olmakla birlikte şehir ve kasabalar, ticaret ve esnaflık faaliyetlerinin yoğunlaştığı merkezlerdir. Dolayısıyla sayıları az da olsa şehir ekonomileri açısından kuşkusuz en önemli ilk grup tüccar kesimidir. Kasabada 17 Müslüman ve 15 gayrimüslim olmak üzere 32 hane geçimlerini ticarî faaliyetle elde etmektedirler. Kasaba toplamının yalnızca beşte birini oluşturan gayrimüslim haneler arasında aşağı yukarı Müslüman hanelerle eşit sayıda tüccar bulunması 19. yüzyılda imparatorluk ticaretinde gayrimüslimlerin bilinen ticarî etkinliğinin somut bir örneği olarak da önemlidir.

Kasabada 6'sı Müslüman ve 1'i gayrimüslim olmak üzere toplam 7 hane gelirlerinin büyük bölümünü rantlardan elde eden büyük toprak sahipleridir. Sayılarının azlığına ve bir meslekî özellikleri olmamasına rağmen ayrı bir bölüm altında toplanan bu grup, kasabadaki ekonomik servetlerin ve yaratılan gelirin oldukça önemli bir bölümünü elinde bulundurmaktadır. Bu kişilerle ilgili olarak sayımlarda hane reislerinin mesleklerinin gösterildiği bölümde biri için "kaza müdürü," üçü için "hanedandan" ve diğer üçü için de "eshâb-ı ziraat" ifadesine yer verilmiştir.

Kasabada beklendiği gibi en kalabalık meslek grubu mal ve hizmet üretim ve satış faaliyetlerini çoğu kez bir arada yürüten esnaf kesimidir. Kasabada Müslüman hanelerin % 40'ını oluşturan 447 ve gayrimüslim hanelerin % 69'unu teşkil eden 200 hane geçimlerini sağladıkları 82 farklı esnaflık türünde faaliyet göstermekte-

dirler. Bu oran ve türe ulaşan bir esnaf grubu, ufak bir kasaba için küçümsenemeyecek bir ihtisaslaşma düzeyini yansıtmaktadır.

Esnaf ve tüccar grubu içinde 88 hane belirli bir malın ya da malların satışını yapan ve ticarî niteliği ağır basan esnaflık faaliyetlerini yürütmektedir. Bezzaz, kasap, bakkal, çerçi, manav, kahveci, eskici, mısırcı, dühancı, aktar, leblebici, tuzcu, arpacı, yumurtacı, kınacı, oduncu, şerbetçi, keresteci, uncu ve balıkçı esnafı bu grubun başlıca örnekleridir.

Kasabada en kalabalık esnaf grubu belirli bir malın üretimini gerçekleştiren esnaf kesimidir. Toplam 296 haneye ulaşan bu grubun içinde urgan üretim ve ticaretiyle uğraşan urgancılar 214 hane ile en kalabalık kesimi oluşturmaktadır. Tümü Müslümanlardan oluşan bu grubun sayısal fazlalığı bölgenin kendir üretimine bağlı olarak önemli bir urgan üretim ve ticaret merkezi olduğunun göstergesidir. Küçük bir kasabada belirli bir meslek türündeki bu yığılmanın dâhilî iş hacminden doğmadığı; kasabanın bölge dışı ticarete yönelik bir urgan üretim merkezi olduğu açıktır. Ayrıca bu grup içinde papuççu, muytab, demirci, helvacı, börekçi, peynirci, katmerci, bahçıvan, çukacı, değirmenci, kantarcı, kuyumcu, sabuncu, yağhaneci, bardakçı, beşikçi, bıçakçı, çıkrıkçı, kazzaz, haffaf, havutçu, keçeci, kınnapçı, kiremitçi, kirişçi, külahçı, semerci, saraç, yorgancı, yularcı ve çilingir esnafı yer almaktadır.

Esnaf kesiminin üçüncü önemli grubunu oluşturan hizmet üreten esnaf arasında başta terziler gelmektedir. Kasabada bu mesleği yürüten 76 hanenin 70'i gayrimüslimdir. Bu grupta yer alan 11 berberin tümü ise Müslüman'dır. Ayrıca dülger, nalband, hattat, ketebe, çulha, tellak, tellal, hallaç, hamam natırı, aşçı, meyhaneci, sazende, tanburacı, kalaycı ve mücellid esnafı da bu grup içinde yer almaktadır.

Kasabada yürütülen bir diğer önemli ekonomik faaliyet de taşımacılıktır. Kasabada toplam 79 hane geçimini bu faaliyetle kazanmaktadır. Bu grup içinde sayımda meslekleri "deveci esnafı" ya da "deveci tâifesi" olarak nitelendirilen 56 hane, sayıları 263'e ulaşan develeriyle bölgede taşımacılık faaliyetlerini yürütmektedir. Kasabanın Batı Anadolu bölgesinde İzmir'e yönelik ticaret hareketinin yarattığı taşımacılık faaliyetlerinde önemli bir rol oynadığı açıktır.

Kasabada nüfusun önemli bir bölümü tamamen emek gelirleriyle geçimlerini sağlamaktadır. Bu grup içinde ırgatlar, rençberler, hizmetkârlar, sığırtmaçlar, çobanlar, deştebanlar ile çeşitli esnaflık faaliyetlerinde kalfa ve çırak statüsünde çalışanlar yer almaktadır. Toplam hane sayısının % 24,1'ini teşkil eden ve 339 hane reisinden meydana gelen bu grupta, 135 hane reisinin mesleği ırgatlık, 81 hanenin ise rençberliktir.

Ücretli işçilerin bu çokluğu, kısmen kasabada geçici işgücüne gerek gösteren bağ ve bahçecilik gibi emek yoğun tarımsal faaliyetlerin yaygınlığından kaynaklanmaktadır. Özellikle esnaf ve tüccarın sahip olduğu bağ ve bahçelerin gerektirdiği işgücü, bu grup tarafından sağlanmaktadır. Bu grupta yer alan 36 hane bir esnaflık mesleğinde çırak ve kalfa konumunda çalışmaktadır. Çırak ve kalfaların üçte ikisi gayrimüslimdir. Bu durum gayrimüslim kesimde esnaflık eğitimine daha fazla önem verildiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Mesleklerle ilgili bir diğer özellik de bazı mesleklerde etnik bir farklılaşmanın dikkat çekmesidir. Urgancı, deveci, arabacı, kiracı, manav, eskici, bezzaz, dülger ve berber gibi bazı meslekler tamamen Müslüman kesime ait meslekler iken, bahçıvan, dühancı ve kuyumcu gibi bazı meslekler ise tamamen gayrimüslimler tarafından icra edilmektedir. Müslüman terziler de olmakla birlikte bu meslek çoğunlukla gayrimüslimlerin yoğunlaştığı bir alandır. Tüm meslekleri kapsamasa da bazı mesleklerle ilgili ortaya çıkan bu etnik farklılaşmanın lonca sınırlamalarından kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Kasabada Müslüman 43 hane reisi eğitim hizmetleri alanında görevli durumdadır. Bunların içinde 2'si "dersiam" olmak üzere 32 hane reisi "müderris," 11'i ise "muallim-i sıbyan" olarak eğitim hizmetlerini yürütmektedir.

Kasabada dinî hizmetler ise Müslümanlarda 22 imam, hatib ve müezzin, gayrimüslimlerde ise 4 papaz tarafından yerine getirilmektedir. Nihayet kasaba nüfusu arasında 98 Müslüman hane reisini üretim faaliyetlerine katılmayan yaşlılar, sakatlar, kadınlar, talebeler ve çocuklar meydana getirmektedir.

Tablo 7.6 Hane Reislerinin Mesleklerine Göre Dağılımı, 1844

Meslekler	Müslüman hane reisi sayısı	Yüzde	Gayrimüslim hane sayısı	Yüzde	Toplam hane reisi sayısı	Yüzde
Büyük toprak sahibi	6	0,5	1	0,3	7	0,5
Çiftçi	112	10,1	-	-	112	8,0
Tüccar	17	1,5	15	5,2	32	2,3
Esnaf	448	40,2	200	-	648	46,3
Satıcı esnaf	92	7,9	34	11,8	126	9,0
Manav	15	1,3	-	-	15	1,0
Eskici	13	1,2	-	-	13	0,9
Bezzaz	10	0,9	-	-	10	0,7
Dühancı	4	0,4	14	4,9	18	1,2
Diğer	50	4,1	20	6,9	70	5,0
Mal üreten esnaf	297	26,6	75	26,0	372	2 6,5
Urgancı	214	19,2	-	-	214	15,3
Papuccu	10	0,9	20	6,9	30	2,1
Diğer	73	6,5	55	19,1	128	9,1
Hizmet üreten esnaf	59	5,3	91	31,6	150	10,7
Berber	11	1,0	-	-	11	0,8
Terzi	6	0,5	70	24,3	76	5,4
Dülger	9	0,8	-	-	9	0,6
Diğer	33	3,0	21	7,3	54	3,9
Emekçiler	273	24,5	66	22,9	339	24,2
Irgat	127	11,4	8	2,8	135	9,6
Rençber	75	6,7	6	2,1	81	5,8
Çoban ve sığırtmaç	14	1,3	5	1,7	19	1,6
Hizmetkâr	36	3,2	18	6,3	54	3,9
Çırak ve kalfa	12	1,1	24	8,3	36	2,6
Diğer	9	0,8	5	1,7	14	1,0
Taşımacılar	79	7,1	1	0,3	80	5,7

Meslekler	Müslüman hane reisi sayısı	Yüzde	Gayrimüslim hane sayısı	Yüzde	Toplam hane reisi sayısı	Yüzde
Deveci	56	5,1	-	-	56	4,0
Arabacı ve kiracı	23	2,0	1	0,3	24	1,7
Dinî hizmetler	22	2,0	4	1,4	26	1,8
Eğitim hizmetleri	43	3,9	-	-	43	3,1
Yönetimdeki görevliler	15	1,3	1	0,3	16	1.1
Yaşlı ve sakatlar	45	4,0	-	-	45	3,2
Çocuklar	22	2,0	-	-	22	1,6
Talebeler	17	1,5	-	-	17	1,2
Kadınlar	14	1,3	-	-	14	1,0
Toplam	1.113	100,0	288	100,0	1.401	100,0

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6080, *s. 1-150*; ML.VRD.TMT.d. nr. 2452, *s. 1-137 ve* nr. 2467, *s. 1-63.*

Hanelerin Gelir Kaynakları

Tahrirde yer alan bilgiler, kasabada yürütülen çeşitli iktisadî faaliyetlerin gelir yaratma açısından nisbî önemi ve bu gelirlerin yukarıda sayılan gruplar arasındaki dağılımı konusuna da ışık tutacak niteliktedir. Tablo 7.7, kasaba halkının çeşitli iktisadî faaliyetlerden elde ettikleri gelirlerin toplam gelirler içindeki nisbî önemlerini göstermektedir.

Çiftçi grup kasaba nüfusunun küçük bir bölümünü oluştursa da tarımsal faaliyetler kasaba halkı için bir gelir kaynağı olarak büyük önem taşımaktadır. Kasaba Müslüman nüfusu gelirlerinin üçte bire yaklaşan bir bölümünü tarımsal faaliyetlerden elde etmektedirler. Gayrimüslim nüfusun ise tarımsal faaliyetlerden sağladıkları gelir, toplam gelirlerinin % 23,3'ünü oluşturmaktadır. Bu durum, kasabalarda tarımın kırsal kesimle aynı ölçülere ulaşmasa da bir gelir kaynağı olarak önemini koruduğunu göstermektedir.

Kasabada yürütülen tarımsal faaliyetler kırsal kesimlere göre sadece nisbî önemleri itibariyle değil bileşimleri açısından da büyük bir farklılık göstermektedir. Köylerde tarımsal üretimin önemli bir bölümünü oluşturan bitkisel üretim kasabada bu önemini kaybetmektedir. Çünkü geçimini tarım dışı mesleklerden sağlayan gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim pek çok hane özellikle bağcılık ve bahçecilik şeklinde olmak üzere tarımsal faaliyette bulunmakta ve bu faaliyetlerinden önemli gelirler elde etmektedir. Nitekim Müslüman haneler tarım kaynaklı gelirlerinin % 53,3'ünü, gayrimüslim haneler % 78,1'ini bağ ve bahçecilik faaliyetlerinden elde etmektedirler. Bahçecilik faaliyetleri arasında özellikle zeytincilik ve ipekçilik önem kazanmıştır. Bitkisel üretim faaliyetine göre daha emek yoğun tarım teknikleri gerektiren bağ ve bahçecilik, kasabalarda yığılan nüfus için özellikle tarım işçiliği şeklinde daha geniş bir istihdam alanı sağlamaktadır.

Bitkisel üretim yapılan toprakların işletme şekli açısından da kırsal kesimle bir farklılaşma söz konusudur. Kasabada meslekleri çiftçilik olan grup, gelirlerinin yalnızca üçte birlik bir bölümünü kendi topraklarını işleyerek kazanmaktadır. Pek çok çiftçi, ek bir gelir elde etmek için başkalarının toprağını ortaklık esası üzerine ekmektedir. Bu grup, gelirlerinin dörtte birlik bir bölümünü ortakçılıkla ektikleri topraklardan elde etmektedir. Çiftçi grup, ayrıca kaynağı açıkça belirtilmeyen bazı ek gelirler de elde etmektedir. Gayrimüslim haneler arasında ise mesleği çiftçilik olarak belirtilen hane bulunmamaktadır.

Şehir ekonomilerinde tarım sektörünün önemini arttıran bir başka husus da toprak sahipliğinin sanayi öncesi ekonomilerde tüm kesimler için cazip bir yatırım şekli olmasıdır. Kasabada 1844 yılında bitkisel üretim yapılan toplam ekili arazi miktarı 14.923 dönümdür. Bu toprakların % 23,2'si kasabanın gayrimüslim nüfusunun mülkiyeti altındadır. Gayrimüslim hanelerin kasabadaki hanelerin beşte birini oluşturduğu dikkate alınırsa ortalama olarak Müslüman hanelerden biraz daha fazla toprak sahibi oldukları sonucuna ulaşılabilir.

Kasaba halkı bu topraklardan yalnızca % 29'unda doğrudan kendileri üretim yaparken % 71'e ulaşan önemli bir bölümünü ise ortakçılık yoluyla işletmektedir. Müslüman haneler sahip oldukları toprakların üçte birinden biraz fazlasını doğrudan işlemektedirler. Ortakçılık gayrimüslim hanelerin topraklarını işletirken seçtikleri yöntem olarak daha da önem kazanmaktadır. Gayrimüslim haneler mülkiyetleri altında bulundurdukları ekili tarımsal toprakların % 90'ını kasaba merkezinde ve kırsal kesimde yer alan ailelere ürünün yarı yarıya paylaşımı esasına göre kiralamaktadırlar.

Tablo 7.7 Çeşitli Meslek Gruplarınca Elde Edilen Gelirlerin Kaynakları İtibariyle Dağılımı (%), 1844

Gelir kaynakları	Müslüman		Gayrimüslim		Toplam	
1. Tarım	31,7	-	23,2	-	29,8	-
a. Bitkisel üretim	-	6,4	-	2,2	-	5,5
b. Bağ ve bahçecilik	-	16,9	-	18,2		17,2
c. Hayvancılık	-	2,7	-	2,1	-	2,6
d. Ortakçılık	-	5,7	-	0,8	-	4,6
2. Ticaret	2,6	-	5,8	-	3,3	-
3. Rant gelirleri	12,5	-	15,0	-	13,0	-
a. Ortaklık gelirleri	-	8,0	-	12,2	-	8,9
b. Taşınmaz kiraları	-	4,5	-	2,8	-	4,1
4. Esnaflık gelirleri	28,5	-	47,5	-	32,8	-
a. Ticaret	-	6,8	-	9,7	-	7,5
b. Mal üretimi	-	18,4	-	19,4	-	18,6
c. Hizmet üretimi	-	3,4	-	18,4	-	6,7
5. İşçilik gelirleri	16,3	-	7,9	-	14,4	-
6. Taşımacılık	7,0	-	0,1	-	5,5	-
7. Diğer	1,3	-	0,3	-	1,1	-
Toplam	100,0		100,0		100,0	

Kaynak: *Bkz. Tablo 7.6.*

Doğrudan işletilen topraklardan dönüm başına elde edilen ürünün değeri 16 guruş iken ortakçılıkla işletilen topraklar için 17

guruştur. İki yöntem arasında verimlilik düzeyi açısından belirgin bir farklılığın olmadığı söylenebilir.

Tablodan da anlaşılacağı gibi kasabada tarım sektörü dışında asıl önemli gelir kaynakları ticaret, esnaflık ve işçilik gelirleridir. Kasabada ele alınan 1.113'ü Müslüman ve 288'i gayrimüslim hanenin elde ettiği gelirler arasında bu tür gelirler, % 70'i aşan bir paya sahip bulunmaktadır.

Tüccarın ticaret gelirleri Müslümanlar için toplam gelirin % 2,6'sını, gayrimüslimler için % 5,8'ini oluşturmaktadır. Gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim hanelerin özellikle de zengin kesimlerinin önemli bir gelir kaynağı toprak ve taşınmazlardan elde ettikleri rant gelirleridir. Müslüman kesimin gelirlerinin % 12,5'i, gayrimüslim kesimin ise % 15'i rant gelirleridir.

Kasaba halkının en önemli gelir kaynağı ise esnaflık faaliyetleridir. Kasabada Müslüman haneler toplam gelirlerinin % 28,5'ini esnaflık faaliyetlerinden elde etmektedirler. Gayrimüslim hanelerin gelirleri içinde esnaflık gelirlerinin payı çok daha önemlidir. Bu grup gelirlerinin yarıya yaklaşan bir bölümünü yürüttükleri çeşitli esnaflık faaliyetlerinden elde etmektedirler.

Kasabanın Müslüman nüfusunun son bir gelir kaynağı da taşımacılık faaliyetidir. Müslüman kesim gelirlerinin % 7'sini bu tür faaliyetlerden elde etmektedirler.

Haneler Arası Gelir Dağılımı

Tablo 7.8'de kasabada yaşayan Müslüman ve gayrimüslim haneler arasındaki gelir dağılımı ile ilgili veriler yer almaktadır. Tablonun hazırlanmasında kasabadaki Müslüman ve gayrimüslim hanelerin ayrı ayrı gelirleri en düşükten en yükseğe doğru sıralandıktan sonra beşte birlik dilimler hâlinde ayrılarak toplam gelirden aldıkları pay yüzde olarak hesaplanmıştır. Kasabanın Müslüman hanelerinin en zengin ilk beşte birlik bölümü Müslümanların toplam gelirinin % 45,2'sini, en yoksul beşte birlik kesim ise % 6,2'sini elde etmektedirler. Başka bir ifadeyle en zengin grubun ortalama geliri en yoksul kesimin gelirinin 7,3 katıdır. Gayrimüslim haneler

arasındaki gelir dağılımı daha da eşitsizdir. En zengin kesim gayrimüslim hanelerin toplam gelirinin % 51,3'ünü elde ederken, en yoksul kesimin gelir payı % 6,3'tür. En zengin kesimin gelir payı en yoksul kesimin gelir payının 8,1 katıdır.

Aynı tabloda yer alan veriler vergilerin kasaba halkının gelir dağılımı üzerindeki etkilerini göstermektedir. Müslüman hanelerde vergilerden sonra gelir dağılımında küçük de olsa bir iyileşme görülürken, gayrimüslimler için gelir dağılımı daha da eşitsiz hâle gelmektedir. Nitekim gayrimüslim hanelerin en zengin beşte birlik kesiminin gayrimüslim kesim tarafından elde edilen gelirler içindeki payı % 51,3'ten vergi ödemelerinden sonra % 53,2'ye yükselirken, en yoksul beşte birlik kesimin payı % 6,3'ten % 5,8'e düşmektedir.

Tablo 7.8 Kasaba Halkının Gelir Dağılımı (%), 1844

Hanelerin yüzdesi	Vergilerden önce gelirden aldığı pay		Vergilerden sonra gelirden aldığı pay	
	Müslüman	Gayrimüslim	Müslüman	Gayrimüslim
Birinci % 20	6,2	6,3	6,7	5,8
İkinci % 20	10,8	8,5	11,1	8,0
Üçüncü % 20	15,2	12,5	15,4	11,6
Dördüncü % 20	22,6	21,4	22,0	21,4
Beşinci % 20	45,2	51,3	44,8	53,2

Kaynak: *Bkz. Tablo 7.6.*

Tablo 7.9'da kasabada çeşitli meslek gruplarının vergiler öncesi ortalama gelirleri gösterilmiştir. Buna göre kasabada en yüksek geliri toprak sahipleri elde etmektedir. Altısı Müslüman biri gayrimüslim olan bu 7 hane reisinin ortalama geliri Müslümanlar için 6 bin, gayrimüslim toprak sahibi içinse 5 bin guruşa yakındır. Kasabada ikinci en yüksek gelir grubu tüccar kesimidir. Müslüman tüccarların ortalama geliri 2.233 guruş iken gayrimüslim tüccarın ortalama geliri 3.544 guruştur. Bu iki kesimin tüccarları arasında gelir farklılığı dışında önemli bir itibar farkının da bulunduğu iki kesim tüccarları için kullanılan ifadelerden de anlaşılmaktadır.

Müslüman tüccar sadece "erbab-ı ticaret" olarak nitelendirilirken, gayrimüslim tüccar için "tüccar-ı hayriyyeden olup ve fermanlı idüğü", "tüccar-ı muteberândan", "erbab-ı ticaretten olup sermayeli ve itibarlı tüccardan" ve "erbab-ı ticaret ve muteberândan" gibi ifadelere yer verilmiştir.

Kasabada ortalama 1.365 guruş gelir elde eden Müslüman çiftçi grubun geliri kasaba ortalamasının üzerindedir. Esnaf kesiminin geliri kasaba ortalaması ile aşağı yukarı aynı düzeydedir. Bu grup içinde satıcı esnaf olarak nitelendirilen kesimin mal ve hizmet üreten kesime göre daha yüksek gelir elde ettiği dikkat çekmektedir. Taşımacılık faaliyeti ile geçimini sürdüren ve çoğunluğu deve taşımacılığı yapan grubun geliri de kasaba ortalamasının biraz üzerindedir. Meslekler içinde en düşük geliri hem Müslüman ve hem de gayrimüslim kesimlerde işçi statüsünde bulunanlar sağlamaktadır. Rençberlik, ırgatlık, hizmetkârlık, çobanlık, çıraklık ve kalfalık gibi mesleklerde faaliyet gösteren bu kişilerin ortalama gelirleri Müslümanlar için 574, gayrimüslimler için 489 guruştur. Bu rakamlar kasabadaki hanelerin ortalama gelirinin yarısının biraz üzerindedir.

Tablo 7.9 Çeşitli Meslek Gruplarının Ortalama Geliri (Guruş), 1844

Meslek grupları	Müslüman	Gayrimüslim
Büyük toprak sahipleri	5.918	4.876
Tüccar	2.233	3.544
Çiftçi	1.365	-
Esnaf	894	878
Satıcı esnaf	1.134	1.179
Mal üreten esnaf	836	861
Hizmet üreten esnaf	816	778
İşçiler	574	489
Taşımacılar	1.017	-
Ortalama	858	939

Kaynak: *Bkz. Tablo 7.6.*

Kasabada en yüksek gelirleri elde eden 5'i Müslüman 5'i de gayrimüslim olmak üzere toplam 10 hanenin gelirleri, gelir kaynakları, servetleri ve ödedikleri vergilerle ilgili veriler Tablo 7.10, 7.11, 7.12, 7.13, 7.14 ve 7.15'te özetlenmiştir. Bu zengin grubunun gelir kaynakları hakkında daha ayrıntılı bir analiz, yüksek tabakanın gelir yaratıcı servetlerini hangi alanlarda topladığı konusuna açıklık getirerek ekonominin cazip yatırım alanları hakkında bir fikir verebilir. En zengin 5 Müslüman hane arasında yer alan hane reislerinden biri kazanın yöneticisidir, ikisi biri "hanedandan" olduğu belirtilen büyük toprak sahibi, biri tüccar ve biri de esnaftır. En zengin 5 gayrimüslim hane reisinden 3'ü tüccar, 1'i esnaf, 1'i büyük toprak sahibidir.

Müslüman 5 hane gelirlerinin % 30,6'sını topraklarının ortaklık geliri, % 22,5'ini taşınmazlarının kira geliri olmak üzere yarısından daha fazlasını (% 53,1) rant geliri olarak elde etmektedirler. Bu grubun ikinci önemli gelir kaynağı tarımsal faaliyetleridir. Çiftçilik, bağ ve bahçecilik ve hayvancılık faaliyetlerinden elde ettikleri gelirler toplam gelirlerinin üçte birine yakındır. Ticaret gelirlerinin toplam gelirleri içindeki payı ise % 17'de kalmaktadır.

Gayrimüslim 5 hanenin gelirlerinin içinde ortaklık gelirlerinin payı daha da yüksektir (% 38,5). Ancak bu grubun taşınmazlarından elde ettikleri kira geliri Müslüman nüfusa oranla oldukça düşük kalmaktadır. Grubun gelirleri içinde ticaret gelirlerinin payı

Tablo 7.10 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Müslüman Hane Reisinin Gelirleri ve Ödedikleri Vergiler (Guruş), 1844

Sıra no ve unvanı	Geliri (vergiden önce)	Vergi-i mahsusa	Âşar	Geliri (vergiden sonra)
1. Müdir-i kaza-i Ödemiş	13.514	562	949	12.003
2. Hanedandan	7.420	562	771	6.087
3. Erbab-ı ticaret	6.998	900	541	5.557
4. Attar esnafından	5.404	900	68	4.436
5. Eshâb-ı ziraatden	4.879	958	354	3.567

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6080, *s. 1-150;* ML.VRD.TMT.d. nr. 2452, *s. 1-137.*

Tablo 7.11 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Gayrimüslim Hane Reisinin Gelirleri ve Ödedikleri Vergiler (Guruş), 1844

Sıra no ve unvanı	Geliri (vergiden önce)	Vergi-i mahsusa	Âşar	Cizye	Geliri (vergiden sonra)
1. Tüccar tâifesinden olup Rusya tebasından	11.265	900	697	-	9.668
2. Erbab-ı ticaret ve muteberandan	7.247	900	244	60	6.042
3. Beratlı tüccardan olup erbab-ı ziraatden	6.621	900	836	-	4.885
4. Duhancı esnafından olup ba-berat idüğü	6.586	562	343	-	5.681
5. Eshâb-ı ziraat	4.876	562	523	30	3.761

Kaynak: *BOA*, ML.VRD.TMT.d. nr. 2467, *s. 1-63.*

% 20,9'dur. Gayrimüslim 5 hanenin tarımsal nitelikteki gelirlerinin çok büyük bir bölümü (% 26,9) bağcılık ve bahçecilik faaliyetlerinden elde edilmektedir.

Tablo 7.12 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Müslüman Hane Reisinin Sahip Oldukları Toprak, Ağaç ve Hayvan Miktarı, 1844

Sıra no	Ekili toprak miktarı (dönüm)	Nadas toprak miktarı (dönüm)	Bahçe miktarı (dönüm)	Ağaç sayısı (adet)	Taşınmaz sayısı (adet)	Büyükbaş hayvan sayısı (baş)	Küçükbaş hayvan sayısı (baş)
1	664	190	60	449	43	84	-
2	292	145	27	48	7	31	172
3	315	-	8	446	-	8	-
4	47	21	-	117	45	3	-
5	154	-	8	120	2	9	34

Kaynak: *Bkz. Tablo 7.10.*

Tablo 7.13 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Gayrimüslim Hane Reisinin Sahip Oldukları Toprak, Ağaç ve Hayvan Miktarı, 1844

Sıra no	Toprak miktarı (dönüm)	Nadas toprak miktarı (dönüm)	Bahçe miktarı (dönüm)	Ağaç sayısı (adet)	Taşınmaz sayısı (adet)	Büyükbaş hayvan sayısı (baş)	Küçükbaş hayvan sayısı (baş)
1	550	169	20	596	3	49	200
2	250	95	5	582	4	2	-
3	433	164	5	249	1	5	-
4	120	40	5	230	1	3	-
5	391	101	8	204	-	2	80

Kaynak: *Bkz. Tablo 7.11.*

Gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim olsun zengin kesimin gelirleri arasında rant gelirlerinin önemli bir yer tutması, onların birikmiş servetlerini rant geliri sağlayacak prodüktif olmayan alanlara yönelttiklerini göstermektedir.

En yüksek gelir grubu arasına kasabadaki sayısal çoğunluğu elinde bulundurmasına rağmen esnaf kesiminden oldukça sınırlı sayıdaki tüccar grubuna göre çok daha az sayıda hane reisi girebilmiştir. Gerçi sanayi öncesi ekonomilerde sınaî faaliyetler, hiçbir zaman büyük servet birikimlerine imkân veren yüksek kazançlı bir iktisadî faaliyet türü olmamıştır. Ancak örneğimizle ilgili olarak, imparatorlukta 18. yüzyıldan itibaren görülen ekonomik yapı değişmelerinin gelir dağılımına da yansıdığı ve sanayi sektöründeki gerilemeye karşılık özellikle dış ticarete yönelik sektörlerin hızlı bir gelişme temposuna girmesinin[12] ilgili faaliyetlerin daha zengin bir kazanç imkânı arz etmesi sonucunu doğurduğu söylenebilir.

Gelir düzeyi kadar önemli bir diğer sosyal farklılaşma ölçüsü de sahip olunan toprak miktarıdır. Tarım dışı gelirlerin çok büyük önem kazandığı şehir tipi bir ekonomide, toprak dağılımı ile sosyal

[12] Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, ed. Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 258.

Tablo 7.14 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Müslüman Hane Reisinin Gelirlerinin Bileşimi (%), 1844

Sıra no	Çiftçilik	Bağ ve bahçecilik	Hayvancılık	Ortaklık	Kira	Ticaret	Toplam
1	7,4	11,1	-	43,3	38,2	-	100,0
2	34,2	9,9	20,3	22,2	13,4	-	100,0
3	-	34,5	1,7	33,8	8,6	21,4	100,0
4	1,2	6,5	0,7	6,3	29,7	55,5	100,0
5	-	17,8	5,6	30,4	5,1	40,1	100,0
Toplam	9,4	15,4	5,1	30,6	22,5	17,0	100,0

Kaynak: *Bkz. Tablo 7.10.*

Tablo 7.15 En Yüksek Geliri Elde Eden 5 Gayrimüslim Hane Reisinin Gelirlerinin Bileşimi (%), 1844

Sıra no	Çiftçilik	Bağ ve bahçecilik	Hayvancılık	Ortaklık	Kira	Ticaret	Toplam
1	-	36,6	6,0	54,7	2,7	-	100,0
2	-	34,7	-	19,0	4,8	41,4	100,0
3	3,3	17,2	-	52,7	1,5	25,1	100,0
4	36,4	11,3	1,2	5,5	-	45,5	100,0
5	5,1	26,9	1,6	55,0	11,3	-	100,0
Toplam	7,9	26,9	2,3	38,5	3,6	20,9	100,0

Kaynak: *Bkz. Tablo 7.11.*

farklılaşma arasındaki bağın gevşeyeceği açıktır. Ancak örneğimizde olduğu gibi, topraktan büyük ölçüde rant geliri elde edilen bir sosyal yapıda toprak sahipliğinin de gerek bir statü kazanma ve gerekse bir gelir yaratma aracı olarak önemini koruduğu açıktır. Gelirini ticaretten sağlayan zengin tüccarın bile toprağa yatırım yapma eğiliminin fazla olduğu bilinmektedir.

1844 yılında kasabada bitkisel üretim yapılan ekili toplam 14.923 dönüm toprağın yalnızca % 17,2'si mesleği çiftçilik olan grubun mülkiyetindedir. Toprak mülkiyetiyle ilgili bu durum, kasabada or-

takçılığın yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Nitekim Ödemiş kazası müdürlüğü görevini yürüten Ammizâde Mustafa Bey, 850 dönüme ulaşan topraklarından 624 dönümünü, 40 ile 80 dönüm arasında değişen paylar hâlinde 10 ayrı kişiye ortaklık esası üzerine kiraya vermiştir. Bazı çiftçiler, kendi topraklarından elde ettikleri fakat geçimlerine yeterli olmayan gelirlerine ek bir kazanç elde etmek düşüncesiyle karşılıklı olarak yapılan ortaklık anlaşmalarına bağlı olarak para kira ödemek yerine ortakçılıkla bu toprakları işlemektedirler.

Kasabada hanelerin sahip oldukları toprak miktarı bakımında büyük bir eşitsizlik dikkat çekmektedir. 1844 yılı verilerine göre Müslüman hanelerden 100 dönümden daha fazla o yıl içinde ekili araziye sahip 20 aile bulunmaktadır. Bunlar kasabadaki Müslüman hanelerin yalnızca % 1,8'ini oluştururken toplam ekili arazinin % 36,7'sini mülkiyetleri altında bulundurmaktadırlar. Bu 20 ailenin yalnızca 7'si geçimlerini çiftçilikle sağlayan ailelerdir. Geri kalan 13 aileden 3'ü tüccar, 3'ü esnaf, 2'si müderris, 2'si hanedan mensubu ve 3'ü de geçimlerini sahip oldukları toprakların rant gelirleriyle geçinen ailelerdir.

Gayrimüslim haneler arasında ise 100 dönümden daha fazla ekili araziyi mülkiyeti altında bulunduran hane sayısı 6'dır. Bu 6 hane gayrimüslimlere ait ekili toprakların % 60'ını ellerinde bulundurmaktadırlar. Bu ailelerin 5'i tüccar ve 1'i de topraklarının rant geliriyle geçinen bir hane reisidir.

Mülkiyetleri altında önemli sayılabilecek miktarda toprak bulunduran haneler arasında mesleği çiftçilik olmayanların bu fazlalığı, kasabada toprağın bir servet birikimi aracı olarak önemini tarım dışı gruplar için de koruduğunu, kasabada toprak sahipliğinin gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim zenginler için cazip bir yatırım şekli olarak önemini koruduğunu göstermektedir. Öte yandan 19. yüzyıl ortalarında kasabada ortaya çıkan bu karmaşık özellikler, en azından imparatorluğun Batı Anadolu gibi dünya ekonomisi ile daha sıkı bütünleşen bir bölgesinde başta toprak mülkiyeti ve toprakların işletme şekilleri gibi alanlar olmak üzere tarımda kapitalist ilişkilerin sanıldığından çok daha erken tarihlerde ortaya çıktığının bir göstergesi olarak da önemlidir.

Vergileme ve Vergi Yükü

Vergileme, sanayi öncesi ekonomilerde gelir dağılımının temel mekanizmalarından birisidir. Gelirlerin vergiden sonra kişiler ve gruplar arasındaki dağılımı, bu kişi ve grupların vergi yüklerine bağlı olarak değişecektir. Gelir dağılımı ile ilgili Tablo 7.16'da yer alan 1.401 hane için 1844 yılında ödedikleri vergi miktarlarını esas alarak yapılacak hesaplamalara göre, ortalama vergi yükü Müslümanlar için % 21,2 ve gayrimüslimler için % 23,5'tir. Gayrimüslim nüfusun vergi yükünün daha yüksek olması cizye yükümlülüklerinden kaynaklanmaktadır. Cizye dışında gayrimüslim nüfusun vergi yükü Müslümanlarla aynı oranda olup % 21'dir. Kasaba halkı elde ettikleri gelirlerin beşte birini biraz aşan bir bölümünü, devlete ödedikleri vergilere ayırmaktadır.

Ortalama oran yukarıda belirtildiği gibi beşte bir olmakla birlikte, çeşitli kişi ve grupların bu yükü eşit olarak paylaştıkları söylenemez. Nitekim çeşitli gelir dilimlerinde ödenen vergi miktarının elde edilen toplam gelire oranı değişmektedir.

Müslüman nüfusun en düşük gelir grubunu teşkil eden 1. dilimdeki hanelerin ödedikleri vergilerin, elde ettikleri gelirlerine oranı % 14,8'dir. Bu oran sırasıyla 2. dilimde % 18,9; 3. dilimde % 20,1 ve 4. dilimde % 23,3'tür. En yüksek gelir dilimini oluşturan

Tablo 7.16 Vergi Yükünün Gelir Dilimlerine Göre Dağılımı (%), 1844

Hanelerin yüzdesi	Müslüman	Gayrimüslim
Birinci % 20	14,8	29,3
İkinci % 20	18,9	27,9
Üçüncü % 20	20,1	29,1
Dördüncü % 20	23,3	23,6
Beşinci % 20	21,9	20,8
Ortalama	21,2	23,5

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. *6080, s. 1-150;* ML.VRD. TMT.d. nr. *2452, s. 1-137 ve* nr. *2467, s. 1-63.*

grubun ise ödedikleri toplam vergilerin gelirlerine oranı genel ortalamayla aynı düzeydedir. Kasabanın en zengin 5 hanesinin vergi yükü ise % 17,2'dir.

Vergi oranı, gelir yükseldikçe önce müterakkilik prensibine uygun olarak yükselmekte, daha sonra yüksek gelir düzeylerine geçildikçe tersine müterakkî olarak düşmektedir. Gayrimüslim nüfus için vergi yükü daha da eşitsiz bir dağılım göstermektedir. Özellikle düşük gelir gruplarının vergi yükü ortalamanın çok üzerindedir. En düşük gelir diliminde vergi yükü % 29,3'e kadar yükselmektedir. En zengin 5 gayrimüslim hanenin vergi yükü ise % 17,9'dur. Bütün bu açıklamalar, gelirlerden alınan vergilerin haneler arasında dağıtımı yapılırken yalnızca gelir düzeyine bağlı bir ayarlama yapılmadığını göstermektedir. Ayrıca % 20'ler civarında bir vergi oranı çok yüksek sayılmasa da özellikle düşük gelir grupları için vergi yükünün oldukça ağır olduğu ifade edilebilir.

Sonuç

19. yüzyıl ortalarında yapılan sayımlarda yer alan veriler, Osmanlı İmparatorluğu'nda oldukça yaygın bir yerleşim birimi olan kasabalardan birinde ortaya çıkan iktisadî faaliyetler ve sosyal ilişkiler hakkında aydınlatıcı bazı bilgiler sağlamaktadır. Bu sınırlı bilgiler genel bir değerlendirme yapmaya yeterli olmamakla birlikte kasabaların sosyoekonomik yapılarıyla ilgili bazı özellikleri belirlememize imkân vermektedir.

Her şeyden önce kasabalarda, tarım ve tarım dışı faaliyetlerin bir arada yürütüldüğü; fakat köy tipi yerleşim yerlerinde tarım kesiminin kazandığı nisbî ağırlığın yerini ticaret ve sanayi kesiminin aldığı görülmektedir. Tarım kesiminin nisbî öneminde meydana gelen bu azalmaya karşılık, gerek üretim yapısı ve gerekse mülkiyet ilişkileri bakımından bölge içi ve bölgeler arası piyasanın taleplerine cevap verme imkânlarının arttığı gözlenmektedir.

İktisadî faaliyetlerin nisbî önemlerinde ve yapılarında meydana gelen bu değişme, kasabanın kır ve şehir ekonomileri arasındaki iktisadî entegrasyon zincirinin çok önemli bir halkasını teşkil et-

mesinden kaynaklanmaktadır. Kasabalar, bir yandan kendi içinde ve bölge dışındaki üretim merkezlerinde üretilen mal ve hizmetleri kendi çevresine dağıtmak; öte yandan da kendi içinde ve çevresinde üretilen ve o çevrenin ihtiyaçlarını aşan mal ve hizmetleri bölge dışına aktarmak gibi iki yönlü bir aracılık görevini üstlenmişlerdir. Kasabalarda, sayıları önemli miktarlara ulaşan çeşitli esnaf ve tüccar grupları, bu fonksiyonun gereği olarak ortaya çıkmakta ve sayıları da bu fonksiyonun hacmiyle sınırlı kalmaktadır.

Kasabanın iktisadî faaliyetlerde oynadığı bu aracı rol, kasabalarda ortaya çıkan sosyal ilişkilerde hem şehre ve hem de köye özgü farklı sosyal ve ekonomik kategorilerin bir arada yaşaması şeklinde kendini göstermektedir. Nitekim örneğimizde, yaygın olarak ortakçılık yöntemine başvurulmaktadır. Aynı şekilde örneğimizde görülen gelir dağılımı verilerine bakarak, kasabalarda sosyal farklılaşmanın köylere göre daha fazla, şehirlere göre ise daha düşük olduğu söylenebilir.

Özet olarak, bütün bu açıklamalar göstermektedir ki, kasabaların iktisadî yapıları şehir ve köy ekonomilerine ait özellikleri bir arada içeren bir model çerçevesinde incelenebilir. Bu iki farklı ekonomik yapıya ait özelliklerden her birinin model içindeki nisbî ağırlıklarını ise bölgeler arası ticaret imkânları belirleyecektir.

8

19. Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağının Koyuntepe Nahiyesine Bağlı 9 Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması

Tarımın hâkim sektör olduğu bir sanayi öncesi ekonomide, ekonomik gelişme bu sektörde meydana gelen değişmelerle yakından ilgilidir. Ziraî gelişme ile ziraî faaliyetin içinde cereyan ettiği köy dediğimiz iktisadî-coğrafî birimde yaşayan toplulukların sosyal, iktisadî ve demografik yapıları ve bu yapıdaki değişmeler arasında çok yönlü ve yakın bir ilişki vardır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu gibi kırsal ekonomiye hükmeden iklim ve toprak şartları ile tarihî gelişme süreçlerinin birbirinden oldukça farklı olduğu çok geniş bir bölgenin ziraî yapısını birtakım genellemelerle açıklamanın güçlüğü ortadadır. İnsanın doğal çevreyi kontrol için gerekli imkânlardan yoksun olduğu bir teknolojik ortamda, bölgeler hatta köyler arasında bile önemli yapı farklılıkları ortaya çıkmaktadır.

Bu nedenle, Osmanlı tarım yapısının genel özelliklerini belirlemek için çok sayıda mikro düzeyde araştırmaya ihtiyaç vardır.

Bu çalışma, 19. yüzyıl ortasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsal bir bölgesinde mevcut demografik, sosyal ve ekonomik yapının özelliklerini araştırma amacını gütmektedir. Ele alınan örnek alanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir tarım bölgesi olan Filibe'nin Koyuntepe nahiyesine bağlı dokuz köydür. Bu köylerin seçiminde iradî örnekleme yöntemi kullanılmış ve nüfuslarının büyüklükleri, etnik kompozisyonları ve ekonomik yapıları itibariyle bölgenin genel durumunu yansıtabilecek özelliklerde olmalarına dikkat edilmiştir. Örneğe giren köyler şunlardır: Üstüne, Değirmendere, İzderebçika, Timurtaşlı, Ada, Kadı, Kavakdere, Ayvacık ve İzzeddinli Sağir. Çalışmanın temel arşiv kaynağı ise "Emlâk ve Arazi ve Hayvanât ve Temettüat Tahrir Defterleri"dir.[1]

[1] Bu çalışmanın temel arşiv kaynağı "Emlâk ve Arazi ve Hayvanât ve Temettüat Tahrir Defterleri" ya da kısa adıyla "Temettü Defterleri"dir. Sayımların yapılış amacı, yöntemi ve kapsamı hakkında "19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri" adlı bölümde geniş bilgi yer almaktadır. Bu defterlerden Filibe'nin Koyuntepe nahiyesi ile ilgili olanları her biri 18 cm eninde, 49,5 cm boyunda ve 3,5 cm kalınlığında 650 sayfa civarında büyük boy dört ciltir. Fakat bu ciltlerden yalnız birinci, ikinci ve dördüncü ciltleri günümüze ulaşmış olup TC Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'nde Kâmil Kepeci Tasnifinde Vâridât Muhasebesi (B) 6073, 6074 ve 6075 numaralarda "Filibe Kazası Koyuntepe Nahiyesi Temettüat Defteri" adıyla kayıtlıdır. Dokuz köyün bulunduğu defter ve sayfa numaraları ise şöyledir:

Köy adı	Defter nr.	Sayfa nr.
Üstüne	6073	349-442
Değirmendere	6074	267-318
İzderebçika	6074	1- 32
Timurtaşlı	6073	109-137
Ada	6074	181-221
Kadı	6074	65-104
Kavakdere	6074	483-507
Ayvacık	6074	547-562
İzzeddinli Sağir	6073	293-304

Bu çalışmada, bitkisel üretim dışında diğer kaynaklardan elde edilen gelirlerin miktarları aynen alınmıştır. Fakat bitkisel üretim değerinin hesaplanmasında farklı bir yöntem kullanılmıştır. Ödenen toplam öşür değerinin on katı alınarak gayrisafi üretim değerine ulaşılmış, daha sonra üretim masrafı olarak gayrisafi üretim değerinin yüzde 20'si düşülerek safi bitkisel üretim değeri bulunmuştur. Bitkisel üretim değerlerinin hesaplanmasında aşağıdaki ürün fiyatları esas alınmıştır:

Coğrafî Durum

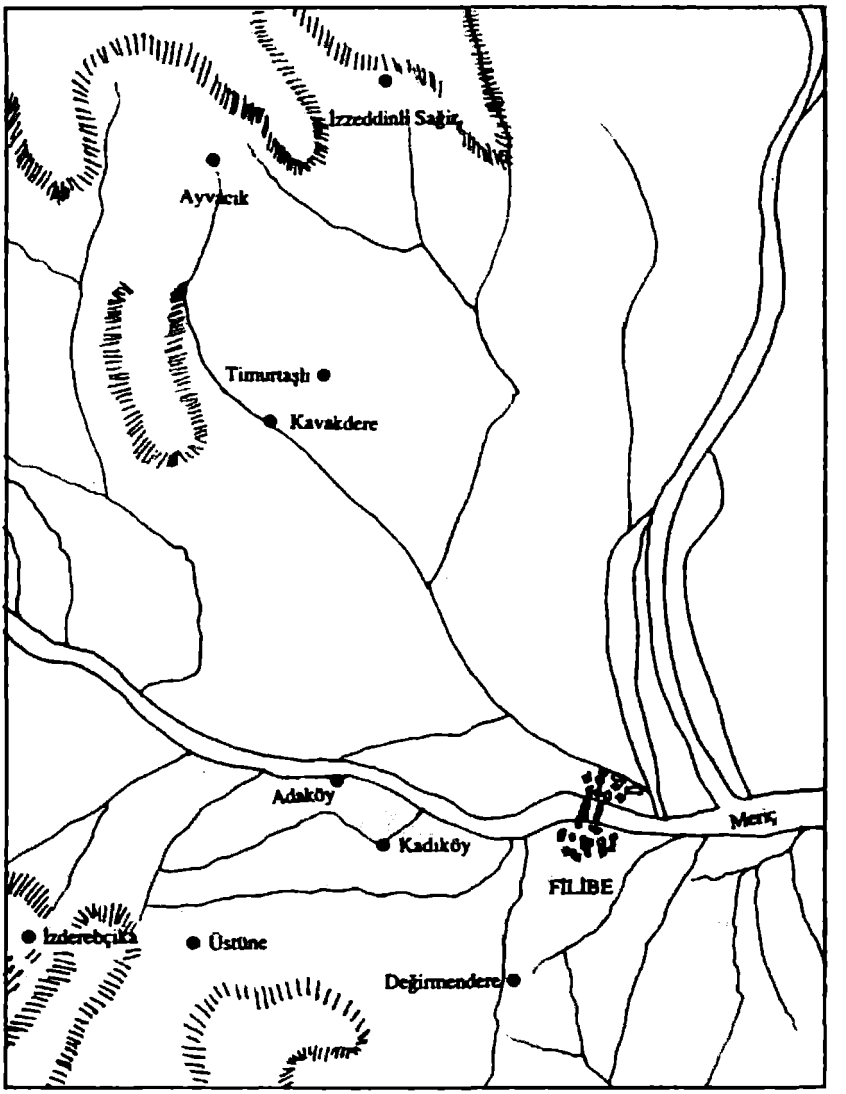
Örnek alanı içine giren dokuz köyün Filibe sancağı içinde şehir merkezine uzaklıkları ve coğrafî yerleri Harita 1'de görülmektedir. Haritada verilen uzaklık ölçülerine göre, dokuz köyün Filibe merkezine kuş uçuşu uzaklıkları yaklaşık olarak şöyledir:

Değirmendere	1,5 saat
Ada	2 saat
Kadı	2,5 saat
Üstüne	4 saat
Timurtaşlı	5 saat
Kavakdere	5 saat
İzderebçika	6 saat
Ayvacık	7 saat
İzzeddinli Sağir	7,5 saat

Ürün çeşidi	Guruş/kile
Hınta-i Kızılca	16
Şair	12
Çavdar	8
Burçak	8
Mısır	12
Erz (pirinç)	12
Böğürlüce	10
	Guruş/kıyye
Fasulye	0,75
Nohut	0,625
Susam	1

Hayvanların hâsılatlarının hesaplanmasında bölge için mahallince tesbit edilen aşağıdaki hâsılat tarifesi kullanılmıştır:

Hayvan türü	Guruş/baş
Sağmal manda	100
Sağmal inek	50
Sağmal koyun	5
Sağmal keçi	5
Boz koyun	3
Boz keçi	3
Arı kovanı	15

Dokuz Köyün Filibe Çevresindeki Coğrafi Yerleri

Kaynak: *Filibe Sancağı Haritası,* İUMK, nr. 92658.

Bu köylerden Kadı köyü Meriç Nehri'nin kıyısında, Değirmendere, Ada, Kavakdere, Timurtaşlı ve Ayvacık, Meriç Nehri'nin kolları üzerinde kurulmuşlardır. Buna karşılık İzderebçika ve İzzedinli Sağir köyleri orman içinde yer alan dağ köyleridir. Üstüne köyü ise orman içinde kurulmamış olmakla birlikte hemen yakınında ormanlar başlamaktadır.

Bir kırsal bölgenin coğrafî özelliklerinin, o bölgede yaşayan toplulukların ekonomik ve sosyal yapıları üzerinde önemli ölçüde etkide bulunacağı açıktır. Özellikle ulaşım ve haberleşme imkânlarının sınırlı kaldığı bir dönemde, coğrafyanın ekonomik ve sosyal yapı üzerindeki etkilerinin ağırlığı da artacaktır. Ele alınan örnek alanında, coğrafî faktörün köylerin sosyal ve ekonomik yapısına ne yönde ve ne ölçüde yansıdığı daha sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

Demografik Yapı

Nüfusun Miktarı ve Etnik Bileşimi

Ele aldığımız dokuz köyün 1199 (1785) ve 1260 (1844) yıllarındaki hane sayıları ve nüfusun etnik bileşimi Tablo 8.1'de görülmektedir. 1785 yılında örnek alanımıza giren dokuz köydeki toplam hane sayısı 472 iken, 1844'e kadar % 24 artış göstererek 588'e yükselmiştir. Bununla birlikte, artış her köy için farklı oranlarda olmuştur. En fazla artış % 84 ve % 70 ile İzderebçika ve Kadı köylerinde görülmektedir. Aradan geçen 60 yıl içinde hane sayısı Üstüne'de % 45 ve Kavakdere'de % 33 oranında artmıştır. Timurtaşlı (% 14), Ada (% 25), Ayvacık (% 15) ve İzzeddinli Sağir (% 16) köyleri ise hane sayısı oldukça düşük oranda artan köylerdir. Hane sayısı azalan tek köy Değirmendere olmuştur. Bu köyde 1784'te 138 olan hane sayısı 1844 yılında 117'ye inmiştir.

Tablo 8.2 bölgede yaşayan hanelerin 1785 ve 1844 yıllarında dinî gruplar itibariyle oransal dağılımını göstermektedir. Buna göre, 1785 yılında dokuz köydeki toplam hanelerin % 46'sı Müslüman, % 54'ü ise gayrimüslimdir. Bu oranlar, 1844 yılında da büyük ölçüde değişmemiştir. Müslüman hanelerin sayısı % 29 artış göstererek 218'den

282'ye yükselmiş, buna karşılık gayrimüslim hanelerin sayısı % 20 artarak 306'ya çıkmıştır. Böylece Müslüman hanelerin toplam hane sayısı içindeki oranı % 46'dan % 48'e yükselirken, gayrimüslim hanelerin oranı küçük bir azalma göstererek % 54'ten 52'ye düşmüştür.

Örnek alanını oluşturan köylerin büyüklükleri ve etnik bileşimleri birbirinden oldukça farklıdır. Bu köylerden Üstüne ve Değirmendere büyük, İzderebçika, Timurtaşlı, Ada, Kadı, Kavakdere, Ayvacık ve İzzeddinli Sağir köyleri küçük köy tipi yerleşim yerleridir. Timurtaşlı, İzzeddinli Sağir tümüyle Müslüman, Kavakdere ve Ayvacık ise tümüyle gayrimüslim nüfusun yaşadığı köylerdir. Üstüne Müslüman nüfusun çoğunlukta, gayrimüslim nüfusun azınlıkta olduğu; buna karşılık Değirmendere, İzderebçika, Ada ve Kadı köyleri ise gayrimüslim hanelerin çoğunlukta olduğu dinî açıdan karma nitelikte köylerdir.

1785 ile 1844 yılları arasında nüfusun etnik bileşiminde köyler itibariyle önemli değişmeler olmuştur. Özellikle karma etnik yapıda olan köylerde, çoğunlukta olan grubun hane sayısı artarken, azınlıkta olan grubun azalmış ve böylece çoğunlukta olan grubun oranındaki artış, miktar olarak artışından daha büyük olmuştur. Bu gelişme, 19. yüzyıldaki siyasal gelişmelerin yol açtığı etnik kutuplaşma olayının demografik alandaki yansıması olarak yorumlanabilir. Nitekim Müslüman hanelerin 1785'te nüfusun % 76'sını oluşturduğu Üstüne köyünde, Müslüman hane sayısı % 71 artarken, gayrimüslim hanelerin sayısı % 38 azalmış ve böylece Müslüman hanelerin oranı % 90'a yükselmiştir. Buna karşılık Değirmendere köyü dışında, gayrimüslim hanelerin çoğunlukta olduğu köylerde tersi bir gelişme olmuştur. Ada köyünde, gayrimüslim hanelerin oranı 1785'te % 60'tan 1844'te % 82'ye, Kadı köyünde aynı dönemde % 52'den % 98'e yükselmiştir. İzderebçika köyünde Müslüman hane sayısı miktar olarak artmasına rağmen, gayrimüslim hanelerin daha yüksek oranda artmış olması nedeniyle Müslüman hanelerin oranı % 44'ten % 36'ya düşmüştür. Değirmendere köyünde ise, Müslüman hane sayısı sabit kalırken, gayrimüslim hane sayısı azalmış ve bu nedenle Müslüman hanelerin oranı 1785'te % 84'ten 1844'te % 81'e inmiştir.

Tablo 8.1 Hanelerin Miktarı ve Etnik Bileşimi, 1785 ve 1844

Köy adı	Müslüman (hane)		Gayrimüslim (hane)		Toplam (hane)		İndeks (1785-100)		Toplam
	1785	1844	1785	1844	1785	1844	Müslüman	Gayrimüslim	
Üstüne	92	157	29	18	121	175	171	62	145
Değirmendere	22	22	116	95	138	117	100	82	85
İzderebçika	12	21	15	37	27	58	175	247	184
Timurtaşlı	44	50	-	-	44	50	1 14	-	1 14
Ada	16	9	24	41	40	50	56	167	125
Kadı	13	1	14	45	27	46	8	336	170
Kavakdere	-	-	30	40	30	40	-	133	133
Ayvacık	-	-	26	30	26	30	-	115	1 15
İzzeddinli S.	19	22	-	-	19	22	116	-	1 16
Toplam	218	282	254	306	472	588	129	120	124

Kaynak: *1199/1785 yılına ait rakamlar bu tarihte yapılan bir avarız sayımından elde olunmuştur: BOA,* KK.d. nr. *2948. 1260/1844 yılına ait rakamlar ise temettü defterlerinde belirtilen hane sayılarıdır. BOA,* KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Tablo 8.2 Hanelerin Etnik Bileşimleri (%), 1785 ve 1844

Köy adı	Müslüman (hane)		Gayrimüslim (hane)		Toplam (hane)	
	1785	1844	1785	1844	1785	1844
Üstüne	76	90	24	10	100	100
Değirmendere	16	19	84	81	100	100
İzderebçika	44	36	56	64	100	100
Timurtaşlı	100	100	-	-	100	100
Ada	40	18	60	82	100	100
Kadı	48	2	52	98	100	100
Kavakdere	-	-	100	100	100	100
Ayvacık	-	-	100	100	100	100
İzzeddinli S.	100	100	-	-	100	100
Toplam	46	48	54	52	100	100

Kaynak: *Bkz. Tablo 8.1.*

Hane Yapısı

Kırsal bölgelerdeki demografik yapının önemli bir özelliği hane yapısında görülür. Bu açıdan ailelerin büyüklüğü, aile reislerinin yaşları ve aile üyeleri arasındaki akrabalık derecesi önem taşımaktadır. Çekirdek aile dediğimiz baba, anne ve çocuklardan oluşan küçük şehir ailesine karşılık, kırsal bölgelerde kardeş ve torunları da ihtiva eden kalabalık ve geniş köy ailesinin yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Ziraî üretimin özellikle hasat dönemlerinde çok sayıda işgücüne ihtiyaç göstermesi, tarım işletmelerinin parçalanmasını güçleştiren hukukî ve iktisadî etkenler köy ailesini büyümeye zorlayan başlıca nedenler olarak gösterilebilir.

Tablo 8.3'te ele alınan örnek alanında hanelerin faal nüfus sayıları itibariyle büyüklükleri görülmektedir. Faal nüfusun göstergesi olarak Müslüman nüfus için 12-65 yaşları arasındaki erkek nüfus, gayrimüslim nüfus için hanedeki cizye ödemekle yükümlü kişi sayısı alınmıştır. Örnek alanı içinde hanelerin yarısı (% 52) bir tek

erkek faal nüfus ihtiva etmektedir. İki faal nüfus ihtiva eden haneler tüm hanelerin % 26'sını, üç ve daha fazla faal nüfus ihtiva eden haneler % 22'sini teşkil etmektedir. Beş ve daha fazla faal nüfus ihtiva eden büyük aileler yalnızca % 2 paya sahiptir. Dokuz köyün

Tablo 8.3 Hanelerin Faal Nüfus Sayıları İtibariyle Dağılımı, 1844

Köy adı	Dinî grubu	1 kişi	2 kişi	3 kişi	4 kişi	5+ kişi	Ortalama (kişi/ hane)
Üstüne	Müslüman	90	37	20	5	1	1,6
Üstüne	Gayrimüslim	9	6	1	1	1	1,8
Üstüne	Toplam	99	43	21	6	2	1,7
Değirmendere	Müslüman	22	2	-	1	-	1,2
Değirmendere	Gayrimüslim	65	21	8	1	-	1,4
Değirmendere	Toplam	87	23	8	2	-	1,4
İzderebçika	Müslüman	6	10	2	2	1	2,2
İzderebçika	Gayrimüslim	9	9	9	7	3	2,6
İzderebçika	Toplam	15	19	11	9	4	2,5
Timurtaşlı	Müslüman	21	15	8	4	-	1,9
Ada	Müslüman	8	1	-	-	-	1,1
Ada	Gayrimüslim	22	12	4	2	1	1,7
Ada	Toplam	30	13	4	2	1	1,6
Kadı	Müslüman	-	1	-	-	-	2,0
Kadı	Gayrimüslim	20	11	10	4	-	2,0
Kadı	Toplam	20	12	10	4	-	2,0
Kavakdere	Gayrimüslim	16	9	6	5	4	2,4
Ayvacık	Gayrimüslim	6	11	7	4	2	2,5
İzzeddinli S.	Müslüman	9	8	3	1	1	2,0
Toplam	Müslüman	156	74	33	13	3	1,6
Toplam	Gayrimüslim	147	79	45	24	11	1,9

Kaynak: *Müslüman hanelerin faal nüfus sayısı 1260/1844'te yapılan nüfus sayımından yararlanılarak hesaplanmıştır. Müslüman erkek nüfusun 12-65 yaşları arasında olanları faal nüfus olarak kabul edilmiştir.* BOA, KK.d. nr. 6301. *Gayrimüslim hanelerin faal nüfus sayıları olarak temettü defterlerinde her hanedeki cizye ödemekle yükümlü kişi sayısı alınmıştır.* BOA, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

bütünü için hanelerin ihtiva ettiği faal erkek nüfus sayısı ortalaması 1,8 kişi/hanedir. Fakat bu rakam köyler ve dinî gruplar için oldukça farklıdır. Bu ortalamanın en düşük olduğu köyler, Üstüne ve Değirmendere'dir. Bu köylerin daha sonra göreceğimiz bir iktisadî özelliği, gelir yaratıcı faaliyetler arasında çiftçilik dışı üretim faaliyetlerinin oldukça önem kazandığı büyük köyler olmalarıdır. Çiftçiliğin üretim faaliyetleri içinde önemli yer tuttuğu Ada ve Kadı köylerinde ise ortalamayı, geçimlerini tarım işçiliği ile sağlayan aileler düşürmektedir. Zira genel olarak gelirini salt işçilik geliri ile sağlayan ailelerde faal nüfus, yalnız kendilerinden ibaret olmaktadır. Diğer köylerde ise aileler iki ya da daha fazla sayıda faal nüfusa sahip bulunmaktadır. Ortalama faal nüfus sayısının en yüksek olduğu köyler Kavakdere (2,4 kişi/hane), Ayvacık ve İzderebçika (2,5 kişi/hane) köyleridir. Hane başına 2 ve daha fazla faal nüfus ihtiva eden köylerin iktisadî özelliği ise, çiftçiliğin yaygın iktisadî faaliyet türü olduğu ya da orman ürünleri kesim ve taşıma işleri gibi tarıma ek istihdam imkânlarının bulunduğu köyler olmalarıdır.

Dinî gruplar arasında hanelerin faal nüfus sayısı açısından oldukça önemli bir farklılık göze çarpmaktadır. Örnek alanının bütününde olduğu gibi, ayrı ayrı her köyde de gayrimüslim hanelerin erkek faal nüfus sayısı Müslüman hanelerin erkek faal nüfus sayısından daha yüksektir. Bu farklılığın gerçek bir farklılık mı olduğu, yoksa hesap farkı ve sayım noksanlarından mı ileri geldiği belirlenememiştir. Ancak, rakamların gerçek bir farklılığı yansıttığı kabul edilirse, bu farklılık gayrimüslim nüfusun askerlik yükümlülüğünün bulunmaması nedeniyle ek bir vergi (cizye) ödemeleri ile açıklanabilir. Zira kırsal nüfusun demografik yapısı üzerine yapılan çalışmalar, vergi yükü hafifledikçe ailelerin bölünmesi olayının hızlandığını, vergi yükü ağırlaştıkça aile üyelerinin bir arada kalma eğiliminin yükseldiğini göstermektedir. Özellikle, vergilerin bir bölümünün hane üzerinden alınması bu etkinin ağırlığını artırmaktadır.

1844 yılında yapılan bir nüfus sayımından, Müslüman nüfusun demografik yapısı hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olmuştur. Müslüman ailelerin, erkek üye sayıları itibariyle dağılımı Tablo 8.4'te görülmektedir. Müslüman hanelerin % 30'u yalnız bir

tek erkek nüfustan meydana gelmektedir. Müslüman hanelerin % 38'i iki erkek nüfuslu, % 18'i üç erkek nüfuslu, % 9'u dört erkek nüfusludur. Beş ve daha fazla erkek nüfuslu aileler, tüm ailelerin yalnızca % 4'üdür. Hanelerin faal nüfus sayıları itibariyle köyler arasında ortaya çıkan farklılıklar, hanelerin erkek nüfus sayılarında da kendini göstermektedir. Hanelerin ortalama erkek nüfus sayısının en düşük olduğu köyler yine Değirmendere, Ada, Üstüne ve Kadı köyleridir (1,8-2,0 kişi/hane). İzzeddinli Sağir, Timurtaşlı ve İzderebçika köylerinde hanelerin ortalama erkek nüfus sayısı ikinin üstündedir (2,5-3,2 kişi/hane).

Ailelerin büyüklüğünün diğer önemli bir göstergesi, aile üyeleri arasındaki akrabalık ilişkisidir. Tablo 8.5'te örnek alanı içinde Müslüman hanelerde yaşayan nüfusun aile reisi ile akrabalık derecesi gösterilmektedir. Müslüman nüfusun % 45'i aile reisi, % 42'si oğul, % 9'u kardeş, % 2'si torun ve % 2'si amca, amcaoğlu, kardeşoğlu ve hizmetkâr gibi kişilerdir. Bu rakamlar bölgede, Müslüman hanelerin büyük bir çoğunluğunun anne, baba ve çocuklardan meydana geldiğini göstermektedir. Tablo 8.6'da ise, Müslüman hanelerin aile reislerinin yaş dağılımı görülmektedir. Hane reislerinin % 14'ü 25 yaşın altında; % 26'sı 25-34 ve % 27'si 35-44 yaşları arasında bulunurken % 33'ünün ise yaşı 45 ve daha fazladır. Müslüman hane reislerinin yaş ortalaması 35-41 arasında değişmektedir. Ailelerin erkek nüfus sayıları ile hane reislerinin yaş ortalaması açısından köyler arasında bir paralellik görülmektedir. Ailelerin erkek nüfus sayıları 1,8-2,0 kişi/hane olan Üstüne, Değirmendere, Ada ve Kadı köylerinde aile reislerinin yaş ortalaması 35-37 iken, ailelerin erkek nüfus sayıları 2,5-3,2 kişi/hane olan Timurtaşlı, İzderebçika ve İzzeddinli Sağir köylerinde hane reislerinin yaş ortalaması 39-41 arasında değişmektedir.

Yaş Dağılımı

Nüfusun önemli demografik özelliklerinden biri de yaş bileşimidir. Tablo 8.7 Müslüman erkek nüfusun yaş grupları itibariyle dağılımını, Tablo 8.8 ise her yaş grubunun toplam erkek nüfus

Tablo 8.4 Müslüman Hanelerin Erkek Nüfus Sayıları İtibariyle Dağılımı, 1844

Köy adı	1 kişi	2 kişi	3 kişi	4 kişi	5 kişi	6+ kişi	Toplam nüfus	Toplam hane	Hane başına nüfus
Üstüne	57	60	23	10	3	2	313	155	2,0
Değirmendere	11	9	3	2	-	-	46	25	1,8
İzderebçika	1	8	4	5	1	2	67	21	3,2
Timurtaşlı	8	16	15	7	2	1	129	49	2,6
Ada	3	6	-	-	-	-	15	9	1,8
Kadı	-	1	-	-	-	-	2	1	2.0
İzzeddinli S.	5	8	5	2	1	1	56	22	2,5
Toplam	85	108	50	26	7	6	628	282	2,2
%	30	38	18	9	2	2		100	

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6301.

Tablo 8.5 Müslüman Hanelerin Erkek Nüfusunun Akrabalık Derecesine Göre Dağılımı, 1844

Köy adı	Hane reisi	Hane reisinin				
		Oğlu	Kardeşi	Torunu	Sair	Toplam
Üstüne	155	113	34	6	5	313
Değirmendere	25	21	-	-	-	46
İzderebçika	21	37	5	2	2	67
Timurtaşlı	49	64	13	2	1	129
Ada	9	6	-	-	-	15
Kadı	1	1	-	-	-	2
İzzeddinli S.	22	22	7	3	2	56
Toplam	282	264	59	13	10	628
%	45	42	9	2	2	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6301.

Tablo 8.6 Müslüman Hane Reislerinin Yaş Dağılımı, 1844

Köy adı	1-24	25-34	35-44	45+	Toplam	Hane reislerinin ortalama yaşı
Üstüne	25	34	44	52	155	37
Değirmendere	4	7	7	7	25	36
İzderebçika	2	7	3	9	21	41
Timurtaşlı	6	16	8	19	49	39
Ada	-	4	4	1	9	35
Kadı	-	-	1	-	1	35
İzzeddinli S.	3	4	8	7	22	41
Toplam	40	72	75	95	282	38
%	14	26	27	33	100	-

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6301.

içindeki oranını göstermektedir. Buna göre, toplam erkek nüfusunun % 11'i 1-4, % 22'si 5-14 yaşları arasındadır. Erkek nüfusun % 21'i 15-24, % 18'i 25-34 yaşları arasındadır. Yaşları 35-44 arasında bulunanlar erkek nüfusunun % 13'ünü, 45-54 yaşları arasında bulunanlar % 9'unu, 55-64 yaşları arasında bulunanlar % 5'ini meydana getirmektedirler. Toplam erkek nüfus içinde 65 ve daha fazla yaşta olanlar ise yalnız % 1'i teşkil etmektedirler.

Bir bölgedeki nüfusun yaş yapısı, o nüfusun gelişme eğilimleri hakkında sonuçlar çıkarmaya imkân vermektedir. Çünkü nüfusun yaş yapısı ile gelişme eğilimi arasında belirli bir ilişki bulunmaktadır. Genel olarak nüfus içinde 0-14 yaş grubunun oranı arttıkça, nüfusun büyüme eğilimi de güçlenmektedir. Demografik araştırmalar göstermektedir ki 0-14 yaş grubunun toplam nüfus içindeki oranı % 20 dolaylarında ise o nüfus gerileme, % 26,5 dolaylarında ise sabit kalma ve % 40 dolaylarında ise artma eğilimindedir.[2] Bu çerçeve içinde örnek alanında 0-14 yaş grubunun toplam erkek

2 Kenan Gürtan, *Demografik Analiz Metodları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1969, s. 134.

Tablo 8.7 Müslüman Erkek Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı, 1844

Köy adı	Yaş grupları									
	1-4	5-14	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65+	Toplam	Yaş ortalaması
Üstüne	23	61	66	59	51	33	15	5	313	26,6
Değirmendere	10	6	8	8	7	4	2	1	46	23.3
İzderebçika	12	17	18	8	3	4	4	1	67	21,1
Timurtaşlı	15	34	29	24	8	10	9	-	129	22,6
Ada	3	2	1	4	4	1	-	-	15	23,6
Kadı	-	1	-	-	1	-	-	-	2	22,5
İzzeddinli S.	8	13	10	8	10	2	4	1	56	24,9
Toplam	71	134	132	111	84	54	34	8	628	24,5

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6301.

Tablo 8.8 Müslüman Erkek Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Yaş grupları								
	1-4	5-14	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65+	Toplam
Üstüne	7	19	21	19	16	11	5	2	100
Değirmendere	22	13	17	17	16	9	4	2	100
İzderebçika	18	25	27	12	4	6	6	2	100
Timurtaşlı	12	26	22	19	6	8	7	-	100
Ada	20	12	7	19	27	7	-	-	100
Kadı	-	50	-	-	50	-	-	-	100
İzzeddinli S.	14	23	18	14	18	4	7	2	100
Toplam	11	22	21	18	13	9	5	1	100

Kaynak: BOA, KK.d. nr. 6301.

nüfus içindeki oranının % 33 olduğu göz önüne alınarak bölgede nüfusun yavaş da olsa artma eğiliminde olduğunu, fakat bu değerlendirmeyi köyler için ayrı ayrı yaptığımızda Üstüne köyünün durağan, Ada ve Değirmendere köylerinin düşük oranda artan, İzzeddinli Sağir, İzderebçika ve Timurtaşlı köylerinin ise hızla artan bir nüfus özelliği gösterdiğini söyleyebiliriz.

Bölgede yaşayan tüm Müslüman erkek nüfusun yaş ortalaması 24,5'tir. Köyler arasında yaş ortalaması açısından farklılıklar küçük bir sınır içinde kalmaktadır. En genç nüfusa sahip olan köy İzderebçika'dır (21,1). Değirmendere, Timurtaşlı, Ada ve Kadı köylerinde nüfusun yaş ortalaması 23,0 dolaylarındadır. Bölgede yaş ortalamasının en yüksek olduğu iki köy İzzeddinli Sağir (24,9) ve Üstüne'dir (26,6).

Ekonomik Yapı

Gelirin Kaynakları

Tablo 8.9 örnek alanı içine giren köylerde elde edilen gelirin kaynakları itibariyle bileşimini göstermektedir. Tabloda gelirler beş grupta toplanmıştır. Birinci grup, çiftçilik faaliyetleri sonucunda elde edilen gelirleri kapsamaktadır. Daha ayrıntılı bir sınıflaması Tablo 8.11'de görülen bu grup bitkisel üretim, bağcılık-bahçecilik ve hayvancılık gelirlerini kapsamaktadır. Bölgede elde edilen gelirlerin ikinci kaynağı olan sanayi ve ticaretin bir arada ele alınmasının nedeni, aslında sanayi olarak belirtilmesi düşünülebilecek esnaf faaliyetlerinin o dönemde ticaretten iktisadî anlamda belirgin bir farklılık göstermemesidir. Bu grup içinde oldukça önemli olan gelirler, hububat ve hayvan alım satımı gibi ticaret ve değirmencilik, abacılık, muytablık, terzilik, sabunculuk gibi esnaflık faaliyetlerinden elde edilmektedir. Üçüncü gelir grubu ücretlerdir. Ücret gelirlerinin önemli bir bölümü tarım işçiliğinden sağlanmaktadır. Dördüncü gelir grubunun kaynağı yük taşıma faaliyetleridir. Beşinci grup ise, kasaba ve şehirlerde yakacak ve sanayi hammaddesi olarak büyük ölçüde ihtiyaç duyulan kömürün yapımı ile odunun

Tablo 8.9 Gelirin Kaynakları İtibariyle Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Çiftçilik	Sanayi ve ticaret	Ücret ödemeleri	Taşıma	Ormancılık	Sair	Toplam
Üstüne	66,3	1,3	12,9	17,1	1,8	0,6	100,0
Değirmendere	36,3	45,6	13,9	1,1	2,2	0,9	100,0
İzderebçika	54,7	7,8	2,0	-	35,4	0,1	100,0
Timurtaşlı	99,2	-	0,8	-	-	-	100,0
Ada	81,4	1,2	14,8	-	-	2,6	100,0
Kadı	81,8	0,5	15,2	0,4	-	2,1	100,0
Kavakdere	88,2	0,9	8,9	-	-	2,0	100,0
Ayvacık	82.4	1,1	7,0	-	9,4	0,1	100,0
İzzeddinli S.	64,4	-	4,0	-	30,4	0,2	100,0
Toplam	69,3	11,4	10,7	3,1	4,4	1.1	100,0

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

kesimi ve bunların ticaret merkezlerine taşınması gibi ormancılık faaliyetlerinden sağlanan gelirleri kapsamaktadır.[3] İlk dört grup gelirler, genellikle bu iktisadî faaliyetleri tek geçim kaynağı olarak yürüten kimselerce elde edilmektedir. Buna karşılık, sonuncu grup esas olarak geçimlerini çiftçilikten sağlayan haneler için yan bir gelir kaynağı niteliğindedir.

Tabloda da görülebileceği gibi, örnek alanı içinde elde edilen gelirin kaynakları itibariyle dağılımı köyler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Nüfus büyüklüğü açısından ilk üç sırayı alan Üstüne, Değirmendere ve İzderebçika köylerinde çiftçilik dışı faaliyetlerden sağlanan gelirler, toplam gelir içinde üçte biri aşan bir paya sahiptir. Ancak Üstüne köyünde önemli çiftçilik dışı ge-

3 "Ötedenberi Uzuncaabâd Hasköy ve Filibe ve Tatarpazarı ve sair ol havali reayası beher sene gelib Istranca dağlarında odun kal' ve kömür hark ederek ol havalî iskelelerine nakl ve tenzîl ve peyderpey kayıklara tahmîlen vakt ve zamanıyla Asitâne-i Saâdetime külliyetli hatab ve kömür sevk ve tesyîl birle hem kendileri kesb-i taayyüş ve menfaat ve hem Dersaadetim sekenesi odun ve kömür hususlarında def-i müzayaka ve zarûret edegeldikleri derkâr..." BOA, *MÜD*, *nr.* 252, s. 38, 1-10.12.1252/9-18.3.1837.

lir kaynağı ücret ödemeleri (% 12,9) ve yük taşıma gelirleri (% 17,1) iken; Değirmendere köyünde önemli çiftçilik dışı gelirler toplam gelirin beşte üçüne yaklaşan bir kısmını oluşturan sanayi ve ticaret gelirleri (% 45,6) ile gündelik ücret biçimindeki emek gelirleridir (% 13,9). Buna karşılık İzderebçika köyünde önemli çiftçilik dışı gelir kaynağı ormancılık faaliyetleridir (% 35,4). Elli ve ellinin altında hane ihtiva eden son altı köy ise, İzzeddinli Sağir dışında gelirlerinin tamamını ya da tamamına yakın bir bölümünü çiftçilik ve çiftçiliğe dayalı faaliyetlerden elde etmektedirler. Bu köylerdeki çiftçilik dışı gelirlerin en önemlisi olan ücret gelirleri de yukarıdaki üç köyden farklı olarak hizmetkârlık biçimindeki tarım işçiliğinden sağlanmaktadır. Bu tip emek geliri, tasarruf ettiği toprağın azlığı nedeniyle kendi tarım işletmesinde istihdam imkânı bulamayan aile üyeleri ya da geçimini sadece ücret gelirlerinden sağlayan topraksız aileler tarafından elde edilmektedir. Sonuncu köy olan İzzeddinli Sağir köyü ise, çiftçilik dışı gelirini ormancılıktan (% 30,4) sağlamaktadır. Bu köyde, temel geçimini çiftçilik yoluyla elde etmekle birlikte, her hane yetersiz kalan çiftçilik gelirini tamamlamak üzere ek bir gelir kaynağı olarak ormancılık faaliyetlerini yürütmektedir.

Bölge ortalaması olarak alındığında gelirin onda üçü çiftçilik dışı faaliyetler yoluyla elde edilmektedir. Bu sonuç, köyü tümüyle çiftçiliğe dayalı bir ekonomik yapı saymanın yanlışlığını ortaya koymaktadır.[4]

---

4 Köy ve şehir ekonomilerinin iktisadî faaliyetler açısından homojen yapılar olmamaları hemen hemen tüm sanayi öncesi ekonomilerin ortak özellikleridir. Bu tür ekonomilerde her iktisadî faaliyet belli bir ölçüde hem şehirde, hem köyde yapılmaktadır. Çiftçilik yanında ticaret ve esnaflık ve el sanatları köylerde de yürütülen iktisadî faaliyetlerdir. Buna karşılık kasabalarda ve şehirlerde de çiftçilikle uğraşılır. Kasaba ve şehir sakinlerinin bir bölümü de çifrçilerdir. (Ira M. Lapidus, "Müslim Cities and Islamic Societies", *Middle Eastern Cities*, ed. I.M. Lapidus, Berkeley, 1969, s. 47-79.) Aşağıdaki belge de, Osmanlı köy ve şehir ekonomilerinin bu karına niteliğini belirtmektedir: "Memâlik-i mahrûse-i şâhânede sınıf-ı adîden mürekkeb vergi verenler üç nev'iden müretteb olarak birisi ehl-i ziraat ve diğeri ticaret ve hırfet erbabı iseler de bunlar kasaba ve kurada külliyyen inhisar suretiyle olmayıb bazen ehl-i ziraatten mahallerine göre ticaret ve sanaat edenler de bulunduğu ve tüccardan olanların dahi bazen çiftlikât ve mezruâtdan temettü eyledikleri..." BOA, *MSM, nr. 47*, 18.2.1261/26.2.1845.

Kırsal bölgelerde çiftçilik ve çiftçilik dışı faaliyetlerin böyle bir bileşimini gerektiren çeşitli faktörler vardır. Bu faktörlerden en önemlisi nüfus/toprak dengesidir. Verimi yüksek ve yeterli miktarda toprağa sahip köylerde, çiftçilik faaliyetleri köy nüfusunun tümüne istihdam imkânı ve yeterli gelir sağlayacağından çiftçilik dışı iktisadî faaliyetler önem kazanmayacaktır.[5] Buna karşılık, nüfus baskısının fazla, toprak miktarının yetersiz ve verimin düşük olduğu köylerde, birçok küçük üretici tarım işletmesi, ailenin tüm işgücünü istihdam edecek ölçüde emek talebi yaratmaz. Kalabalık nüfuslu ailelerde, aile üyelerinin bir bölümü çiftçilik işlerinin yürütülmesi için gerekli işgücünü sağlamaya yeter. Bu durumda aile üyelerinin bazıları çiftçilik dışı faaliyetlere yönelir.[6] Tarım işletmesinin ailenin tüm işgücüne istihdam imkânı sağlayacak büyüklükte olması hâlinde bile, ziraî faaliyetin emek ihtiyacının yıl içinde mevsimler arasında düzenli olarak dağılmamış olması nedeniyle işgücü ancak ziraî faaliyetin yoğunluk kazandığı hasat mevsimi gibi belirli zamanlarda yeterli istihdam imkânı bulacak, bunun dışındaki zamanlarda, çiftçilikten elde edilen gelirin geçimlik düzeyin altında olduğu köylerin işgücü, çiftçilik dışı faaliyetlere yönelecektir. Öte yandan, köy kendi içine kapalı bir ekonomik yapı değildir. Köylü nüfus gelirinin bir bölümünü nakden vergi olarak ödeyecek, ayrıca ihtiyaç duyduğu fakat köy içinde üretilmeyen bazı yiyecek maddelerini ve giyim eşyalarını da para karşılığında köy dışından satın alacaktır. Genellikle yoğun tarım yapılmayan ve çiftçilik faaliyetlerinden geçimliğin bile altında kalan bir gelir elde edilebilen kırsal bölgelerde, köylü nüfus yetersiz toprak miktarını çok da etkin olmayan mevcut üretim teknolojisi çerçevesinde işleyerek yukarıda belirtilen nakdî ödemeler için yeterli mik-

---

5 Arnost Klima, "The Role of Rural Domestic Industry in Bohemia in the Eighteenth Century", *The Economic History Review*, c. XXVII, I, Şubat 1974, s. 50.

6 "Rumeli'nin bazı mahallerinde mesbuk olduğu veçhile zürrâ tâifesinden bir nefer çiftçinin bir hanede sakin üç beş nefer kebîr evladı olub çift umurunu zevcesi ve evlad-ı sığarına terk birle kendisi ve kebîr oğulları diyar-ı âhara gidip meluf oldukları sanayi ile ticaret eyleseler..." BOA, *İRA MV, nr. 1290*, 25.8.1261/29.8.1845.

tarda artık ürün elde edemez.[7] Bu durumda köylü nüfusun bu tür nakdî geliri çiftçilik dışı faaliyetlerden elde etmesi gerekmektedir.

Nitekim daha sonra görüleceği gibi, hane başına düşen toprak miktarının bölge ortalamasının üstünde olduğu Timurtaşlı, Ada, Kadı, Kavakdere ve Ayvacık köylerinde çiftçilik faaliyetlerinden sağlanan gelirin oranı da bölge ortalamasının üstündedir. Bu köylerde çiftçilik faaliyetlerininin toplam gelir içindeki payı % 80'i aşmaktadır. Çiftçilik dışı gelirlerin en önemli kalemi de tarım işçiliğidir. Buna karşılık örnek alanı içinde, hane başına düşen ortalama toprak miktarının bölge ortalamasının altında olduğu Üstüne, Değirmendere, İzderebçika ve İzzeddinli Sağir köylerinde çiftçilik dışı gelirlerin toplam gelirler içindeki oranı, bölge ortalamasının üstündedir. Çiftçilik dışı gelirlerin bileşimini ise, köyün iktisadî imkânları belirlemektedir. Üstüne köyünde, çiftçilik dışı gelirlerin kaynağı ücret ödemeleri ve yük taşıma faaliyetleridir. Değirmendere köyünde sanayi, ticaret ve ücret gelirleri önemlidir. Bir nehir kenarında olmasının sağladığı enerji imkânı ve Filibe şehir merkezine yakınlığı nedeniyle bu köyde bulunan çok sayıda değirmen ve "aba dolabı," köyün canlı bir ticaret merkezi olmasını sağlamaktadır. Buna karşılık, İzderebçika ve İzzeddinli Sağir köylerinde ise coğrafî şartların elverişliliği, nüfusu ek gelir kaynağı olarak ormancılığa yöneltmiştir.

Meslekler

Örnek alanına giren dokuz köyün hane reislerinin meslekler itibariyle dağılımı Tablo 8.10'da görülmektedir. Buna göre hane reislerinin % 50'si çiftçi, % 8'i tüccar ve esnaf, % 24'ü işçi, % 10'u yük taşımacı, % 6'sı orman işçisi, % 1'i ise imam ve papazdır. Köyler ve etnik gruplar itibariyle hane reislerinin meslek dağılımları birbirinden oldukça farklıdır. Müslüman haneler içinde çiftçilik daha büyük bir orana ulaşırken, gayrimüslim haneler arasında çiftçilik dışı meslekler önem kazanmaktadır.

---

7 J.D. Gould, *Economic Growth in History: Survey and Analysis*, Londra: Methuen, 1972, s. 76.

Tablo 8.10 Hane Reislerinin Mesleklerinin Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Dinî grubu	Çiftçi	Esnaf ve tüccar	İşçi	Taşımacı	Ormancı	Sair	Toplam
Üstüne	Müslüman	38	-	16	36	8	2	100
Üstüne	Gayrimüslim	50	-	44	6	-	-	100
Üstüne	Toplam	39	-	19	33	7	2	100
Değirmendere	Müslüman	64	-	27	19	-	-	100
Değirmendere	Gayrimüslim	7	45	45	2	-	1	100
Değirmendere	Toplam	18	35	42	3	-	1	100
İzderebçika	Müslüman	63	-	4	-	29	4	100
İzderebçika	Gayrimüslim	46	-	5	-	49	-	100
İzderebçika	Toplam	52	-	5	-	41	2	100
Timurtaşlı	Müslüman	94	-	6	-	-	-	100
Ada	Müslüman	22	-	78	-	-	-	100
Ada	Gayrimüslim	66	-	34	-	-	-	100
Ada	Toplam	60	-	40	-	-	-	100
Kadı	Müslüman	100	-	-	-	-	-	100
Kadı	Gayrimüslim	44	-	56	-	-		100
Kadı	Toplam	45	-	55	-	-	-	100
Kavakdere	Gayrimüslim	78	7	15	-	-	-	100
Ayvacık	Gayrimüslim	90	3	7	-	-	-	100
İzzeddinli S.	Müslüman	81	-	-	-	-	9	100
Toplam	Müslüman	56	-	15	21	6	2	100
Toplam	Gayrimüslim	45	15	32	1	5	1	100
Genel toplam		50	8	24	10	6	2	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Çiftçilik dışı meslek sahibi Müslüman hanelerin çoğunluğu işçi (% 15), yük taşımacı (% 21), orman işçisi (% 6) iken, gayrimüslim hanelerde önemli çiftçilik dışı meslekler işçilik (% 32), esnaf ve tüccarlık (% 15) ve ormancılıktır (% 5).

Köyler itibariyle hane reislerinin meslek dağılımları önemli farklılıklar göstermektedir. Hane sayıları 100'ü aşan Üstüne ve Değirmendere köyünde, meslekleri çiftçilik olan hane reislerinin oranı diğer köylere göre çok düşüktür. Üstüne köyünde hanelerin %

39'u, Değirmendere köyünde ise % 18'i çiftçilikle uğraşmaktadır. Yalnız 2 köy arasında çiftçilik dışı mesleklerin bileşimi farklıdır. Nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu Üstüne köyünde çiftçilik dışı mesleklerin en önemlisi "kiracılık"tır (% 33). Bunlar araba ve hayvanla yük taşımaktadırlar. Diğer önemli grup "gündelikçi makulesi" veya "hizmetkâr makulesi" olarak belirtilen işçiler (% 19) ve "hatabçı" olarak belirtilen odun kesme ile kömür yapma ve bunları alıcıların bulunduğu merkezlere taşıyıp satma işini meslek hâline getirmiş orman işçileridir (% 7). Çiftçilik dışı mesleklerin % 81 gibi yüksek bir orana ulaştığı Değirmendere'de ise iki önemli meslek grubu esnaflık-tüccarlık (% 35) ve işçiliktir (% 42). Esnaf ve tüccar olan hanelerin tümü gayrimüslimdir. Esnaflık ve tüccarlık ile geçinen hanelerden 14'ü hububat, sebze ve meyve (özellikle üzüm) pazarlaması ile uğraşan "bakkal esnafı", 15 i "değirmenci makulesi", 6'sı "hatab ticareti ile melûf olanlar", 2'si "sabuncu esnafı", l'er adedi de "terzi", "muytab", "debbâğ", "abacı", "fırıncı" ve "taşçı" esnafıdır. Mesleği işçi olan hane reislerinin 27'si "gündelikçi", 19'u yıllık bir sözleşme ile bağlı "hizmetkâr makulesi", 2'si "sığırtmaç" ve "çoban", 1'i ise "mutaf çırağı"dır.

Bu iki köyün dışında kalan yedi köyde hanelerin büyük çoğunluğu tarımla ilgili mesleklerde faaliyet göstermektedirler. Bu köylerden İzderebçıka köyünde çiftçilik yanında odun kesme, kömür yapma ve taşıma işlerini yapan "hatabçı" ve "kömürcü"ler önemli bir meslek grubu teşkil etmektedirler. Çiftlik işletmelerinin bulunduğu Ada ve Kadı köylerinde ise tarım işçiliği niteliğinde olan hizmetkârlık % 40 ve % 55 paya sahiptir. Geriye kalan dört köyde çiftçilik dışı meslekler önemsiz oranlardadır.

Hane reislerinin mesleklerinin dağılımını, gelirin kaynakları itibariyle dağılımını gösteren tablo ile karşılaştırarak, farklı mesleklerin gelir düzeyleri hakkında sonuçlar çıkarılabilir. Nitekim örnek alanı içinde çiftçilikle uğraşan haneler % 50'yi teşkil ederken, çiftçilik faaliyetlerinin gelir payı % 69'dur. Esnaf ve tüccarların meslekler içindeki oranı % 8, gelir payı ise % 11,4'tür. Buna karşılık, % 24'ü oluşturan işçi ailelerin gelir yaratıcı faaliyetler içindeki payı % 10,7 gibi oldukça düşüktür. Yük taşımacıları ve orman işçileri için de durum aynıdır. Buna göre, gerek sermaye ve

emek faktörünün bir arada üretim faaliyetine katıldığı çiftçilikte, gerekse sermaye ve emek faktörünün üretime katıldığı esnaflık ve tüccarlık faaliyetlerinde elde edilen gelir düzeyi yalnız emek faktörüne dayalı işçilik, yük taşımacılığı ve orman işçiliğine göre daha yüksektir. Nitekim çiftçi, esnaf ve tüccar ailelerin ortalama yıllık gelirleri de, işçi ve yük taşımacı ailelerden daha fazladır. Ancak ailelerin yürüttükleri iktisadî faaliyetler homojen değildir. Örneğin çiftçi bir ailede hane üyelerinden bazıları gündelikçilik, yük taşımacılığı veya orman işçiliğinden gelir elde etmektedirler. Bazen işçi bir ailenin gelirleri arasında çiftçilik faaliyetlerinden doğan gelirler de bulunmaktadır.

Kırsal bölgelerde, çiftçilik dışı mesleklerin yaygınlaşması, iktisadî gelişme açısından özel bir önem taşır. Bu meslekler, sanayi öncesi bir ekonomide ülke insanlarını modern ekonomik roller için hazırlar; tarımdan diğer faaliyetlere doğru bir kaymayı belirtir.[8] Sınaî gelişmenin ortaya çıkardığı emek ihtiyacı, öncelikle tarımdan kopmuş bu kişilerce karşılanır. Kırsal bölgelerde, hanelerin çiftçilik dışı mesleklere kayışı tarım işletmelerinin miras yoluyla parçalanışı ile yakından ilgilidir. Ekonomik, malî ve hukukî koşulların etkisiyle işletmenin parçalanması hâlinde, aile üyeleri toprağın sağladığı güven dolayısıyla küçük toprak parçasını işleyecek ve bunun yanında ek bir gelir kaynağı olarak çiftçilik dışı faaliyetlere yöneleceklerdir. Fakat bir küçük üreticinin temel problemi olan ve miras yoluyla parçalanarak daha da yetersiz hâle gelen sermaye donatımı (ki bunların en önemlisi ve bir küçük üretici için oldukça pahalı olanı koşum hayvanı ve gerekli gübreyi sağlayan diğer büyükbaş hayvanlardır) kalan küçük toprağı işleyebilecek miktarda ya da kalan toprak parçası ek bir gelirle bile aileyi geçindirebilecek büyüklükte değilse mirasçı toprağı elinden çıkaracak veya kiraya vererek, kendisi geçimini emek geliriyle sağlayacaktır. Buna karşılık ekonomik, malî ve hukukî koşulların küçük üretici işletmesinin parçalanmasını önlediği ve işletmenin bütünüyle aileye intikal ettiği durumlarda, birden fazla erkek çocuğun bulunduğu hanelerde

8 Thomas C. Smith, "Farm Family By-employments in Preindustrial Japan", *The Journal of Economic History*, c. XXIX, 4, Aralık 1969, s. 687.

yeni bir hane kurmak isteyen küçük evlatlar çiftçilik dışı meslekler-le geçimlerini sağlamak zorunda kalacaklardır.[9]

Miras yolu ile işletmelerin parçalanmasının, bölgede kırsal emeğin çiftçilik dışı mesleklere kayışını ne yönde ve ne ölçüde etkilediğinin tespiti güçtür. Tasarruf edilen toprakların küçüklüğü, artan nüfus baskısı ile her köyde farklı derecelerde olmak üzere aşırı bir toprak mülkiyeti parçalanması olduğunu göstermektedir. Ayrıca geçimlerini çiftçilik dışı mesleklerle sağlayan ailelerin emeklerinden başka gelir sağlayabilecek bir araçlarının olmayışı, bunların miras yolu ile yeterli bir tarım işletmesi elde edemeyen haneler olmaları ihtimalini güçlendirmektedir.

Tarımsal Yapı

Çiftçilik Üretiminin Bileşimi

Tablo 8.11 bölgede çiftçilik üretiminin bileşimini göstermektedir. Buna göre, gelirin kaynakları açısından köyler arasında görülen farklılıklar hemen hemen aynen çiftçilik üretiminin bileşiminde de söz konusudur. Çiftçilik dışı gelirlerin önem kazandığı ilk üç büyük köyde çiftçilik gelirinin önemli bir kısmı bağ ve bahçecilik faaliyetlerinden elde edilmektedir. Değirmendere köyünde bağ ve bahçecilik faaliyetinin toplam çiftçilik üretimine katkısı % 46'dır. Üstüne ve İzderebçika köylerinde ise bu oran % 57 ve % 60'a ulaşmaktadır. Bu tip çiftçilik faaliyetleri daha çok kasabalara özgüdür. Daha sonra görüleceği gibi, bu köyler hane başına toprak miktarının en az olduğu köylerdir. Bitkisel üretimden daha emek yoğun bir tarımsal faaliyet türü olan bağ ve bahçecilik, yetersiz ya da az toprak tasarruf eden köylülerin bu topraklarından en yüksek geliri elde etmek için başvurdukları bir faaliyettir.

Son beş köyde bitkisel üretimin çiftçilik üretimine katkısı % 80'i aşmaktadır. Bu oran Timurtaşlı köyünde % 81 iken, Ayvacık köyünde % 94'e yükselmektedir.

---

9 J.D. Gould, *a.g.e.*, s. 79.

Hayvancılık faaliyetinin, çiftçilik geliri içindeki payı % 2-13 arasında değişmektedir. Çiftçilik gelirleri içinde hayvancılığın % 12 ve % 13 gibi en yüksek paylara sahip olduğu İzderebçika ve İzzeddinli Sağir köyleri aynı zamanda gelirin kaynakları arasında orman işçiliğinin önemli yer tuttuğu köylerdir. Bu ikisi dışındaki köylerde, hayvancılığın çiftçilik geliri içindeki payı % 7'nin altındadır. Bu durum, bölgede hayvancılığın bitkisel üretim faaliyetinin bir tamamlayıcısı niteliğini taşıdığını, bitkisel üretime rakip bir faaliyet türü olarak önem kazanmadığını göstermektedir. Daha çok büyükbaş hayvan beslenmesi de bunu doğrulamaktadır.

Bitkisel Üretimin Bileşimi (Ürünler)

Tablo 8.12'de örnek alanı içine giren köylerin bitkisel üretim bileşimi görülmektedir. Buğday üretimi, bitkisel üretimin % 52'sini teşkil ederek birinci sırayı almaktadır. Bölgede iki tür buğday üretilmektedir. Birincisi daha kaliteli olan "hınta-i Zağra", ikincisi ise "hınta-i Kızılca"dır. Birinci tür buğday, özellikle bitkisel üretimin yoğun olduğu bölgelerde üretilmektedir. Buğdaydan

Tablo 8.11 Çiftçilik Üretiminin Bileşimi (%), 1844

Köy adı	Bitkisel üretim	Bağ ve bahçecilik	Hayvancılık	Toplam
Üstüne	39	57	4	100
Değirmendere	52	46	2	100
İzderebçika	28	60	12	100
Timurtaşlı	81	12	7	100
Ada	86	9	5	100
Kadı	84	14	2	100
Kavakdere	90	5	5	100
Ayvacık	94	-	6	100
İzzeddinli S.	84	3	13	100
Toplam	72	23	5	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Tablo 8.12 Bitkisel Üretimin Bileşimi (%), 1844

Köy adı	Buğday	Çavdar	Arpa	Mısır	Burçak	Pirinç	Sair	Toplam
Üstüne	38	22	24	-	14	1	1	100
Değirmendere	45	20	28	-	6	-	-	100
İzderebçika	9	38	22	31	-	-	-	100
Timurtaşlı	72	11	17	-	-	-	-	100
Ada	38	30	19	-	10	2	1	100
Kadı	40	31	22	-	6	1	-	100
Kavakdere	58	20	18	-	4	-	-	100
Ayvacık	75	14	11	-	-	-	-	100
İzzeddinli S.	67	27	6	-	-	1	-	100
Toplam	52	22	19	1	5	1	-	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

sonra önemli üç bitki % 22,4 paya sahip olan çavdar, % 19,2 paya sahip olan arpa ve % 5,1 paya sahip olan burçaktır. Çavdar, özellikle dağlık bölgelerde üretilen ve daha ucuz olması nedeniyle düşük gelirli ailelerce buğday yerine tüketilen bir yiyecek maddesidir. Arpa ve burçak ise hayvanların temel besinleridir. Bölgede, bunların dışında mısır, pirinç, fasulye ve susam çok az miktarlarda üretilmektedir.

Bitkisel üretimin bileşimi açısından bir özellik dikkati çekmektedir. Gelirin kaynakları arasında çiftçiliğin en büyük payı oluşturduğu, çiftçilik üretimi içinde de bitkisel üretimin 4/5'i aşan bir orana ulaştığı ve tarım işletmelerinin tümünün bağımsız küçük üretici işletmeleri olduğu Timurtaşlı, Kavakdere, Ayvacık ve İzzeddinli Sağir köylerinde, buğday üretiminin bitkisel üretim içindeki payı bölge ortalamasının üstündedir (sırasıyla % 72, % 58, % 75, % 67). Çiftçilik gelirlerinin ve bitkisel üretimin daha küçük payları oluşturduğu ilk üç köy ile çiftlik işletmelerinin bulunduğu ve toprakta kira ilişkilerinin geliştiği Ada ve Kadı köylerinde ise buğday üretiminin tahıl üretimi içindeki oranı bölge ortalamasının altındadır (sırasıyla % 38, % 45, % 9, % 38, % 40). Bu köylerde yalnız emeği ile geçinen düşük gelirli ailelerin nüfus içindeki oran-

ları oldukça yüksektir. Bu ailelerin, buğdaya ikame edilebilen daha ucuz tahıllara gösterdiği talebin bitkisel üretimin bileşimindeki bu farklılığa yol açtığı görülmektedir.

Toprağın Kullanım Alanları İtibariyle Dağılımı

Toprakların kullanım alanları itibariyle dağılımı Tablo 8.13'te görülmektedir. Toplam 11.230 dönüm toprağın % 47'si ekilidir, % 47'si ise nadasa ayrılmıştır. Bitkisel üretim yapılan toprakların bu dağılımı bölgede genel olarak ikili rotasyon sisteminin uygulandığını göstermektedir. Toprakların % 4'ünü bağlar ve % 2'sini ise özel tasarruf altında bulunan çayırlar teşkil etmektedir. Köyün ortak yararlanmasına açık meraların bulunup bulunmadığı belirtilmemiştir.

Toprakların kullanım alanları itibariyle dağılımı köyler arasında benzer özellikler taşımaktadır. Ekili toprakların nadas topraklara oranı yalnız üç köyde eşit değildir. Bunlardan Ada köyünde nadas toprakların, Kadı ve İzzeddinli Sağir köylerinde ise ekili toprakların oranı % 50'yi aşmaktadır. Topraklar içinde çayırların oranı oldukça az olup yalnız İzderebçika ve İzzeddinli Sağir köylerinde

Tablo 8.13 Toprağın Kullanım Alanları İtibariyle Dağılımı (Dönüm), 1844

Köy adı	Ekili	Nadas	Çayırlar	Bağlar	Toplam
Üstüne	612	614	-	196	1.422
Değirmendere	523	505	47	90	1.165
İzderebçika	325	326	70	89	810
Timurtaşlı	830	831	27	21	1.709
Ada	666	828	-	43	1.537
Kadı	919	802	8	-	1.729
Kavakdere	720	745	3	20	1.488
Ayvacık	481	468	5	-	954
İzzeddinli S.	212	181	20	3	416
Toplam	5.288	5.300	180	462	11.230

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

diğer köylerden biraz daha fazladır. Daha önce görüldüğü gibi bu köylerde çiftçilik gelirleri içinde hayvansal üretimin payı da diğer köylere oranla daha yüksektir. Bağlar ise Üstüne, Değirmendere ve İzderebçika köylerinde önemli oranlardadır (% 14, % 7, % 11). Bu köyler çiftçilik faaliyetleri içinde bağ ve bahçeciliğin önem kazandığı köylerdir. Bütün bu özellikler, bölgede genel olarak Akdeniz tipi bir tarımsal üretimin egemen olduğunu göstermektedir.[10]

İşletme Tipleri ve Büyüklükleri

Örnek alanı içinde bitkisel üretim yapılan işletmelerin tipleri ve büyüklükleri Tablo 8.14'te görülmektedir. Bölgedeki işletmeler iki tiptir. Yaygın işletme türü küçük üretici köylü işletmesidir. Bu işletmeler, sahip oldukları küçük toprak parçasını kendi üretim araçları ve emek güçleriyle işleyen ve ancak "geçimlik bir gelir" sağlayabilen ailelere ait işletmelerdir. Toplam 300 tarım işletmesinin % 98'ini bu işletmeler oluşturmaktadır. Yalnız 8 çiftlik işletmesi vardır. Köy dışından kimselere ait olan bu işletmeler tümüyle ücretli emekle işletilmektedir. Bu çiftliklerin 4'ü Değirmendere köyünde, 1'i Ada köyünde, 3'ü ise Kadı köyündedir.

Küçük köylü işletmeleri toplam toprakların % 92'sini, çiftlik işletmeleri ise % 8'ini işlemektedir. Bu durum çiftliklerin, küçük köylü işletmelerinden oldukça büyük işletmeler olduğunu göstermektedir. Nitekim küçük köylü işletmelerinde işletme başına toprak miktarı 35 dönümken, çiftliklerde 114 dönümdür. Koşum hayvanı sayısında da aynı farklılığı görmek mümkündür. Küçük köylü işletmelerinde ortalama 1,2 çift, çiftliklerde ise 3,4 çift koşum hayvanı vardır.

İşletme büyüklükleri açısından köyler arasındaki farklılıklar da fazladır. Üstüne, İzderebçika ve İzzeddinli Sağir köylerinde işletme başına düşen toprak miktarı çok azdır (22, 27 ve 21 dönüm). Bu köylerden Üstüne ve İzderebçika köylerinde işletme başına düşen koşum hayvanı sayısı da 1 çiftin altındadır. Bu durum, bazı işlet-

---

[10] Çeşitli tarımsal üretim tiplerinin özellikleri için bkz. Leslie Symons, *Agricultural Geography*, Londra: Bell, 1967, s. 210.

Tablo 8.14 Tarım İşletmelerinin Tip ve Büyüklük İtibariyle Dağılımı, 1844

Köy adı	Küçük üretici köylü işletmeleri			Çiftlik işletmeleri		
	İşletme sayısı	İşletme başına toprak miktarı (dönüm)	İşletme başına koşum hayvan (çift)	İşletme sayısı	İşletme başına toprak miktarı (dönüm)	İşletme başına koşum hayvan (çift)
Üstüne	65	22	0,9	-	-	-
Değirmendere	21	40	1,3	4	79	2.0
İzderebçika	30	27	0,9	-	-	-
Timurtaşlı	47	37	1,5	-	-	-
Ada	30	45	1,4	1	80	6.0
Kadı	22	44	1,3	3	130	4.3
Kavakdere	31	48	1,3	-	-	-
Ayvacık	26	37	1,1	-	-	-
İzzeddinli S.	20	21	1,3	-	-	-
Toplam	292	35	1,2	8	114	3.4

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

melerin koşum hayvanı olmamasından ileri gelmektedir. Diğer altı köyde işletme başına toprak miktarı 40 dönüm dolaylarındadır (37-48 dönüm arasında). Bu köylerde işletme başına koşum hayvanı sayısı 1 çiftin üstündedir.

Yukarıdaki rakamlara dayanarak, bölgede "geçimlik gelir" sağlayabilecek aile işletmesinin büyüklüğü hakkında sonuçlar çıkarılabilir. Daha önce görüldüğü gibi, örnek alanı içinde Timurtaşlı, Kavakdere ve Ayvacık köylerinde nüfus tümüyle çiftçilik geliri ile geçinmektedir. Bu üç köyde işletme başına düşen ortalama toprak miktarı 37-48 dönüm arasındadır. Düşük belirtme eğilimini de dikkate alarak geçimlik gelir sağlayabilecek bir tarım işletmesinin 40-50 dönüm arasında olduğu söylenebilir.[11] Bu hesaba göre Üs-

[11] Georges Lefebvre Fransa'da Flandra bölgesi için bir köylü hanesine kendi kendine yeterli gelir sağlayabilecek toprak miktarını 57 dönüm olarak tahmin etmiştir. Pierre Goubert ise Beauvais bölgesi için bu miktarın 44-53 dönüm arasında olduğunu ileri sürmüştür. Thomas F. Sheppard, *Loumarin in the Eighteenth Century: A Study of a French Village*, Londra, 1971, s. 15.

tüne, İzderebçika ve İzzeddinli Sağir köylerinde tarım işletmesi başına toprak miktarı geçimlik gelir sağlayabilecek miktarın altında, diğer köylerde ise geçimlik seviyeye oldukça yakındır.

Toprakların Tasarruf Biçimleri

Gerek küçük üretici köylü işletmelerinde ve gerekse çiftliklerde ekili topraklar mülkiyet ilişkisi açısından iki farklı şekil göstermektedir. Bu toprakların önemli bir bölümü, işletme sahibinin kendi mülkiyeti altında bulunan topraklardır. Ekili toprakların ikinci ve daha küçük bir bölümü ise kira ile tutulan topraklardır.

Tablo 8.15 küçük üretici köylü işletmelerinde ve çiftliklerde ekilen toprakların, Tablo 8.16 ise bu topraklardan elde edilen bitkisel hâsılatın toprakların tasarruf tiplerine göre dağılımlarını göstermektedir. İzderebçika, Timurtaşlı, Kavakdere, Ayvacık ve İzzeddinli Sağir köylerinde tek tip tasarruf söz konusudur. Tüm ekili toprakların sahibi küçük üretici köylü işletmeleridir ve onlar tarafından işlenmektedir.

Tablo 8.15 Ekili Toprakların Tasarruf Tipleri İtibariyle Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Küçük üretici köylülerin		Çiftliklerin		Toplam
	Sahip olduğu	Kira ile tuttuğu	Sahip olduğu	Kira ile tuttuğu	
Üstüne	92	8	-	-	100
Değirmendere	58	17,5	24,5	-	100
İzderebçika	100	-	-	-	100
Timurtaslı	100	-	-	-	100
Ada	59,5	28,5	12	-	100
Kadı	50,5	6	29,5	14	100
Kavakdere	100	-	-	-	100
Ayvacık	100	-	-	-	100
İzzeddinli S.	100	-	-	-	100
Toplam	81	7,5	9	2,5	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Üstüne köyünde toprakların tümünü işleyen küçük üretici işletmeleri bu topraklardan % 8'inde kiracı durumundadırlar. Bu topraklardan bitkisel hâsılatın % 8'i elde edilmektedir. Değirmendere köyünde ekili toprakların % 76,5'ini işleyen küçük üretici köylü işletmeleri bunun % 17,5'inde kiracıdırlar. Köyün toplam bitkisel hâsılasının % 60'ını kendi topraklarında, % 16'sını kira ile tuttukları topraklarda üretmektedirler. Bu köydeki toprakların % 24,5'ine sahip olan çiftlik işletmeleri ise, bu topraklarda köyün toplam bitkisel hâsılasının % 24'ünü elde etmektedirler.

Ada köyünde küçük üreticiler, sahip oldukları ve köydeki ekili toprakların % 59,5'ini teşkil eden topraklarda köy bitkisel hâsılasının % 76'sını üretmektedirler. Kira ile tuttukları topraklar ise ekili toprakların % 28,5'idir. Bu topraklardan bitkisel hâsılanın % 18,5'ini elde etmektedirler. Köydeki ekili toprakların % 12'sine sahip olan çiftlikler ise, köyün toplam bitkisel hâsılasının % 5,5'ini üretmektedirler.

Tasarruf tipleri açısından en ilginç özellikler Kadı köyünde ortaya çıkmaktadır. Bu köyde ekili toprakların yalnızca % 56'sını

Tablo 8.16 Bitkisel Hâsılatın Toprakların Tasarruf Tiplerine Göre Dağılımı %

Köy adı	Küçük üretici köylülerin		Çiftliklerin		Toplam
	Sahip olduğu topraktan hâsılat	Kira ile tuttuğu topraktan hâsılat	Sahip olduğu topraktan hâsılat	Kira ile tuttuğu topraktan hâsılat	
Üstüne	92	8	-	-	100
Değirmendere	60	16	24	-	100
İzderebçiko	100	-	-	-	100
Timurtaşlı	100	-	-	-	100
Ada	76	18,5	5,5	-	100
Kadı	66,5	6	21	6,5	100
Kavakdere	100	-	-	-	100
Ayvacık	100	-	-	-	100
İzzeddinli S.	100	-	-	-	100
Toplam	85,5	6	7	1,5	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

küçük üretici köylü işletmeleri işlemekte ve bunun % 6'sında kiracı durumunda bulunmaktadırlar. Bu işletmeler köyün toplam bitkisel hâsılasının % 66,5'ini kendi tasarruflarında olan; % 6'sını ise kiracı durumunda oldukları topraklarda üretmektedirler. Ekili toprakların % 44'ünü işleyen çiftlikler bunun % 14,5'ini başkalarından kiralamışlardır. Kendi topraklarından bitkisel hâsılanın % 21'ini, kiracı oldukları topraklardan % 6,5'ini elde etmektedirler. Bu köydeki üç çiftliğin sahipleri üretimi mümkün kılan toprak ve emek gibi faktörleri kiralayan ve bu faktörlere paylarını ödeyen bir müteşebbis durumundadırlar.

Örnek alanının bütününde, küçük üretici köylü işletmeleri ekili toprakların % 81'ini sahip sıfatıyla elinde bulundurmakta ve bu topraklardan toplam bitkisel hâsılatın % 85,5'ini elde etmektedirler. Küçük üretici köylü işletmeleri ekili toprakların % 7,5'ini kiracı olarak işletmekte ve bu topraklarda bitkisel hâsılatın % 6'sını üretmektedirler. Buna karşılık çiftlikler tüm ekili toprakların % 11,5'ini işlemekte ve bunun % 2,5'inde kiracı durumunda bulunmaktadırlar. Sahip oldukları topraklarda toplam bitkisel hâsılatın % 7'sini, kiracı oldukları topraklarda % 1,5'ini üretmektedirler. Bu karşılaştırmalardan çıkarılacak sonuç, bölgede toprak faktörünü en etkin biçimde kullanan ziraî işletme tipinin kendi topraklarını işleyen küçük üretici köylü işletmeleri olduğudur. Diğer tasarruf tipleri ve işletme biçimleri, eşit ölçüde ve fakat bağımsız küçük üreticinin kendi topraklarını işlediği durumdan daha az etkindir.

Çeşitli işletme ve tasarruf tiplerinde faktör paylarının dağılımı ise şöyledir: Küçük üretici köylü işletmeleri sahip olduğu topraklarda tüm safi bitkisel hâsılatı emek, toprak ve sermaye payı olarak kendileri almakta; buna karşılık kiracı olarak bulundukları topraklardan elde ettikleri safi bitkisel hâsılatın[12] % 13'ünü toprak kirası olarak toprak sahiplerine ödemektedirler. Çiftlikler, sahip oldukları topraklardan elde ettikleri safi bitkisel hâsılatın % 44,5'ini ücret olarak emek faktörüne ödemekte, % 55,5'i toprak

12 Bitkisel safi hâsılat, gayrisafi hâsılattan % 20 üretim masrafı ve % 10 aynî öşür ödemeleri düşülerek hesaplanmışrır.

ve sermaye faktörünün payı olarak kendilerine kalmaktadır. Çiftlikler, kira ile tuttukları topraklar için elde ettikleri safi bitkisel hâsılatın % 50'sini ücret olarak emek faktörüne, % 13'ünü toprak kirası olarak toprak sahiplerine ödemektedirler. Sermaye ve teşebbüs faktörünün payı olarak kendilerine safi bitkisel hâsılatın % 37'si kalmaktadır.

Tarım İşletmelerinde Verimlilik

Tablo 8.17 küçük üretici köylü işletmelerinde ve çiftliklerde bitkisel üretim yapılan ekili topraklar için dönüm başına gayrisafi

Tablo 8.17 Tarım İşletmelerinde Verimlilik, 1844

Köy adı	Dönüm başına gayrisafi bitkisel üretim değeri			Standard sapma	Değişme katsayısı
	Küçük köylü işletmelerinde (guruş)	Çiftliklerde (guruş)	Tüm işletmelerde (guruş)		
Üstüne	75,8	-	75,8	17,6	0,23
Değirmendere	88,8	81,5	87,7	17,6	0,20
İzderebcika	29,5	-	29,5	11,9	0,42
Timurtaşlı	88,4	-	88,4	22,0	0,25
Ada	83,8	46,7	82,7	16,7	0,20
Kadı	96,0	80,0	94,1	32,5	0,34
Kavakdere	87,8	-	87,8	20,9	0,24
Ayvacık	99,0	-	99,0	18,6	0,19
İzzeddinli S.	76,7	-	76,7	12,5	0,16

Not: Tarım işletmelerinde verimlilik rakamları, köyün toplam gayrisafi bitkisel üretim değerinin, köydeki toplam ekili toprakların dönüm olarak miktarına bölünmesi ile bulunmuştur. Standart sapma rakamları, her bir köydeki işletmelerin köyün ortalama veriminden sapma derecesini göstermektedir. Değişme katsayıları, standart sapmanın tüm işletmeler için dönüm başına gayrisafi bitkisel üretim değerine bölünmesi ile bulunmuştur. Değişme katsayısı büyüdükçe, tarım işletmeleri arasındaki verimlilik farkları da artar.

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

üretim değerini göstermektedir. Dönüm başına verimliliğin çok düşük olduğu İzderebçika köyü bir yana bırakılırsa diğer sekiz köyde dönüm başına bitkisel üretimin değeri birbirine oldukça yakındır (75,8-99,0 guruş arasında). En yüksek verim, Ayvacık (99,1 guruş) ve Kadı (94,1 guruş) köylerinde elde edilmektedir. Çiftlik işletmeleri ile küçük üretici köylü işletmeleri karşılaştırıldığında, çiftliklerde verimin daha düşük olduğu görülmektedir.

Köyler ve işletme tipleri arasında görülen farklılık, bir köy içindeki işletmeler arasında da söz konusudur. Bu amaçla, her köydeki tüm işletmelerin dönüm başına gayrisafi bitkisel üretim değerlerinin köyün ortalama safi bitkisel üretim değerine göre standart sapma ve değişme katsayıları hesaplanmıştır. Buna göre işletmeler arasında en önemli verimlilik farkı, verimin çok düşük olduğu İzderibçika köyünde ortaya çıkmakta, daha sonra Kadı köyü gelmektedir. Diğer köylerde işletmeler arası verimlilik farkları küçüktür. Köyler, işletme tipleri ve işletmeler arasında ortaya çıkan bu verimlilik farklarının açıklanmasında iki değişken kullanılabilir: İşletmelerin emek ve sermaye yoğunlukları. Zira üretimi mümkün kılan emek ve sermaye faktörleri çok farklı oranlarda birleştirilebilir.

Emek Yoğunluğu ve Verimlilik

Tablo 8.18'de her köy için emek yoğunluğu katsayıları ve ortalama bitkisel üretim değerleri görülmektedir. Köyler arasında emek yoğunluğu katsayısı 0,087 ile 0,281 kişi/dönüm arasında değişmektedir. Ada köyünde bitkisel üretim yapılan 1 dönüm ekili toprağa 0,087 birim faal nüfus düşmektedir; ya da başka bir anlatımla tarımda çalışan 1 birim işgücüne 11,5 dönüm ekili toprak düşmektedir. Buna karşılık emek yoğunluğu katsayısının 0,281 olduğu İzderebçika köyünde 3,5 dönüm toprağa 1 birim işgücü düşmektedir. Tablodan da anlaşılacağı gibi, emek yoğunluğu ile emeğin verimliliği arasındaki ilişki negatiftir. Emek yoğunluğu arttıkça birim emek başına sağlanan ortalama hâsılat düşmektedir. Emek yoğunluğu katsayısının 0,087 kişi/dönüm olduğu Ada köyünde emek birimi başına hâsılat 951 guruş iken, emek yoğunluğu

katsayısının 0,281 kişi/dönüm olduğu İzderebçika köyünde 105 guruşa kadar düşmektedir. Buna karşılık emek yoğunluğu ile toprak faktörünün verimliliği arasındaki ilişki başlangıçta pozitiftir. Emek yoğunluğu katsayısının 0,087 ile 0,136 sınırları arasında olduğu ilk altı köyde emek yoğunluğu arttıkça verimde de belirli bir artış görülmektedir. Emek yoğunluğunun bu sınırları aştığı köylerde ilişki negatif olmaktadır. Emek yoğunluğunun 0,136 olduğu Ayvacık köyünde dönüm başına ortalama hâsıla en yüksek düzeye ulaşmışken (99,0 guruş), emek yoğunluğunun 0,183 olduğu İzzeddinli Sağir köyünde 76,7; 0,234 olduğu Üstüne köyünde 75,8; 0,281 olduğu İzderebçika köyünde 29,5 guruşa düşmektedir. Bu durum, tarımda azalan verim kanununun tipik bir örneğidir.

İşletme tipleri itibariyle verimlilik farklılıkları da emek yoğunluğu ile açıklanabilir nitelikte görünmektedir. Çiftlik işletmelerinin bulunduğu Değirmendere, Ada ve Kadı köylerinde 8 çiftlik işletmesinin emek yoğunluğu 0,080 iken, bu köylerde bulunan 73 küçük üretici köylü işletmesinde emek yoğunluğu 0,113 kişi/dönümdür. Çiftlik işletmelerinde ortalama bitkisel üretim değeri 78,8 guruş/dönüm iken, küçük üretici köylü işletmelerinde 88,8 guruş/dönümdür.

Sermaye Yoğunluğu ve Verimlilik

Köyler ve işletmeler arasındaki verimlilik farklarının açıklanmasında kullanılabilecek ikinci değişken sermaye yoğunluğudur. Tarımın makineleşmemiş olduğu bir ekonomide, tarım işletmelerinin en önemli sermayesi hayvan stokudur. Hayvanlar bir yandan işletmenin çift işlerini yürüten hayvan gücünü sağlayarak işlenebilecek toprak miktarını belirlerken, öte yandan gübreleriyle verimi doğrudan doğruya etkilerler. Bu nedenle, işletmenin sahip olduğu hayvan sayısı, işletmenin sermaye yoğunluğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Tablo 8.19'da tarım işletmelerinde hayvansal sermaye yoğunluğunun göstergesi olarak kullanılabilecek çeşitli katsayılar yer almaktadır. Genellikle sermaye yoğunluğu ile verimlilik arasında doğrusal bir ilişkinin varlığı görülmektedir.

Tablo 8.18 Tarım İşletmelerinde Emek Yoğunluğu ve Verimlilik, 1844

Köy adı	Emek yoğunluğu katsayısı (kişi/dönüm)	Emek birimi başına gayrisafi üretim (guruş)	Dönüm başına gayrisafi bitkisel üretim değeri (guruş)
Ada	0,087	951	82,7
Değirmendere	0,104	843	87,7
Kavakdere	0,106	828	87,8
Timurtaşlı	0,121	731	88,4
Kadı	0,132	713	94,1
Ayvacık	0,136	728	99,0
İzzeddinli S.	0,183	419	76,7
Üstüne	0,234	324	75,8
İzderebçika	0,281	105	29,5

Not: Emek yoğunluğu katsayıları, köyde çiftçilik işleri ile uğraşan toplam faal nüfus sayısının ekili toprakların miktarına bölünmesi ile bulunmuş olup, çiftçilik işlerinde istihdam olunan dönüm başına faal nüfus sayısını göstermektedir. Köyler tabloda emek yoğunluğu sırasına göre yer almışlardır.

Kaynak: *BOA,* KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Verimliliğin birbirine yakın olduğu ilk altı köyde dönüm başına düşen hayvan sayısı 0,04-0,08 çift arasında değişmektedir. Son üç köyde bu katsayı 0,08-0,12 çifttir. Buna göre dönüm başına düşen koşum hayvanı çiftinin en düşük olduğu Değirmendere köyünde (0,04) bir çift koşum hayvanı 25 dönüm, en yüksek olduğu (0,12) İzzeddinli Sağir köyünde 8 dönüm toprak işlemektedir. Yalnız bu son köyde, her çiftçi hanesi "arabasıyla hatab ticareti" yapmakta ve bu işte koşum hayvanlarını kullanmaktadır.

İşletme başına düşen büyükbaş hayvan sayısı ile verimlilik arasında yakın bir ilişki vardır. Bitkisel üretimde verimliliğin daha yüksek olduğu köylerde, işletmelerin hayvansal sermaye stoku da daha zengindir. Gayrisafi bitkisel hâsılatın ortalama değerinin 99,0-82,7 guruş/dönüm arasında değiştiği ilk altı köyde, işletme başına büyükbaş hayvan sayısı 5,3-6,4 baş iken 76,7-29,5 guruş/dönüm arasında olduğu son üç köyde 1,8-4,6 baştır.

Küçükbaş hayvan sayısı açısından durum farklıdır, işletme başına düşen küçükbaş hayvan sayısı ile verimlilik arasında belirli bir ilişki gözlenememiştir.

Çiftlik işletmeleri ile küçük üretici köylü işletmeleri karşılaştırıldığında, çiftlik işletmelerinin hayvan stoku açısından daha zengin olduğu görülmektedir. Değirmendere köyünde çiftlik işletmesi başına büyükbaş hayvan sayısı 7 iken, küçük üretici işletmelerinde 5'tir. Bu farklılık Ada ve Kadı köylerinde daha belirgindir. Ada köyünde çiftlik işletmesi başına 36, küçük üretici köylü işletmesi başına 4,3; Kadı köyünde çiftlik işletmesi başına 27, küçük üretici köylü işletmesi başına 4,7 büyükbaş hayvan düşmektedir. Buna göre çiftlik işletmelerinin daha sermaye yoğun, küçük üretici köylü işletmelerinin daha emek yoğun üretim teknikleri kullandıkları söylenebilir.

Tablo 8.19 Tarım İşletmelerinde Sermaye Yoğunluğu ve Verimlilik, 1844

Köy adı	Dönüm başına gayrisafi bitkisel üretim değeri (guruş)	İşletme başına koşum hayvanı (çift)	Dönüm başına koşum hayvanı (çift)	İşletme başına küçükbaş hayvan (baş)	İşletme başına küçükbaş hayvan (baş)
Ayvacık	99.0	1,1	0,06	5,9	24,9
Kadı	94,1	1,6	0,04	6,6	18,3
Timurtaşlı	88,4	1,5	0,08	6,6	9,1
Kavakdere	87,8	1,3	0,06	5,3	20,0
Değirmendere	87,7	1,4	0,06	5,3	-
Ada	82,7	1,5	0,07	5,3	14,3
İzzeddinli S.	76,7	1,3	0,12	4,6	1,8
Üstüne	75,8	0,9	0,09	2,9	2,1
İzderebçika	29,5	0,9	0,08	1.8	18,8

Not: Bu hesaplamalarda yalnız bitkisel üretimde bulunan hanelerin sahip olduğu hayvanlar dikkate alınmıştır. Köyler verimlilik sırasına göre tabloda yer almıştır.

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Ziraî Fazla Ürün

İktisat tarihi çalışmaları göstermektedir ki, sanayi öncesi dönemde tarım dışı sektörlerin gelişmesi tarım sektöründe yaratılan fazla ürünün büyüklüğüne bağlıdır. Sanayi ve hizmetler gibi tarım dışı sektörlerde çalışabilecek insan sayısı, çiftçi nüfusun ürettiği fakat kendisi ve ailesinin tüketmeyip pazara çıkardığı üretim miktarı ile sınırlıdır.

Tablo 8.20 örnek alanı içinde dokuz köyün bitkisel üretim fazlasının (ya da açığının) toplam bitkisel ürün ihtiyacına oranını göstermektedir. Bitkisel yiyecek maddesi olarak yalnız buğday tüketildiği varsayıldığında, köylerden beşinde yiyecek açığı, dördünde ise yiyecek fazlası söz konusudur. Bu açık en yüksek orana, İzderebçika köyünde ulaşmaktadır. Bu köy nüfusunun bitkisel yiyecek maddesi olarak yalnız buğday kullanması hâlinde % 98'i buğday ihtiyacını dış kaynaklardan sağlamak zorundadır.

Buğday fazlasının en yüksek orana ulaştığı köy ise Timurtaşlı köyüdür. Bu köy kendi nüfusunun 1,1 katı kadar bir ek nüfusu besleyebilecek miktarda buğday fazlası üretmektedir. Açık veren beş köyün toplam açık miktarı 7.367 kiledir. Bu miktar 1.228 kişinin yıllık buğday tüketimine eşittir. Buna karşılık fazla veren dört köyün toplam fazla ürün miktarı 3.584 kile olup, bu 597 kişiyi bir yıl besleyebilecek buğday miktarıdır.

Buğday yanında bitkisel yiyecek olarak çavdar ve mısırın da özellikle dağlık bölgelerde geniş ölçüde kullanıldığı bilinmektedir.[13] Buğday, çavdar ve mısır üretimi bir arada dikkate alındığında, örnek alanı içinde fazla veren köylerin sayısı 6'ya yükselmektedir. Nüfus büyüklükleri açısından ilk üç sırayı alan köyler yine açık vermektedirler. Yalnız bu kez, açık miktarları azalmıştır. Tahıl ihtiyacının Üstüne köyünde % 32'si, Değirmendere köyünde % 69'u ve İzderebçika köyünde % 22'si köy içi üretimle karşılanabilmektedir. Buna karşılık son altı köy önemli oranlara ulaşan fazlalar vermektedirler. Bu köylerden en yüksek fazla oranı Kadı köyündedir (% 190). Açık veren üç köyün toplam açık miktarı 837

[13] Düşük gelirli aileler için daha ucuz bir yiyecek maddesi olan çavdar ve mısır buğdaya ikame edilme özelliği ile önem kazanmaktadır.

Tablo 8.20 Tarım Ürünü Fazlası (veya Açığı), 1844

Köyün adı	Buğday fazla (+) veya açığı (-) (Toplam buğday ihtiyacının yüzdesi olarak)	Bitkisel yiyecek fazla (+) veya açığı (-) (Toplam buğday ihtiyacının yüzdesi olarak)
Üstüne	-78	-58
Değirmendere	-59	-31
İzderebçika	-98	-78
Timurtaşlı	+ 111	+ 160
Ada	-20	+ 81
Kadı	+ 27	+ 190
Kavakdere	+ 39	+ 91
Ayvacık	+ 82	+ 144
İzzeddinli Sağir	-2	+ 56

Not: Birinci sütundaki oranlar, bir köyün buğday fazlasının (veya açığının), köyün toplam buğday tüketim ihtiyacına bölünmesi ile bulunmuştur. Buğday fazlası (veya açığı), köyün toplam safi buğday üretiminden toplam buğday tüketim ihtiyacı düşülerek hesaplanmıştır. Toplam safi buğday üretimine ulaşmak için, gayrisafi üretimden % 20'si tohum ve diğer üretim masrafları, % 10'u ise aynî öşür ödemeleri olarak düşülmüştür. Toplam buğday ihtiyacının hesaplanması için önce, köyde yaşayan tüketici sayısı tahmin olunmuştur. Bu çalışmada kullanılan kaynaklarda, Müslüman ve gayrimüslim kadın nüfusla gayrimüslim yaşlı ve çocuk nüfus sayısı yer almamaktadır. Tüketici sayısının tahmini için, kadın nüfusun erkek nüfusa, gayrimüslim yaşlı ve çocuk nüfusun ise cizye yükümlüsü olan erkek nüfusun yarısına eşit olduğu kabul edilmiştir. Bu yolla tahmin edilen tüketici sayısı, kişi başına yıllık buğday tüketim ihtiyacı ile çarpılarak yıllık buğday tüketimine ulaşılmıştır. Bir kişinin yıllık buğday tüketim ihtiyacı 6 kile (191 kg) kabul edilmiştir. Bu rakam 1270/1854 yılında Karahisar-ı Sahip sancağının yıllık toplam bitkisel yiyecek ihtiyacını hesaplayan Ziraat Müdürü'nün raporundan alınmıştır. Bu raporda kadın ve erkek nüfusun yıllık buğday tüketimi "altışar keyl-i Asitane hınta" olarak kabul edilmiştir. BOA, *MAD. d. nr. 19505* (1270/1854). Yapılan hesaplara göre de bir kişinin günlük ortalama kalori ihtiyacı vücut büyüklüğü, çalışma süresi ve iklim koşullarına göre 1.625-2.011 kaloridir. Temel olarak beslenmesini tahıllardan sağlayan bir toplumda bir kişinin bu miktar kaloriyi elde edebilmesi için yılda 190-235 kg buğday tüketmesi gerekmektedir. Colin Clark, Margareth Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture*, Londra, 1970, s. 58. İkinci sütunda ise, bitkisel yiyecek ihtiyacının giderilmesinde buğday yanında çavdar ve mısırın da tüketildiği kabul edilmiştir.

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

kişinin, fazla veren köylerin toplam fazla miktarı ise 1.578 kişinin bir yıllık tahıl yiyeceği ihtiyacına eşittir.

Yukarıdaki gözlemlerden üç sonuç çıkartılabilir: İlk olarak, bir köyün ziraî fazla yaratma kapasitesini hane başına düşen toprak miktarı ile dönüm başına verim seviyesi belirlemektedir. İkinci olarak, köyler arasında iktisadî faaliyetlerin bileşimine paralel bir farklılık, ziraî fazla yaratma kapasitesinde de kendini göstermektedir. Çiftçilik dışı faaliyetlerin önemli oranlara ulaştığı köyler, iktisadî faaliyetlerin bu bileşiminin doğal bir sonucu olarak açık verirken, çiftçiliğin temel iktisadî faaliyet olduğu köyler önemli miktarda tarım ürünü fazlası meydana getirmektedirler. Köyler arasında da önemli ölçüde tarım ürünü ticareti yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha önce görüldüğü gibi, bölgede yaygın işletme biçimi küçük üreticiliktir. Yukarıdaki açıklamalar, böyle bir ziraî yapıda da önemli oranda ziraî fazla ürün yaratılabileceğini göstermektedir.

Hayvancılık

Bir tarım işletmesinde hayvanların beslenmesi çeşitli nedenlere dayanır: a) At, öküz ve manda gibi hayvanları koşum işlerinde kullanmak; b) Gübre sağlamak; c) Çiftçinin kendi ailesinin peynir, yağ, süt, et, deri ve yün gibi maddelere olan ihtiyacını gidermek; d) Bu maddeleri piyasa için üretmek. Bir işletmede bu unsurlardan hangisine ağırlık verileceği ise o işletmenin üretim amaçlarına göre değişir. Bitkisel üretimi temel tarım faaliyeti olarak yürüten bir işletmede hayvanların en önemli fonksiyonları gübre sağlamak ve çift işlerini yürütmektir. Bu işletmelerde hayvanların ikinci görevleri de çiftçi ailesinin et, süt, yağ gibi hayvansal gıda ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bitkisel üretimi amaç edinen bir işletmede hayvan stokunun sayısını bu üç fonksiyon belirler. Bu işletmelerde, hayvanlar bitkisel üretime yardımcı araçlardır. Oysa hayvancılığı temel amaç edinen bir işletme için hayvanların en önemli fonksiyonları pazar için et, yağ, süt gibi hayvansal besin maddelerini ya da deri ve yün gibi sınaî hammaddeleri sağlamaktır.[14]

---

[14] Bernard Hendrik, Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe AD 500-1850*, çev. Olive Ordish, Londra: Edward Arnold, 1963, s. 282.

Tablo 8.21 Büyük ve Küçükbaş Hayvan Sayıları (Baş), 1844

Köy adı	Koşum hayvanı	Diğer büyükbaş hayvanlar	Küçükbaş hayvanlar
Üstüne	114	235	292
Değirmendere	82	97	-
İzderebçika	52	215	690
Timurtaşlı	138	212	428
Ada	95	77	573
Kadı	84	56	254
Kavakdere	83	59	620
Ayvacık	60	72	585
İzzeddinli S.	52	105	35
Toplam	760	1.128	3.477

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074

Daha önce görüldüğü gibi, bölgede hayvancılık bitkisel üretim faaliyetini tamamlayıcı nitelik taşımaktadır. Hayvancılığı temel üretim faaliyeti olarak amaç edinen hiçbir tarım işletmesi yoktur. Fakat bitkisel üretim yanında kısmen de olsa piyasa için hayvan ürünleri üretimi yapan işletmeler vardır. Çok sayıda küçükbaş hayvan besleyen bu işletmeler arasında özellikle çiftlik işletmelerinin de bulunduğu görülmektedir. Örneğin Kadı köyündeki bir çiftlikte 200 adet küçükbaş hayvan beslenmektedir. Bunun piyasaya dönük bir üretim olduğu açıktır. Öte yandan, bölgede bazı köylerde özellikle İzderebçika köyünde bazı aileler önemli miktarda "koyun ve kuzu ticaretinden zuhurat temettüatı" elde etmektedirler.

Tablo 8.21'de bölgede beslenen hayvan sayıları görülmektedir. Buna göre 760 koşum hayvanı, 1.128 sair büyükbaş hayvan, 3.477 küçükbaş hayvan vardır. Küçükbaş hayvan sayılarının önemli olduğu köyler Ayvacık, Kavakdere ve İzderebçika'dır.

Tablo 8.22'de ise, hayvanların türleri itibariyle dağılımı görülmektedir. Koşum hayvanlarının önemli bir kısmı karasığır öküzü, sınırlı bir bölümü manda öküzüdür. Bölgede birkaç tarım işletmesinde çiftlik işlerinde at kullanılmaktadır. Diğer büyükbaş hayvan-

Tablo 8.22 Hayvanların Türleri, 1844

Hayvan türü	Sayısı (baş)	
1) Koşum hayvanı	760	-
a) Karasığır öküzü	-	702
b) Manda öküzü	-	58
2) Diğer büyükbaş	1.128	-
a) Sağmal inek	-	222
b) Sağmal manda	-	42
c) Kısır inek	-	55
d) Kısır manda	-	44
e) Tosun	-	52
f) Düve	-	74
g) Buzağı	-	214
h) Kısrak	-	61
ı) Bargir		183
i) Katır	-	117
j) Ťay	-	6
k) Merkep	-	23
l) Canavor	-	75
3) Küçükbaş hayvan	3.477	-
a) Sağmal koyun	-	1.503
b) Boz koyun	-	993
c) Kuzu	-	716
d) Sağmal keçi	-	177
e) Boz keçi	-	33
g) Oğlak	-	53

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

lar arasında önemli sayıda inek ve buzağı bulunmaktadır. Diğer önemli bir grup beygirlerdir. Bunlar, yük taşıma ve odun kesme ile kömür yapma ve taşıma işleriyle uğraşan hanelerin temel üretim araçlarıdır. Bölgede, domuz yalnız gayrimüslimlerin yaşadığı köylerde beslenmektedir. Küçükbaş hayvanların çoğunluğu koyunlardır. Keçi çok sınırlı ölçüde beslenmektedir.

Ziraî Vergileme

Sanayi öncesi ekonomide, vergileme gelir dağılımının temel mekanizmasıdır.[15] Vergileme, kırsal nüfusun yalnızca yaşama koşullarını, yiyecek miktarını ve yatırım yapma gücünü belirlemekle kalmaz, aynı zamanda ekonomik değişmelere cevap verme şeklini de etkiler. Çünkü vergiler zorunlu, kaçınılmaz ve köylünün elde ettiği gelirden öncelikle yapılması gereken ödemelerdir.[16] Verginin, piyasa ekonomisinin gelişmediği ekonomide ikinci ve önemli bir fonksiyonu da ziraî fazlanın tarım dışı sektörlere aktarılmasının temel aracı olmasıdır.

Ele aldığımız bölgede devlete ödenen vergileri üç grupta toplayabiliriz:

1) Virgüy-i Mahsûsa: Tanzimat'ın başlangıcında, daha önce "tekâlif-i örfiyye" çerçevesinde alınan çok sayıda vergi birleştirilmiştir. Bu verginin önemli bir özelliği, matrahının köy olmasıdır. "Efrâd-ı ahâlinin hisse-i teklifleri köyce muayyen ise de hisse-i umumiyyesi köyden taleb ve ahz" olunmaktadır. Bu nedenle "köyce tahsili mutad olan vergi" ve "an cemâaten tahsil olunan vergi" gibi adlar verilmiştir. Devletçe bir kazadan istenen toplam vergi, kaza tarafından köyleri arasında dağıtılmakta ve her köy kendine düşen vergiyi mevcut haneleri arasında "herkesin tahammül ve takati ve kâr ve kisbi ve temettü ve ticareti"ne göre paylaşmaktadır. 1256-1261 (1840-1845) yılları arasında bu verginin tahsili rûz-i Hızır ve rûz-i Kasım olarak iki taksitte yapılırken, bu tarihten itibaren "mahsûlâtın idrakinden sene nihayetine değin tedricen tahsili" kararlaştırılmıştır.[17]

2) Cizye: Yalnız yetişkin gayrimüslim erkek nüfustan ekonomik gücüne göre âlâ (60 guruş), evsat (30 guruş) ve ednâ (15 guruş) olarak üç grupta alınan bu vergi esas olarak bir baş vergisi niteliğindedir.

---

15 Bent Hansen, *An Economic Model For Ottoman Egypt or The Economics of Collective Tax Responsibility*, California, 1973, yayımlanmamış bir çalışma, s. 2.

16 M.M. Postan, *Essays on Mediavel Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973, s. 126.

17 Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, Dersaadet: Artin Asaduryan Matbaası, 1307 [1889?], c. 2, s. 3: Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, Dersaadet, 1330, c. 2, s. 58-60.

3) Âşar ve Rüsûmat: İlk iki tür vergiden farklı olarak bu vergi grubu, doğrudan doğruya üretimden alınmaktadır. Bu grup iki bölüme ayrılmıştır: a) Aynen Alınan: Gayrisafi bitkisel üretimden onda bir oranında öşür aynen alınmaktadır, b) Maktu Suretiyle Meblağen Alınan: Bağ ve bahçe ürünlerinden alınan bedel-i âşar-ı kiraz; bedel-i âşar-ı bostan; bedel-i mukataa-i bağçe; çayırlardan alınan bedel-i âşar-ı kiyah (ot); ve arılardan alınan bedel-i âşar-ı kovan; küçükbaş hayvanlardan alınan bedel-i âdet-i ağnam rüsûmu bu grupta toplanmaktaydı.

Vergi Bileşimi ve Vergi Yükü

Aşağıda yer alan Tablo 8.23'te her köy halkının ödediği vergilerin toplam vergi ödemeleri içindeki payı, Tablo 8.24'te ise her vergi türünün yükümlülerin gelirlerine oranı görülmektedir. Örnek alanımızın tümünde, vergi ödemelerinin % 43'ünü virgüy-i mahsûsa, % 16'sını cizye, % 32'sini aynen ödenen öşür ve % 10'unu para olarak ödenen öşür ve resimler oluşturmaktadır.

Toplam verginin toplam gelire oranlanması ile bulunan vergi yükü % 18'dir. Bu % 18'in % 8'i virgüy-i mahsûsa, % 3'ü cizye, % 6'sı aynî âşar, % 2'si parasal öşür ve resimlerdir. Buna göre ele alınan bölgede tüm vergilerin % 68'i para olarak ödenmekte ve bu bölgede elde edilen gelirin % 13'ünü meydana getirmektedir.

Müslüman hanelerin vergi bileşimi içinde, virgüy-i mahsûsa % 51, aynî öşür % 34 ve nakdî öşür ve resimler % 16 paya sahiptir, Gayrimüslim hanelerin vergi ödemelerinin % 37'sini virgüy-i mahsûsa, % 26'sını cizye, % 31'ini aynî öşür, % 6'sını nakdî öşür oluşturmaktadır. Müslüman haneler için vergi yükü % 17 iken, gayrimüslim haneler için % 19'a yükselmektedir. Bunun da nedeni gayrimüslim hanelerin cizye yükümlülüğüdür. Virgüy-i mahsûsa için Müslüman haneler gelirlerinin % 9'unu, gayrimüslim haneler % 8'ini, cizye için gayrimüslim haneler gelirinin % 5'ini, aynî öşür için iki grup da gelirlerinin % 6'sını, nakdî öşür için Müslüman haneler gelirinin % 3'ünü, gayrimüslim haneler ise % 1'ini ödemektedirler.

Tablo 8.23 Köy Halkınca Ödenen Vergilerin Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Dinî grubu	Virgüy-i mahsûsa	Cizye	Âşar ve rüsûmat		(%)
				Aynen	Nakden	
Üstüne	Müslüman	57	-	19	24	100
Üstüne	Gayrimüslim	42	34	13	13	100
Üstüne	Toplam	55	5	18	22	100
Değirmendere	Müslüman	30	-	59	11	100
Değirmendere	Gayrimüslim	48	34	10	8	100
Değirmendere	Toplam	43	27	21	9	100
İzderebçika	Müslüman	61	-	11	28	100
İzderebçika	Gayrimüslim	41	35	6	18	100
İzderebçika	Toplam	47	25	7	21	100
Timurtaşlı	Müslüman	44	-	48	8	100
Ada	Müslüman	45	-	41	14	100
Ada	Gayrimüslim	40	19	37	4	100
Ada	Toplam	40	18	37	5	100
Kadı	Müslüman	22	-	78	-	100
Kadı	Gayrimüslim	36	25	39	-	100
Kadı	Toplam	35	24	41	-	100
Kavakdere	Gayrimüslim	30	22	44	4	100
Ayvacık	Gayrimüslim	31	23	45	1	100
İzzeddinli S.	Müslüman	60	-	36	4	100
Toplam	Müslüman	51	-	34	15	100
Toplam	Gayrimüslim	37	26	31	6	100
Genel toplam		43	16	32	9	100

Not: Cizye ödemeleriyle ilgili sütunun hesaplanmasında, her köyün ödemekle yükümlü olduğu âlâ cizye 60 guruş, evsat cizye 30 guruş, edna cizye 15 guruş olarak alınmıştır. Her köyün ödemekle yükümlü olduğu cizye kâğıdı sayısının dağılımı ise şöyledir:

Köy adı	Âlâ	Evsat	Edna	Toplam
Üstüne	3	30	-	33
Değirmendere	6	121	7	134
İzderebçika	6	83	9	98
Ada	6	62	2	70
Kadı	7	76	4	87
Kavakdere	10	85	2	97
Ayvacık	7	65	5	77
Toplam	45	522	29	596

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Tablo 8.24 Vergi Türleri İtibariyle Vergi Yükünün Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Dinî grubu	Virgüy-i mahsûsa/ Toplam gelir	Cizye/ Toplam gelir	Âşar ve rüsûmat		Toplam vergi/ Toplam gelir
				Aynen ödenen/ Toplam gelir	Nakden ödenen/ Toplam gelir	
Üstüne	Müslüman	9	-	3	4	16
Üstüne	Gayrimüslim	9	8	3	3	23
Üstüne	Toplam	9	1	3	4	17
Değirmendere	Müslüman	4	-	8	2	14
Değirmendere	Gayrimüslim	6	4	1	1	12
Değirmendere	Toplam	5	3	3	1	13
İzderebçika	Müslüman	10	-	2	5	16
İzderebçika	Gayrimüslim	10	8	1	4	24
İzderebçika	Toplam	10	5	2	4	21
Timurtaşlı	Müslüman	9	-	10	2	20
Ada	Müslüman	6	-	5	2	12
Ada	Gayrimüslim	9	4	8	1	23
Ada	Toplam	9	4	8	1	22
Kadı	Müslüman	3	-	12	-	16
Kadı	Gayrimüslim	7	5	8	-	20
Kadı	Toplam	7	5	8	-	20
Kavakdere	Gayrimüslim	6	5	9	1	21
Ayvacık	Gayrimüslim	7	5	10	-	21
İzzeddinli S.	Müslüman	10	-	6	1	17
Toplam	Müslüman	9	-	6	3	17
Toplam	Gayrimüslim	7	5	6	1	19
Genel toplam		8	3	6	2	18

Not: Vergi türleri itibariyle vergi yükü oranlarını belirten yukarıdaki yüzdeler, her bir vergi türünden ödenen verginin toplam gelire bölünmesi ile bulunmuştur.

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Vergi bileşimi ve vergi yükü, her köy için büyük ölçüde ekonomik faaliyetlerin bileşiminde ortaya çıkan farklılıkları yansıtıcı özellikler göstermektedir. Bir köyün gelir kaynakları arasında çiftçilik faaliyetlerinin önemi arttıkça, vergi yükü de artmaktadır.

Çiftçilik gelirinin, gelir kaynakları arasında % 80'i aşan payları oluşturduğu Timurtaşlı, Ada, Kadı, Kavakdere ve Ayvacık köylerinde vergi yükü % 20-22 arasında değişmektedir. Buna karşılık çiftçilik faaliyetlerinin gelir bileşimi içinde oranının düşük olduğu Üstüne, Değirmendere, İzderebçika ve İzzeddinli Sağir köylerinde vergi yükü de daha azdır (sırasıyla % 17, % 13, % 21, % 17). Verginin bileşimi açısından da aynı farklılıklar görülmektedir. Bitkisel üretimin öneminin arttığı köylerde, vergi bileşimi içinde aynî vergiler ağırlık kazanmaktadır. Timurtaşlı, Ada, Kadı, Kavakdere ve Ayvacık köylerinde aynî öşür ödemelerinin vergi bileşimi içindeki payı % 37-45 iken, Değirmendere, Üstüne, İzderebçika ve İzzeddinli Sağir köylerinde bu oran % 7-36 arasındadır.

Vergi yükünün haneler arası dağılımını belirlemek amacıyla, vergi yükünün gelir grupları itibariyle dağılımını gösteren Tablo 8.25 düzenlenmiştir. Her köyün haneleri gelirlerine göre sıralandıktan sonra dört gruba ayrılmıştır. Gelirden en düşük payı alan

Tablo 8.25 Vergi Yükünün Gelir Grupları İtibariyle Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Gelir sıralamasındaki yerlerine göre				Toplam hanenin vergi yükü
	İlk % 25 hanenin vergi yükü	İkinci % 25 hanenin vergi yükü	Üçüncü % 25 hanenin vergi yükü	Son % 25 hanenin vergi yükü	
Üstüne	15,8	16,5	17,4	17,8	17,0
Değirmendere	9,9	9,6	13,3	14,0	12,6
İzderebçika	20,9	16,3	20,9	23,5	21,0
Timurtaşlı	17,8	20,4	12,9	20,0	20,1
Ada	9,0	18,5	25,1	23,3	21,9
Kadı	11,7	10,7	22,6	22,9	20,2
Kavakdere	16,0	21,7	23,0	21,6	21,0
Ayvacık	16,4	23,2	20,8	21,1	21,1
İzzeddinli S.	12,4	17,5	18,3	17,9	16,8
Toplam	14,1	16,7	18,5	19,3	18,4

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

ilk % 25 hanenin vergi yükü % 14,1; ikinci % 25 hanenin vergi yükü % 16,7; üçüncünün ise % 18,5'tir. Gelirden en yüksek payı alan son % 25 hanenin vergi yükü ise % 19,3'tür. Bu oranlar vergi dağılımında, matematik eşitliğin ötesinde daha yüksek gelir gruplarından daha yüksek oranda vergi alınarak vergi adaletini sağlama yönünde bir eğilimin varlığını göstermektedir.

Sosyal Yapı

Bir kırsal bölgedeki sosyal yapının özellikleriyle o bölgenin ekonomik gelişmesi arasında çok yönlü ve sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Çeşitli sosyal yapı tipleri ekonomik gelişme üzerinde olumlu ya da olumsuz yönde etkide bulunduğundan ziraî ve ekonomik gelişme veya geri kalma sorununun açıklanmasında sosyal yapının nitelikleri özel bir öneme sahiptir.

Kırsal bir bölgede sosyal yapı özellikleri, o bölgede yaşayan nüfusun refah durumu ile de yakından ilgilidir. Daha önce ele alınan ekonomik yapı özellikleri bir bölgede toplam gelirin hangi iktisadî faaliyet kollarından elde edildiğini, sosyal yapı özellikleri ise bu gelirin nasıl paylaşıldığını göstermektedir.

Bir kırsal bölgede sosyal yapı özelliklerinin en önemlisi toprak dağılımıdır. Temel geçim kaynağının çiftçilik olduğu bir ekonomik yapıda, toprak üretimi mümkün kılan temel bir ekonomik faktördür. Fakat kırsal bir bölgede yaşayan nüfus için, toprak yalnızca kârlılık hesaplarına göre satın alınacak ya da elden çıkarılacak bir üretim faktörü olmaktan da öte bir önem taşır. Toprak, ona hane sahibi ve köy topluluğunun bir üyesi olma imkânını sağlar; köy içinde sosyal yerini belirler; kendisine güven ve itibar kazandırır.[18]

Kasaba ve şehirlerde yaşayan zengin sınıflar için toprak, servet birikiminin bir aracı olarak önem kazanır. Sanayi öncesi bir ekonomide, malî ve ticarî mekanizmalarla biriken servet, bu sektörlerde ekonomik imkânların sınırlılığı nedeniyle aynı mekanizmalar içinde tekrar yatırıma dönüştürülemeyeceğinden toprağa yönelir. Gerçekten iktisat tarihinin büyük bir bölümünde, tasarrufların

18 M.M. Postan, *a.g.e.*, s. 279-280.

yatırıma dönüştürülmesi daha çok toprak birikimi şeklinde olmuştur.[19] Toprak sanayi öncesi dönemde insanlar arasında devir yoluyla biriktirilebilen ve bu nedenle de en eşitsiz dağılım gösteren üretim faktörüdür.

Temel geçim kaynağının çiftçilik olduğu kırsal bölgelerde, üretimin diğer önemli faktörü emektir. Toprak potansiyel bir gelir imkânı belirtir. Bu toprakdan elde edilecek gelirin miktarı o ailenin kullanabileceği emek miktarına da bağlıdır. Kaldı ki, çiftçilik faaliyeti yalnızca emek ve toprak faktörü ile yürütülemez. Bir ziraî işletme için önemli bir sermaye malı olan koşum hayvanı sayısını ve işletmenin verimini gübre sağlayarak etkileyen büyük ve küçükbaş hayvan stokunu da kırsal bir bölgede gelir dağılımını ve dolayısıyla sosyal farklılaşmayı belirleyen faktörler arasına katmak gerekir.

Öte yandan, kırsal bölgelerde ve özellikle ele alınan örnek alanında köylü nüfus tümüyle geçimini çiftçilikten sağlayan homojen bir kitle değildir. Çiftçiliğe ek olarak yan iktisadî faaliyetlerde bulunan aileler olduğu gibi geçimini tümüyle çiftçilik dışı faaliyetlerden sağlayanlar da vardır ve bazı köylerde bu grup, çiftçi gruptan daha fazladır.

Bütün bu çok farklı öğelerin taşıdığı önem dolayısıyla, kırsal bölgelerle ilgili sosyal farklılaşma çalışmalarında sahip olunan toprak miktarı, koşum hayvanı sayısı, çiftlik işletmesinin aileyi geçindirme kapasitesi, gelir seviyesi ve meslek durumu gibi çok çeşitli kriterler kullanılmıştır.[20]

Toprak ve Diğer Bazı Servetlerin Dağılımı

Bir kırsal bölgede sosyal farklılaşma konusunu ele alırken öncelikle, köy topraklarına sahip olan kişilerin yerleşim yerlerini bilmek gereklidir. Çünkü çoğunlukla büyük toprak sahipleri şehir ve kasabalarda yaşarlar. Tablo 8.26'da, örnek alanı içinde toprakların sahiplerinin yerleşim yerlerine göre dağılımı görülmektedir. Dokuz

---

19 Friedrich Baerwald, *History and Structure of Economic Development*, Scranton, Pensylvania: International Textbook co., 1969, s. 33.

20 Slicher van Bath, *a.g.e.*, s. 310-324.

köyde toprakların % 83'ü köyde yaşayan nüfusa ait küçük üretici işletmelerine aittir. Bu toprakların köylü nüfus arasındaki dağılımı daha sonra ayrıntılı biçimde ele alınacaktır. Toprakların % 17'si ise köy dışında yaşayan kimselerin mülkiyeti altındadır. Bunun % 9'u çiftlik işletmeleri, % 8'i ise köylülere ve çiftliklere kira ile verilen topraklardır. Üstüne, İzderebçika, Timurtaşlı, Kavakdere, Ayvacık ve İzzeddinli Sağir köylerinde tüm topraklar bu köylerde yaşayan hanelere aittir. Köy dışından kimselerin sahip olup çiftlik şeklinde işlettikleri ya da kiraya verdikleri topraklar Değirmendere, Ada ve Kadı köylerinde bulunmaktadır.

Tablo 8.26 Sahiplerinin Oturdukları Yere Göre Toprak Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Sahibi köyde	Sahibi köy dışında		Toplam
		Çiftlikler	Kiraya verilen topraklar	
Üstüne	100	-	-	100
Değirmendere	63	27	9	100
İzderebçika	100	-	-	100
Timurtaşlı	100	-	-	100
Ada	62	12	26	100
Kadı	51	30	19	100
Kavakdere	100	-	-	100
Ayvacık	100	-	-	100
İzzeddinli S.	100	-	-	100
Toplam	83	9	8	100

Not: Bu dağılım ekili ve nadas tarlalarla bağ ve bahçelerin tümünü kapsamaktadır.

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Değirmendere köyünde toprakların % 63'ü küçük üretici köylülere aitken, % 36'sı Filibe'de sakin kişilerindir. Köyde yer alan dört çiftlik işletmesi, toprakların % 27'sini mülkiyeti altında bulundurmaktadırlar. "Eshâb-ı Çiftlikat" olarak belirtilen ve

Filibe'de sakin olan bu dört çiftlik sahibinin ilk ikisi Müslüman, diğer ikisi gayrimüslimdir: Ahmed Beyzâde Esad Bey Çiftliği, Behlül Ağa oğlu Ahmed Şerif Ağa Çiftliği, Sarraf Avadin oğlu Boğos Çiftliği, Gümüşgerdan oğlu Mihalaki Çiftliği.[21] Dördüncü çiftlik işletmesi bir tarım işletmesi niteliğinin ötesinde, bir "asiyâb-ı dakik", bir "aba dolabı", bir "bakkal dükkânı" ve bir "simitçi fırını" ihtiva etmektedir. 1785 yılında yapılan sayıma göre bu köyde üç çiftlik işletmesi yer almaktaydı. Bu çiftliklerden birincisi üç çift büyüklüğünde olup Elhac Mustafa Ağa'nındı. İkinci çiftlik bir çift büyüklüğünde olub Molla Kızıl(?)'ndı. Üçüncü çiftlik ise "hâlî ve harab"tı.

Ada köyünde toprakların % 62'si köylülerin, % 38'i köy dışından kimselerindi. Bu köyde bulunan tek çiftlik işletmesi "der aliyyede sarraf-ı mûteberândan" olan sarraf Hacatur'a aittir. Köy topraklarının % 26'sına sahip olan üç Filibeli Müslüman Raşid Ağazade Hacı Abdurrahman Ağa, Kırcaalili Mustafa Hâce ve Ali oğlu Mehmet topraklarını küçük parçalar hâlinde köyün gayrimüslim hanelerine para karşılığında kiraya vermişlerdir. Bu köyde 1785 yılında beş çift büyüklüğünde bir çiftlik bulunmaktaydı. Bu çiftliğin sahibi Arif Ağa Hacı Hasanzadeler adlı bir Müslüman'dı.

Kadı köyünde ise toprakların % 51'i küçük çiftlik işletmelerine aittir. Köy topraklarının % 30'unu teşkil eden topraklar üç çiftliğe aittir. Bu çiftliklerin sahipleri Filibeli Hacı Hasan Ağazade Ebubekir Efendi, Abdullah oğlu Hüseyin ve Mustafa oğlu Hüseyin'dir. Filibe'de oturan bazı kimselerin sahip oldukları ve kira ile işlettikleri topraklar ise köy topraklarının % 19'unu teşkil etmektedir. Bu toprakların yarısına yakın bir kısmı (150 dönüm) "Filibeli sarraf Avadin Zımmî"nindir. Diğer yarısı ise küçük parçalar hâlinde Müslümanlara aittir. Bu köyde 1785 yılında birer çift büyüklüğünde iki çiftlik bulunmaktaydı (Küçük Mehmed Damadı Çiftliği ve Ali Paşa bin İdris Çiftliği).

---

21 Gümüşgerdan oğlu Mihalaki 1848 yılında bu köyde bir dokuma fabrikası kuracaktır. Fabrika hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nikolai Todorov, "The First Factories in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, İlkbahar 1971, sayı: 2, s. 336-358.

Toprak dışında diğer önemli bir taşınmaz servet grubu Değimendere köyünde bulunan buğday ve pirinç değirmenleri ile dokuma tesisidir. 1785'te bu köyde 12 adet değirmen vardı. 1844'teki sayıma göre köyde yine 12 adet değirmen vardı. Bunların 2'si vakıf, 8'i tümüyle Müslüman kişilerin mülkiyetindedir. Bu kişilerin büyük çoğunluğu Filibe'de oturan ve "ağa", "ağazade" ve "efendi" olarak nitelendirilen kişilerdir. Bir değirmen ise iki pay olup, bir payı Müslüman bir "ağazâde"ye, bir payı gayrimüslim bir sarrafa aittir. Sonuncu değirmen ise bir gayrimüslime aittir. 1844'te ayrıca 3 adet "erz dingi" vardır. Bunların biri vakıf, biri Müslüman bir Filibeli ağazadenin, birisi ise 2 pay olup bir payı Müslüman bir kişiye, bir payı sarraf "Avadin Zımmî"ye aittir. Bu sarrafın daha önce gördüğümüz gibi ayrıca bir değirmeni, bir çiftliği ve Kadı köyünde kiraya verdiği önemli miktarda toprağı vardı. Değirmendere köyünde son önemli taşınmaz servet bir dokuma tesisidir (aba dolabı). Bu sınaî tesisin sahibi bir de un değirmeni olan "Filibe'de Etmekçibaşı Yani Zımmî"dir.

Bölgede bulunan toprak ve taşınmaz servetlerin köy dışında oturan sahiplerinin etnik ve ekonomik özellikleri açısından 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ortaları arasında yapılacak karşılaştırma, bölgede malî ve ticarî mekanizmalarla zaman içinde giderek servet gücünü arttıran bir gayrimüslim zengin grubunun doğmaya başladığını ve bunların servetlerini kırsal bölgelere yatırma eğilimi içinde olduklarını göstermektedir. Bu gayrimüslim zengin grup içinde özellikle sarraflar dikkati çekmektedir.[22]

Tablo 8.27, 8.28, 8.29 ve 8.30'da köyde oturan kişilere ait toprakların mülkiyet dağılımı görülmektedir. Tablo 8.31'de ise ortalama toprak miktarı, standart sapma ve değişme katsayısı gibi eşitsizlik derecesini gösteren bazı toprak dağılımı ölçüleri verilmiştir. Örnek alanı içinde bulunan 588 hanenin % 26'sını teşkil eden 153 hanenin hiç toprağı yoktur. 160 hanenin (% 27) ise 10 dönümden daha az toprağı vardır. Bu 160 hane tüm köy topraklarının yalnızca % 5'ine

22 Bulgar ekonomik tarihi üzerine yapılan çalışmalar da, 19. yüzyılın ilk yarısında ticaret yolu ile zengin olan bazı Bulgar zenginlerinin malî güçlük içinde bulunan Türk beylerinin topraklarını satın aldıklarını ve bu sürecin özellikle 1839'lardan sonra hızlandığını belirtmektedirler. Mercia Macdermott, *A History of Bulgaria 1393-1885*, Londra: Allen & Unwin, 1962, s. 68.

sahiptir. Hanelerin % 20'sinin toprakları 11-25 dönüm arasında, % 14'ünün ise 26-40 dönüm arasındadır. Dokuz köyde yaşayan hanelerin % 12'sini oluşturan 68 hanenin ise 40 dönümden daha fazla toprağı vardır. Bunlar köylerin topraklarının % 40'ını ellerinde bulundurmaktadırlar. Bölge ortalaması olarak alındığında hane başına 16 dönüm toprak düşmektedir. Yalnızca çiftçilikle uğraşan haneler için hane başına yaklaşık olarak 35 dönüm toprak düşmektedir.

Köyler arasında hane başına düşen ortalama toprak miktarı ve toprak dağılımı açısından önemli farklılıklar vardır. Çiftçiliğin gelir kaynakları arasında ağırlık kazandığı köylerde hane başına düşen toprak miktarı da yüksektir. Bölgenin toprak dağılımı açısından egemen özelliği küçük üreticiliktir. Bununla birlikte her köyde farklı derecelerde olmak üzere haneler arası toprak dağılımı önemli ölçüde eşitsizlik göstermektedir.

Toprak dağılımının en eşitlikçi olduğu köyler İzzeddinli Sağir, Ayvacık, Kavakdere ve Timurtaşlı'dır. Tümüyle küçük üreticiliğin egemen olduğu bu köylerin demografik açıdan ortak özellikleri tek etnik gruptan oluşmalarıdır. Bu köylerden eşitliğe en çok yaklaşan köy, tasarruf edilen toprak miktarının az olduğu (hane başına 19 dönüm) ve hanelerin gelirleri arasında ormancılık gelirlerinin önemli yer tuttuğu İzzeddinli Sağir köyüdür. Buna karşılık çiftçilik gelirlerinin çok önemli olduğu diğer üç köyde toprak dağılımı daha fazla eşitsizlik göstermektedir. Bu köylerden Timurtaşlı köyünde 61 ve daha fazla dönüm toprağı olan 5 hane sahibi adlarına ilaveten unvanlarıyla belirtilmiştir. Bir nolu hanenin sahibi 83 dönüm toprağı olan Mehmed oğlu Zeynel Hace'dir. İki nolu hanenin sahibi 123 dönüm toprağı olan Hacı Ahmed Ağa oğlu Mustafa Ağa'dır. 4 nolu hane sahibi Hasan oğlu Mehmed Ağa 73 dönüm, 5 nolu hane sahibi Hacı İsmail oğlu İbiş Ağa 81 dönüm, 6 nolu hane sahibi Hacı İsmail oğlu Hasan Ağa 103 dönüm toprak sahibidir. Buna karşılık diğer tüm haneler yalnız adlarıyla (...oğlu...) belirtilmiştir. Tümüyle küçük üreticiliğin egemen olduğu bir kırsal yapıda bile toprak dağılımı açısından önemli ölçüde eşitsizlik söz konusudur ve böyle bir yapıda da bir hanenin sahip olduğu toprak miktarı onun sosyal farklılaşma sırasındaki yerini etkilemektedir.

Tablo 8.27 Hanelerin Sahip Oldukları Toprak Miktarları İtibariyle Dağılımı (Hane), 1844

Köy adı	Toprak grupları						Toplam
	Topraksız	1-10 dönüm	11-25 dönüm	26-40 dönüm	41-60 dönüm	61+ dönüm	
Üstüne	21	97	49	7	1	-	175
Değirmendere	76	22	5	6	8	-	117
İzderebçika	3	24	20	11	-	-	58
Timurtaşlı	1	2	18	16	8	5	50
Ada	18	10	2	8	10	2	50
Kadı	24	4	1	9	2	6	46
Kavakdere	5	-	5	11	14	5	40
Ayvacık	3	1	5	12	7	2	30
İzzeddinli S.	2	-	16	4	-	-	22
Toplam	153	160	121	84	50	20	588

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Tablo 8.28 Hanelerin Sahip Oldukları Toprak Miktarları İtibariyle Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Toprak grupları						Toplam
	Topraksız	1-10 dönüm	11-25 dönüm	26-40 dönüm	41-60 dönüm	61+ dönüm	
Üstüne	12.0	55.5	28.0	4.0	0.5	-	100
Değirmendere	65.0	19.0	4.0	5.0	7.0	-	100
İzderebçika	5.0	41.5	34.5	19.0	-	-	100
Timurtaşlı	2.0	4.0	36.0	32.0	16.0	10.0	100
Ada	36.0	20.0	4.0	16.0	20.0	4.0	100
Kadı	52.0	9.0	2.0	20.0	4.0	13.0	100
Kavakdere	12.5	-	12.5	27.5	35.0	12.5	100
Ayvacık	10.0	3.5	17.0	40.0	23.0	6.5	100
İzzeddinli S.	9.0	-	73.0	18.0	-	-	100
Toplam	26.0	27.0	20.5	14.5	8.5	3.5	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Tablo 8.29 Hanelerin Sahip Oldukları Toprak Miktarları İtibariyle Dağılımı (Dönüm), 1844

Köy adı	Toprak grupları						Toplam
	Topraksız	1-10 dönüm	11-25 dönüm	26-40 dönüm	41-60 dönüm	61+ dönüm	
Üstüne	0	285	860	214	63	-	1.422
Değirmendere	0	82	85	197	376	-	740
İzderebçika	0	67	398	345	-	-	810
Timurtaşlı	0	14	361	515	378	441	1.709
Ada	0	36	40	300	444	130	950
Kadı	0	23	25	282	110	436	876
Kavakdere	0	-	91	387	655	355	1.488
Ayvacık	0	5	94	406	314	135	954
İzzeddinli S.	0	-	309	107	-	-	416
Toplam	0	512	2.263	2.753	2.340	1.497	9.365

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Tablo 8.30 Hanelerin Sahip Oldukları Toprak Miktarları İtibariyle Dağılımı (%), 1844

Köy adı	Toprak grupları						Toplam
	Topraksız	1-10 dönüm	11-25 dönüm	26-40 dönüm	41-60 dönüm	61+ dönüm	
Üstüne	0	20,0	60,5	15,0	4,5	-	100
Değirmendere	0	11,0	11,0	26,0	52,0	-	100
İzderebçika	0	8,5	49,0	42,5	-	-	100
Timurtaşlı	0	1,0	21,0	30,0	22,0	26,0	100
Ada	0	4,0	4,0	32,0	47,0	13,0	100
Kadı	0	3,0	3,0	32,0	12,0	50,0	100
Kavakdere	0	-	6,0	26,0	44,0	24,0	100
Ayvacık	0	0,5	10,0	42,5	33,0	14,0	100
İzzeddinli S.	0	-	74,0	26,0	-	-	100
Toplam	0	5,5	24,0	29,5	25,0	16,0	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Tablo 8.31 Bazı Toprak Dağılımı Ölçüleri, 1844

Köy adı	Hane başına düşen toprak miktarı (dönüm)	Standart sapma	Değişme katsayısı
Üstüne	8	9,5	1,15
Değirmendere	6	13,5	2,25
İzderebçika	14	11,5	0,78
Timurtaşlı	34	22,6	0,66
Ada	19	21,5	1,13
Kadı	19	26,5	1,39
Kavakdere	37	20,5	0,55
Ayvacık	32	17,0	0,53
İzzeddinli S,	19	7,5	0,39

Not: Bu dağılım ölçüleri yalnız köyde oturan hanelerin ekili ve nadas tarlalarıyla bağ, bahçe ve çayırlar alınarak hesaplanmıştır.

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Toprak dağılımındaki eşitsizliğin oldukça önemli boyutlara ulaştığı diğer 5 köy (Üstüne, Değirmendere, İzderebçika, Ada ve Kadı) etnik açıdan karma tipte köylerdir. Bu köylerin ekonomik yapıları birbirlerinden oldukça farklıdır. İzderebçika köyünde tasarruf edilen toprak miktarı çok az olup bunun önemli bir kısmı bahçe şeklindedir. Bu köy halkının gelir kaynakları arasında ormancılık ve yük taşımacılığı önemli yer tutmaktadır. Toprak dağılımındaki eşitsizliğin çok önemli boyutlara ulaştığı Üstüne ve Değirmendere köylerinde hanelerin önemli bir bölümü topraksız ya da az topraklı hanelerdir. Üstüne'de hanelerin % 67'si, Değirmendere'de ise % 84'ü topraksız ya da 10 dönümden daha az toprağı olan hanelerdir. Bu haneler sanayi ve ticaret, yük taşımacığı, işçilik gibi faaliyetlerle geçimlerini sağlamaktadırlar. Ada köyünde hanelerin % 36'sı, Kadı köyünde % 52'si topraksızdır. Bu hanelerden koşum hayvanı ve diğer tarım araçlarına sahip olanlar toprak kiralayarak, bu imkânlardan yoksun olanlar ise tarım işçiliği ile geçimlerini sağlamaktadır-

lar. Tarım işçilerinin bir kısmı köyde bulunan çiftliklerde, bir kısmı ise köy dışında çalışmaktadırlar. Örneğin, Kadı köyünde topraksız 24 haneden 4'ü kiraladığı topraklar üzerinde çiftçilik yaparak, 20'si ise tarım işçiliği ile geçinmektedirler. Bu 20 tarım işçisinden 9'u tarım işçiliğini başka köylerde yapmaktadırlar.

Gelir Dağılımı

Tablo 8.32 ve 8.33'te bölgede elde edilen safi gelirin vergiden önce ve vergiden sonra haneler itibariyle dağılımı görülmektedir. Gelir sıralamasında en alt dilimde yer alan ve hanelerin % 25'ini oluşturan 147 hanenin gelirden payı % 10'dur. Buna karşılık en yüksek dilimde yer alan 147 hanenin gelir payı % 46'dır. Bu durumda en yüksek gelirleri elde eden 147 hane, en düşük gelirleri elde eden 147 hanenin 4,6 katı gelir elde etmektedirler. İkinci % 25 hanenin toplam gelirden payı % 17, üçüncü % 25 hanenin gelir payı ise % 26'dır.

Tablo 8.32 Safi Gelirin Haneler İtibariyle Dağılımı (%), 1844 (Vergilerden Önce)

Köy adı	Hane yüzdelerinin gelir payları				% 100
	İlk % 25	İkinci % 25	Üçüncü % 25	Son % 25	
Üstüne	13	20	27	41	100
Değirmendere	11	14	24	51	100
İzderebçika	14	20	26	41	100
Timurtaşlı	7	16	24	53	100
Ada	7	14	28	51	100
Kadı	8	13	29	50	100
Kavakdere	9	22	28	41	100
Ayvacık	10	20	30	40	100
İzzeddinli S.	15	21	27	37	100
Toplam	10	17	26	46	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Tablo 8.33 Safi Gelirin Haneler İtibariyle Dağılımı (%), 1844 (Vergilerden Önce)

Köy adı	Hane yüzdelerinin gelir payları				% 100
	İlk % 25	İkinci % 25	Üçüncü % 25	Son % 25	
Üstüne	13	20	27	41	100
Değirmendere	11	15	24	50	100
İzderebçika	14	21	26	40	100
Timurtaşlı	7	16	24	53	100
Ada	8	15	27	50	100
Kadı	9	14	28	49	100
Kavakdere	10	22	28	40	100
Ayvacık	10	20	30	40	100
İzzeddinli S.	15	21	27	37	100
Toplam	11	18	25	45	100

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Hane ve faal nüfus başına gelir düzeyi ve dağılımı açısından köyler arasında ortaya çıkan farklılıkları belirlemek için Tablo 8.34 ve 8.35 düzenlenmiştir. Hane başına ortalama gelir, köyler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. En yüksek hane başına gelir Ayvacık (1.708 guruş), Kavakdere (1.700 guruş) ve Timurtaşlı (1.680 guruş) köylerinde elde edilmektedir. Çiftçilik faaliyetlerinin temel geçim aracı olduğu bu üç köyde hane başına toprak miktarı ve dönüm başına verim bölge ortalamasının üstündedir. Bu üç köy haneler arası toprak dağılımının da daha eşitlikçi olduğu köylerdir. Benzer ekonomik özellikler taşıyan, fakat toprak dağılımının eşitlikten uzak olduğu ve köy topraklarının önemli bir kısmını köy dışından kimselerin tasarruf ettiği Ada (1.238 guruş) ve Kadı (1.158 guruş) köylerinde gelir düzeyi daha düşüktür. Topraksız tarım işçilerinin gelir düzeyinin düşük oluşu ortalama geliri aşağıya doğru itmektedir.

İzderebçika (967 guruş) ve İzzeddinli Sağir (1.232 guruş) köylerinde çiftçilik geliri düşük olmasına rağmen, ek gelir sağlayıcı

ormancılık ve yük taşımacılığı ortalama gelir düzeyini yükseltmektedir. Üstüne ve Değirmendere (758 ve 1.046 guruş) köylerinde hane başına gelir düzeyi oldukça düşüktür. Hanenin gelir düzeyinin belirlenmesinde önemli rol oynayan hanedeki faal nüfus sayısı bu köylerde diğer köylere oranla daha düşüktür.

Örnek alanımızda gelir dağılımının toprak dağılımına göre daha eşitlikçi olduğu görülmektedir. Haneler arası gelir dağılımının en eşitlikçi olduğu köy İzzeddinli Sağir köyüdür. Bu köye benzer ekonomik özellikler gösteren İzderebçika köyünde gelir dağılımı daha az eşitlikçidir. Öte yandan yine benzer ekonomik özelllikler gösteren Timurtaşlı, Ayvacık ve Kavakdere köylerinde gelir dağılımı toprak dağılımındaki eşitsizliğe paralel bir özellik göstermektedir (sırayla toprak dağılımı için değişme katsayıları: 0,66, 0,53, 0,55 ve gelir dağılımı için değişme katsayıları: 0,92, 0,45, 0,49). Benzer ekonomik özellikler gösteren Ada ve Kadı köyünde de yine gelir dağılımında eşitsizlik derecesi aynıdır (değişme katsayıları 0,74 ve 0,73).

Tablo 8.34 Hane ve Faal Nüfus Başına Gelir Dağılımı Ölçüleri (Guruş), 1844 (Vergilerden Önce)

Köy adı	Hane başına gelir			Faal nüfus başına gelir		
	Ortalama	Standart sapma	Değişme katsayısı	Ortalama	Standart sapma	Değişme katsayısı
Üstüne	758	366	0.48	600	320	0,53
Değirmendere	1.046	824	0,79	827	658	0,79
İzderebçika	967	432	0,45	454	234	0,51
Timurtaşlı	1.689	1.560	0,92	1.003	707	0,70
Ada	1.158	858	0,74	695	392	0,56
Kadı	1.238	899	0,73	702	478	0,68
Kavakdere	1.700	837	0,49	869	508	0,58
Ayvacık	1.708	776	0,45	702	275	0,39
İzzeddinli S.	1.232	443	0,36	856	372	0,43
Köylerin Ort.	1.277	-	-	745	-	-

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Tablo 8.35 Hane ve Faal Nüfus Başına Gelir Dağılımı Ölçüleri (Guruş), 1844 (Vergilerden Sonra)

Köy adı	Hane başına gelir			Faal nüfus başına gelir		
	Ortalama	Standart sapma	Değişme katsayısı	Ortalama	Standart sapma	Değişme katsayısı
Üstüne	631	297	0,47	504	271	0,54
Değirmendere	914	724	0,79	722	595	0,82
İzderebçika	763	323	0,42	370	196	0,53
Timurtaşlı	1.350	1.274	0,94	810	564	0,70
Ada	881	635	0,72	539	294	0,54
Kadı	980	674	0,69	550	354	0,64
Kavakdere	1.345	605	0,45	706	417	0,59
Ayvacık	1.343	600	0,45	561	213	0,38
İzzeddinli S.	1.025	355	0,35	725	300	0,41
Köylerin Ort.	1.026	-	-	610	-	-

Kaynak: *BOA*, KK.d. nr. 6073 *ve* 6074.

Ortalama gelir düzeyi faal nüfus başına olarak ifade edildiğinde de köyler arası farklılıklar önemini korumaktadır. Faal nüfus başına en yüksek gelir Timurtaşlı, en düşük gelir İzderebçika köyünde elde edilmektedir. Genel olarak, kişi başına gelir dağılımı hane başına gelir dağılımından daha eşitlikçi niteliktedir.

Tablo 8.33 ve 8.35'te gelir dağılımının vergiden sonraki durumu görülmektedir. Vergileme, gerek hane ve gerekse faal nüfus başına gelir düzeyini önemli ölçüde düşürürken, haneler ve faal nüfus itibariyle gelir dağılımını büyük ölçüde değiştirmemektedir. Vergiden sonraki gelir dağılımı daha eşitlikçidir.

Özet ve Sonuçlar

Örnek alanı içine giren dokuz köy coğrafî, demografik, sosyal ve ekonomik yapıları itibariyle farklı özellikler göstermektedirler. Bu yapılar karşılıklı olarak birbirlerini etkilemektedir. Coğrafî yeri itibariyle orman içinde veya çevresinde kurulmuş olan köylerde,

ormancılık ve yük taşıma faaliyetleri gelir kaynakları arasında büyük bir yer tutmaktadır. Bu köylerde hane başına tasarruf edilen toprak miktarı ve bu topraklardan elde edilen verim de daha düşüktür. Coğrafî yapının sosyal yapı üzerindeki etkileri, köy topraklarının mülkiyet dağılımında da kendini göstermektedir. Köy topraklarının önemli bir bölümünün Filibe şehir merkezinde oturan kişilere ait olduğu köyler (Ada, Kadı, Değirmendere) aynı zamanda dokuz köy içinde Filibe'ye en yakın köylerdir. Bu topraklar çiftlik biçiminde veya kira ile işletilmektedir. Buna karşılık Filibe şehir merkezine beş ve daha fazla saat uzaklıkta bulunan köylerde, tüm topraklar küçük üretici köylü işletmelerine aittir.

Dokuz köyün nüfus büyüklükleri ve etnik bileşimleri oldukça farklıdır. Üstüne ve Değirmendere köylerinde 100'den fazla hane yaşamaktadır. Büyük köylerde çiftçilik dışı meslekler önemli oranlara ulaşmaktadır. Orta ve küçük köylerde çiftçilik temel geçim aracıdır. Bir köyün belirli bir nüfustan sonra büyümesini çiftçilik dışı gelir sağlama imkânları belirlemektedir. Öte yandan, Üstüne, Değirmendere, İzderebçika, Ada ve Kadı köyleri Müslüman ve gayrimüslim hanelerin bir arada yaşadığı karma nüfuslu köylerdir. Diğer köylerse tek etnik gruptan oluşmaktadır. Karma nüfuslu köylerde ekonomik ve sosyal yapı da daha karmaşık özellikler göstermektedir. Bölgede en önemli geçim kaynağı çiftçilik olmakla birlikte, özellikle büyük köylerde çiftçilik dışı faaliyetler de önem kazanmaktadır.

Köyler arasında tarım işletmelerinin emek ve sermaye yoğunluğu ile açıklanabilir nitelikte verim farklılıkları görülmektedir. Verim düzeyi hane başına düşen toprak miktarı ile birlikte o köyün ziraî fazla yaratma kapasitesini belirlemektedir. Hane başına düşen toprak miktarının ve verimin daha yüksek olduğu köyler önemli miktarda ziraî fazla üretebilmektedirler.

Bölgede vergi yükü % 20 dolaylarındadır. Bu bölgedeki hanelerin oldukça düşük gelir düzeyi dikkate alındığında yüksek bir vergi oranıdır.

Örnek alanı içinde Ada, Kadı ve Değirmendere köyleri dışında, köy topraklarının tümü köyde yaşayan hanelerin sahip oldukları

küçük köylü işletmelerince tasarruf edilmektedir. Bir bütün olarak bölgede, köylü nüfus tarafından tasarruf edilen hane başına toprak miktarı oldukça azdır. Bu toprakların köylü haneler arasındaki dağılımı da eşitlikten uzaktır. Hanelerin önemli bir bölümünü topraksız ya da yetersiz topraklı haneler oluşturmaktadır. Bunlar geçimlerini çiftçilik dışı mesleklerle sağlamaktadırlar. Toprak dağılımındaki bu eşitsizliğe paralel olarak, gelir dağılımı da eşitsizdir. Çiftçiliğin temel geçim aracı olduğu köylerde, toprak dağılımı da eşitsizdir. Köylerde, toprak dağılımı gelir dağılımındaki eşitsizlik derecesini de belirlemektedir. Çiftçilik dışı mesleklerin önem kazandığı bölgelerde bu ilişki zayıflamaktadır. Öte yandan insanlar arasında en eşit dağılan emek faktörü tarafından elde edilen gelirlerin önemi arttıkça gelir dağılımı da daha eşitlikçe bir nitelik göstermektedir.

9

1897 Tarihli İstatistik Yıllığı

Osmanlı yönetiminin kuruluş döneminden itibaren geliştirdiği bürokratik gelenekler arasında, kayıt sistemlerine büyük önem verilmesinin de bulunduğu bilinmektedir. Devlet organları içinde yer alan hemen hemen her kurum, idarî ve malî fonksiyonlarını yerine getirirken pek çok kantitatif nitelikte bilgi üretmekte ve bunların ciddî, ayrıntılı, düzenli ve sistematik kayıtlarını içeren belge ve defterler düzenlemekteydi. Nitekim Osmanlı arşivlerinde bulunan ve son derece zengin ve değerli bilgiler içeren muazzam defter ve belge koleksiyonları bu şekilde oluşmuştur. Ancak bu belge ve defterlerdeki tüm veriler, istatistik bilgi üretmek amacıyla derlenmiş olmayıp, devletin idarî ve malî fonksiyonlarının yürütülmesinin yan ürünleri şeklinde ortaya çıkmıştır ve bu yüzden de anlamlı ve kullanılabilir istatistik bilgilere dönüştürülebilmeleri uzman sosyal bilimcilerin uzun ve zahmetli çalışmalarını gerektirmektedir.

Osmanlı yönetiminin modern istatistik bilgi ve yöntemlerden yararlanma çabaları, 19. yüzyıldaki reform süreciyle birlikte başladı. 1831 tarihli nüfus sayımı bu yeni yaklaşımın ilk önemli örneğiydi. Tanzimat reformlarının sonucu olarak giderek daha mer-

kezîleşen Osmanlı yönetimi eğitim, sağlık, haberleşme, ulaşım ve benzeri alanlarda yeni sorumluluklar üstlendi. Bu yeni görevler yönetime toplumu daha geniş ölçüde etkileme imkânı verirken, toplum hakkında daha sağlıklı ve ölçülebilir nitelikte bilgilere olan ihtiyacı da arttırdı.

Modern istatistik yöntemlerin ilk uygulamaları nüfus alanında görülürken, istatistik idaresi de 1860'ların sonlarında ortaya çıktı. Kısa süre sonra dış ticaret istatistikleri yayımlanmaya başlandı ve böylece 1878'lerden başlayıp 1913'lere kadar uzanan oldukça tam bir seri oluşturuldu. 19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı yönetimi, çok değişik alanlarda istatistik bilgiler derleme, değerlendirme ve yayımlama konularında önemli gelişmeler sağladı. Bu çabaların bir önemli ürünü de 1897 İstatistik Yıllığı'dır. 1897'de yayımlanan bu eser, istatistik bilgiler derleyip yayımlamak amacıyla oluşturulmuş uzman bir kurum tarafından hazırlanmıştır. Bu nedenle de Türkiye'de modern istatistik düşünce ve uygulamasının önemli örneklerinden biri olarak büyük önem taşımaktadır.

Eserde 19. yüzyıl sonlarında idarî yapı, nüfus, eğitim, sağlık, adliye, ulaştırma, maliye, tarım, sanayi, dış ticaret, madencilik, ormancılık, kara ve deniz taşımacılığı ile haberleşme hizmetleri gibi Osmanlı devletinin çeşitli ekonomik ve sosyal göstergeleriyle ilgili yıllar ve bölgeler itibariyle ayrıntılı veriler bulunmaktadır.

Çok değişik alanlarla ilgili bilgiler ihtiva etmesi yanında Osmanlı döneminde yayımlanan ilk ve tek genel istatistik olması da esere ayrıca büyük bilimsel önem ve değer kazandırmaktadır. Gerçekten bir yandan nüfus, eğitim, sağlık, adliye, tarım, dış ticaret, sanayi, maliye, madencilik, ormancılık gibi çeşitli konularda müstakil istatistikler yayımlanmış, öte yandan da devlet ve vilayet salnâmelerinde pek çok sayısal veri yer almışsa da benzer bir genel istatistik hazırlanmamıştır.

Eserde yer alan istatistiklerin büyük bölümü 1313 malî yılına yani miladî olarak 13/03/1897-12/03/1898 dönemine aittir. Ancak dış ticaret ve bütçe verilerinin 1310/1894 yılına ait olduğu verilerin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Eserde idarî bölünüş, nüfus, sosyal yardım kuruluşları, sağlık, adalet, eğitim, kütüphaneler ve eski

eserler, askerî eğitim, diğer eğitim kurumları, tarım, devlet gelir ve giderleri, madencilik, ormanlar ve ormancılık, maliye ve devlet borçları, dış ticaret, çeşitli vergi idare ve gelirleri, para ve madalyalar, çeşitli vergiler, tuz ve tuzlalar, ipek ve ipekçilik, Düyun-u Umumiyye İdaresi, Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı, Reji İdaresi (tütün), sanayi, finans, havagazı ve su, kara ve deniz taşımacılığı ve haberleşme konularında istatistik bilgiler içeren toplam 245 tablo bulunmaktadır. Bu çalışmada eserde yer alan istatistik veriler çerçevesinde 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı devletinin ekonomik ve sosyal göstergelerinin özet bir değerlendirmesi yapılacaktır.

1897 istatistik yıllığında İstanbul ve Şehr Emaneti Mülhakatı dışında 5'i müstakil sancak (İzmit, Çatalca, Zor, Cebel-i Lübnan ve Bingazi) ve 32'si vilayet (Edirne, İşkodra, Selanik, Kosova, Manastır, Yanya, Cezair-i Bahr-ı Sefid, Girit, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Hudavendigar, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Kala-i Sultaniye, Konya, Mamüretülaziz, Van, Halep, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Suriye, Kudüs, Musul, Yemen ve Trablusgarb) olmak üzere 39 ayrı idarî birim hakkında bilgi bulunmakla birlikte tabloların büyük bölümünde bu idarî birimlerin tamamı kapsanmamıştır.

İdarî Bölünüş ve Nüfus

Tablo 9.1, 9.2, 9.3 ve 9.4'te yer alan verilere göre Osmanlı devleti, 19. yüzyılın sonlarında Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında 3.272.354 km²'lik bir yüzölçümüne ve 32,2 milyonluk bir nüfusa sahipti. Bu nüfusun 6,3 milyonu Avrupa, 1,3 milyonu Afrika ve 24,6 milyonu da Asya topraklarında yaşamaktaydı. Nüfus yoğunluğu Avrupa topraklarında 23,2, Asya topraklarında 10,1 ve Afrika topraklarında ise 2,3 kişi/km² idi. Toplam nüfus 32,2 milyon olmakla birlikte ancak 19 milyonu biraz aşan bir kısmının sayımı yapılabilmişti. Sayımı yapılamadığı için tahminî olarak bilinebilen nüfusun çok büyük bir bölümü Arap topraklarında (Bingazi ve Cebel-i Lübnan sancakları ile Hicaz, Trablusgarb, Yemen ve Girit vilayetleri) yaşamaktaydı.

Tablo 9.1 Osmanlı Devletinin İdarî Bölünüşe Göre Alan ve Nüfus Yoğunluğu, 1897

Vilayet	Alan (km^2)	Nüfus	Nüfus yoğunluğu
İstanbul	1.328	1.030.234	775,8
Edirne	64.356	986.446	15,3
Manastır	44.136	1.061.522	24,1
Çatalca sancağı	1.900	61.236	32,2
Selanik	47.712	1.040.218	21,8
Kosova	44.192	954.634	21,6
Yanya	31.176	517.274	16,6
Şehr Emaneti Mülhakatı	3.300	90.034	27,3
Girit	12.800	200.000	15,6
İşkodra	20.160	337.584	16,7
Avrupa kıtası toplamı	271.060	6.279.182	23,2
Erzurum	80.368	687.322	8,6
İzmit sancağı	14.784	228.529	15,5
Cezair-i Bahr-ı Sefid	6.372	387.318	60,8
Adana	71.600	398.764	5,6
Ankara	98.416	1.018.727	10,4
Aydın	89.696	1.534.229	17,1
Bitlis	27.688	488.642	17,6
Kastamonu	73.312	968.884	13,2
Kala-i Sultaniye	11.520	144.157	12,5
Konya	158.944	1.022.844	6,4
Mamüretülaziz	46.000	566.656	12,3
Hudavendigar	91.412	1.458.079	16,0
Diyarbakır	64.504	564.671	8,8
Sivas	98.880	980.982	9,9
Trabzon	37.894	1.164.827	30,7
Hicaz	391.720	3.500.000	8,9
Halep	117.248	921.345	7,9
Zor sancağı	122.096	151.260	1,2
Suriye	99.808	701.134	7,0
Cebel-i Lübnan	4.696	100.000	21,3

Vilayet	Alan (km²)	Nüfus	Nüfus yoğunluğu
Kudüs	15.136	264.317	17,5
Musul	136.736	448.288	3,3
Van	73.000	202.007	2,8
Basra	87.120	380.630	4,4
Bağdat	139.960	720.555	5,1
Beyrut	24.752	623.505	25,2
Yemen	260.132	5.000.000	19,2
Asya kıtası toplamı	2.443.794	24.627.672	10,1
Bingazi	227.300	500.000	2,2
Trablusgarb	330.200	800.000	2,4
Afrika kıtası toplamı	557.500	1.300.000	2,3
Toplam	3.272.3544	32.206. 854	9,8

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 19.*

İstatistikte sayımı yapılan 19 milyonluk nüfusun özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu nüfusun % 74'ünü Müslüman nüfus oluşturmaktaydı. Sayım yapılmayan Arap topraklarındaki nüfusun çok büyük bir bölümünün de Müslüman olduğu dikkate alınırsa 19. yüzyılın başlarında önemli oranda gayrimüslim nüfusa sahip olan Osmanlı devletinin yüzyılın sonlarında büyük ölçüde Müslüman bir nüfusa sahip, dinî açıdan nispeten homojen bir toplum hâline geldiği görülmektedir.

İstatistiğe göre sayımı yapılan nüfusun % 53'ü erkek, % 47'si kadındır. Bu nüfusun % 28,6'sı 0-14 yaş grubunda bulunmaktadır. Nüfusun % 6,7'si ise 65 ve daha yukarı yaştadır. Aynı nüfusun doğum oranı binde 37,6, ölüm oranı binde 21,3'tür. Buna göre nüfusun yıllık artış oranı binde 16,3'tür. Müslüman nüfusun hem doğum hem de ölüm oranı gayrimüslimlere göre daha yüksektir. Bu farklılık özellikle ölüm oranlarında daha belirgindir. Müslüman nüfusun doğum oranı binde 38,5, gayrimüslim nüfusun doğum oranı binde 34,9'dur. Aynı gruplar için ölüm oranları ise sırasıyla binde 22,8 ve 16,8'dir. Bu verilere göre Müslüman nüfusun artış

Tablo 9.2 Osmanlı Devletinin Sayımı Yapılmış Nüfusunun Cemaatlere ve Cinsiyete Göre Dağılımı, 1897

Vilayet	Genel toplam	Erkek	Kadın	Müslüman	Gayrimüslim
İstanbul	903.482	522 144	381.338	520.194	383.288
Şehr Emaneti Mülhakatı	88.306	48.052	40.254	47.728	40.578
Edirne	985.962	504.455	481.507	539.031	446.931
İşkodra	87.529	42.602	44.927	78.999	8.530
Çatalca	61.001	31.682	29.319	16.320	44.681
Selanik	1.038.953	532.403	506.550	452.175	586.778
Yanya	516.681	261.383	255.298	221.475	295.206
Kosova	754.634	464.224	290.410	432.178	322.456
Manastır	711.466	356.515	354.951	252.962	458.504
Aydın	1.478.424	745.614	732.810	1.203.776	274.648
Erzurum	637.015	340.271	296.744	513.446	123.569
Adana	398.764	201.365	197.399	355.912	42.852
Van	132.007	71.379	60.628	76.956	55.051
Ankara	1.018.744	516.964	501.780	895.196	123.548
İzmit	228.443	120.425	108.018	155.565	72.878
Bitlis	338.642	189.684	148.958	224.772	113.870
Bağdat	187.285	179.993	7.292	171.398	15.887
Basra	80.081	80.067	14	79.261	820
Biga	143.904	74.475	69.429	121.327	22.577
C. Bahr-ı Sefid	286.736	148.204	138.532	30.578	256.158
Trabzon	1.164.595	591.746	572.849	933.728	230.867
Sivas	980.876	502.475	478.401	807.651	173.225
Hudavendigar	1.454.294	732.525	721.769	1.234.304	219.990
Diyarbakır	414.657	222.531	192.126	329.843	84.814
Kastamonu	968.884	490.030	478.854	945.192	23.692
Konya	1.022.834	514.605	508.229	942.932	79.902
Mamüretülaziz	466.579	242.659	223.920	380.092	86.487
Zor	51.260	25.431	25.829	50.767	493
Halep	819.238	412.322	406.916	712.585	106.653
Suriye	551.134	300.515	250.619	476.434	74.700
Kudüs	258.860	133.004	125.856	217.346	41.514

Vilayet	Genel toplam	Erkek	Kadın	Müslüman	Gayrimüslim
Musul	198.288	191.300	6.988	186.818	11.470
Beyrut	620.763	312.994	307.769	505.019	115.744
Toplam	19.050.321	10.104.038	8.946.283	14.111.960	4.938.361
%	100,0	53,0	47,0	74,1	25,9

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 23.*

Tablo 9.3 Osmanlı Devletinin Sayımı Yapılan Nüfusu, 1884-1897

Yıl	Toplam	Erkek	Kadın	Müslüman	Gayrimüslim
1884	17.143.859	9.134.438	8.009.421	12.590.362	4.553.497
1885	17.286.412	9.207.035	8.079.377	12.707.638	4.578.774
1886	17.427.965	9.279.630	8.148.335	12.824.924	4.603.041
1887	17.579.518	9.352.225	8.227.293	12.942.210	4.637.308
1888	17.721.075	9.424.857	8.296.218	13.059.496	4.661.579
1889	17.862.624	9.498.452	8.364.172	13.176.782	4.685.842
1890	18.004.177	9.569.657	8.434.520	13.294.068	4.710.109
1891	18.145.730	9.642.252	8.503.478	13.411.354	4.734.376
1892	18.174.742	9.658.423	8.516.319	13.411.361	4.763.381
1893	18.422.670	9.731.018	8.691.652	13.645.933	4.776.737
1894	18.450.573	9.807.600	8.642.973	13.645.933	4.804.640
1895	18.595.762	9.880.195	8.715.567	13.763.219	4.832.543
1896	18.739.759	9.972.790	8.766.969	13.890.910	4.848.849
1897	19.050.307	10.104.022	8.946.285	14.111.945	4.938.362

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 20.*

oranı 15,7, gayrimüslim nüfusun artış oranı binde 18,1'dir. 1897 yılında nüfus sayımı yapılan bölgelerde 173.907 evlilik, 12.933 boşanma olayı meydana gelmiştir.

İstatistikte sosyal yardım kuruluşu olarak Darulaceze'nin faaliyetlerine yer verilmiştir. 1897 yılında Darulaceze'de kalan 624 kişinin 350'si erkek, 253'ü kadın ve 21'i çocuktur. Bakıma muh-

Tablo 9.4 Osmanlı Devletinin Sayımı Yapılan Nüfusunun Yaş Dağılımı, 1897

Yaş grubu	Toplam	Kadın	Erkek	Yüzde
0-5	1.675.019	883.075	791 944	8,8
6-10	1.925.469	1.001.294	924.175	10,1
11-15	1.846.219	980.320	865.899	9,7
16-20	1.702.978	905.378	797.600	8,9
21-25	1.678.570	912.623	765.947	8,8
26-30	1.629.384	873.564	755.820	8,6
31-35	1.511.290	787.972	723.318	7,9
36-40	1.338.387	698.046	640.341	7,0
41-45	1.273.102	664.305	608.797	6,7
46-50	1.059.787	577.018	482.769	5,6
51-55	893.576	470.458	423.118	4,7
56-60	656.515	360.242	296.273	3,4
61-65	577.195	307.332	269.863	3,0
66-70	427.661	230.951	196.710	2,2
71-75	339.075	178.526	160.549	1,8
76-80	225.306	120.861	104.445	1,2
81-85	141.575	75.335	66.240	0,7
86-90	79.598	43.449	36.149	0,4

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 22.*

taç bu kişilerin 515'i Müslüman, 109'u gayrimüslimdir. Darulaceze'de kalanların 96'sını zihinsel ve fizik engelli kişiler oluşturmaktadır.

İstatistikte sağlıkla ilgili verileri yer alan 29 idarî birimde toplam 88 hastane mevcuttu. Bu hastanelerde 169'u doktor olmak üzere 922 kişi görev yapmakta ve toplam 3.730 yatak bulunmaktaydı. 1897 yılında 23.123'ü erkek, 6.098'i kadın ve 542'si çocuk olmak üzere toplam 29.763 kişi bu hastanelere yatırılmış ve bunlardan 24.020'si yıl içinde sağlığını kazanarak hastanelerden ayrılmıştır. Buna karşılık 4.059 kişi, hastanede hayatını kaybetmiştir.

İstatistikte çoğunluğu Anadolu ve Rumeli bölgelerinde bulunan 23 idarî birimde işlenen suçlar ve verilen cezalarla ilgili ayrıntılı veriler yer almaktadır. Bu verilere göre 1897 yılında kapsanan bölgede 85.040 kişi kusur ve kabahat şeklindeki hafif suçlardan sanık olarak yargılanmış, bunlardan 44.836'sı mahkûm olmuş, 18.543'ü ise beraat etmiştir. Ağır suçlardan sanık olan 8.295 kişiden 3.318'i mahkûm olmuş, 2.066'sı beraat etmiş, 89 kişinin ise suçunun kabahat düzeyinde kaldığına karar verilmiştir. Çeşitli suçlardan mahkûm olanların toplam sayısı ise 48.154'tür. Bu kişilerin % 92'si erkektir. Mahkûm olanların % 72'si Müslüman'dır. Suç işleme oranı Müslüman nüfus için on binde 27,6, gayrimüslim nüfus için on binde 30,2'dir.

Suç işleyenlerin meslekî dağılımına baktığımızda % 39,7'sinin çiftçi, % 22,6'sının esnaf, % 13,1'inin işçi kesiminden olduğu görülmektedir. Suç işleyenlerin % 18,3'ü okuma bilirken, % 81,7'si okuma bilmemektedir. Suç işleyenlerin % 43,3'ü 20-29, % 18,1'i ise 14-19 yaş grubunda bulunmaktadır. Bu yaş grupları aynı zamanda suç işleme oranının en yüksek olduğu yaş gruplarıdır. Kusur ve kabahat türü hafif suçların yansına yakın bir bölümü, vurma ve yaralama türü olaylardır. Ağır suçlarda ise en büyük oranı adam öldürme suçu oluşturmaktadır. Hafif suçlardan mahkûm olan 44.836 kişinin 9.965'i para cezasına mahkûm edilmiş, 17.746'sı 1 aydan daha kısa süre, geri kalanlar ise 1 ay ile 3 yıl arasında değişen sürelerle hapis cezasına çarptırılmışlardır. Ağır suçluların ise 133'üne idam cezası verilmiştir.

İstatistikteki verilere göre 1897 yılında 34 idarî birimde toplam 705 hapishane bulunmaktadır. Bu hapishanelerde 1897 yılı başında, 28.634'ü erkek ve 779'u kadın olmak üzere toplam 29.413 kişi mevcuttur. 1897 yılında çeşitli suçlar yüzünden 77.781 kişi hapishanelere girmiş, buna karşılık 36.169 kişi tahliye edilmiştir. Yıl sonunda hapishanelerde bulunan kişi sayısı ise 71.019'dur.

Eğitim

İstatistikte ayrıntılı verilerin yer aldığı bir diğer konu eğitimdir (Tablo 9.5). Bu konu ile ilgili istatistiklerde yalnızca Hicaz ve Girit vilayetleri ile Cebel-i Lübnan sancağı kapsanmamıştır. Kapsanan

Tablo 9.5 Osmanlı Devletinde Okul, Öğrenci Sayısı ve Okullaşma Oranı, 1897

Vilayet	Okulların sayısı	Öğrencilerin sayısı	Okullaşma oranı
İstanbul	699	72.791	14,3
Edirne	2.427	103.561	23,0
Selanik	1.689	82.980	14,6
Yanya	1.824	62.295	21,3
Manastır	1.071	55.072	13,4
Çatalca	107	7.190	19,5
Kosova	730	27.944	6,6
İşkodra	127	5.425	15,1
Aydın	2.958	131.457	16,6
Hudavendigar	3.653	135.930	16,2
Kastamonu	3.430	94.386	18,1
Trabzon	3.106	106.330	14,6
Ankara	2.242	30.948	5,6
Bitlis	348	9.462	5,6
Van	156	5.195	5,9
Adana	671	17.459	9,9
Konya	2.135	100.633	20,6
Sivas	1.850	66.125	12,3
Diyarbakır	342	8.061	3,6
Halep	784	22.396	5,2
C. Bahr-ı Sefid	379	24.218	13,9
İzmit	740	24.557	19,8
Erzurum	865	17.894	4,9
Mamüretülaziz	550	22.380	9,8
Biga	479	16.550	21,9
Kudüs	412	20.844	13,6
Bağdat	67	4.776	5,4
Musul	460	6.443	6,4
Suriye	460	19.438	6,3
Beyrut	626	26.462	7,7
Trablusgarb	405	10.636	-
Basra	120	2.440	7,6
Zor	5	445	1,7
Yemen	286	4.149	-
Bingazi	75	1.645	-

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 142.*

bölgede 1897 yılında mevcut okul sayısı 36.277, bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı ise 1.348.517'dir. Sivil eğitim kurumlarının sayısı 36.230 olup bunların 29.108'i Müslümanlara ait devlet okulu, 6.739'u gayrimüslim okulu ve 383'ü de yabancılara ait eğitim kurumlarıdır. Sivil eğitim kurumlarının 11'i yüksek, 189'u lise, 1.187'si orta ve 34.843'ü ilkokul düzeyinde eğitim vermektedir. Bu kurumlarda 1.331.243 öğrenci eğitim görmektedir. Öğrencilerin 894.070'i Müslüman, 437.173'ü gayrimüslimdir.

Okula devam eden öğrencilerin tüm nüfusa oranı Müslüman erkekler için % 8,3, kadınlar için % 3,8, gayrimüslim erkekler için % 12,2 ve kadınlar için % 5,1'dir. Sivil eğitim kurumlarında görev yapan öğretmen ve diğer görevlilerin sayısı 3.613'tür. Ülkede askerî eğitim veren kurum sayısı 47'dir. Bunların 4'ü yüksek düzeyde, 43'ü ise orta ve lise düzeyinde eğitim vermektedir. Bu okullardaki toplam öğrenci sayısı ise 17.085'tir.

1897 yılında sayımı yapılan 26 idarî birimdeki mevcut kütüphane sayısı 324'tür. Bu kütüphanelerdeki kitap sayısı 193.431'dir. İstatistikte yer alan verilere göre Müze-i Hümayun'da 23.375 eski eser bulunmaktadır. Bunların içinde en geniş grubu eski sikkeler ve topraktan yapılmış eserlerle çeşitli güzel yazılar oluşturmaktadır.

Tarım, Sanayi ve Madencilik

Tarımla ilgili istatistikler yalnızca 21 idarî birimi kapsamaktadır. Kapsanan bölgedeki ekili alan 53,8 milyon dönümdür. En geniş ölçüde ekimi yapılan ürünler başta buğday olmak üzere tahıllardır. Kapsanan bölgede ekili alanların % 93,8'ine çeşitli tahıllar ekilmektedir. Pamuk ekimi yapılan alanların toplam ekili alanlar içindeki payı ise sadece % 1,3'ten biraz fazladır. Aynı alanda bulunan toplam hayvan sayısı 24,8 milyon baştan fazladır. Bunun yaklaşık 19,8 milyonu koyun ve keçiden meydana gelmektedir. Hem kapsadığı alan hem de içerdiği konular itibariyle oldukça sınırlı ve hata payı oldukça yüksek bu verilere dayanarak 19. yüzyıl sonları Osmanlı tarımı hakkında yeterli ve güvenilir sonuçlara ulaşmak mümkün değildir.

Madencilikle ilgili verilere göre ülkede toplam maden üretimi 50.528 tondur. Bu üretimin 41.849 tonu ihraç edilmektedir. Maden üretimi içinde önemli yer tutan madenler, borasit, krom ve zımparadır. Önemli tüketim maddesi olan tuzun üretim miktarı 216 bin tondur. Bu üretimin % 95'i ülke içinde tüketilmektedir. Ülkede mevcut ormanlık alanların miktarı 9,5 milyon hektardır. En geniş ormanlık alanlar Aydın, Kastamonu ve Selanik vilayetlerinde bulunmaktadır.

1897 istatistiğinde sanayi sektörü hakkındaki bilgiler de çok sınırlıdır. İstatistikte bilgi bulunan 29 idarî birimdeki toplam sınaî kuruluş sayısı 23.837'dir. Bunların 23.539'u un fabrikası olup, sadece 197'si buhar gücüyle çalışmaktadır. Un fabrikaları dışında 23 ipek, 41 pamuk fabrikası bulunmakta, 234 fabrika ise çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir. İstatistiğe göre 14 idarî birimde toplam 114 adet Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası faaliyet göstermektedir. Bu odalara kayıtlı üye sayısı 600'dür. En çok odanın bulunduğu vilayetler Edirne, Kastamonu, Trabzon ve Konya'dır.

İstatistikteki havagazı ve su hizmetleriyle ilgili bilgilere göre İstanbul, Selanik ve İzmir'de bulunan havagazı şirketleri tarafından üretilen ve aydınlanma amacıyla kullanılan havagazı miktarı 1897 yılı için 3,4 milyon m^3'tür. İstatistikte ikisi İstanbul'da ve birisi Selanik'te faaliyet gösteren üç su şirketiyle ilgili bilgi bulunmaktadır. Bu şirketlerin döşediği demir su borusu miktarı 475,5 km olup, şirketlerce sağlanan su miktarı ise 3,5 milyon m^3'e yakındır.

Maliye

İstatistiklerde geniş ölçüde yer bulan bir diğer alan maliyedir. İstatistikte 1894 malî yılı bütçesi vilayetler ve gelir gider kalemleri itibariyle ayrıntılı olarak yer almaktadır. Bu verilere göre 1894 yılında toplam devlet gelirleri 18 milyon, toplam devlet giderleri ise 18,8 milyon Osmanlı lirasıdır (Tablo 9.6). Devlet gelirlerinin % 5'ine yakın bir bütçe açığı söz konusudur. Devlet gelirleri içinde en büyük payı tarımsal üretimden alınan vergiler oluşturmaktadır. Devlet giderlerinin en önemli kalemi ise olağan carî harcamalardır.

Ancak borç ödemeleri de bütçe harcamaları içinde önemli bir yer işgal etmektedir.

Tablo 9.6 Osmanlı Devletinin Bütçe Gelir ve Gideri, 1894

Gelirler	Guruş	Giderler	Guruş
Emlâk ve akar vergisi	252.712.336	Olağan tahsisatlar	1.228.311.979
Temettü vergisi	72.846.503	Fevkalade tahsisatlar	68.255.972
Bedel-i askerî	90.086.445	Düzenli borçlar	406.036.351
Âşar ve ağnam	534.200.492	Düzensiz borçlar	97.651.517
Orman ve maadin	40.212.337	Çeşitli giderler	81.726.976
Tahvilat faizi	3.869.250	-	-
Tönbeki resmi	4.544.900	-	-
Reji hâsılatı	3.500.000	-	-
Tuz resmi	74.384.083	-	-
Tütün resmi	75.461.462	-	-
Alkollü içkiler resmi	26.785.462	-	-
Damga resmi	26.101.013	-	-
Tütün resmi	12.934.521	-	-
Avlanma resmi	9.948.563	-	-
İpek öşrü	8.926.136	-	-
Çeşitli resimler	23.182.546	-	-
Diğer gelirler	421.338.528	-	-
Mısır vergisi	75.000.000	-	-
Şarki Rumeli vergisi	26.500.000	-	-
Zeyla vergisi	1.500.000	-	-
Kıbrıs gelirleri	10.259.000	-	-
Sisam	300.000	-	-
Aynaroz	72.000	-	-
Toplam	1.794.665.577	-	1.881.982.795

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 167.*

İstatistikte devlet borçları ile ilgili veriler de yer almaktadır. Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kuruluş tarihi olan 1881'den 1897 yılına kadar başvurulan toplam devlet borçlanması 159,9 milyon Osmanlı lirasıdır (Tablo 9.7). 1897 yılı sonunda devletin toplam borç yükü, 143 milyonu anapara ve 41,8 milyonu faiz olmak üzere 184,8 milyon Osmanlı lirasıdır (Tablo 9.8). Bu miktar, o tarihlerdeki bir yıllık toplam devlet gelirlerinin on katından daha fazladır.

Tablo 9.7 Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin Kuruluşundan 1897 Yılına Kadar Yapılan Borçlanma Miktarı, 1881-1895

Borçlanmalar	Borçlanma miktarı (Osmanlı lirası)
1881	
Düyun-u mübeddele	100.502.515
Şark demiryolu tahvilatı	15.632.547
1886	
Gümrükler istikrazı	6.499.988
1888	
Otuz milyon mark istikrazı	1.650.000
1890	
Yüzde dört faizli tahvilat-ı Osmaniyye	4.999.500
1891 senesi istikrazı	6.948.612
Yüzde dört faizli tahvilat-ı mümtaze	8.609.964
1893	
Tönbeki istikrazı	1.000.010
1894	
Kırk milyon frank istikrazı	1.760.000
1894 senesi istikrazı	9.033.574
1895	
1896 senesi yüzde beş faizli tahvilat-ı Osmaniyye	3.272.720
Toplam	159.909.430

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 194.*

İstatistiğe göre 1844 yılından başlayarak 1897 yılı sonuna kadar Osmanlı devletinde basılan tüm madenî paraların miktarı 47,4 milyon Osmanlı lirasıdır. Bunun % 71,8'i altın, % 21,6'sı gümüş ve % 6,6'sı bakır paralardan oluşmaktadır.

Tablo 9.8 Tedavüle Çıkarılan Eshâmın 1897 Yılı Sonu İtibariyle Ödenmemiş Anapara ve Faizlerinin Miktarı

Borçlanmalar	Anapara (Osmanlı lirası)	Faiz (Osmanlı lirası)
Gümrükler istikrazı	5.382.652	-
Otuz milyon mark istikrazı	1.280.642	609.940
Tahvilat-ı Osmaniyye	4.568.300	3.718.528
1891 senesi istikrazı	6.737.412	9.697.344
Tönbeki istikrazı	945.560	837.412
Kırk milyon frank istikrazı	1.733.578	2.831.737
1894 senesi istikrazı	8.896.294	12.005.255
1896 senesi yüzde beş faizli tahvilat-ı Osmaniyye	3.257.320	5.334.901
Düyun-u mübeddele	87.759.873	-
Şark demiryolu tahvilatı	14.448.504	-
Tahvilat-ı mümtaze	7.978.134	6.720.308
Toplam	142.988.269	41.755.425

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 194.*

Dış Ticaret

İstatistikte 1894 yılı için Osmanlı dış ticaretiyle ilgili ayrıntılı veriler bulunmaktadır (Tablo 9.9). 1894 yılında yapılan toplam ithalat 24,1 milyon, ihracat ise 13,8 milyon Osmanlı lirasıdır. İthalat içinde önemli yer tutan mallar başta çeşitli dokuma ürünleri olmak üzere şeker, kahve, un, buğday ve pirinçtir. İhracat içinde önemli yer tutan ürünler ise üzüm, ipek, incir, afyon, zeytinyağı, palamut, pamuk ve tiftiktir. Bu ürünler arasında sadece üzümün toplam ihra-

Tablo 9.9 Osmanlı Devletinin Dış Ticareti, 1894

Ülke	İthalat		İhracat	
	Guruş	%	Guruş	%
İngiltere	931.522.445	38,7	595.391.442	43,3
Almanya	30.712.513	1,3	27.750.998	2,0
Avusturya	486.296.695	20,2	131.698.998	9,5
İtalya	65.589.206	2,7	47.559.109	3,5
İspanya	222	0,0	115.000	0,0
İran	70.376.500	2,9	1.344.009	0,1
İsveç	5.845.833	0,2	-	-
Amerika	7.294.999	0,3	22.352.998	1,6
Belçika	66.414.986	2.8	4.955.220	0,4
Danimarka	246.430	0,0	1.557.888	0,1
Rusya	165.133.901	6,9	40.054.555	2,9
Romanya	75.338.085	3,1	19.908.444	1,4
Japonya	1.559.486	0,1	7.111	0,0
Sırbistan	5.859.058	0,2	7.358.333	0,5
Felemenk	16.868.403	0,7	33.076.778	2,4
Fransa	274.221.001	11,4	382.251.220	27,8
Karadağ	620.516	0,0	56.208	0,0
Yunan	44.425.057	1,8	21.827.111	1,6
Toplam	2.248.325.336	93,4	1.337.265.422	97,2
Eyâlet-i mümtaze				
Mısır	53.961.841	2,2	-	-
Bulgaristan	103.352.846	4,3	38.089.776	2,8
Sisam	15.139	0,0	361	0,0
Tunus	1.893.807	0,1	24.971	0,0
Toplam	159.223.633	6,6	38.115.108	2,8
Genel Toplam	2.407.548.969	100,0	1.375.380.530	100,0

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 203.*

cat içindeki payı % 12,9'u bulmaktadır. Diğer ürünlerden hiçbirisinin toplam ihracat içindeki payı onda biri aşmamaktadır.

1894 yılı verilerine göre Osmanlı devletinin en önemli ticaret ortağı İngiltere'dir. İngiltere hem ithalat hem de ihracatta birinci sırayı almaktadır. Osmanlı devletinin İngiltere ile olan ticaretinin toplam dış ticareti içindeki payı % 40'ı aşmaktadır. Avusturya ithalatta ikinci, ihracatta üçüncü iken; Fransa ihracatta ikinci, ithalatta üçüncü sırayı almaktadır.

1894 yılı dış ticaret açığı 10,3 milyon Osmanlı lirasıdır. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise % 57,1'dir. 1878-1894 yılları arasındaki 17 yıllık sürede verilen toplam dış ticaret açığı 150 milyon Osmanlı lirasına yakındır. Ancak Osmanlı dış ticaret rakamlarında ihracatın gerçekte olduğundan daha düşük göründüğü bilinmektedir. Bu nedenle dış ticaret açıklarının daha sınırlı olduğu söylenebilir.

Taşımacılık ve Haberleşme

İstatistiklerde bilgi bulunan bir diğer alan kara ve deniz taşımacılığıdır. 1897 yılında Osmanlı limanlarına eşya taşıyan gemilerin sayısı 45.857'dir. Bunların 4.631'i İngiliz olmak üzere 8.395'i yabancı bayrağı taşımaktadır. Toplam taşıma kapasitesi 2,4 milyon ton olan bu gemilerin 3.047'si buharlı, 42.810'u ise yelkenli gemilerdir. Buharlı gemilerin toplam taşıma kapasitesi 1.480.886 ton iken, yelkenli gemilerin toplam taşıma kapasitesi 926.264 tondur.

İstatistiğe göre 1897 yılında mevcut demiryollarının uzunluğu 4.491 km (Tablo 9.10), şose yolların uzunluğu 15.560 km ve tramvay hatlarının uzunluğu 65,2 km'dir. Toplam köprü sayısı ise 21.161'dir.

İstatistiğin son bölümünde haberleşme konusunda 22 idarî birimi kapsayan bilgiler bulunmaktadır. 1896 yılında postaneler kanalıyla gönderilen toplam mektup sayısı 16.127.608'dir. Bunun % 71,8'i ülke içine, % 28,2'si dış ülkelere gönderilmiştir. Mektupların dörtte biri İstanbul'dan postaya verilmiştir. Yabancı ülkelere gönderilen her dört mektuptan üçü İstanbul çıkışlıdır. Aynı yıl 315.255 adet değerli eşyanın posta idarelerince taşınması gerçekleştirilmiştir. Çekilen telgrafların sayısı 3.111.551 olup, bunların

638.999'u yurt dışına gönderilmiştir. 1896 yılında mevcut telgraf hatlarının uzunluğu 64.855 km'si karada, 884 km'si denizde olmak üzere toplam 65.739 km'dir.

Tablo 9.10 Osmanlı Devletinde Mevcut Demiryolları, 1897

Kumpanyalar	Hat uzunluğu (km)	Gelir (Guruş)
Şark Osmanlı Demir Yolları İşletici Kumpanyası	1.264,5	50.607.045
Selanik-Manastır Osmanlı Demiryolu Şirketi	218,6	8.607.114
Dersaadet-Selanik İltisak Demiryolu Osmanlı Şirketi	510,1	6.490.274
Aydın Osmanlı Demiryolu Şirketi	515,7	25.274.541
İzmir-Kasaba ve Alaşehir Demiryolu Osmanlı Şirketi	516,9	19.686.532
Mersin ve Adana Demiryolu Şirketi	67,0	2.140.596
Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi	1.022,4	36.964.261
Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi	41,7	1.093.630
Birecik Demir Yolları Osmanlı Anonim Şirketi	246,8	B.601.537
Yafa-Kudüs-ül'Şerif Demiryolu ve Şubeleri Osmanlı Şirketi	86,9	3.303.370
Toplam	4.490,6	162.768.900

Kaynak: Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 1897, s. 289.*

10

Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918

19. yüzyıl, Osmanlı malî tarihinin son derece önemli ve kritik bir dönemi olmasına karşın yeterince araştırılmamıştır. Tanzimat yönetimi tarafından başlatılan ve daha sonra II. Abdülhamid ile İttihad ve Terakki dönemlerinde de sürdürülen reformlar, modern bir malî yapının doğmasını sağlamıştır. Böylece istisna ve imtiyazların yaygın olduğu tesadüfî bir vergi düzenine dayalı olarak elde ettiği gelirlerini çeşitli kişi, kurum ve gruplarla paylaşmak zorunda kalan bir devletin yerini, ödeme gücü olan herkesi vergilendirmeye ve bu gelirlerin giderek daha büyük bir bölümünü kontrol etmeye çalışan merkezî bir devlet almıştır.

Klâsik Osmanlı malî sisteminde devlet gelirlerinin büyük bölümü kırsal kesimde tarımsal üretimden alınan öşürden sağlanıyordu. Şehirlerde yaşayanlar ise ihtisab resmi olarak adlandırılan pazar vergileri ile tüketimleri dolayısıyla gümrük vergileri öderlerdi. Devlete önemli gelir sağlayan bir başka vergi de gayrimüslimlerden alınan cizyeydi. Devlet bu ana gelir kaynaklarının önemli bir bölümünü mülk veya dirlik olarak kişilere ya da vakıf olarak kurumlara tahsis etmişti. Bu gelirlerden merkezî hazineye ayrılan kısımlar ise tahsilini sağlamak amacıyla kalabalık bir malî bürok-

rasiye ihtiyaç göstermeyecek şekilde mukataa olarak organize edilmişti. Ancak devlet bu şekilde gelirlerinin bir bölümünü mültezimlerle paylaşmak zorunda kalıyordu. Ayrıca ödeme gücünü dikkate almadan haneyi ya da tarımsal işletmeyi vergilendiren, bazı hizmetler karşılığında çeşitli topluluklara sağlanan yaygın bir muafiyet sistemini içeren ve pek çok türü ve tahsil şekli olan tekâlif-i örfiyye adlı bir vergi grubundan da ihtiyaca göre merkezî hazineye destek sağlanıyordu.

Merkezî hazinenin bu sınırlı gelir kaynakları, harcamaların da sınırlı olması nedeniyle büyük bir problem oluşturmuyordu. En önemli harcama alanı, oldukça düşük maaşlar alan ve sayıları sınırlı olan Yeniçeri ordusuna yapılan ödemelerdi. Ancak zaman içinde merkezî hazinenin malî ihtiyaçları sürekli artarken geleneksel gelir kaynakları yetersiz kalmaya başladı. En acil problem ise ülkenin savunma ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir askerî gücün oluşturulmasıydı. 17. ve 18. yüzyıllarda savunma problemi, sürekli olarak Yeniçeri ordusunun genişletilmesi yoluyla çözümlenmeye çalışıldı. Gelirlerini yükseltme gayreti içinde olan merkezî yönetimin tercihi, vergileme gücünü artırarak mevcut gelirlerin daha büyük bir bölümünü hazineye aktarmak ya da malikâne ve eshâm gibi yöntemlerle gelecekteki gelirlerini önceden tahsil etmek oldu.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı yönetimi giderek daha da büyüyen savunma problemlerinin çözümlenmesinde yeni arayışlara girdi. Yeni ve modern bir ordu kurma gayretleri merkezî hazinenin gelir ihtiyacını daha da artırdı. Acil gelir ihtiyacını geleneksel malî yapı içinde çözmeye çalışan yönetim, müsadere, tağşiş, mirî mubayaa ve ticarî tekeller oluşturma gibi kısa dönemde merkezî hazineye bol gelir sağlayabilecek, uygulaması kolay malî kaynak yaratma yöntemlerine başvurdu. Ancak bu uygulamalar uzun dönemde başta tarım olmak üzere ticaret ve sanayi ile ilgili grupları olumsuz etkileyerek üretim faaliyetlerinden büyük ölçüde kopardı.

19. yüzyılın ilk yarısındaki uygulamaların olumsuz sonuçlarını gören ve daha köklü ve uzun dönemli bir reform programına olan ihtiyacı anlayan Tanzimat yönetimi, geleneksel malî sistemi değiştirerek hem eski gelir kaynaklarını yeniden düzenleme ve yeni gelir

kaynakları oluşturma hem de bu gelirlerin daha büyük bir bölümünü kontrol ederek modern bir devlet olarak üstleneceği yeni fonksiyonlara uygun bir şekilde harcama gayreti içine girdi.

Bu çerçevede Tanzimat yöneticilerinin devlet gelirleriyle ilgili temel hedefi, ödeme gücünü dikkate almayan geleneksel vergi sistemi yerine doğrudan geliri ve serveti vergilendiren, istisna ve muafiyetlere yer vermeden ödeme gücü olan herkesi vergi yükümlüsü hâline getiren ve bu gelirleri etkin bir malî bürokrasi kanalıyla doğrudan devlet adına toplayan bir malî sistem oluşturmaktı. Tanzimat yönetiminin başlattığı bu reform süreci daha sonra II. Abdülhamid ile İttihad ve Terakki dönemlerinde de devam etmiş ve tüm hedeflere ulaşılamasa da geleneksel Osmanlı vergi sisteminde ciddî bir dönüşüm sağlanmıştır.

Gelir ve Gider Düzeni

Tanzimat yönetiminin vergi düzeninde getirdiği bir yenilik, vergilerin basitleştirilmiş olmasıydı. Nitekim daha önce "tekâlif-i örfiyye" adı altında haneye ya da toprağa dayalı olarak alınan ve pek çok türü ve tahsil şekli olan muhtelif vergiler birleştirilerek ödeme gücüne dayalı tek bir vergi alınması kararlaştırılmıştır. "Vergi" olarak adlandırılan bu yeni verginin miktarı, Maliye Nezâreti tarafından yalnızca vilayetler düzeyinde belirlenmekteydi. Her vilayette bu miktar, önce kazalar ve daha sonra da mahalle ve köyler arasında bölüştürülmekteydi.

Mahalle ve köy düzeyinde belirlenen vergi yükünün haneler arasında iktisadî güce göre dağılımının sağlanabilmesi için hanelerin gelir ve servetlerinin bilinmesi gerekiyordu. Bu amaçla Tanzimat'ın ilk yıllarında yaygın bir gelir ve servet tahriri çalışması başlatılmıştır. Tanzimat yönetiminin taşradaki temel malî örgütlenme biriminin başında bulunan muhassıllara verilen bir görev de bölgelerinde nüfus, arazi ve emlâk tahrirleri yaparak vergilerin hanelerin ödeme gücüne göre belirlenmesinin sağlanmasıydı. Ancak uygulama başarılı olamadı. 1844 yılında daha sistemli bir çabaya girişilerek imparatorluğun büyük bir bölümünde tamamla-

nan temettüat tahrirleri gerçekleştirilmiştir. Bu tahrirlerin sonuçları vergilerin gerek bölgeler ve gerekse kişiler arası dağılımının son derece adaletsiz olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak bölgeler arası geniş çaplı bir ayarlama yapmanın ve özellikle de vergi yükü nisbî olarak daha düşük olan Rumeli bölgesinin vergilerini artırmanın yaratacağı problemler nedeniyle eski uygulamaların devamına göz yumulmuştur. Bu nedenle verginin haneler arası dağılımı Tanzimat'tan sonra da yirmi yıla yakın bir süre örfî vergilerde olduğu gibi hane, ocak, nüfus veya çift esasına göre yapılmıştır.

1858 yılında yeniden bir sayım faaliyetine girişilmiştir. Yeni bir sayım düzenlemesi yapılarak tahrir heyetleri kurulmuştur. Yanya ve Hudavendigar vilayetlerinden başlanan bu kadastro çalışmasında tüm yerleşim merkezlerindeki arazi, arsa ve binaların ölçümleri yapılarak gelirleri ve değerleri saptanmıştır. Ayrıca bir nüfus sayımı da yapılarak bölgede yaşayan insanların meslekleri ve gelirleri belirlenmiş ve kendilerine vergi yükümlülüğünü de belirten bir nüfus kimliği verilmiştir. Yanya ve Hudavendigar vilayetlerinde yapılan başarılı uygulamaların tecrübelerinden yararlanılarak 1860 yılında yeni bir düzenleme yapılarak tahrir faaliyetinin tüm vilayetlere teşmili kararlaştırılmıştır. Bu tahrirlere dayalı olarak yeni bir servet vergisi getirilmiştir. Tüm arazi, arsa ve binalardan değerinin binde dördü oranında vergi alınmaya başlanmıştır. Eğer bina kira geliri getiriyorsa ayrıca bu gelirden binde dört oranında ek bir vergi daha alınacaktı ki bu tür bir gelir ilk kez vergi konusu oluyordu. Bu vergiler 20 yıla yakın uygulanmış ve devlete önemli miktarda gelir sağlamıştır. 1880'de yeni bir düzenleme yapılarak arazi ve arsalarla sahibinin mesken olarak kullandığı ve değeri 20.000 guruşu aşmayan binalardan binde 4 ve kira geliri getiren tüm binalarla değeri 20.000 guruşu aşan binalardan ise binde 8 oranında vergi alınması kararlaştırılmıştır. Daha sonra bütçe açıklarını kapatmak için yapılan ufak zamlar dışında bu vergi, varlığını son döneme kadar devam ettirmiştir.

1858 ve 1860'ta yapılan tahrirlerde servet yanında ticaret ve sanayi faaliyetlerinden elde edilen kazançların da vergilendirilmesi amaçlanıyordu. İlk kez vergilendirilen bu tür gelirlere % 3 oranın-

da bir vergi konuldu. "Temettü" vergisinin oranı önce 1878'de % 4'e ve daha sonra 1886'da da % 5'e yükseltildi. Bu tarihte ücret ve maaşlar da vergi kapsamına alınarak gerçek bir gelir vergisine dönüştürülen temettü vergisi, İttihad ve Terakki yönetiminin ilk yıllarında elde edilen gelirin türüne göre % 3 oranını geçmemek şartıyla sabit bir tarifeye bağlı olarak tahsil edilmeye başlanmıştır. Baştan itibaren tümüyle maliye bürokrasisi tarafından toplanan bu gelir ve servet vergileri bir yandan devlet için önemli bir yeni gelir kaynağı olurken bir yandan da vergi yükünün şehirli kesimlere doğru yaygınlaştırılmasını sağlamıştır.

Devletin diğer önemli bir gelir kalemi olan cizye, yetişkin erkek gayrimüslim nüfustan alınan bir baş vergisi niteliğindeydi. Cizye, yükümlünün malî gücüne göre üç sınıf hâlinde tahsil edilmekteydi. Tanzimat döneminde ilk olarak bu verginin, her cemaatin dinî reisi aracılığıyla toplanması kararlaştırılmıştır. 1856 tarihli Islahat Fermanı, gayrimüslim erkek nüfus için eşitlik ilkesinden hareketle askerlik yükümlülüğü getirmiştir. Ancak gayrimüslimlerin askere alınması uygun görülmediğinden bu tarihten sonra askerlik bedeli tahsili kararlaştırılmıştır. Mevcut nüfus oranlarına göre gayrimüslimlerden her yıl 16.666 kişinin askere alınması gerekiyordu. Ancak nüfus sayımı yapılarak gerçek rakamları belirleninceye kadar dörtte bir oranında bir indirim yapılarak askerlik yükümlüsü sayısı 12.500 olarak belirlenmiştir. Her askerlik yükümlüsü için 5.000 guruşluk bir bedel alınması öngörülmüştür. Buna göre "bedel-i askerî" olarak gayrimüslim nüfusun 62.500.000 guruş ödemesi gerekiyordu. Bu miktar cizye uygulamasından sağlanan gelirle aşağı yukarı aynıydı.

Askerlikle ilgili diğer bir vergi "bedel-i nakdî-i askerî" idi. 1845 yılında yapılan bir düzenleme ile Müslüman nüfusun askerlik yükümlüğünü bedel ödeyerek yerine getirmesi mümkün kılınmış ve 150 Osmanlı altını olarak belirlenen verginin miktarı sürekli düşürülerek 1871 yılında 50 liraya indirilmiştir.

Tarımsal ürünlerden toprağın verimliliği ve sulama kolaylığı dikkate alınarak üçte bir ile onda bir arasında değişen oranlarda alınan öşür, yeni sistemde de devletin en önemli gelir kaynağıydı.

Tanzimat döneminde tüm ürünler ve bölgeler için vergi oranı onda bire indirilmiştir. Fakat vergi, girdi maliyetleri dikkate alınmaksızın gayrisafi üretim üzerinden hesaplandığından gerçek oran çok daha yüksekti. 1883'te vergi oranı, tarımsal kredi kurumlarına ve eğitime finansman desteği sağlamak amacıyla % 1,5 oranında yükseltilmiştir. 1897'de yapılan % 0,5 ve 1900'de yapılan % 0,63'lük zamlarla toplam vergi % 12,63'e ulaşmıştır. 1906 yılında uygulamada kolaylık sağlamak amacıyla vergi oranı % 12,5'e indirilmiştir.

Öte yandan Tanzimat döneminde iltizam sisteminin kaldırılması üzerine öşür gelirlerinin de her bölgeye tayin edilmiş olan muhassıllar aracılığıyla toplanması kararlaştırılmıştır. Bu uygulama öşür gelirlerinde düşmeye neden olduğundan daha sonra iltizam sistemine geri dönülmüştür. Ancak kısa süreli iltizam uygulamasının tarım kesimi üzerindeki olumsuz etkileri dikkate alınarak daha uzun süreli ve farklı iltizam yöntemleri denenmiş, çiftçilerin üretim çabalarının desteklenmesine dönük çeşitli tedbirler alınmıştır. 1877 yılında "Âşar ve Ağnam Emaneti" idaresi kurularak iltizam yöntemi terk edilmişse de 5 yıllık bir uygulamadan sonra iltizam yöntemine geri dönülmüştür. Tüm ısrarlı çabalara rağmen Osmanlı malî yönetimi en önemli gelir kalemi olan âşar gelirlerini doğrudan tahsil etme konusunda başarılı olamamış ve imparatorluğun son dönemine kadar iltizam sistemine bağımlı olmaya devam etmiştir.

Tarım sektörüyle ilgili diğer bir önemli gelir kaynağı da küçükbaş hayvanlardan alınan vergilerdi. Tanzimat'ın başlangıcında koyunlardan çeşitli vergiler alınmaktaydı. Bu alanda devletin önemli bir gelir kaynağı, Rumeli bölgesinde uygulanan "ondalık ağnamı" idi. Buna göre İstanbul'a yakın bölgelerde mevcut küçükbaş hayvanların kuzu ve oğlakları dışında kalan onda biri, devlet tarafından tespit olunan fiyatlarla satın alınıyordu. Aslında resmî bir satın alma niteliğinde olan bu uygulama, fiyatların piyasa fiyatlarının altında olması dolayısıyla aynî bir vergi niteliği arz ediyordu. Alınan küçükbaş hayvanlar İstanbul'a getirilerek askerlerin, sarayın, tekkelerin ve devlet memurlarının et tayinatlarının karşılanmasında kullanılıyordu. Buna karşılık İstanbul'a uzak bölgelerde bu aynî yükümlülük bedele çevrilerek nakden tahsil ediliyordu.

Bu uygulama, verginin kaynağını tahrip edici bir etki yaptığından 1859 malî yılından itibaren ondalık ağnamı uygulamasından vazgeçilerek küçükbaş hayvanların sağladığı hâsılat üzerinden vergi alınması kararlaştırıldı. Buna göre Rumeli bölgesindeki küçükbaş hayvanlardan sağlanan hâsılatın % 10'u dolaylarında (2 ila 4 guruş arasında) bir vergi kondu. Anadolu ve Arabistan'da ise her küçükbaş hayvan için 1,5 guruş ödenecekti.

Tanzimat döneminin başlangıcında ticaret anlaşmaları gereğince ithalat resmi, eşyanın değeri üzerinden limana gelişinde % 3 ve satışında % 2 olmak üzere toplam % 5, ihracat resmi ise limana naklinde % 9 ve yüklenmesi sırasında % 3 olarak toplam % 12 oranında belirlenen gümrük tarife cetvelleri çerçevesinde alınmaktaydı. 1838 tarihli ticaret anlaşmasının Osmanlı üreticilerinin aleyhine sonuçlar verdiğinin anlaşılması ve hükümetin gelir ihtiyacının artmış olması nedenleriyle gümrük vergisi oranlarının ayarlanması için çeşitli teşebbüslerde bulunulduysa da, Avrupa devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile yeni bir anlaşma ancak 1861/62'de imzalanabildi. Bu anlaşmayla ithalat vergileri % 3'ten % 8'e yükseltildi, ihracat vergileri ise % 12'den 8'e düşürüldü. Ayrıca ihracat vergileri her yıl % 1 oranında indirilerek 1869'dan itibaren % 1 olarak uygulanacaktı. Bundan sonra da Osmanlı yönetimi sürekli olarak 1861/62 anlaşmasında yeni ayarlamalar yapmak ve ithalat vergilerini yükseltmek için teşebbüste bulunduysa da Avrupa devletleri 1890'da anlaşmanın sona ermesinden sonra bile bu talepleri kabul etmediler. Nihayet 1907'de büyük ısrarlar üzerine İngiltere, ithalat vergisinin % 3 oranında artırılmasını, gelirinin Düyun-u Umumiyye İdaresi'ne ait olması şartıyla kabul etti. 1914'te Avrupa devletleri ile genel bir uyuşma sağlanarak ithalat vergisi oranı % 15'e yükseltildi. Aynı zamanda iç üretimi teşvik etmek için sanayi, tarım ve inşaat makinelerinin gümrüksüz ithaline izin verildi. Bu oranlar çerçevesinde yürütülen gümrük vergilerinin, diğer devlet gelirlerinde olduğu gibi Tanzimat'ın hemen sonrasında iltizam yönteminin kaldırılmasıyla gümrük eminleri, memurlar ve muhassıllar tarafından doğrudan hazine adına tahsili kararlaştırılmıştı. Ancak bunun vergi tahsili açısından istenen sonucu vermemesi

üzerine İstanbul, Cidde ve Yemen gümrükleri dışında iltizam sistemine geri dönülmüştür.

Devletin giderek önemli gelir kaynağı hâline gelen bir diğer vergi kalemi tuz, tütün ve içki tüketiminden alınan vergilerdi. Tanzimat döneminde tüm tuzlalar devlet tekeline dönüştürüldü. Tuz üretim ve satışı devlet için önemli bir gelir kaynağı hâline geldi. 1860 yılında tütün ithali yasaklanarak ülke içinde tütünün perakende ticareti bir tekel hâline getirildi ve tüketiminden vergi alınmaya başlandı. Alkollü içkilerin satışı Tanzimat öncesinde % 20 oranında vergiye tâbi idi. 1860 yılında yapılan bir düzenleme ile bu vergi % 10'a indirildi. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında verginin oranı % 15'e çıkarıldı. 1881'de bu üç verginin gelirleri de Düyun-u Umumiyye İdaresi'ne bırakıldı.

Tanzimat sonrasında devletin bir diğer önemli gelir kaynağı Mısır eyâletinden alınan maktu vergi idi. Tanzimat'ın ilk yıllarında 40 milyon guruş olan bu vergi 1866/67 malî yılından itibaren 75 milyon guruşa yükseltilmiştir. Mısır yanında Eflâk, Boğdan, Sırbistan, Sisam ve Aynaroz uzun bir dönem maktu vergi ödemişlerdir. 1880/81 malî yılından itibaren Şarkî Rumeli 24 ve Kıbrıs 13 milyon guruş maktu vergi ödemeye başlamışlardır.

Devlet bu ana gelir kalemleri dışında çeşitli mülklerinin kiralanmasından ve satışından, maden ve ormanlardan, balık avından, mahkeme harçlarından, çeşitli sözleşmelerin kaydedildiği kıymetli evraktan ve kendisine ait işletmelerden de önemli miktarda gelir sağlıyordu.

Devlet giderleri ise, başlıca dört bölümde ele alınabilir. Bütçe giderlerinin önemli bir bölümünü savunma giderleri oluşturmaktaydı. Bu bölüm içinde kara ve deniz kuvvetlerinin harcamaları yer almaktaydı.

Bütçe giderlerinin diğer bir önemli kalemi idarî harcamalardı. İç işleri, dış işleri, maliye ve vakıflar gibi idarî birimlerin memur maaşları ile diğer giderleri Tanzimat öncesinde olduğu gibi önemli harcama alanlarıydı. Bütçedeki geleneksel idarî giderlerin bir başka bölümünü sultanın ve sarayın harcamaları meydana getiriyordu.

Tanzimat reformlarının bir sonucu olarak artan ölçüde merkezîleşen devlet yönetimi eğitim, sağlık, ulaşım, haberleşme, sosyal yardım ve güvenlik gibi alanlarda sorumluluk üstlendikçe yeni harcama alanları bütçeye girmeye ve önem kazanmaya başladı. 20. yüzyılın devlet kurumları arasında geleneksel idarî ve askerî kuruluşlar yanında hastaneler, karantina merkezleri, modern eğitim kurumları, model çiftlikler, tarım okulları ile kara ve demiryolu, liman, posta ve telgraf işletmeleri yer alıyordu ve bu kuruluşlarda çok sayıda memur ve işçi istihdam ediliyordu.

Nihayet önemli bir diğer harcama grubu da dış borçlarla, eshâm ve evrak-ı nakdiyye şeklindeki iç borçlara ödenecek anapara ve faizleri ve devlet tarafından geri alınan tımar ve mukataaların sahiplerine ödenen tazminatları kapsıyordu.

Bütçelere Göre Devlet Gelir ve Giderlerinin Seyri

Bütçeler, bir ülkede devlet gelir ve giderlerinin seyrini ve bileşimini izlememize imkân veren belgelerdir. Tanzimat döneminin (1257) 1841/42 malî yılına ait ilk gelir ve gider tahminine göre devlet gelirleri 563 milyon, giderleri ise 567 milyon guruş dolaylarındaydı (Tablo 10.1). Dönemin ilk bütçesi olarak nitelendirilebilecek (1262) 1846/47 malî yılına ait gelir ve giderleri 625 milyon guruş dolaylarında bulunmaktaydı. Daha sonraki yıllarda devlet gelir ve giderleri istikrarlı bir şekilde artış trendini sürdürmüştür. Devletin gelir ve giderleri (1273) 1857/58 malî yılında 1 milyon guruşun oldukça üzerine çıkmıştır. (1277) 1861/62 malî yılına gelindiğinde, devletin gelirleri 1,2 milyon guruşu aşmış, giderleri ise 1,4 milyon guruşa yaklaşmıştır. Bu son rakamlar (1257) 1841/42 malî yılına göre gelirlerde 2,17 ve giderlerde 2,46 katına varan bir artışa tekabül etmektedir. (1291) 1875/76 malî yılında devlet gelirleri 2,4 milyon, giderleri de 2,9 milyon guruşa yaklaşmıştır. Bu miktarlar Tanzimat'ın başlangıç yıllarına göre devlet gelirlerinde 4,3, giderlerinde ise 5,1 katına varan bir artışı ifade etmektedir.

(1295) 1879/80 malî yılında devlet gelirleri, Osmanlı-Rus savaşının yol açtığı ciddî nüfus ve toprak kayıpları nedeniyle 1,5 milyon

Tablo 10.1 Bütçelere Göre Devlet Gelir ve Giderleriyle Bütçe Açıkları, 1841/2-1817/8

Malî yıllar	Gelirler (guruş)	İndeks	Giderler (guruş)	İndeks	Bütçe açığı (guruş)	Açığın giderlere oranı (%)
(1257)1841/42	562.911.000	1,00	567.074.000	1,00	-4.163.000	-0,7
(1262)1846/47	625.000.000	1,11	633.212.899	1,12	-8.212.899	-1,3
(1263)1847/48	653.500.000	1,16	678.668.435	1,20	-25.168.435	-3,7
(1264)1848/49	666.230.000	1,18	754.455.456	1,33	-88.225.456	-11,7
(1265)1849/50	710.000.000	1,26	788.893.647	1,3	-78.893.647	-10,0
(1266)1850/51	702.129.312	1,25	801.029.061	1,41	-98.899.749	-12,3
(1267)1851/52	724.400.000	1,29	778.025.831	1,38	-53.625.831	-6,9
(1268)1852/53	772.971.628	1,37	794.392.424	1,40	-21.420.796	-2,7
(1269)1853/54	757.459.670	1,35	779.117.205	1,37	-21.657.535	-2,8
(1270)1854/55	-	-	1.108.129.548	1,95	-	-
(1272)1856/57	888.053.500	1,58	929.362.500	1,64	-41.309.000	-4,4
(1273)1857/58	1.042.945.000	1,85	1.131.590.000	2,00	-88.645.000	-7,8
(1274)1858/59	1.133.301.500	2,01	1.200.665.500	2,12	-67.364.000	-5,6
(1275)1859/60	1.161.376.000	2,06	1.367.198.204	2,41	-205.822.204	-15,1
(1276)1860/61	1.200.067.485	2,13	1.311.636.964	2,31	-111.569.479	-8,5
(1277)1861/62	1.221.184.160	2,17	1.393.407.544	2,46	-172.223.384	-12,4
(1278)1862/63	1.661.021.246	2,95	1.490.693.048	2,63	170.328.198	11,4
(1279)1863/64	1.505.269.835	2,67	1.484.502.492	2,62	20.767.343	1,4
(1280)1864/65	1.621.110.059	2,88	1.602.836.185	2,83	18.273.874	1,1
(1281)1865/66	1.525.582.781	2,71	-	-	-	-
(1282)1866/67	1.558.566.500	2,77	1.679.593.840	2,96	-121.027.340	-7,2
(1283)1867/68	1.597.993.883	2,84	1.868.318.076	3,29	-270.324.193	-14,5
(1284)1868/69	1.825.868.500	3,24	2.072.870.500	3,66	-247.002.000	-11,9
(1285)1869/70	1.775.144.500	3,15	2.036.084.000	3,59	-260.939.500	-12,8
(1286)1870/71	1.839.481.000	3,27	2.070.929.500	3,65	-231.448.500	-11,2
(1287)1871/72	1.920.081.500	3,41	2.276.533.500	4,01	-356.452.000	-15,7
(1288)1872/73	2.063.721.000	3,67	2.140.445.000	3,77	-76.724.000	-3,6
(1289)1873/74	2.109.927.500	3,75	2.618.661.500	4,62	-508.734.000	-19,4
(1290)1874/75	2.480.742.000	4,41	2.513.458.000	4,43	-32.716.000	-1,3
(1291)1875/76	2.388.294.000	4,24	2.892.909.500	5,10	-504.615.500	-17,4
(1292)1876/77	2.202.747.000	3,91	2.572.624.000	4,54	369.877.000	-14,4
(1293)1877/78	2.007.096.500	3,57	4.628.324.000	8,16	-2.621.227.500	-56,6
(1295)1879/80	1.428.582.000	2,54	1.523.660.339	2,69	-95.078.339	-6,2

Malî yıllar	Gelirler (guruş)	İndeks	Giderler (guruş)	İndeks	Bütçe açığı (guruş)	Açığın giderlere oranı (%)
(1296)1880/81	1.615.584.000	2,87	2.195.000.957	3,87	-579.416.957	-26,4
(1297)1881/82	1.594.250.600	2,83	2.756.850.185	4,86	-1.162.599.585	-42,2
(1298)1882/83	1.505.904.000	2,68	2.019.787.663	3,56	-513.883.663	-25,4
(1299)1883/84	1.635.498.500	2,91	2.090.992.142	3,69	-455.493.642	-21,8
(1300)1884/85	1.576.903.000	2,80	2.153.426.600	3,80	-576.523.600	-26,8
(1303)1887/88	1.757.382.152	3,12	2.272.113.405	4,01	-514.731.248	-22,7
(1304)1888/89	1.813.759.759	3,22	2.101.709.550	3,71	-287.949.791	-13,7
(1305)1889/90	1.779.545.700	3,16	2.115.399.124	3,73	-335.853.424	-15,9
(1306)1890/91	1 776 742.432	3,16	1.992.728.626	3,51	-215.986.194	-10,8
(1307)1891/92	1.792.235.939	3,18	1.984.208.222	3,50	-191.972.283	-9,7
(1308)1892/93	1.837.183.691	3,26	1.929.092.173	3,40	-91.908.482	-4,8
(1309)1893/94	1.829.989.845	3,25	2.142.220.051	3,78	-312.230.206	-14,6
(1310)1894/95	1.865.663.127	3,31	2.041.096.591	3,60	-175.433.464	-8,6
(1311)1896/96	1.832.588.445	3,26	2.095.262.926	3,69	-262.674.481	-12,5
(1312)1896/97	1.829.105.250	3,25	2.301.039.735	4,06	-471.934.485	-20,5
(1313)1897/98	1.851.132.599	3,29	1.844.934.941	3,25	6.197.658	0,3
(1314)1898/99	1.812.658.436	3,22	1.909.051.538	3,37	-96.393.102	-5,0
(1315)1899/00	1.882.932.299	3,34	2.017.648.080	3,56	-134.715.781	-6,7
(1316)1900/01	1.961.228.045	3,48	2.087.782.311	3,68	-126.554.266	-6,1
(1317)1901/02	1.943.470.439	3,45	2.187.252.290	3,86	-243.781.851	-11,1
(1318)1902/03	1.976.396.505	3,51	2.197.840.577	3,88	-221.444.072	-10,1
(1319)1903/04	2.006.237.228	3,56	2.439.350.205	4,30	-433.112.977	-17,8
(1320)1904/05	2.025.817.794	3,60	2.123.195.406	3,74	-97.377.612	-4,6
(1321)1905/06	2.229.131.079	3,96	2.196.223.279	3,87	32.907.800	1,5
(1322)1906/07	2.290.492.108	4,07	2.536.456.561	4,47	-245.964.453	-9,7
(1324)1908/09	2.364.954.844	4,20	2.868.712.914	5,06	-503.758.070	-17,6
(1325)1909/10	2.507.896.200	4,46	3.053.954.572	5,39	-546.058.372	-17,9
(1326)1910/11	2.601.510.100	4,62	3.569.378.397	6,29	-967.868.297	-27,1
(1327)1911/12	2.847.739.100	5,06	3.623.318.487	6,39	-775.579.387	-21,4
(1328)1912/13	3.051.415.854	5,42	3.467.667.170	6,12	-416.251.316	-12,0
(1330)1914/15	3.260.699.078	5,79	3.401.200.396	6,00	-140.501.318	-4,1
(1331)1915/16	2.683.643.808	4,77	3.565.754.557	6,29	-882.110.749	-24,7
(1332)1916/17	2.501.257.228	4,44	3.972.472.045	7,01	-1.471.214.817	-37,0
(1333)1917/18	2.358.416.598	4,19	5.330.451.155	9,40	-2.972.034.557	-55,8

Kaynak: Osmanlı Malî İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2003, s. 19-176.*

guruşun altına indi. Bu tarihte devlet giderleri de önemli oranda düştü. Daha sonra II. Abdülhamid'in iktidarı boyunca devlet gelir ve giderleri Tanzimat dönemindeki oranlarda olmasa da sürekli artış gösterdi. Nitekim (1322) 1906/7 malî yılına gelindiğinde devlet gelirleri yeniden II. Abdülhamid iktidarının başlangıç yıllarındaki düzeyine yükseldi. Bu tarihte devlet gelirleri 2,5 ve giderleri ise 3 milyon guruşa yaklaştı.

Devlet gelir ve giderlerindeki artış İttihad ve Terakki iktidarı döneminde de devam etmiştir. Dönemin son malî yılı olan (1334) 1918/19'da devlet gelirleri 3,5 milyon guruşa yaklaşırken, giderleri de yürütülen savaşların etkisiyle 5 milyon guruşu aşmıştı. Ancak 1917 ve 1918 yıllarında gerçekleşen yüksek oranlı fiyat artışları nedeniyle devlet gelir ve giderlerinde reel olarak ciddî düşüşler söz konusuydu.

Bütçe açıklarının gelişme eğilimi artış yönünde olmuştur. Tanzimat döneminin ilk bütçeleri denk bütçeler niteliği taşırken, dönem ilerledikçe bütçe açıklarının miktarı ve devlet giderlerine oranı önemli bir artış göstermiştir. Nitekim (1262) 1846/47 malî yılının bütçesine göre devlet giderlerinin % 1'ine bile ulaşmayan bir bütçe açığı söz konusuydu. Kırım Savaşı öncesinde (1265) 1849/50 malî yılı dışında bütçe açıklarının gerek miktar olarak ve gerekse devlet giderlerine oranı itibariyle önemsiz düzeyde kaldığı görülmektedir.

Kırım Savaşı süresince yapılan 1,4 milyar guruşa yakın savaş harcaması bütçe tertibi dışında tutulduğundan bütçe açıkları büyümemiştir. Ancak Kırım Savaşı'ndan sonra savaşın etkisinin bütçelere yansıması, borç ödemelerinin artışı şeklinde görülmüş ve bütçe açığı (1277) 1861/62 malî yılında devlet giderlerinin % 12,4'üne ulaşmıştır. Başka bir ifadeyle devlet gelirlerinin giderleri karşılama oranı % 87,6'ya inmiştir. Bu tarihten sonra bütçe açıkları dalgalı bir seyir izleyerek bazı yıllarda çok küçük miktarlara inmiş, ancak (1291) 1875/76 malî yılında bütçe giderlerinin % 17,4'üne yükselmiştir.

1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı bütçe dengelerini altüst etmiştir. (1293) 1877/78 malî yılında bütçe gelirlerinin giderleri karşılama oranı % 43,4'e inmiştir. Bu malî yılda devlet gelirlerinin 1,3 katına

ulaşan bir bütçe açığı ortaya çıkmıştır. Daha sonra II. Abdülhamid iktidarının ilk yıllarında önemli miktarlara ulaşan borç ödemeleri nedeniyle ciddî bütçe açıkları devam etmiştir. Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin kurulduğu 1881/82 malî yılında bütçe açığının devlet giderlerine oranı üçte birin üzerindeydi. (1303) 1887/88 malî yılına kadar bütçe açıklarının devlet giderlerine oranı daima % 20'lerin üzerinde kalmıştır. Bu tarihten sonra bütçe açıkları dalgalı bir seyir izlemekle beraber sürekli azalma eğilimi göstermiştir. İttihad ve Terakki iktidarı döneminde Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle bütçe açıkları yeniden artış sürecine girmiştir. (1333) 1917/18 malî yılında bütçe açığı, Osmanlı-Rus Savaşı'na rastlayan 1877/78 malî yılı ile aynı düzeydeydi.

Dönem içinde devlet gelir ve giderlerinde görülen artışın çeşitli nedenlerinden söz edilebilir. Devlet gelirlerindeki artışın önemli bir nedeni ekonomik gelişmedir. Özellikle tarım ürünleri üretiminin artışı ve buna paralel olarak 1838 sonrasının liberal dış ticaret rejimi altında ithalat ve ihracatın gösterdiği genişleme, devlet gelirlerindeki artışın önemli bir bölümünü açıklar. Bunun dışında devlet gelirlerindeki artışın bir diğer önemli sebebi ise malî gelişmelerdir. Bu gelişmeler arasında zaman içinde giderek malî bürokrasinin etkinliğinin artışı ve daha önce büyük ölçüde aynî yükümlülükler şeklinde düzenlenen bazı vergilerin Tanzimat döneminde nakdî yükümlülüklere çevrilmiş olması sayılabilir.

Devlet giderlerindeki artışın temel sebebi ise, devletin yeni fonksiyonlar üstlenmiş olmasıdır. Tanzimat döneminde bir yandan yeni hizmetler başlatan devlet, öte yandan da ekonomide daha etkin rol alarak iktisadî gelişme amacına dönük yatırımlara bütçeden pay ayırmaya başlamıştır. Devletin bazı mal ve hizmetleri resmî fiyatlar yerine piyasa fiyatları ile satın alma uygulamasına geçmesi, bütçe harcamalarının artmasına neden olmuştur.

Dönem içinde devlet gelir ve giderlerindeki düşme yönündeki değişmelerin temel nedeni ise savaşların yol açtığı ciddî toprak kayıplarıydı. 1856'da zengin Romanya toprakları Osmanlı denetim alanının dışına çıkmıştı. 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Bosna Hersek, Bulgaristan, Kafkaslar, Kars, Ardahan ve Kıbrıs kay-

bedilmişti. 1850'de Avrupa'daki topraklar Osmanlı nüfusunun yarısını barındırıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki toprak kayıpları ile imparatorluk, nüfusunun üçte birini yitirdi. Bu kayıpların malî ve ekonomik sonuçları daha da olumsuz oldu. Çünkü Avrupa'da kaybedilen bölgeler ekonomik standartları itibariyle imparatorluk ortalamasının oldukça üzerinde olan en gelişmiş bölgelerdi.

Toprak ve nüfus kayıpları 20. yüzyılda da sürdü. 1911/13 arasında Edirne ile İstanbul arasında kalan dar bir bölge dışında hemen hemen tüm Avrupa toprakları, Selanik de dâhil olmak üzere elden çıktı. Bu son çekilişle toprakların 1/10'u ve nüfusun 1/4'ü daha kaybedilmiş oldu.

Devlet Gelir ve Giderlerinin Bileşimi

Devlet gelirlerinin bileşiminde Tanzimat dönemi içinde önemli değişmeler ortaya çıkmıştır (Tablo 10.2). Devlet gelirlerinin bileşimini de değerlendirmeye imkân veren ilk bütçe taslağı olan (1265) 1849/50 malî yılı bütçesinin verilerine göre devletin 710 milyon guruş dolaylarında olan toplam gelirlerinin üçte birinden daha fazla bir bölümü "vergi" gelirlerinden sağlanmaktaydı. Gayrimüslimlerden alınan cizyenin devlet gelirlerindeki payı % 6,5'ti. Devlet gelirlerinin % 5,3'ü Mısır, Bağdat ve Girit eyâletlerinin merkeze göndermek zorunda oldukları "maktu" vergilerdi. Bu üç kalem bütçenin şahıslardan ya da bölgelerden doğrudan doğruya alınan vergi gelirlerini meydana getirmekte ve bütçe gelirlerinin yaklaşık % 46'sını sağlamaktaydı.

Bütçe içinde ikinci önemli bir gelir grubu ise üretim ve ticaret üzerinden alınan vergilerdi. Bu grup içinde en önemlisi tarım ürünlerinden alınan öşürdü. Âşar gelirleri bu tarihlerde devletin toplam gelirlerinin % 22'sini sağlamaktaydı. Bu grup içinde ikinci önemli kalemi oluşturan gümrük gelirleri, koyunlardan, tütünden, içkiden ve keresteden alınan iç gümrüklerle birlikte devlet gelirlerinin % 15,5'ini sağlarken, toplam devlet gelirlerinin geriye kalan % 16,5'lik bir bölümünü ise çeşitli vergi gelirleri ile devlet madenlerinin hâsılatları meydana getiriyordu.

(1277) 1861/62 malî yılına gelindiğinde en önemli değişme, "vergi" ve "cizye" gibi şahsî nitelikteki vergilerin payının büyük ölçüde düşmesine karşılık, üretim ve ticaret üzerinden alınan vergilerin önemli bir oranda yükselmiş olmasıdır. Nitekim bu malî yılda "vergi" gelirlerinin toplam devlet gelirleri içindeki payı % 23,7'ye, cizye yerine tahsil edilmeye başlanan askerlik bedeli gelirlerinin payı % 4,9'a düşerken kişilerden ve bölgelerden doğrudan alınan vergi grubunun toplam payı da üçte bire inmiştir. Buna karşılık özellikle tarımsal üretime dayalı olarak alınan vergi gelirlerinde çarpıcı artışlar olmuştur. Öşür gelirleri aradan geçen 12 yıllık süre içinde 2,3 katına yükselerek bütçe gelirlerinin % 30'a yaklaşan bir bölümünü sağlar hâle gelmiştir. Gümrük gelirleri ise 1,5 katına yükselerek devlet gelirlerinin % 13,5'ini meydana getirmeye başlamıştır. Toplam olarak alındığında, ticaret ve üretim üzerinden alınan vergilerden sağlanan gelirlerin bütçe içindeki payı üçte ikiye yükselmiştir.

Tablo 10.2 Bütçe Gelirlerinin Türlerine Göre Dağılımı, 1849/50, 1861/62 ve 1875/76

Gelir türü	(1265) 1849/50		(1277) 1861/62		(1291) 1875/76	
	Bin guruş	%	Bin guruş	%	Bin guruş	%
Gelir ve servet vergileri	242.018	34,1	289.371	23,7	332.850	14,0
Askerlik bedeli (cizye)	46.658	6,6	59.609	4,9	80.000	3,30
Maktu vergiler	37.750	5,3	46.847	3,8	81.772	3,4
Âşar	155.867	22,0	361.355	29,5	875.500	36,7
Koyun, deve ve domuz		-	88.873	7,4	205.195	8,6
Tütün, tuz ve alkollü içkiler		-	41.461	3,4	285.000	11,9
Gümrükler	110.322	15,5	165.228	13,5	207.500	8,7
Diğer gelirler	117.385	16,5	168.440	13,8	320.477	13,4
Toplam gelirler	710.000	100,0	1.221.184	100,0	2.388.294	100,0

Kaynak: Osmanlı Malî İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2003, s. 28-9, 54 ve 89.*

Aynı gelişme eğiliminin daha sonraki yıllarda da devam ettiği görülmektedir. (1291) 1875/76 malî yılında devlet gelirleri içinde vergi gelirlerinin payı % 14'e, askerlik bedelinin payı % 3,3'e inerken âşar gelirlerinin payı % 36,7'ye yükselmiştir. Gümrük gelirlerinin payı, yeni ticaret anlaşmasıyla ihracata uygulanan gümrük vergisi oranlarında yapılan indirim sonucu % 8,7'ye inmiştir. Tuz, tütün ve alkollü içkilerden alınan tüketim vergileri de önemli bir gelir kaynağı hâline gelmiştir. Bir bütün olarak doğrudan ticaret ve üretim üzerinde alınan vergi gelirlerinin devlet gelirleri içindeki payı, dönem başında yarıdan biraz fazla iken dönemin son malî yılında 4/5'e yükselmiştir. Bu değişmeler, dönem içinde üretim ve dış ticaretin, nüfustan daha hızlı artmış olduğunun bir göstergesidir.

II. Abdülhamid döneminde gelirlerin miktar ve oranlarında küçük değişmeler görülmüştür (Tablo 10.3). En önemli gelir artışları askerlik bedeli gelirleri ile tuz, tütün ve alkollü içkilerden elde edilen tekel gelirlerinde ortaya çıkmıştır. İttihad ve Terakki iktidarı döneminde gümrük gelirleri ile diğer gelir kalemlerinde önemli artışlar görülmüştür.

Tablo 10.3 Bütçe Gelirlerinin Türlerine Göre Dağılımı, 1887/88, 1905/06 ve 1916/17

Gelirin türü	(1303) 1887/88		(1321) 1905/06		(1332) 1916/17	
	Bin guruş	%	Bin guruş	%	Bin guruş	%
Gelir ve servet vergileri	303.710	17,3	399.457	17,9	371.000	14,8
Askerlik bedeli	60.536	3.4	135.200	6,1	40.000	1,6
Maktu vergiler	106.372	6,1	113.632	5,1	89.015	3,6
Âşar	416.818	23,7	503.084	22,6	521.000	20,8
Koyun, deve ve domuz	190.449	10,8	192.594	8,6	171.050	6,8
Tütün, tuz ve alkollü içkiler	164.500	9,4	191.714	8,6	176.990	7,1
Gümrükler	201.424	11,5	274.000	12,3	311.500	12,5
Diğer gelirler	313.574	17,8	419.451	18,8	820.702	32,8
Toplam gelirler	1.757.382	100,0	2.229.131	100,0	2.501.257	100,0

Kaynak: Osmanlı Malî İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2003, s. 111, 146-7 ve 168-9.*

Tanzimat dönemi içinde devlet harcamalarının bileşiminde de önemli değişmeler olmuştur (Tablo 10.4). Tanzimat döneminin ilk gelir ve gider tahmini niteliğindeki bütçe taslağına göre (1257) 1841/42 malî yılında harcamaların % 46,4'ü askerî harcamalara, % 33,2'si başta maaş ödemeleri olmak üzere idarî harcamalara ayrılmıştı. Bütçenin % 10'luk bir bölümü sultanın harcamalarına tahsis olunurken % 10,1'i de devlet tarafından el konulan tımar ve mukataaların sahiplerine tazminat olarak ödenen maaşlara ve iç borç faiz ve anapara ödemelerine ayrılmıştı. Bundan sonra geçen 10 yıllık sürede bu ana harcama alanlarına ayrılan ödeneklerin miktarlarında önemli artışlar olmakla birlikte, toplam bütçe harcamaları içindeki paylarında belirgin bir değişme görülmemiştir.

(1277) /1861/62 malî yılına gelindiğinde devletin harcama yapısında Kırım Savaşı'nın yol açtığı borçlanma sürecinin etkisiyle ortaya çıkacak temel bir değişimin ilk işaretleri alınmaya başlanmıştır. Bu malî yıl bütçesinde askerî harcamalara ayrılan payın oranı % 37,7'ye, idarî harcamaların payı % 29,5'e, sultana ayrılan ödeneklerin payı % 9,3'e inerken, yalnızca borç ödemelerinin payı önemli bir yükseliş göstererek bütçe giderlerinin % 23,5'ini meydana getirmeye başlamıştır. Bu harcamaların üçte birlik bir bölümü dış borçların anapara ve faiz ödemelerine ayrılırken, üçte ikilik bölümü de iç borçlanmalardan doğan ödemelere tahsis edilmişti.

Özellikle dış borçlanma sürecine bağlı olarak borç ödemelerindeki artış eğiliminin daha sonraki yıllarda da devam ettiği, Tanzimat döneminin son malî yılı olan (1291) 1875/76 bütçesinin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Bu malî yılın bütçe verilerine göre Osmanlı bütçeleri artık, sadece maaş ve iç ve dış borç ödeme bütçeleri hâline gelmiş ve yalnızca borç ödemeleri, devletin toplam giderlerinin yarısını aşan bir orana ulaşmıştı. Borç ödemelerinin miktarı 1,5 milyon guruşa yaklaşırken bunun yarısı dış borç ödemelerine ayrılmıştı. Bu malî yılda devletin borç ödemelerinin gelirlerine oranı % 62,7 gibi önemli bir seviyeye yükselmiştir. Başka bir ifadeyle devlet gelirlerinin üçte ikisi, sadece borç ödemelerini karşılayabiliyordu.

Tablo 10.4 Bütçe Giderlerinin Alanlarına Göre Dağılımı, 1846/47,1861/62 ve 1875/76

Harcama alanı	(1262) 1846/47		(1277) 1861/62		(1291) 1875/76	
	Bin guruş	%	Bin guruş	%	Bin guruş	%
Askerî harcamalar	294.408	46,4	525.383	37,7	550.291	19,0
İç işleri	123.290	19,5	207.699	14,9	293.377	10,1
Dış işleri	4.561	0,7	14.809	1,1	17.500	0,6
Sultanın harcamalan	62.500	9,9	129.864	9,3	133.776	4,6
Maliye	-	-	80.744	5,8	174.190	6,0
İç borç ödemeleri	64.017	10,1	222.257	16,0	766.605	26,5
Dış borç ödemeleri	-	-	104.750	7,5	720.320	24,9
Sağlık	-	-	-	-	8.539	0,3
Adalet	-	-	10.664	0,8	47.897	1,7
Bayındırlık, ticaret, ulaştırma, tarım, orman ve maden	18.844	3,0	4.609	0,3	101.443	3,5
Eğitim	4.253	0,7	2.468	0,2	12.706	0,4
Vakıflar ve kutsal yerler	18.739	3,0	60.960	4,4	3.500	0,1
Diğer	42.600	6,7	29.200	2,1	62.765	2,1
Toplam	633.212	100,0	1.393.407	100,0	2.892.909	100,0

Kaynak: Osmanlı Malî İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2003, s. 21, 55 ve 90-1.*

Ana harcama gruplarındaki artış seyrine başka bir açıdan baktığımızda ise dönem içinde borç ödemelerinde önemli bir artışın ortaya çıktığı görülmektedir. İdarî harcamalarla sultanın harcamalarındaki artış, sınırlı ölçüler içinde kalmıştır. Askerî harcamalarda asker sayısındaki artışlarla açıklanabilecek bir yükselme görülmüştür. Dönem içinde yaklaşık 23 katına yükselen borç ödemelerinin bileşiminde de önemli bir değişme ortaya çıkmıştır. Tanzimat döneminin ilk yıllarında bütçe içindeki payı oldukça küçük olan

borç ödemelerinin önemli bir bölümünü, devlet tarafından geri alınan tımar ve mukataaların sahiplerine ödenen tazminat niteliğindeki maaşlar oluşturmaktaydı. Dönemin ilerleyen yıllarında ise bu tür kalemlerin borç ödemeleri içindeki payı çok küçük oranlara inerken, iç ve dış borçlanmalardan kaynaklanan borç ödemelerinin payı büyük ölçüde artmıştır.

Osmanlı maliyesinin dönem içinde giderek ağırlaşan temel problemi borç yönetimiydi. Tanzimat'ın başlangıç yıllarında yapılan tespite göre, devlet hazinesinin toplam borcu 350 milyon guruş dolaylarındaydı. Hatta (1257) 1841/42 malî yılı içinde geçmiş yıllar alacaklarından yapılacak tahsilâtlarla bu borçların bir bölümü ödenerek hazine borçlarının malî yıl sonunda 235 milyon guruşa ineceği tahmin edilmekteydi. Bu miktar, o yıllardaki devlet gelirlerinin yaklaşık beşte ikisi civarındaydı.

(1277) /1862/63 malî yılına gelindiğinde hazinenin muntazam (konsolide edilmiş) iç ve dış borçlarının toplam miktarı 4,5 milyar guruşu bulmaktaydı. Hazinenin bu borç yükü, bir yıllık bütçe gelirlerinin 3,6 katına ulaşıyordu. Bunun dışında hazinenin anapara ve faiz ödemelerinin, zamanı ve şartları belirsiz, gayri muntazam (konsolide edilmemiş) 2 milyar guruş civarında ek bir borcu daha bulunmaktaydı. Bu borçların yarısını piyasadaki kâğıt paralar, kalan kısmını ise çeşitli borçlarla bütçenin geçmiş yıl açığı teşkil ediyordu. Hazinenin 6,5 milyar guruşu bulan toplam borç yükü, o tarihlerdeki bütçe gelirlerinin 5 katı civarında bir orana ulaşıyordu.

Osmanlı malî yönetimi, borçların bütçe üzerindeki yükünü hafifletmek için giderek artan miktarda dış borçlanmaya başvurdu. 1854-1882 yılları arasında 20,4 milyar guruş dış borç alınarak 11,6 milyar guruş gelir elde edildi. Ancak elde edilen fonlardan daha fazlası borç ödemelerine gitti. 1854/55 malî yılı ile 1881/82 malî yılları arasında 6,9 milyar guruş iç ve 8 milyar guruş dış olmak üzere toplam 14,9 milyar guruş borç ödemesi yapılmıştı. Aynı dönemde ortalama yıllık bütçe açığı 344 milyon guruş dolaylarında iken bunun iki katına varan bir gelirin borç ödemelerine ayrılması gerekmişti. Borç ödemelerinin bütçe üzerindeki baskısının hafifletilmesi, önemli oranda faiz dışı fazla verilmesine rağmen mümkün olmamıştı.

1874 yılında ise devletin yalnız dış borçları, bir yıllık bütçe gelirlerinin 10 katına yükselerek 22 milyar guruşa yaklaştı. 1875 yılında Osmanlı devleti dış borç yükümlülüklerini yerine getiremeyeceğini açıklamak zorunda kaldı. Uzun görüşmelerden sonra alacaklı ülkelerin temsilcileri Düyun-u Umumiyye İdaresi'ni kurdular. Dış borçların ödenmesi amacıyla başta ipek ve tütün öşürleri ile tuz, tütün ve alkollü içki tekellerinin gelirleri olmak üzere devlet gelirlerinin yaklaşık beşte birini yönetme ve tahsil yetkisi Düyun-u Umumiyye İdaresi'ne bırakıldı.

Tablo 10.5 Bütçe Giderlerinin Alanlarına Göre Dağılımı, 1887/88, 1905/06 ve 1916/17

Harcama alanı	(1303) 1887/88		(1321) 1905/06		(1332) 1916/17	
	Bin guruş	%	Bin guruş	%	Bin guruş	%
Askerî harcamalar	1.157.362	50,9	794.107	36,2	1.208.966	30,4
İç işleri	120.556	5,3	138.225	6,3	174.883	4,4
Dış işleri	16.298	0,7	25.040	1,1	36.409	0.9
Sultanın harcamaları	88.184	3,9	92.226	4,2	51.992	1,3
Maliye	103.034	4,5	135.033	6,1	446.472	11,2
Borç yönetimi	568.521	25,0	716.297	32,6	1.058.912	26,7
Sağlık	7.992	0,4	9.721	0,4	24.127	0,6
Adalet	67.398	3,0	79.514	3,6	112.774	2,8
Tarım, ticaret, orman, ulaştırma, bayındırlık ve maden	65.949	2,9	82.971	3,8	171.374	4,3
Eğitim	11.782	0,5	1.151	0,1	104.323	2,6
Vakıflar ve kutsal yerler	11.748	0,5	17.084	0,8	36.889	0,9
Sosyal güvenlik	20.027	0,9	75.449	3,4	529.553	13,3
Diğer	33.262	1,5	29.405	1,3	15.798	0,4
Toplam	2.272.113	100,0	2.196.223	100,0	3.972.472	100,0

Kaynak: Osmanlı Malî İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918, *haz. Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2003, s. 112, 147-8 ve 169-70.*

II. Abdülhamid ve İttihad Terakki iktidarları dönemlerinde de harcamaların bileşiminde önemli değişmeler ortaya çıkmıştır (Tablo 10.5). (1303) 1887/88 malî yılı verilerine göre bütçe harcamalarının yarısı askerî giderlere, dörtte biri ise borç ödemelerine ayrılmıştı. Daha sonraki yıllarda askerî harcamaların payı sürekli düşme göstermiştir. İttihad ve Terakki döneminde en ciddî harcama artışı sosyal güvenlik alanında ortaya çıkmıştır.

Düyun-u Umumiyye İdaresi döneminde Osmanlı maliyesi daha uygun şartlarla borçlanabilmekle birlikte borç ödemelerinin bütçe üzerindeki baskısı devam etti. Bütçe verilerine göre 1882/83 ile 1918/19 malî yılları arasında ortalama olarak yılda yarım milyar guruşluk bütçe açığına karşılık yaklaşık 750 milyon guruş borç ödemelerine ayrıldı.

Osmanlı maliyesi, borçlanma yoluyla elde ettiği fonlardan daha fazla borç ödeyerek diğer alanlara ve özellikle de ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlayacak yatırımlara ayırabileceği kaynakları önemli ölçüde kısmak zorunda kaldı.

Sonuç

Devlet gelirlerini önemli ölçüde artırma konusunda oldukça başarılı olan 19. yüzyıl Osmanlı malî yönetiminin aynı başarıyı harcamaları disiplin altına alma konusunda gösterememesi önce iç ve daha sonra da dış borçlanmaya başvurmayı bir zorunluluk hâline getirmiştir. Bu borçlanma gereği ve bu yolla elde edilen fonların, borçların geri ödenebilmesine imkân verecek şekilde üretimi artırmaya dönük olarak kullanılmaması, devleti bir malî kriz içine düşürmüş ve malî alandaki başarısızlığın temel nedenini oluşturmuştur.

Ek:
Bütçe Örnekleri

(1265) 1849/50 Malî Yılı Gelirleri

[Rumeli ve Anadolu vâridât muhasebeleri kuyudu mantuku ve sergi ve Darphane-i Âmire muhasebeleriyle emtia gümrüğü ve mahall-i saireden tahkik kılındığı veçhile maliye hazine-i celîlesinin geçen altmış dört senesine kıyasen bir senelik yani altmış beş senesi vâridât-ı muhammenesi olan mebaliğin miktarı.]

	(Guruş)
Rumeli canibinde olan	
Vergi	75.145.508
Cizye	33.276.500
Âşar	95.708.530
Gümrük-i emtia	10.049.027
Rüsûmat-ı saire	40.077.676
	254.257.241
Gümrük ve âşardan yüzde yirmi hesabiyle tenzili me'mul olan	-21.151.057
Küsur vâridât-ı muharrere	233.106.184
Anadolu canibinde olan	
Vergi	126.063.366
Cizye	7.772.623

Anadolu canibinde olan	
Âşar	82.939.486
Gümrük-i emtia	16.059.570
Rüsûmat-ı saire	29.840.273
	262.675.318
Gümrük ve âşardan yüzde yirmi hesabiyle tenzili me'mul olan	- 19.799.556
Küsur vâridât-ı muharrere	242.875.762
Arabistan ülkesinde olan	
Vergi	47.501.772
Cizye	1.093.496
Âşar	10.960.887
Gümrük-i emtia	20.073.522
Rüsûmat-ı saire	21.374.027
	101.003.704
Vergiden mümteni' add olunan	- 12.001.500
	89.002.204
Rüsûmat-ı saire	1.403.474
Vergiden imhal olunan mea-mümteni'	- 476.484
	15.770.588
Gümrük ve âşardan yüzde yirmi hesabiyle tenzili me'mûl olan	- 1.468.808
Küsûr vâridat-ı muharreresi	14.301.780
Asitane-i Saadette bulunan	
Cizye	2.797.485
Gümrük-i emtia	31.385.888
Ağnam ve duhan ve kereste gümrükleri ve postane ve zecriye ve sair mâlûmu'l-esâmi vâridât	55.465.479
Gümrükden yüzde yirmi hesâbiyle tenzili me'mûl olan	-4.077.388
Küsûr vâridât-ı muharrere	85.571.464
Âtiyyüzzikr mahaller vâridatı	
Gayri-ez cizye ve gümrük Bosna eyâleti vâridât-ı sairesi	3.049.517
Bağdat ve Girit fazlası ve Mısır vergisi	37.750.000
Maâdin-i hümayun hâsılatı	10.550.000
	51.349.517

Yekûn	775.181.700
Ber-vech-i bâlâ vergiden mümteni' görünen ve imhâl olunan	-12.477.983
	762.703.717
Gümrük ve âşardan ber-mûcib-i bâlâ yüzde yirmi hesabıyla tenzili me'mûl olan	- 52.703.717
Küsûr vâridât-ı muharreresi	710.000.000

Kaynak: *BOA*, MAD.d. nr. 8887, *s. 4.*

(1265) 1849/50 Malî Yılı Giderleri

Maliye hazinesinin 1265 senesi mesarifatı

Tertibi	Tahsisat miktarı (guruş)
Nizamiye hazinesi	252.750.000
Hazine-i hassa	75.000.000
Tersane	37.215.376
Evkaf-ı hümayun ve Haremeyn-i Şerifeyn hazinesi	16.092.045
Mühimmat-ı harbiye	10.757.810
Tophane	6.123.750
Mukataat ve zeamet ve tımarat bedelatı	39.494.500
Atıyye-i şahane ve bedel-i tayinat	5.000.000
Maaş ve tayinat bahası	72.495.628
Harcirah	1.500.000
Mesarif-i müteferrika	3.000.000
Nafıa hazinesi	2.500.000
Me'külat-ı misafirin	785.000
Süfera harcirah ve mesarifi	1.000.000
Zuhurat mesarifi	18.250.000
Mekatib-i Umumiyye memurlarının maaş ve mesarifi	1.250.000
Ebniye-i mirîye	24.000.000
Bazı hususun tahkikine memur bendegânın maaşı	625.000
Eflâk mesarifi	3.750.000

Tertibi	Tahsisat miktarı (guruş)
Surre-i hümayun	5.375.000
Samako ve Praveşte dökümhaneleri	850.000
Maadin-i hümayun	6.500.000
Vükelanın nan-ı aziz tayinatları	1.750.000
Evrak-ı nakdiyye faizi	6.543.703
Eshâm faizi	17.786.246
Vezaif-i huddâm ve duaguyân	1.000.000
Nişan-ı zîşan	1.000.000
Navl-ı sefayin	1.965.000
Kaldırım tamiri	1.200.000
Mefruşat	1.000.000
Asakir-i bahriyenin tayinatı için gûşt bedelatı	560.000
Mesarif-i ehem ve zaruriye	3.000.000
Memâlik-i mahrûsedeki memurin maaş ve mesarifi	101.504.373
Süfera maaşları	3.000.000
Bosna eyâletindeki başıbozuk askerinin maaşı	750.000
İşkodra'da bulunan askerin maaş ve tayinat bedelleri	1.250.000
İnşa olunan demir fabrikasının mesarifi	12.000.000
Başkalık olarak	3.000.000
Aktar-ı Hicaziye mesarifi	25.000.000
Belgrad tertibi	1.600.000
Kambiyo mesarifi	30.670.216
Yekûn	788.893.647

Kaynak: *BOA*, MAD.d. nr. 11942, *s. 176-81.*

(1277) 1861/62 Malî Yılı Bütçesi

Maliye hazine-i celîlesinin 77 senesi vâridât ve mesârifat-ı umumiyesinin muvâzenesidir.

Vâridât-ı umûmiye Esâmi-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
Vergi	289.371.108
Bedelât-ı askeriye	59.609.082
Âşar	361.355.093
Ağnam	83.976.731
Canavar	4.896.317
Emtia gümrükleri	165.227.700
Mea-ruhsatiye duhan gümrükleri	30.766.459
Sayd-ı mâhî	8.460.791
Kontrato	1.661.285
Varaka-i sahiha	2.713.425
Rüsûm-ı müctemia	12.033.644
Tapu	9.100.896
Rüsûm-ı müteferrika	111.166.425
Postane	6.906.790
Basmahane	916.286
Emlâk-i mütenevvia-i mirîyye	3.601.168
Dalyan	2.157.275
Orman	428.357
Çiftlikât-ı hümayun	7.676.595
Tuzlalar	10.694.124
Maadin	906.731
Vergi-i Mısır	40.000.000
Vergi-î Eflâk	2.500.000
Vergi-i Boğdan	1.500.000
Vergi-i Sırp	2.300.000
Vergi-i Sisam	400.000
Vergi-i Aynaroz	147.000
Ticarethanenin vâridât-ı mahsûsası	710.878
Yekûn	1.221.184.160

Mesarifat-ı umumiye

Nev-i mesarifât	Tahsisat miktarı (guruş)
Deyn-i haricînin faiz ve resülmâli	104.749.409
Eshâm-ı cedîde ve tahvilât-ı mümtâzenin faiz ve resülmâli	62.500.000
Açıkda bulunan düyundan eshâm-ı mümtâze ve on senelik sergilerin faizleri	28.897.500
Eshâm-ı âdiye ve mukataat ve tımarat ve zeâmet faiz ve bedelâtı	48.680.000
Eytâm sandığına olan düyun faiziyle nizamiye hazinesinden müntakil düyun faizi ve re'sülmâli ve taşra ahâlisinden alınan nısıf virgünün rub'u	82.179.500
Hicaz ve Yemen ve surre-i hümayun muhassasâtı	40.359.500
Hazine-i hâssa-i şâhâne ve müteferriâtı muhassasâtı	129.863.755
Mazûlîn ve mütekâidîn ve muhtâcîn maaşları ve vezâif	29.202.644
Mecâlis-i âliye ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Hazâin muhassasâtı	11.604.202
Nezâret ve dairelerin muhassasâtı:	
Nizamiye hazinesi muhassasâtı	433.830.000
Tophâne-i âmire muhassasatı	20.298.500
Tersâne-i âmire hazinesi muhassasâtı	71.254.252
Umûr-ı şer'iye muhassasâtı	10.664.000
Evkaf-ı hümayun hazinesi muhassasâtı	20.600.000
Umûr-ı dahiliye muhassasâtı	173.046.326
Umûr-ı hariciye muhassasâtı	14.809.000
Ticaret ve umur-ı nafıa muhassasâtı	4.609.061
Maârif-i umumiyye muhassasâtı	2.467.842
Umûr-ı zabtiye muhassasâtı	23.048.500
Umûr-ı maliye nezâretinin mesârif-i umûmiyesi	80.743.553
Yekûn	1.393.407.544

Kaynak: Ruznâme-i Ceride-i Havadis, *İlave Numara 354.*

(1291) 1875/76 Malî Yılı Bütçesi

1291 senesi vâridât ve mesârifat-ı umûmiyesi

Nev'-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
Birinci kısım: Doğrudan doğruya alınan tekâlif	412.850.000
Vergi	317.500.000
Bedel-i askerî	80.000.000
Dersaadet vergisi	15.350.000
İkinci kısım: Bil-vasıta alınan tekâlif ve rüsûmat	1.686.914.000
Âşar	696.000.000
Rub'-u öşür	174.000.000
Ağnam	201.980.000
Canavar	3.215.000
Emtia gümrükleri	207.500.000
Duhan	165.000.000
Harir	5.500.000
Müskirat rüsûmu	40.000.000
Tapu	96.500.000
Varaka-i sahiha ve tezakir	30.000.000
Kontrata	5.000.000
Harc-ı vesaik ve resm-i tahsiliye	14.569.000
Rüsûm-ı mütenevvia	47.650.000
Üçüncü kısım: Hâsılât-ı mütenevvia	206.758.000
Memlehalar vâridâtı	80.000.000
Emlâk-i mirîyye	10.000.000
Orman	15.000.000
Bahriyenin vâridât-ı mahsusası	11.878.000
Ticaret	2.130.000
Daire-i sıhhiye	6.250.000
Maadin	18.000.000
Telgrafhane	16.250.000
Postane	6.000.000
Zaptiyenin vâridât-ı mahsusası	250.000
Tahrir icra olunacak mahaller mesarifi olarak alınacak	5.000.000

Nev'-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
Hâsılât-ı müteferrika	36.000.000
Dördüncü kısım: Vâridât-ı maktua	81.772.000
Vergi-i Mısır	75.000.000
Vergi-i Eflâk	2.500.000
Vergi-i Boğdan	1.500.000
Vergi-i Sırp	2.400.000
Vergi-i Sisam ve Aynaroz	372.000
Yekûn	2.388.294.000

Nev'-i mesarifât	Tahsisat miktarı (guruş)
Birinci kısım: Düyun-u umumiyye yekûnu	1.486.924.500
Deyn-i haricînin faiz ve re'sülmal tahsisatı	720.320.000
Yekûn deyn-i dâhilî	766.604.500
Eshâm-ı umûmiyenin faizi	383.188.500
Rumeli demiryolları tahvilatı muhassasatı	121.214.500
Eshâm-ı cedide faizleri	9.000.000
Eshâm-ı âdiye ve mukataat ve tımarat ve zeamet faizleriyle evkaf kura bedelatı	59.159.000
Düyun-u gayri-muntazama faiz ve komisyonu	111.250.000
Bank-ı Osmanî'nin hesab-ı carî faizi	21.250.000
Emval-i eytâm faizi	6.042.500
Meskukat-ı mağşuşe farkı	25.000.000
Kambiyolar farkıyla iskonto	12.500.000
Meskükat-ı mağşûşenin tedavülden kaldırılması için	18.000.000
İkinci kısım: Mürettebat-ı mukannene yekûnu	199.342.000
Hazine-i hassa-i şahane mürettebatı	133.775.500
Evkaf-ı Hümayun hazinesi mürettebatı	3.500.000
Mazulîn ve mütekaidin ve muhtacîn ve saire maaşları	62.066.500
Üçüncü kısım: Reddiyat ve mümteniat yekûnu	700.000
Reddiyat	700.000
Mümteniat	-
Dördüncü kısım: Maliye yekûnu	194.385.500

Nev'-i mesarifât	Tahsisat miktarı (guruş)
Daire-i maliye	91.073.000
Defterhane	28.117.000
Rûsûmat emaneti	55.000.000
Orman	8.036.000
Maadin	12.159.500
Beşinci kısım: Dahiliye yekûnu	293.377.500
Daire-i dahiliye	275.774.500
Daire-i zabtiye	17.603.000
Altıncı kısım: Şer'iye yekûnu	47.897.000
Şer'iye idaresi	47.897.000
Yedinci kısım: Hariciye yekûnu	17.500.000
Daire-i hariciye	17.500.000
Sekizinci kısım: Nizamiye yekûnu	390.291.000
Daire-i nizamiye	390.291.000
Dokuzuncu kısım: Tophane yekûnu	80.000.000
Daire-i Tophane	80.000.000
Onuncu kısım: Bahriye yekûnu	80.000.000
Daire-i bahriye	80.000.000
On birinci kısım: Ticaret yekûnu	11.213.000
Daire-i ticaret	2.674.000
İdare-i sıhhiye	8.539.000
On ikinci kısım: Maârif yekûnu	12.705.500
Daire-i maârif	12.705.500
On üçüncü kısım: Nafıa yekûnu	78.573.500
Daire-i Nafıa	11.185.000
Telgrafhane ve posta	42.740.000
Demiryolları teminat akçesi	24.648.500
Yekûn	2.892.909.500

Kaynak: *Devlet-i Aliyye'nin 91 Senesi Muvazene Defteridir, İstanbul, tarihsiz; BOA*, İ. MM, nr. 2314.

(1303) 1887/88 Malî Yılı Bütçesi

1303 senesi vâridât ve mesârifat-ı umûmiyesi

Nev'-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
Vergiler	
Emlâk ve akar vergisi	236.829.789
Temettü vergisi	66.880.281
Bedel-i askerî	60.535.871
Âşar ve rüsümat-ı mütenevvia:	
Âşar	404.068.190
Duhan öşrü	10.000.000
Ağnam ve deve resmi	188.945.630
Canavar resmi	1.503.168
Emlâk-i emîriyye muaccelesi ve hâsılatı	3.933.735
Rüsüm-ı mütenevvia	22.096.993
Tuz resmi	65.600.000
Müskirat rüsümu	23.000.000
Tütün resmi	75.900.000
Harir öşrü	2.750.000
Damga resmi	15.900.000
Adliye	26.103.900
Sayd-ı bahrî ve berrî	3.900.000
Dahiliye vâridâtı	13.678.400
Gümrükler	201.423.600
Pasta ve telgraf	34.000.000
Zabtiye	113.000
Hariciye	2.525.000
Maârif	58.500
Nafıa ve ticaret	12.205.700
Umur-ı tıbbiye-i mülkiye	123.700
Defter-i hakanî	29.571.116
Orman ve maadin	21.110.895
Nizamiye	38.858.089
Tophane	7.098.400

Nev'-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
Bahriye	11.923.500
Sıhhiye	4.962.500
Mısır vergisi	75.000.000
Zeyla vergisi	1.500.000
Sisam ve Aynaroz vergisi	372.000
Kıbrıs fazla-i vâridâtı	13.000.000
İdare-i merkeziye ve vilayât hâsılât-ı müteferrikası	11.317.900
İdare-i mahsusa vâridâtı	38.383.300
Ereğli madeni	5.709.000
Rumeli-i Şarkî vergisi	26.500.000
Yekûn	1.757.382.152

Nev'-i mesarifat	Tahsisat miktarı (guruş)
Hazine-i hassa	88.183.500
İlmiye	19.398.900
Dahiliye	76.267.500
Umur-ı tıbbiye-i mülkiye	1.461.700
Telgraf ve posta	34.322.700
Zabtiye	13.271.080
Hariciye	16.298.400
Sıhhiye	7.373.100
Adliye ve mezahib	47.999.200
Maârif	10.320.000
Nafıa ve ticaret	21.922.700
Maliye	55.120.800
Orman ve maadin	9.701.000
Rüsûmat	28.151.700
Defter-i hakanî	7.320.400
Nizamiye	694.404.100
Jandarma	132.954.300
Bahriye	79.568.000

Nev'-i mesarifât	Tahsisat miktarı (guruş)
Tophane	56.383.400
Mütekaidîn-i askerî	20.027.259
Evkaf-ı Hümayun	6.910.240
Surre-i Hümayun	4.837.626
Maaşât-ı zâtiye	31.017.500
Tereke reddiyatı	410.000
Bimarhane	619.300
İdare-i mahsusa	25.056.300
Muhacirin masrafı	5.709.000
Düyun-u umumiyye	568.520.800
Yekûn	2.063.530.505
Mesarifat-ı fevkalade	
Muhacirin	2.500.000
Maliye	12.031.000
Tophane	35.040.400
Nizamiye	149.011.500
Bahriye	10.000.000
Yekûn	208.582.300
Yekûn-i Yekûn	2.272.113.405

Kaynak: *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin 1303 Senesi Vâridât ve Mesarifatının Muhasebe-i Kat'iyyesidir, İstanbul, 1310.*

(1321) 1905/06 Malî Yılı Bütçesi

1321 sene-i maliyesi muvazene-i umûmiyesi

Nev'-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
Vergiler	534.656.628
Emlâk ve akar vergisi	263.350.019
Temettü	37.049.422
Bedel-i askerî	135.199.853
Şahsî vergi	81.150.000
Vergi tezakiri esmanı	17.907.334
Âşar ve rûsumat-ı mütenevvia	690.241.708
Âşar	468.267.804
Ağnam ve deve resmi	191.505.989
Canavar resmi	1.087.525
Emlâk-i emîriyye muaccelesi ve bedel-i icar hâsılatı	3.514.726
Rüsûm-ı mütenevvia	25.865.664
Rüsûmat ve hâsılât-ı müteferrika	569.151.975
Gümrükler	274.000.000
Tuz	87.000.000
Tütün	71.000.000
Müskirat	26.000.000
Damga	40.534.901
Sayd-ı mahî	11.093.844
Duhan öşrü	20.000.000
Harir öşrü	14.815.984
Tönbeki bey'iyesi ve resm-i inhisar	4.208.035
Hâsılât-ı mütenevvia	20.499.211
Devâir-i askeriye	64.849.139
Nizamiye	31.933.296
Bahriye	23.989.397
Tophane	8.598.293
Jandarma	328.153
Devâir-i mülkiye	234.885.744
Dahiliye	23.258.916
İlmiye	3.331.674

Nev'-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
Hariciye	7.694.000
Adliye	20.139.140
Ticaret ve Nafıa	4.205.258
Defter-i hakani	24.781.953
Orman ve maadin ve ziraat	41.033.963
Telgraf ve posta	55.718.446
Zaptiye	272.000
Sıhhiye	8.035.000
Umur-ı tıbbiye-i mülkiye	120.000
İdare-i mahsusa	24.405.353
Ereğli madeni	4.056.360
İdare-i merkeziye ve vîlayât hâsılât-ı müteferrikası	12.947.437
Bankada merhun tahvilat faizi	3.960.000
Techizat-ı askeriye nezâreti	926.244
Vâridât-ı saire	135.345.885
Duhan rejisinin hazineye ait hisse-i temettüü	7.714.285
Maktu vergiler	113.631.600
Arzuhal kaydiyesi	14.000.000
Yekûn	2.229.131.079

Esami-i devâir	Tahsisat miktarı (guruş)
Hazine-i hassa ve şehzadegân ve selatîn	92.226.361
Hazine-i hassa	57.744.293
Şehzadegân ve selatîn-i izâm hazeratı	34.482.068
Düyun-u umumiyye	716.297.043
Düyun-u muntazama	548.872.762
Düyun-u gayri muntazama	167.424.281
Tahsisat-ı hayriye ve müteferrika	93.652.204
Evkaf-ı Hümayun	8.309.008
Surre-i hümayun	4.809.239
Bimarhane	619.300
Askerî tekaüd sandığı	28.906.327
Tımar ve zeamet ve evkaf kura ve memleha bedelatı	11.390.222
Sıhriyyet	1.368.000

Esami-i devâir	Tahsisat miktarı (guruş)
Çıraklık ve muhtacîn	18.013.416
Mütekaidîn-i mülkiye ve maliye ve saire	5.918.772
Mazulîn	3.781.524
Yurtluk ve ocaklık	1.864.899
Tekaya taamiyesiyle lahm tayinatı	4.206.025
Hicaz mürettebat-ı ayniyesi	3.965.472
Reddiyat	500.000
Devair-i askeriye	793.180.670
Nizamiye	590.499.003
Bahriye	50.454.342
Tophane	55.907.169
Jandarma	96.320.156
Devâir-i mülkiye	500.867.001
Daire-i sadaret ve Şûray-ı Devlet ve dahiliye	110.581.084
Âyan	355.920
Divan-ı Muhasebat	1.322.316
İlmiye	27.289.124
Hariciye	25.039.962
Adliye	52.224.462
Nafıa ve ticaret	16.922.916
Maliye	92.068.006
Defter-i hakanî	8.990.614
Rüsûmat	32.152.225
Orman ve maadin ve ziraat	14.513.500
Telgraf ve posta	49.452.447
Mekteb-i Tıbbiye	1.151.498
Sıhhiye	9.102.080
Zabtiye	27.287.565
İdare-i mahsusa	24.405.353
Ereğli madeni	2.081.685
İhtiyat	5.000.000
Techizat-ı askeriye nezâreti	926.244
Yekûn	2.196.223.279

Kaynak: *BOA*, İrade-i Maliye, nr. *56, 12.6.1323/16.6.1905;* Düstur, *1. tertip, c. 8, Ankara: Başvekalet, 1943, s. 476-93*

(1332) 1916/17 Malî Yılı Bütçesi

1332 senesi vâridât-ı muhammenesi ve tahsisatı

1332 senesi vâridât-ı muhammenesi

Nev'-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
Vergiler Birinci kısım: Bila-vasıta alınan vergiler	952.250.000
1 Müsakkafat ve arazi ve arsalar vergisi	220.000.000
2 Temettüat vergisi	45.000.000
3 Bedel-i nakdî	40.000.000
4 Ağnam, deve, camus ve canavar vergisi	171.050.000
5 Âşar	469.000.000
6 Hususî armanlar hâsılatından alınan rüsûm	1.000.000
7 Maadin rüsûmu	5.000.000
8 Vergi tezakiri esmanı	1.200.000
İkinci kısım: Damga, harçlar ve kaydiyeler	107.500.000
9 Damga resmi	35.000.000
10 Harçlar	37.500.000
11 Kaydiyeler	35.000.000
Üçüncü kısım: Bi'l-vasıta alınan vergiler	346.820.000
12 Müskirat resmi	18.000.000
13 Tönbeki bey'iyesi	120.000
14 Gümrük resmi	311.500.000
15 Rüsûm-ı bahriye	8.800.000
16 Rüsûm-ı sıhhiye-i hayvaniye	400.000
17 Sayd-ı berrî ve bahrî	8.000.000
Dördüncü kısım: İnhisarlar	364.679.995
18 Tuz	75.000.000
19 Tütün	81.869.595
20 Tönbeki	2.000.000
21 İmalat-ı harbiye satışı	110.000.000
22 Meskükat	10.748.400
23 Posta ve telgraf ve telefon	85.062.000
Beşinci kısım	11.376.000

Nev'-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
24 Mekatib ve müessesat-ı sınaiyye ve zirâiyye hâsılatı	554.000
25 Matbaa-i bahriye hâsılatı	1.105.000
26 Fırat ve Dicle vapurları hâsılatı	1.000.000
27 Maadin hâsılatı	8.717.000
Altıncı kısım	73.868.000
28 Emlâk-i emîriyye hâsılatı	48.868.000
29 Füruht olunan eşya bedeli	10.000.000
30 Mirî ormanlar hâsılatı	15.000.000
Yedinci kısım: Maktu vergiler	89.015.349
31 Mısır ve Zeyla vergîsi	78.489.000
32 Kıbrıs vergisi	10.526.349
Sekizinci kısım	127.660.694
33 Hazine muamelâtından hasıl olan vâridât	30.000.000
34 Tıp fakültesi hâsılatı	170.000
35 İhtira beratı	300.000
36 Cezay-ı nakdiyyeler	1.200.000
37 İmtiyazlı şirketlerden hazine hissesi	792.000
38 Demiryollarından hazine hissesi	22.500.000
39 İmtiyazlı kumpanyalardan teftiş mesarifine mukabil alınan	2.678.694
40 Hicaz demiryolu iânesi	20.000.000
41 Hâsılât-ı müteferrika	50.020.000
Dokuzuncu kısım: İstirdadat	66.193.190
42 Bağdat, Soma, Bandırma inşaatından istirdadat	22.313.690
43 Tavizata mukabil istirdadat	41.419.500
44 Müşterek muhafaza masrafına mukabil Reji'den alınacak olan	1.300.000
45 Zabıta-i belediye masrafına mukabil Şehremaneti'nden alınacak olan	1.160.000
Onuncu kısım: Tekaüd ve mazulîn sandıkları	361.894.000
46 Mülkiye tekoüd sandığı	71.500.000
47 Askerî tekaüd sandığı	83.750.000
48 İlmiye tekaüd sandığı	4.644.000
49 Harp vergisi	106.000.000

Nev'-i vâridât	Gelir miktarı (guruş)
50 İdare-i hususiyyesi teşekkül etmeyen mahaller vâridât-ı hususiyyesi	8.000.000
51 Âşar hisse-i iânesi	52.000.000
52 Evlad-ı şüheda iânesi	35.000.000
53 Konya Ovası ameliyat-ı iskaiyye vâridâtı	1.000.000
Yekûn	2.501.257.228

Tahsisat miktarı
1332 senesi için verilen tahsisat

Esami-i devâir	Tahsisat miktarı (guruş)
Düyun-u Umumiyye	1.058.911.867
Muhassasat-ı zâtiye	529.552.659
Zat-ı hazret-i padişahî ve hanedan-ı saltanat	51.991.970
Meclis-i Umumî	29.171.453
Maliye nezâreti	438.546.531
Divan-ı Muhasebat	3.343.390
Rüsûmat müdüriyet-i umûmiyesi	30.898.136
Defter-i hakanî emaneti	10.573.400
Posta ve telgraf ve telefon nezâreti	76.130.954
Daire-i sadaret	3.054.160
Dahiliye nezâreti	84.934.893
Sıhhiye müdüriyet-i umûmiyesi	24.126.998
Şûray-ı Devlet	2.389.700
Emniyet-i umûmiye müdüriyeti	55.332.871
Aşâir ve muhacirin müdüriyet-i umûmiyesi	15.798.000
Hariciye nezâreti	36.409.456
İlmiye dairesi	48.206.702
Adliye nezâreti	64.567.104
Maârif-i umûmiye nezâreti	104.323.279
Nafıa nezâreti	48.255.672
Ticaret ve ziraat nezâreti	46.986.992
Bahriye nezâreti	160.201.517

Esami-i devâir	Tahsisat miktarı (guruş)
Harbiye nezâreti	604.410.798
İmalat-ı harbiye müdüriyet-i umûmiyesi	75.196.683
Askerî demiryolları müdüriyet-i umûmiyesi	146.181.000
Jandarma dairesi	222.975.860
Yekûn	3.972.472.045

Kaynak: Maliye Nezâreti, *Devlet-i Osmaniyye'nin 1332 Senesine Mahsus Bütçesidir, İstanbul, 1332.*

11

Bölgesel Ticarette "Yed-i Vahid" Uygulaması: Teke Sancağı (Antalya Bölgesi) Örneği

Osmanlı yönetiminin 19. yüzyıl başlarında giriştiği modernleşme faaliyetlerine iktisadî kaynak arama çabaları, devletin ekonomideki payını yükseltme gayretlerine yol açmıştı. Hatta 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmelere bir tepki olarak devletin bu gayretleri, yalnız mahallî güçlere kaptırdığı vergi gelirlerinin yeniden ele geçirilmesinden ibaret kalmamış, özel kesimin faaliyet alanına yönelik müdahalelerin kapsamı genişlemiş ve şekilleri daha karmaşık hâle gelmiştir. Devlet, giderek artan ölçüde çeşitli sınaî ve ticarî faaliyetlere girişmiştir. Sınaî alanda çeşitli fabrika kurma teşebbüsleri, ticarî alanda ise İstanbul'un iâşe işinin büyük ölçüde devletçe organize edilen bir kamu iktisadî teşebbüsü niteliğindeki Zahire Nezâreti'ne bırakılması bu uygulamalar arasındadır.

Devletin Tanzimat'a yakın yıllarda ticaret alanında giriştiği teşebbüslerin bir diğer önemli örneği ise "yed-i vahid" uygulamasıdır. Bu sistemde devlet, ticarî değeri yüksek ve özellikle de geniş

ölçüde ihraç imkânı olan bazı ürünlerin ticaretini yapma tekeline sahip oluyordu. Yed-i vahid usulünün afyon, palamut, ipek ve tütün gibi ürünler için uygulandığı bilinmekle birlikte, afyon dışında bu uygulamanın fiilî sonuçlarını yansıtan bilgi ve belgelerden mahrum bulunmaktayız. Yed-i vahid uygulamasının söz konusu edilen bu örnekleri dışında daha farklı bir şekli ise bölgesel ticaret tekelleri kurulmasıdır. Bu tür bir ticaret tekeli örneği Teke sancağında (Antalya bölgesinde) uygulanmıştır.

Bölgesel ticaret tekellerinin temel amacı afyon, palamut, ipek ve tütün tekellerinde olduğu gibi Asakir-i Mansure için yeni bir gelir kaynağına sahip olmaktı. Bu ticaret için gerekli sermaye Asakir-i Mansure Hazinesi'nden sağlanmış ve elde edilen kârlar askerî masrafların finansmanı için harcanmak üzere Mansure Hazinesi'ne teslim olunmuştur.

Bu çalışmada 1.2.1250-1.11.1250/21.6.1834-12.3.1835 tarihleri arasındaki dokuz aylık sürede yürütülen Teke sancağı ticaretinin sonuçları değerlendirilecektir.[1] Teke sancağı ticaretini organize etmekle, sancak muhassılı Osman Paşa görevlendirilmiştir. Paşa ise bu ticarî işlemleri fiilen gerçekleştirmek üzere büyük bir bölümünü tüccardan, bir bölümünü ise kaza âyanı gibi görevliler arasından seçtiği 60 civarında kişiden yararlanmıştır. Bu kişilerin bir bölümü Müslüman, diğer bir bölümü ise gayrimüslimdir. Seçilen bu kişiler paşa tarafından sağlanan sermayelerle Antalya ve çevre kazalarda bazı ürünlerin ticaretini tekel olarak yürütmüşlerdir. Osman Paşa seçtiği bu görevlilere toplam 322.450 guruşu sermaye olarak dağıtmıştır (Tablo 11.1 ve 11.2). Her tüccara farklı miktarda sermaye verilmiştir. En büyük sermaye ise 92.500 guruşla Teke sancağı ve köylerinde buğday ticareti yapmakla görevlendirilen kişilere verilmiştir.

Bölgede yürütülen bu tekelci ticarete konu olan ürünlerin çeşidi yüze yakındır. Ancak bu ticaretin en önemli kalemleri orman ürünleri (toplam satışlar içindeki oranı % 15,59), sabun (% 11,14), kahve (% 10), canlı hayvan (% 9,57), ipek (% 8,12), susam (%

1 BOA, *DBŞM, nr. 10038*, s. 1-20. Teke sancağı ticaretinin 13.3.1835/12.3.1836 tarihleri arasındaki 1 yıllık hesapları için bkz. BOA, *MAD.d. nr. 1028*, s. 35-6.

7,21), un ve buğday (% 7,45) ve deridir (% 4,23). Bu malların satışlar içindeki oranı toplam olarak % 80'e yaklaşmaktadır ve sabun ile kahve bir yana bırakılırsa tamamı bölge içinde üretilen hammaddelerdir (Tablo 11.3 ve 11.4).

Tekelci ticaret sonucunda önemli miktara ulaşan bir ticarî kâr gerçekleşmiştir. Toplam 322.450 guruş sermaye ile alımı yapılan malların toplam değeri 1.472.932 guruştur. Bu rakamlar bölgede yürütülen ticarette malların alım satım işleminin oldukça kısa sayılabilecek bir sürede gerçekleştiğini göstermektedir. Sermayenin mala ve sonra tekrar paraya dönüşmesi sürecinin ortalama olarak yaklaşık iki ay gibi kısa sayılabilecek bir sürede tamamlandığı anlaşılmaktadır. Sermayenin devir oranları toplam kârlar açısından en azından kâr oranları kadar büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle örneğimizdeki bu yüksek sermaye devir oranı, ticarî kârları yükseltici olarak önemli rol oynamaktadır.

Satın alınan bu malların satışından ise toplam olarak 1.812.963 guruş gelir sağlanmıştır. Bu durumda gerçekleşen gayrisafi kazanç 340.031 guruştur. Satışlar sonucunda gerçekleşen ortalama kazanç oranı % 23'tür. Satışlarda kâr oranı özellikle orman ürünlerinde oldukça yüksektir. Genellikle hammaddelerde kâr oranlarının oldukça yüksek, buna karşılık sabun, kahve ve dokuma ürünleri gibi mallarda ise düşük olduğu gözlenmektedir.

Bu ticaretin yürütülmesi için yapılan masraflar ve ticareti yürütmekle görevli kişilere ödenen "ondalık' düşüldükten sonra net kazanç miktarı 250.904 guruştur. Ayrıca bu miktara buğday ve arpa satışında alınan 4.318 guruş "ruhsatiye" vergisi gelirleri eklenerek satışlardan elde edilen gayrisafi kazanç 255.222 guruş olarak gerçekleşmiştir. Teke muhassılı Osman Paşa'ya ise yine "ondalık" adı altında 25.522 guruş ödenmiştir. Sonuçta kalan 229.700 guruş ise Osman Paşa'nın sarrafı tarafından Mansure Hazinesi'ne teslim olunmuştur.

Devletçe verilen bir tekel imtiyazına dayanılarak organize edilen bu bölgesel ticarette, oldukça yüksek sayılabilecek bir sermaye devir oranı gerçekleşmiştir. Bu yüksek sermaye devir oranı, özellikle hammaddeler için söz konusu olan yüksek ticarî kâr oranları

Tablo 11.1 Teke Sancağı Ticareti: Bölgeler, Görevliler ve Verilen Sermaye

No	Ticaret bölgesi	Görevli	Verilen sermaye (guruş)
1	Finike	Hacı Mustafa Ağa	12.500
2	Kaş	Hacı Ali Ağa	12.500
3	Kalkan	Osman Efendi	7.500
4	Teke	-	92.500
5	Antalya	Hacı Mustafa Ağa ve Horse ve Arslan bazirgan	24.000
6	Antalya	Kiryaku bazirgan	16.000
7	Antalya	Dimitri bazirgan	2.000
8	Antalya	İstirati ve Adrin bazirgan	7.500
9	Antalya	Dimitri bazirgan	500
10	Antalya	Todoros ve Vasilli	2.500
11	Antalya	Gümrük yazıcısı Ligori	1.000
12	Elmalı	Kaza âyanı İdriszade Salih Ağa	17.500
13	Kaş	Kaza âyanı Mehmed Ağa	7.500
14	İğdir	Kaza âyanı Abdullah Ağa	2.000
15	Millü	Kaza âyanı Veli Ağa	1.500
16	Serik	Kaza âyanı Mehmed Ağa	2.500
17	Kardiç	Kaza âyanı Ali Bey ve Yazıcısı İstirati	2.500
18	Antalya	Kassab esnafından	7.500
19	Antalya	Bakkal esnafından	1.500
20	Antalya	İskenderiye tüccarı Sırmazade Hacı İbrahim	10.000
21	Antalya	Astarcızade Hacı Hafız Ağa	4.000
22	Mortana cemaati	Hacı Osman oğlu Hüseyin	3.000
23	İstanos	Tacir Hüseyin ve Halil	1.500
24	Antalya	Arap Süleyman	1.500
25	İstanos	Yorgi zimmi	500
26	Antalya	Hamamcı Sarı oğlu Mehmed Ağa	1.500
27	Antalya	Hacı Mustafa Ağa ve Kiryaku bazirgan	15.750
28	Antalya	Kiryaku zımmi	200

No	Ticaret bölgesi	Görevli	Verilen sermaye (guruş)
29	Antalya	Astarcı oğlu Hacı Hafız	2.000
30	Antalya	Toma zımmi (Şam-ı Şerifden mal getürüb ahz ve ita etmek üzere)	7.500
31	Antalya	Istırati bazirgan	2.500
32	Karakoyunlu cemaati	Dimitri	1.000
33	İstanos	Molla Süleyman Efendi	500
34	Bucak, Kızılkaya ve İstanos	-	5.000
35	İstanos	İsmail Ağa	1.000
36	Antalya	Uzun oğlu Atnas zımmi	500
37	Antalya	Dimitri	1.000
38	Antalya	Vasili zımmi	750
39	Antalya	Hacı Mehmed	250
40	Antalya	Hacı Ömer ve Ahmed efendi	2.000
41	Antalya	Arab Hacı Ahmed ve Hüseyin	2.000
42	Antalya	Mesyaş oğlu Osman ağa	6.500
43	Antalya	Hacı Mustafa ve Hacı Ahmed	2.000
44	Teke	Loga zımmi	15.000
45	Antalya	Süleyman Ağa	1.500
46	Antalya	Ali Efendi	6.500
47	Antalya	Hacı İbrahim Ağa	1.000
48	İstanos	Hacı Veli Ağa	5.000
49	Toplam		322.450

Kaynak: *BOA*, DBŞM, nr. 10038, *s. 1-20.*

ile birleşince toplam olarak yatırılan sermayeye göre % 78 gibi yüksek bir orana ulaşan bir kazancın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hatta buğday ticaretine ayrılan sermayenin önemli bir bölümünün kâr amacıyla kullanılmadığı dikkate alınırsa, yıllık kazanç oranının % 100'lere ulaşması söz konusudur. Serbest rekabet şartlarında bu kâr ve kazanç oranlarının ne yönde ve ölçüde değişeceğini bilmemekle birlikte 19. yüzyılda bölgesel ticaretin olduk-

Tablo 11.2 Teke Sancağı Ticareti Kârları

No	Verilen sermaye (guruş)	Toplam mal satımı (guruş)	Toplam mal alımı (guruş)	Gayri safi kazanç (guruş)	Ondalık ve diğer masraflar (guruş)	Net kazanç (guruş)	Net kazanç/ Sermaye
1	12.500	83.626	61.121	22.505	4.074	18.431	1,47
2	12.500	149.169	113.741	35.428	5.172	30.256	2,42
3	7.500	82.998	58.856	24.142	3.302	20.840	2,78
4	92.500	110.974	92.500	18.474	-	18.474	0,20
5	24.000	183.640	157.060	26.580	13.290	13.290	0,55
6	16.000	134.273	121.039	13.234	4.734	8.500	0,53
7	2.000	21.957	20.338	1.619	602	1.017	0,51
8	7.500	85.622	66.403	19.219	6.719	12.500	1,67
9	500	6.069	5.495	574	200	374	0,75
10	2.500	20.150	16.120	4.030	1.530	2.500	1,00
11	1.000	21.127	18.329	2.798	969	1.829	1,83
12	17.500	101.671	82.484	19.187	5.187	14.000	0,80
13	7.500	57.974	47.085	10.889	3.520	7.369	0,98
14	2.000	12.615	10.150	2.465	965	1.500	0,75
15	1.500	9.152	7.408	1.744	544	1.200	0,80
16	2.500	13.076	9.486	3.590	1.335	2.255	0,90
17	2.500	15.329	11.858	3.471	1.234	2.237	0,89
18	7.500	86.334	79.640	6.694	3.517	3.177	0,42
19	1.500	15.194	13.317	1.877	881	996	0,66
20	10.000	27.248	22.363	4.885	1.985	2.900	0,29
21	4.000	38.447	35.492	2.955	984	1.971	0,49
22	3.000	8.704	6.687	2.017	517	1.500	0,50
23	1.500	5.580	4.140	1.440	570	870	0,58
24	1.500	5.964	4.970	994	397	597	0,40
25	500	1.364	746	618	118	500	1,00
26	1.500	20.801	18.677	2.124	958	1.166	0,78
27	15.750	147.295	113.264	34.031	7.407	26.624	1,69
28	200	2.400	1.500	900	300	600	3,00
29	2.000	12.861	10.330	2.531	1.029	1.502	0,75
30	7.500	19.047	16.510	2.537	937	1.600	0,21

No	Verilen sermaye (guruş)	Toplam mal satımı (guruş)	Toplam mal alımı (guruş)	Gayri safi kazanç (guruş)	Ondalık ve diğer masraflar (guruş)	Net kazanç (guruş)	Net kazanç/ Sermaye
31	2.500	16.918	14.562	2.357	797	1.559	0,62
32	1.000	16.715	14.535	2.180	730	1.450	1,45
33	500	1.125	855	270	70	200	0,40
34	5.000	14.556	10.911	3.645	857	2.788	0,56
35	1.000	3.950	3.020	930	340	590	0,59
36	500	1,138	626	512	173	339	0,68
37	1.000	5.318	4.414	904	313	591	0,59
38	750	7.356	6.545	811	311	500	0,67
39	250	2.476	1.990	486	169	317	1,27
40	2.000	23.298	19.152	4.146	1.269	2.877	1,44
41	2.000	9.945	8.528	1.417	518	900	0,45
42	6.500	28.918	24.431	4.487	1.569	2.918	0,45
43	2.000	13.545	11.582	1.963	746	1.217	0,61
44	15.000	84.270	59.758	24.512	3.738	20.774	1,39
45	1.500	30.130	27.362	2.768	1.000	1.768	1,18
46	6.500	21.160	14.829	6.331	1.310	5.021	0,77
47	1.000	5.308	3.996	1.312	375	937	0,94
48	5.000	26.182	18.733	7.449	1.872	5.577	1,12
49	322.450	1.812.963	1.472.932	340.032	89.134	250.897	0,78

Kaynak: *BOA*, DBŞM, nr. 10038, *s. 1-20.*

ça kârlı bir ekonomik faaliyet alanı olduğu açıktır. Bu çerçevede yabancıların tekel uygulamalarının kaldırılarak ticarette kendilerine serbestlik tanınması konusundaki ısrarlı taleplerinin bu yüksek ticaret kârlarıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması sonucunda diğer tüm tekeller gibi bölgesel ticaret tekelleri de son bulmuştur.[2]

[2] "Mukataat hazinesinden mazbut Teke ve havalisi(nde)... husûle gelen bilcümle eşya ber-mucib-i yed-i vahid ahz ve füruht olunmak üzere ticaret usulü icra olunmakda ise de bu defa ba-irade-i seniyye müteahhid olan muahede-i cedide-i ticaret iktizasınca ... ber-sabık usul-ü ticaretin icrası muattal olmak derecesine varmış olduğu..." BOA, *MAD.d. nr. 8606*, s. 179-180, 1255/1839.

Tablo 11.3 Teke Sancağı Ticareti: Alış ve Satış Fiyatları

Malın türü	Miktarı	Birimi	Alış fiyatı (pare)	Satış fiyatı (pare)
Asfur (safran)	1.148,5	Kıyye	380	507
Asel (bal)	5.661	Kıyye	63	82
Şem-i asel (balmumu)	3.534,75	Kıyye	400	480
Börülce	175.5	Keyl	280	360
Ceviz	4.859	Keyl	168	239
Çivit	135	Kıyye	3.742	4.717
Dakıyk (un)	43.960	Kıyye	20	22
Darı	446	Yük	1.139	1.326
Duhan (tütün)	8.635	Kıyye	179	196
Hınta	2.512	Kile	400	694
Hınta	6.738	Kile	400	400
İncir	992,5	Kıyye	43	56
İplik	309	Kıyye	400	480
Kalay ve nişadır	229	Kıyye	655	740
Kara üzüm	24.520	Kıyye	30	35
Karabiber	411	Kıyye	215	235
Keçe	315	Adet	500	580
Lüle	4.700	Adet	5	6
Nişadır	36	Kıyye	400	500
Nohut	2.124	Keyl-i Antalya	279	398
Nohut	105	Yük	1.000	1.600
Pekmez	989	Kıyye	40	50
Peksimet	450	Kantar	1.520	1.738
Peynir	3.277	Kıyye	20	28
Penbe (pamuk)	13.977	Kıyye	61	72
Revgan-ı sade (tereyağı)	1.535	Kıyye	160	170
Revgan-ı zeyd (zeytinyağı)	690	Kıyye	150	170
Sülük	300.000	Adet	0.005	0.008
Sabun	48.101	Kıyye	144	168

Malın türü	Miktarı	Birimi	Alış fiyatı (pare)	Satış fiyatı (pare)
Sisam	1965	Keyl	434	733
Sisam	87	Yük	3.220	4.800
Sisam	5.898	Keyl-i Antalya	405	572
Siyah cariye (kadın köle)	3	Nefer	29.000	36.650
Siyah gulam (erkek köle)	5	Nefer	36.000	50.000
Sumak	7.941	Kıyye	12	14
Şair (arpa)	852,5	Yük	1.054	1.291
Şeker	1.338	Kıyye	247	270
Tuz	125	Mud	400	600
Tuz	2.015	Erdeb	320	400
Yılanbalığı	2.000	Kıyye	40	52
Çıra	1.535	Kantar	120	150
Çandır ağacı	816	Adet	50	60
Çubuk	540	Adet	40	52
Battal tahta	29.847	Adet	20	33
Evsat tahta	21.462	Adet	16	24
Hatab	21.660	Kantar	73	96
İskele ağacı	1.525	Adet	480	580
Kütle ağacı	3.090	Adet	220	280
Katran ağacı	1.605	Adet	154	200
Lata	6.210	Adet	20	27
Sagıyr tahta	65.638	Adet	8	12
Mertek	24.667	Adet	21	32
Tahta	12.700	Adet	22	31
Tahtalık	2.350	Adet	100	140
Alacehri	5.696	Kıyye	22	40
Çöğen	1.705	Kıyye	18	32
Mazı	176	Kıyye	180	280
Palamut	5.139	Kıyye	13	20
Palamut	721	Kantar	421	869
Evsat kitre	437	Kıyye	400	460
Kitre	2.266	Kıyye	396	514

Malın türü	Miktarı	Birimi	Alış fiyatı (pare)	Satış fiyatı (pare)
Has kitre	509	Kıyye	800	920
Çettari	60	Adet	3.000	3.480
Çocuk abası	25	Adet	580	760
Aba şalvar	5	Adet	1.800	1.920
Alaca	70	Adet	2.280	2.601
Harçlı aba	200	Adet	1.040	1.200
Kısa kollu aba	40	Adet	660	800
Kuşak	25	Adet	4.000	5.000
Kutni	70	Adet	3.063	3.406
Potur aba	5	Adet	1.280	1.520
Sade aba	80	Adet	960	1.120
Trablis	1	Adet	6.400	7.600
Çeltik pirinci	4.179	Kıyye	64	68
Mısır pirinci	6.205	Kıyye	88	95
Pirinç	3.675	Kıyye	71	88
Öküz	12	Re's	5.000	5.240
Bargir	58	Re's	14.283	15.579
Tosun	25	Re's	2.000	2.200
Dana	133	Re's	1.400	1.640
İnek	14	Re's	3.000	3.300
Sığır	498	Re's	2.457	2.908
Davar	5.026	Re's	586	634
Ganem ve keçi	585	Adet	760	880
Koyun	394	Adet	985	1.285
Öküz gönü	97	Adet	2.040	2.120
Gön	163	Adet	3.200	3.800
Sığır gönü	200	Adet	1.040	1.120
Cild-i bakar	90	Adet	1.320	1.920
Cild-i ganem	609	Adet	280	360
Sahtiyan	4.253	Adet	310	382
İngiliz demiri	8.712	Kıyye	62	72
Moskov demiri	516	Kıyye	82	96
Demir	8750	Kıyye	55	63
Bargir nalı	1.120	Giyim	140	160

Malın türü	Miktarı	Birimi	Alış fiyatı (pare)	Satış fiyatı (pare)
Katır nalı	466	Giyim	120	140
Merkep nalı	255	Giyim	80	90
Mıh	25.000	Adet	0.033	0.036
Tiftik	237	Kıyye	280	360
Yapağı	1.682	Kıyye	105	127
Elvan harir	69	Kıyye	4.029	4.465
Kaba harir	131	Kıyye	2.200	2.480
Ham harir	949	Tefe	4.180	5.544
Kahve	17.988	Kıyye	356	398
Yemen kahvesi	149	Kıyye	600	660

Kaynak: *BOA*, DBŞM, nr. 10038, *s. 1-20.*

Tablo 11.4 Teke Sancağı Ticareti Kâr Oranları

Malın türü	Alış bedeli (guruş)	Satış bedeli (guruş)	Kâr oranı (%)	Satış toplamının içindeki oranı (%)
Asfur (safran)	10.911	14.556	33,4	0,80
Asel (bal)	8.982	11.568	28,8	0,64
Şem-i asel (balmumu)	35.348	42.420	20,0	2,34
Börülce	1.229	1.580	28,6	0,09
Ceviz	20.403	28.996	42,1	1,60
Çivit	12.631	15.920	26,0	0,88
Dakıyk (un)	21.921	24.179	10,3	1,33
Darı	12.695	14.788	16,5	0,82
duhan (tütün)	38.723	42.374	9,4	2,34
Hınta (buğday)	25.120	43.594	73,5	2,40
Hınta	67.380	67.380	0,00	3,72
İncir	1.067	1.388	30,1	0,08
İplik	3.090	3.708	20,0	0,20
Kalay ve nişadır	3.749	4.237	13,0	0,23
Kara üzüm	18.085	21.911	21,2	1,21
Karabiber	2.209	2.415	9,30	0,13
Keçe	3.938	4.568	16,0	0,25
Lüle	588	705	19,9	0,04
Nişadır	360	450	25,0	0,02
Nohut	17.454	21.160	45,3	1,40
Pekmez	989	1.237	25,1	0,07
Peksimet	17.100	19.548	14,3	1,08
Penayir (peynir)	1.639	2.294	40,0	0,13
Penbe (pamuk)	21.341	25.210	18,1	1,39
Revgan-ı sade (tereyağı)	6.140	6.524	6,3	0,36
Revgan-ı zeyd (zeytinyağı)	2.588	2.932	13,3	0,16
Sülük	1.500	2.400	60,0	0,13
Sabun	172.589	202.051	17,1	11,14
Saraç malı	5.145	6.133	19,2	0,34
Sisam (Susam)	88.092	130.718	48,4	7,21

Malın türü	Alış bedeli (guruş)	Satış bedeli (guruş)	Kâr oranı (%)	Satış toplamının içindeki oranı (%)
Siyah cariye (kadın köle)	2.175	2.750	26,4	0,15
Siyah gulâm (erkek köle)	4.500	6.250	38,9	0,34
Sumak	2.334	2.738	17,3	0,15
Şair (arpa)	22.468	27.522	22,5	1,52
Şeker	8.276	9.022	9,02	0,50
Tuz	17.370	22.025	26,8	1,21
Yılanbalığı	2.000	2.600	30,0	0,14
Çıra	4.605	5.656	22,8	0,31
Çandır ağacı	1.020	1.224	20,0	0,07
Çubuk	540	702	30,0	0,04
Battal tahta	14.924	24.935	67,1	1,38
Evsat tahta	8.585	12.878	50,0	0,71
Hatab	39.660	51.734	30,4	2,85
İskele ağacı	18.300	22.113	20,8	1,22
Kütle ağacı	16.995	21.630	27,3	1,19
Katran ağacı	6.178	8.025	29,9	0,44
Lata	3.105	4.191	35,0	0,23
Sagıyr tahta	13.127	19.691	50,0	1,09
Mertek	13.208	19.457	47,3	1,07
Tahta	6.993	9.738	39,3	0,54
Tahtalık	5.875	8.225	40,0	0,45
Alacehri	2.975	5.745	93,1	0,32
Çöğen	746	1.364	82,8	0,08
Mazı	792	1.232	55,6	0,07
Palamut	9.260	18.238	97,0	1,01
Kitre	36.940	45.809	24,0	2,52
Çettari	4.500	5.220	16,0	0,29
Çocuk abası	363	475	30,9	0,03
Aba şalvar	225	240	6,7	0,01
Alaca	3.990	4.552	14,1	0,25
Harçlı aba	5.200	6.000	15,4	0,33
Kısa kollu aba	660	800	21,2	0,04
Kuşak	2.500	3.125	25,0	0,17
Kutni	5.360	5.960	11,2	0,33

Malın türü	Alış bedeli (guruş)	Satış bedeli (guruş)	Kâr oranı (%)	Satış toplamının içindeki oranı (%)
Potur aba	160	190	18,8	0,01
Sade aba	1.920	2.240	16,7	0,12
Trablis	160	190	18,8	0,01
Muytab malı	2.500	2.844	13,8	0,16
Pirinç	26.825	30.066	12,1	1,66
Öküz	1.500	1.572	4,8	0,09
Bargir	20.710	22.589	9,1	1,25
Tosun	1.250	1.375	10,0	0,08
Dana	4.695	5.452	16,1	0,30
İnek	1.050	1.150	9,5	0,06
Sığır	30.594	36.201	18,3	2,00
Koyun ve Keçi	73.617	79.665	11,4	5,80
Deri	30.420	36.026	18,4	1,99
Sahtiyan	33.012	40.558	22,9	2,24
İngiliz demiri	13.504	15.680	16,1	0,86
Moskov demiri	1.058	1.239	17,1	0,07
Demir	12.092	13.773	13,9	0,76
Bargir nalı	3.919	4.436	13,2	0,24
Katır nalı	1.398	1.631	16,7	0,09
Merkep nalı	510	574	12,5	0,03
Mıh	825	900	9,1	0,05
Tiftik	1.659	2.133	28,6	0,12
Yapağı	4.414	5.318	20,5	0,29
Elvan harir (ipek)	6.900	7.646	10,8	0,42
Kaba harir	7.193	8.108	12,7	0,45
Ham harir	99.171	131.542	32,6	7,26
Kahve	160.117	178.858	11,7	9,87
Yemen kahvesi	2.235	2.458	10,0	0,14
Toplam	1.472.932	1.812.963	23,1	100,0

Kaynak: *BOA*, DBŞM, nr. 10038, *s. 1-20.*

12

Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları

19. yüzyılda merkezî yönetimin güçlenme gayretleri, devletin iktisadî hayattaki rolünün 19. yüzyıl öncesinde olduğundan çok daha farklı bir mahiyet kazanmasına yol açmıştır. Tanzimat öncesi yıllarda bu değişme, ekonomik güçten yararlanarak devletin güçlendirilmesi şeklinde kendini göstermiştir. Merkezî bürokrasinin tarımdan elde edilen ziraî fazlayı daha etkin şekilde denetleme ve hazineye aktarma gayretleri yanında iç ticaretten daha fazla pay almaya yönelik teşebbüslere kadar uzanan bir dizi faaliyetleri bu çabaların göstergeleriydi. Böylece 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmeler sonucunda mahallî güçlere kaptırılan iktisadî kaynaklar, yeniden merkezî bürokrasinin kontrolüne girmiş ve bu da Tanzimat reformlarının ekonomik temelini oluşturmuştur.

Ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde belirli bir kontrol gücüne ulaşmış olan Tanzimat yönetimi, bu gücünü kullanarak iktisadî gelişmeyi ve ülkenin zenginleşmesini sağlama gayretlerine girmiştir. Devlet organlarının karar ve uygulamalarına açık bir şekilde yansıyan ve "imar-ı mülk" olarak ifade edilen bu politika, malî olduğu kadar iktisadî düşünceleri de içeriyor ve ekonominin her sektöründe kendini hissettiriyordu.

Tanzimat döneminde bu gayretlerin önemli bir bölümünün malî finansmanı Hazine-i Hassa tarafından sağlanmıştır. Padişaha ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan bu kuruma, her yıl merkezî hazineden belirli bir gelir tahsis ediliyordu. Bu gelir 1840'lı yıllarda 75 milyon guruş olup, toplam bütçe gelirlerinin yaklaşık 1/8'ini oluşturuyordu. Hazine-i Hassa, Tanzimat'ın hemen sonrasında bu gelirlerin önemli bir bölümünü, ekonomik gelişmeye dönük pek çok faaliyetin finansmanına ayırmıştır. Bu çalışmada Osmanlı Arşivi'ndeki Hazine-i Hassa Defterleri'nden izlenebildiği ölçüde devletin kurduğu özellikle de sınaî gelişmeye dönük ekonomik teşebbüsleri ele alınacaktır.

Büyük bölümü Hazine-i Hassa bütçesinden sağlanmış olmak üzere 1263/1847-8 malî yılı sonuna kadar çeşitli iktisadî amaçlı teşebbüslerin finansmanına devlet tarafından toplam 71.219.851 guruş harcanmıştı. Ayrıca 1264/5 malî yılından itibaren yine aynı amaçlarla 32.577.039 guruş harcama yapılması planlanıyordu. Böylece iktisadî gelişmeye dönük amaçlarla toplam 104 milyon guruşa yaklaşan harcama gerçekleştirilmiş olacaktı. Bu yıllarda toplam devlet gelirlerinin yaklaşık 600 milyon guruş dolaylarında olduğu ve devletin malî problemleri dikkate alınırsa oldukça kısa sürede gerçekleştirilen ve toplam 104 milyona ulaşan bu yatırım harcamalarının önemi daha iyi anlaşılabilir.

Tablo 12.1'de görüldüğü gibi bu harcamanın 50.722.833 guruşu Zeytinburnu Demir Fabrikası, 29.356.955 guruşu İzmit Çuka Fabrikası ve 5.751.869 guruşu da Hereke Kumaş Fabrikası için ayrılmıştı. Veliefendi Basma Fabrikası, Mihalıç Devlet Çiftliği, Büyükada Demir Medeni ve Ziraat Okulu ile Zeytinburnu Demir Fabrikası içinde açılması düşünülen "Maden, Hendese, Kimya ve Koyunculuk Talimhaneleri" diğer önemli harcama alanlarını teşkil ediyordu.

Harcamaların önemli bir bölümü "Fabrika-i Hümayunlar" olarak adlandırılan devlet fabrikaları için ayrılmıştı. Bunlar arasında 50 milyon guruşu aşan bir harcamaya yol açan Zeytinburnu Demir Fabrikası büyük bir ağır sanayi kompleksiydi. Ancak bu kuruluşun yönetimi teşekkülü sırasında Tophane-i Âmire'ye bırakılarak Hazine-i Hassa'ya borçlandırılmış ve bu borcunu gerçekleştirece-

Tablo 12.1 Devletin 1263/1857-8 Malî Yılı Sonuna Kadar Yaptığı ve Bu Tarihten Sonra Yapmayı Planladığı Yatırım Harcamaları (Guruş)

Yatırım alanı	Demirbaş, makine ve aletler	Sabit değerler	Döner sermaye ve diğer masraflar	Toplam
Zeytinburnu Demir Fabrikası	10.300.424	36.748.464	3.673.945	50.722.833
Veliefendi Basma Fabrikası	1.917.372	2.610.270	287.711	4.815.353
İzmit Çuka Fabrikası	7.386.925	16.970.030	5.000.000*	29.356.955
Hereke Kumaş Fabrikası	2.386.264	1.569.510	1.796.095**	5.751.869
Mihalıç Devlet Çiftliği	-	1.759.677	1.651.931	3.411.608
Büyükada Demir Madeni	11.197	231.212	1.030.966	1.273.375
Ziraat Talimhanesi	-	1.813.373	1.520.437	3.333.810

* Tamamı döner sermayedir.
** 1.750.000 guruşu döner sermayedir.

Kaynak: *HH.d. 3, 4, 10, 36, 37, 40, 41, 43, 45, 47, 49, 60, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 75, 76, 78, 79, 81, 86, 128, 255, 256, 257, 258, 260, 263, 264, 554, 556, 557, 558, 562, 563, 568, 573, 620.*

ği kârlarla ödemesi kararlaştırılmıştır.[1] Bu nedenle bu kuruluşun faaliyetlerini Hazine-i Hassa Defterleri'nden izlemek mümkün olmamıştır. Buna karşılık Tanzimat öncesinde Darphane tarafından finanse edilen Feshane'nin faaliyetleri, daha sonra yönetiminin Hazine-i Hassa'ya devredilmesi nedeniyle Hazine-i Hassa Defterleri'nden izlenebilmektedir.

Devlet fabrikaları kurma çabalarının belgelere yansıyan en önemli ekonomik amacı özellikle askerî ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanması yoluyla, hem askerî giderlerden tasarruf sağlanması hem de bu harcamalar nedeniyle yurt dışına gidecek "*akçenin dâhil-i memâlikde kalması*" idi.[2] Askerî giderlerden tasarruf

1 Zeytinburnu Demir Fabrikası için o tarihe kadar Hazine-i Hassa'dan harcanan miktar toplam 28.212.861 guruştu. BOA, *HH.d. nr. 69*, s. 55, 1265/1849.

2 "Fabrika-i hümayunlar ihdas ve inşâsından maksûd-u aslî mücerred asâkir-i şahâne levazımâtının ve bazı şeylerin burada imâliyle mesarif-i mümkine-i dahiliyenin harice çıkarılmaması niyet-i hasenesinden ibaret..." BOA, *HH.d. nr.* 87, 1275/1859.

amacı, geleneksel fıskal politikaların da bir gereği olması itibariyle yeni bir unsur içermiyordu. Öte yandan ülkeden kıymetli maden çıkışının hoş görülmemesi, Osmanlıların geleneksel iktisadî politikalarında da yer alan bir hususdu. Ancak bu yeni uygulamanın farklı yanı, ülkede kıymetli maden bolluğunun sağlanması için değil de, dış ticaret dengesinin düzeltilmesine dönük bir politika olarak benimsenmiş olmasıydı. Günümüzde ithal ikamesi olarak adlandırılan bu politikanın dış ticaret dengesi açısından önemi belgelerde açıklıkla belirtilmiştir.[3]

Osmanlıların geleneksel dış ticaret politikaları ithalatı teşvik edici, buna karşılık ithalatı kısıtlayıcı uygulamalar içeriyordu. Bu politikanın temel amacı imparatorlukta bolluk yaratarak fiyat istikrarını sağlamaktı.[4] Ordu ve bürokrasinin menfaatlerinin çiftçi, esnaf ve tüccar gibi üretici kesimlerin menfaatlerinin üstünde tutulması ve Avrupa ile olan dış ticaretin lehte bir fazla vermesi bu politikanın sosyal ve ekonomik temelini oluşturuyordu.

Kapitülasyonlarla da desteklenen ithalatı teşvike yönelik dış ticaret politikası, imparatorluğun Avrupa ile olan dış ticareti leyhte bir fazla verdiği sürece Osmanlı ekonomisine büyük bir problem kaynağı olmadı. Ancak 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı dış ticareti Avrupa'ya karşı yılda ortalama 1 milyon sterline yaklaşan açıklar vermeye başladı.[5] Bu açığın altınla finanse edilme zorunluluğu, imparatorluğun hem iç fiyat istikrarının önemli ölçüde bozulmasına hem de ithalatın sürdürülmesinde giderek artan ölçüde güçlüklerle karşılaşılmasına yol açtı. Zira ithalat yapacak tüccar, kambiyo adı verilen Avrupa poliçelerine yüksek fiyatlar ödemek zorunda kalmakta, bu da hem Osmanlı altın parasının hem de İngiliz sterlini ve Fransız frangının piyasa fiyatını yükselt-

3 "... Memâlik-i mahrusede enva'-ı fabrikalar tekessür etmekde ve bunların tevsi' ve terviciyle imalâtının intişârı lâzımeden görünmekde olduğuna ve böyle fabrikalarda imal olunan eşya mevcut iken emsâlinin hâricden mubayaa olunmaması muvâzene-i ihracât ve ithalat menafi'-i bedîhiyyesi mutaleasına ve cihet-i saireye göre mukteziyyât-ı mülkiyyeden bulunduğu..." BOA, *MSM 623*, 1262/1846.

4 Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara, 1990, s. 14.

5 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara: Yurt Yayınevi, 1984, s. 140, Tablo E-1-1.

mekteydi.[6] Nitekim 1818 ile 1842 yılları arasındaki 24 yıllık süre-de Osmanlı gümüş parasının yerli ve yabancı altın paralar karşısındaki değer kaybı, 1818 öncesindeki yüz yıllık sürede görülen değer kaybına yakındı. Bu durum iç fiyat istikrarını bozarak fiyatların hızla yükselmesine yol açıyordu.[7]

Tanzimat yönetimi, dış ticaret dengesinin sağlanması için ithalatın kısıtlanması kadar ihracatın teşvikinin de önemli olduğunun farkındaydı. Üsküb Meclis-i İmar Reisi'ne Meclis-i Vâlâ'dan yazılan bir belgede yer alan "... *mülkden akçe çıkarılmayışı ihracatın teksir ve ithalatın takliliyle beraber memâlik-i mahrûse metâının revâcı ile hâsıl olacağı*"[8] ifadesi bu gerçeğin bürokrat kadrolarca da kavrandığını göstermektedir. Ancak Tanzimat yönetimi dış ticaret dengesinin sağlanmasında ithalatın sınırlanmasına dönük politikaları benimsemişlerdir. Bu uygulama geleneksel politikalara da uygun düşüyordu.

Bu fabrikaların kurulmasının bir başka amacı ülkenin sanayileşmesine yapacağı katkılardı. Bu açıdan sınaî eğitimin yaygınlaştırılmasına büyük önem verilmiştir. Bu fabrikaların ilk kuruluş yıllarında Avrupa'dan getirilen ustalarla, modern teknolojinin yerli işçi ve ustalara öğretilmesine gayret edilmiştir. Ayrıca 1847 yılında Avrupa'ya fabrikalarda çalışarak dokuma sanayiinin teknik esaslarını öğrenmek üzere 4 öğrenci gönderilmiştir.[9] Yine kimya tahsili amacıyla Paris'e Barutçubaşı Evans'ın oğlu Artin aynı tarihte yollanmıştır.[10]

Bu fabrikaların nihaî bir amacı da kârlı birer kuruluş hâline gelerek devlete gelir sağlamasıydı. Meselâ Feshane'nin 1841-1854

---

6 "... rayic-i nukudun bir kararda durmayarak daimâ kesb-i terakkî etmesinin eğerci esbâb-ı adîdesi var ise de asıl sebeb-i kavîsi memâlik-i şahane ihracatının ithalat ile muvâzin ve muâdil yani tüccarın memâlik-i ecnebiyyeden memâlik-i şâhâneye celb ve ithal eyledikleri emtia ve eşya bahası Memâlik-i Şâhâne'den bi-l'iştirâ memâlik-i ecnebiyyeye sevk ve isrâ eyledikleri emtia kıymetine mukabil olmayarak üst tarafının nakden irsaline ve bunun için kambiyo itlak olunan efrenç poliçesinin ziyade baha ile istihsal ve isaline mecburiyetlerinden neşet eylediği delâil-i akliyye ve nakliyye ile cümle indinde malum ve müsellem olduğu..." BOA, *MSM, nr. 420*, 1260/1844.

7 *Aynı belge.*

8 BOA, *AYD, nr. 634*, s. 69-70, 1261/1845.

9 BOA, *HH.d. nr. 67*, 1263/1847.

10 BOA, *HH.d. nr. 67*, 1263/1847.

yılları arasında gerçekleştirdiği kârların % 51,4'ünü teşkil eden 13.271.014 guruş Hazine-i Hassa'ya aktarılmıştır.

Bu kuruluşların belirlenen amaçları gerçekleştirebilmeleri için çeşitli teşvik edici düzenlemeler getirilmiştir. Ticaret anlaşmaları nedeniyle devletin yerli üretime gümrük duvarlarını yükselterek koruma sağlaması mümkün değildi. Bu nedenle bu fabrikaların ülke içinde sağlanan bazı sübvansiyonlarla desteklenmesi yoluna gidilmiştir. Sağlanan bu desteklerin en önemlisi, bu fabrikaların üretimlerinin devlet tarafından öncelikle satın alınmasıydı.[11] Ancak bu sınırlı desteğin bile Avrupa'nın tepkisine neden olacağı endişesiyle uygulamanın büyük bir gizlilikle yürütülmesine dikkat edilmiştir.[12]

Devlet fabrikalarına sağlanan bir diğer önemli destek, 1851 yılında alınan bir kararla, bu kuruluşların gerek yurt dışından ve gerekse yurt içinden satın alacakları makine, araç ve hammaddelerin tüm gümrük ve vergilerden muaf tutulmaları yanında, ürettikleri malları piyasada satmaları hâlinde de herhangi bir vergi ödememeleridir.[13]

Bu kuruluşların gelişmesini teşvik edici bir başka uygulama, fabrikalarda çalışan işçi ve ustalarla alakalıdır. Bu usta ve işçilere askerlik kurası isabet etmesi hâlinde fabrika için gerekli olanların askerlikten muaf tutulması sağlanmıştır.[14] Ayrıca fabrikalarda çalışan memur, usta ve işçiler çeşitli nişanlarla da teşvik edilmişlerdir.[15]

---

11 "... Asâkir-i Nizâmiyye ve Tersâne-i Âmire ve Tophâne-i Mâmure ve mahal-i sâireye lüzûmu olan eşyanın o makule fabrikalar imalâtından mubayaası ve fakat mezkûr fabrikalarda henüz husûle gelmeyip haricden mubayaaya ihtiyaç görünen eşya dahi hasıl oluncaya kadar sabıkı veçhile tedarik kılınması lazım geleceğine binaen fima-ba'd bu tarafa mezkur fabrikalar imalatından lüzûmlu olan eşyanın mubayaasıyla haricden tedarikine ihtiyaç olmayan eşyanın başka yerden iştira kılınmaması..." BOA, *MSM, nr. 623*, 1262/1846.

12 "... Ber vech-i muharrer memûrine ol-suretle icray-ı tenbihat olunduğu halde bazı ecnebi nezdinde başka manaya haml olunmak muhtemel bulunduğuna binâen sûret-i muharrerenin ol-vechile mahremâne tutulub harice ser-rişte verilmemesi iktizay-ı hâl ve maslahata muvafık görünmüş olmasıyla..." *Aynı belge.*

13 BOA, *HH.d. nr. 255*, s. 18, 1267/1851.

14 "Marüzzikr çiftlikâtın idaresi fabrikalar mamulatının cüz-ü azamından olan yapağı ve penbe ve harir ve boya misüllü eşyanın müstevfi istihsaline münhasır..." BOA, *HH.d. nr. 616*, s. 83, 1262/1846.

15 "Fabrika-i hümayun yapağısının mahsûlât-ı dahiliyeden istihsaliyle beraber..." BOA, *HH.d. nr. 616*, s. 83, 1262/1846.

Devlet fabrikalarına sağlanan diğer bir destek ihtiyaç duydukları kaliteli yapağı, pamuk, ipek ve boya gibi hammaddelerin ülke içinde üretilmesinin teşvik edilmesi amacıyla yine devlet fabrikaları gibi Hazine-i Hassa tarafından finanse edilen devlet çiftliklerinin kurulmasıdır.[16] Bu çerçevede Anadolu'da Mihalıç'ta faaliyete geçen Emlâk-i Hümayun Çiftliği devlet fabrikalarının ihtiyacı olan merinos cinsi koyun yapağısının "*mahsûlât-ı dahiliyeden istihsali*" amacıyla kurulmuştu.[17] Nitekim bu çiftlik hem ülkede kaliteli yapağı üretiminin teşvik edilmesine dönük faaliyet göstermiş hem de ürettiği yapağıyı her yıl düzenli olarak devlet fabrikalarına göndermiştir.[18]

Devlet fabrikalarıyla ilgili bir diğer önemli ve muhtemelen ihracatın teşvikine yönelik tek örneği teşkil eden uygulama, bu fabrikaların üretimlerinin Rusya'ya ihracının devletçe desteklenmesi amacıyla yürütülen bürokratik gayretlerdir. Rusya'da da rağbet gören Fabrika-i Hümayunlar ürünlerinin bu ülke tarafından yüksek gümrük duvarlarıyla girişinin kısıtlanması karşısında, bu ürünlerden alınacak verginin Rusya'nın yerli ürünlerinden alınan vergi oranı olan % 5 olarak uygulanması için tüccarın talebi üzerine Rusya sefareti nezdinde teşebbüse geçilmiş, ancak yapılan çeşitli yazışmalardan olumlu bir sonuç alınamamıştır.[19]

Feshane

II. Mahmut tarafından Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan orduya yeni resmî başlık olarak benimsenen fes, orduda olduğu kadar halk arasında da yaygın olarak kullanılmaya başlamıştı. İlk başta fes, Tunus'tan ithal edildi. Ancak özellikle ordunun ihtiyacı olan feslerin İstanbul'da üretilebilmesi için 1832 yılında Tunus'tan 23 fes ustası getirildi. Mukataat hazinesinden 1,5 mil-

16 Mihalıç Emlâk-i Hümayun Çiftliği'nin 1849 yılı üretiminden 11.162 kg'ı merinos yapağısı olmak üzere toplam 21.021 kg yapağı İzmit Çuka Fabrikası'na gönderildiğini bir örnek olarak zikredebiliriz. BOA, *HH.d. nr. 617*, s. 66, 1265/1849.

17 BOA, *HH.d. nr. 78*, 1272/1855.

18 BOA, *HH.d. nr. 67*, 1263/1847.

19 BOA, *HH.d. nr. 72*, s. 4-6, 1268/1852.

Tablo 12.2 Feshane'nin Üretim Giderleri ve Satış Gelirleri (Guruş)

Dönemi	Fes satış gelirleri	Fes üretim giderleri	Satış kârı	Diğer gelirler ya da zararlar	Toplam kâr
17.3.1839-4.3.1840	4.786.183	3.969.020	817.163	4.244	821.407
5.3.1840-24.3.1841	4.380.335	3.639.163	741.172	11.431	752.603
25.3.1841-11.2.1842	6.023.498	4.486.509	1.536.989	8.401	1.545.390
12.2.1842-31.1.1843	5.528.165	3.676.031	1.852.134	10.680	1.862.814
1.2.1843-12.3.1844	7.853.811	5.122.121	2.731.690	17.318	2.749.008
13.3.1844-12.3.1845	7.063.143	4.175.987	2.887.156	360	2.887.516
13.3.1845-12.3.1846	4.695.619	3.333.237	1.362.382	328.883	1.691.265
13.3.1846-12.3.1847	5.059.492	3.362.478	1.697.014	26.109	1.723.123
13.3.1847-12.3.1848	5.070.161	3.113.373	1.956.788	136.198	2.092.986
13.3.1848-12.3.1849	5.036.398	2.943.854	2.092.544	10.096	2.102.640
13.3.1849-12.3.1850	5.407.963	3.292.068	2.115.895	13.815	2.129.710
13.3.1850-12.3.1851	5.252.391	2.824.029	2.428.362	83.666	2.512.028
13.3.1851-12.3.1852	3.721.748	2.278.626	1.443.122	-94.328	1.348.794
13.3.1852-12.3.1853	3.978.752	2.714.600	1.264.152	4.210	1.268.362
13.3.1853-12.3.1854	6.166.026	3.807.455	2.358.571	-444.646	1.913.925

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

yon guruş tahsis edilerek yerli yapağı ile fes imali için önce 1833'te Kadırga'da Hazine-i Hassa'ya ait bir binada faaliyete geçildi. Ayrıca İzmit'de bir dinkhane kuruldu. Ancak yerli yünlerle yapılan feslerin çok sert olması nedeniyle kullanıma elverişsiz olduğu görüldü. Buna karşılık merinos yapağısından yapılan numuneler başarılı oldu. Bunun üzerine 16 ay süreyle eğitim amacıyla üretime devam edilerek 300'e yakın usta, kalfa ve işçi yetiştirildi.[20] Zamanla binanın yetersiz kalması üzerine Feshane 1839 yılında Eyüb'de Defterdar'da bulunan bir binaya nakledildi.

Feshane'nin faaliyetleriyle ilgili olarak Hazine-i Hassa Defterleri'nden elde edilen veriler Tablo 12.2, 12.3, 12.4, 12.5 ve 12.6,

[20] BOA, *DBŞM, nr. 9905*, 1247/1831.

Tablo 12.3 Feshane'nin Gelir ve Giderleri (Guruş)

Dönemi	Gelirler	Giderler	Kâr
13.3.1857-12.3.1858	6.826.597	5.680.769	1.145.828
13.3.1858-12.7.1861	25.822.384	17.386.640	8.435.744
13.7.1861-12.9.1864	23.586.824	16.087.906	7.498.918
13.9.1864-12.7.1865	5.392.312	4.604.630	787.682
13.3.1874-12.3.1875	8.703.157	7.517.468	1.185.689
13.3.1875-12.3.1876	9.340.764	8.029.430	1.311.334

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Tablo 12.4 Feshane'nin Satış Gelirleri

Dönemi	Fes satışı		Çuka satışı		Diğer gelirler (guruş)	Toplam (guruş)
	(adet)	(guruş)	(arşın)	(guruş)		
13.3.1857-12.3.1858	226.514	5.277.591	45.512	1.379.900	169.106	6.826.597
13.3.1858-12.7.1861	663.751	15.930.414	389.614	9.210.512	681.459	25.822.385
13.7.1861-12.9.1864	676.018	14.601.624	285.320	6.907.652	2.077.548	23.586.824
13.9.1864-12.7.1865	231.740	3.332.193	59.364	1.015.203	1.044.916	5.392.312
13.3.1874-12.3.1875	348.171	4.244.764	119.630	3.028.139	1.430.255	8.703.158

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

12.7 ve 12.8'de yer almaktadır. Feshane yeni binasında ilk faaliyete geçtiği 1839 ve 1840 yıllarında 100.000'in üzerinde fes üretim ve satışı gerçekleştirmiştir. Bu ilk yıllarda fesin ortalama üretim maliyeti 34 guruştu. Bu fesler orduya püskülsüz olarak 37, püsküllü olarak 40 guruşa verilmekte, piyasada ise büyüklüğüne ve kalitesine göre 60, 55, 40 ve 35 guruş gibi çeşitli fiyatlarla satılmaktaydı. Bu ilk faaliyet yıllarında büyük bölümü orduya yapılan satışlardan olmak üzere Feshane yıllık 800 bin guruş dolaylarında bir kâr sağlamıştı.

1841 yılında fabrikada feslerin tarak ve çıkrıkla imalinden vazgeçilerek makine (çarh) üretimine geçilmiştir. Bu yıl içinde yapılan toplam 148.963 adet fesin 71.884 adedi eski metotla, geri kalan

kısmı ise yeni makinelerle üretilmişti. Yeni teknoloji sayesinde fe üretim maliyeti 26 guruş dolaylarına düşürülürken kârlarda önem li ölçüde yükselme sağlanmıştı.

Tablo 12.5 Feshane'de Fes Üretiminin Miktarı ve Maliyeti

Dönemi	İmalat (adet)	Maliyet bedeli (guruş)
13.3.1858-12.3.1859	178.853	2.308.872
13.3.1859-12.3.1860	129.953	1.672.189
13.3.1860-12.3.1861	200.112	2.417.148
13.3.1861-2.3.1862	255.650	2.345.154
13.3.1862-12.3.1863	261.850	2.793.000
13.3.1863-12.3.1864	144.510	1.787.204
13.3.1864-2.7.1865	287.923	2.892.014

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Tablo 12.6 Feshane'de Fes Üretiminin Ortalama Maliyet ve Satış Bede (Guruş)

Dönemi	Birim maliyet	Satış fiyatı
5.3.1840-24.3.1841	33,9	40,1
12.2.1842-31.1.1843	26,8	40,3
13.3.1844-12.3.1845	22,8	38,6
13.3.1846-12.3.1847	19,1	28,7
13.3.1848-12.3.1849	16,1	27,5
13.3.1850-12.3.1851	14,3	26,6
13.3.1852-12.3.1853	12,2	17,9
13.3.1858-12.3.1859	12,9	24,0
13.3.1862-12.3.1863	10,7	21,6
13.3.1865-12.7.1865	8,9	14,5

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Tablo 12.7 Feshane'nin Fes Satışları

Dönemi	Devlete satışlar (adet)	Piyasaya satışlar (adet)	Toplam satışlar (adet)
5.3.1840-24.3.1841	90.919	16.336	107.255
25.3.1841-11.2.1842	133.115	15.848	148.963
12.2.1842-31.1.1843	119.824	17.314	137.138
1.2.1843-12.3.1844	161.927	44.867	206.794
13.3.1844-12.3.1845	157.479	25.737	183.216
13.3.1845-12.3.1846	129.707	20.581	150.288
13.3.1846-12.3.1847	149.476	26.878	176.354
13.3.1847-12.3.1848	135.537	57.320	192.857
13.3.1848-12.3.1849	147.597	35.256	182.853
13.3.1849-12.3.1850	157.698	46.515	204.213
13.3.1850-12.3.1851	141.021	56.068	197.089
13.3.1851-12.3.1852	138.937	73.222	212.159
13.3.1852-12.3.1853	141.641	80.306	221.947
13.3.1853-12.3.1854	242.073	92.721	334.794
13.3.1874-12.3.1875	240.755	107.416	348.171

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Feshane'de üretilen feslerin önemli bir bölümü askerlerin ve memurların ihtiyaçları için devlet tarafından satın alınmakta, geri kalan kısmı ise çarşıda Feshane'ye bağlı dükkânlarda halka satılmaktaydı. Bu fesler oldukça kaliteli olduğundan halk arasında yaygın kabul görmekteydi. Feshane bu yüzden daha kuruluş yıllarından itibaren etkili bir dış rekabetle karşı karşıya kalmıştı. Feshane'nin kuruluşundan sonra Fransızlar da bir fes fabrikası kurarak İstanbul'a ve diğer Osmanlı şehirlerine fes göndermeye başlamışlardı. Fransız feslerinin hem kumaşları daha seyrek ve boyaları daha kalitesiz ve hem de püsküllleri daha az olduğundan yerli feslere göre 10-15 guruş daha düşük fiyatlarla satılmaktaydı. Belgede belirtildiğine göre Fransızların bu rekabetle amaçları yerli üretimi çökerterek ileride kendi ürünlerini daha yüksek fiyatlarla

Tablo 12.8 Feshane Temettülerinin Dağıtımı (Guruş)

Dönemi	Tekrar yatırım	Sermayeye ilave	Hazine-i Hassa'ya ödenen	Toplam
25.3.1841-11.2.1842	981.382	564.008	-	1.545.390
12.2.1842-31.1.1843	1.362.115	500.699	-	1.862.814
1.2.1843-12.3.1844	756.400	475.975	1.516.633	2.749.008
13.3.1844-12.3.1845	908.376	479.140	1.500.000	2.887.516
13.3.1845-12.3.1846	191.265	-	1.500.000	1.691.265
13.3.1846-12.3.1847	1.012.540	-	710.583	1.723.123
13.3.1847-12.3.1848	714.346	-	1.378.640	2.092.986
13.3.1848-12.3.1849	532.685	-	1.569.955	2.102.640
13.3.1849-12.3.1850	863.560	266.150	1.000.000	2.129.710
13.3.1850-12.3.1851	1.269.108	-	1.242.920	2.512.028
13.3.1851-12.3.1852	1.253.544	-	95.250	1.348.794
13.3.1852-12.3.1853	425.254	-	843.108	1.268.362
13.3.1853-12.3.1854	-	-	1.913.925	1.913.925
Toplam	10.270.575	2.285.972	13.271.014	25.827.561
%	(39,8)	(8,8)	(51,4)	(100,0)

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Osmanlı pazarlarına arz etmekti.[21] Bu durum hem feshane feslerinin piyasada satış imkânlarını azaltmakta hem de "*haylice akçenin Avrupa canibine gitmesine*" neden olmaktaydı.

Bu rekabete karşı alınacak tedbir konusunda yapılan öneri ise şuydu: Feshane'de üretilen feslere 8 dirhem ipek püskül takılmakta iken, halk giydiği fese 12-15 dirhem püskül takmaktaydı. Feshane üretimi fesi alanlar, fesin püskülüne 5-6 dirhem ipek ilave etmek gereğini duyduklarından renk uyuşmazlığını önlemek için fesin

21 "... Bu makule düvel-i ecnebiyye memleketinde ihdas olunan fabrikalarda imal ile husûle gelen gerek fes ve gerek eşya-i saireyi ehvence baha ile vermelerinden murad mutlaka Devlet-i Aliyye memleketinde olan fabrikalarda imal olunan metaın adem-i revacına sebeb olarak fabrikaların tatil olunmasını iltizam ederek bu cihetle ileride kendi mülklerinde çıkan metalarını iki kat bahasına satmak esbabına teşebbüsden ibaret olduğu." *HH.d. nr. 36*, s. 47-8, 1258/1842.

üzerindeki püskülü ucuz fiyata satmakta ve takacağı püsküllerin tamamını yeniden satın almaktaydı. Feshane üretimi feslerde yıllık 50-60 bin guruş dolaylarında ek bir gidere katlanarak püskül miktarının 12 dirheme çıkartılması hâlinde halk, ek püskül giderlerinden kurtulacağından Feshane feslerini Fransız feslerine tercih edecekti.[22]

Ayrıca fiyat politikası aracılığıyla da Fransız fesleriyle rekabete girişilmesi kararlaştırılmıştır. Devlete satılan feslerin fiyatları aynen korunurken, piyasaya satılan feslerin fiyatları düşürülmüştür. Buna göre maliyeti 26,5 guruş 48 akçe olan "pernagok" boyalı feslerin fiyatı püskülsüz olarak 35 guruşa; "kırmız" ile boyanmış ve maliyeti 23,5 guruş 53 akçe olan feslerin satış fiyatı 30 guruşa indirilmiştir. Fes dükkânlarının kiraları ile satış elemanlarının ücretleri ve diğer pazarlama giderleri dikkate alındığında bu yeni satış fiyatları herhangi bir kâra imkân vermiyordu. Bu uygulama ile Feshane yıllık 175.000 guruş dolaylarında bir kârdan vazgeçmiş oluyordu.

Ancak belgede belirtildiğine göre bu uygulama uzun dönemde yararlı olacaktı. Çünkü bu sayede Avrupa feslerinin tüketimi azalacak, buna karşılık Feshane'nin piyasaya yönelik fes satışları 3-5 katına çıkacak ve böylece birkaç yıl için vazgeçilen bu kârlar ilerideki yıllarda fazlasıyla telafi olunacaktı. Ayrıca bu yolla üretim genişleyecek ve "*birçok amele dahi istihdamına hacet mess ederek*" ülkede sınaî istihdam artacaktı.[23]

Feshane pazar payını büyütmek için başka tedbirler de almıştır. Bu tedbirlerden birisi İstanbul halkına satılacak feslerin fesçi esnafına dağıtılması ve bunlara taksitle satış imkânlarının sağlanmasıdır. Esnaf kanalıyla dağıtımı yapılan Avrupa feslerinin halk tarafından tercih edilmesinin bir diğer nedeni de kredili satılmasıydı. Bu da Feshane feslerine özellikle dar gelirli grupların talebini sınırlıyordu. Problemi çözmek için Feshane feslerinin fesçi esnafı kanalıyla da satılması kararlaştırılmış ve bu esnafa ödemelerini taksitle yapma imkânı sağlanmıştır.[24]

---

22 BOA, *HH.d. nr. 36*, s. 47-8, 1258/1842.
23 BOA, *HH.d. nr. 36*, s. 49-50, 1258/1842.
24 BOA, *HH.d. nr. 36*, s. 49-50, 1258/1842.

Bu konuda alınan ikinci bir tedbir satış hizmetlerinin imparatorluk çapında yaygınlaştırılması için bir mağazalar zincirinin kurulmasının kararlaştırılmasıdır. Bu tarihe kadar Feshane fesleri yalnızca İstanbul piyasasında satılmaktaydı. Bu tarihte İzmir, Adana, Beyrut, Şam, Halep, Bağdat, Sivas, Trabzon, Edirne, Filibe, Manastır, Yanya, Selanik, Sofya, Vidin, Rusçuk, Varna ve Yenişehir gibi büyük şehirlerde de birer satış şubesi açılması planlanmıştır.[25]

Feshane'nin karşı karşıya kaldığı etkin dış rekabet onun gösterdiği başarının da temelini oluşturuyordu. Çünkü bu rekabet sonucunda Feshane, özellikle teknolojik alanda sürekli olarak aktif olmak zorunluluğunu hissetmiştir. Nitekim 1845 yılında feslerin başa yakışacak şekilde küçültülmesi yoluyla bir zevk değişikliğini başararak fes maliyetlerini ortalama olarak 18 guruş dolaylarına düşüren Feshane, daha sonra sürekli teknolojik yeniliklerle gerek maliyetleri indirmekte, gerekse üretim kapasitesini büyütmekte oldukça başarılı olmuştur. 1847 ve 1848 yıllarında yeni makine ve araçlar getirilerek ortalama maliyetler "pernagok" boyalı fesler için 17,5 guruş 51 akçeye, "kırmız" ile boyanmış fesler için 16,5 guruş 16 akçeye indirilmişti. Bu yıllarda Feshane'nin yıllık fes üretimi 200 bin adet dolaylarına yaklaşmıştı.

Bu tarihten sonra da Feshane'de üretim sürecinin hızlandırılması ve üretim miktarının artırılması gayretleri devam etmiştir. İngiltere ve Belçika'dan getirilen yeni makinelerin satın alınması ve fabrikaya monte edilmesi için 1265-1267/1848-1851 malî yılları arasında toplam 2,5 milyon guruşu aşan harcama yapılmıştı. Bu yatırımlar fabrikanın geçmiş yıllar kârlarından finanse edilmişti. Yurt dışından getirilen makine ve araçların ithali için 589.285 guruş ödenmişti. Getirilen makineler içinde en pahalı olanı 393.893 guruşa İngiltere'den ithal edilen 55 beygir kuvvetindeki buhar motoruydu. Böylece fabrikada daha önce mevcut olan 26 beygir gücündeki buhar motoru da dikkate alındığında fabrikanın yıllık fes üretim kapasitesi 5-6 yüz bin fese yükselmekteydi.

---

25 BOA, *HH.d. nr.* 37, s. 18-9, 1267/1851.

Bu yeni makinelerle fesler önce hortum şeklinde dokunmakta ve daha sonra tepeleri elle örülmekteydi. Bu makinelerle belirtilen üretim rakamlarına ulaşılamamakla birlikte, ortalama fes üretim maliyetlerinde önemli düşmeler sağlanmıştır. Nitekim yeni teknolojiyle yerli merinos yapağısı ile Odesa ve Saksonya yapağısı karışımından imal edilen ve "pernagok" boyalı feslerin birim maliyetleri 16 guruş 19 pareden 10,5 guruş 24 akçeye, aynı hammaddelerle yapılmış fakat "kırmız" ile boyanmış feslerin birim maliyetleri 12 guruş 34 akçeden 9 guruşa ve yerli yapağı ile üretilen ve "kırmız" ile boyanmış feslerin üretim maliyeti ise 9 guruş 24 akçeden 8 guruşa düşürülmüştür. Bu önemli maliyet düşüşleri sonucunda orduya verilen feslerin satış fiyatı da 29 guruştan 20 guruşa indirilmiştir.[26]

1854 yılında patlak veren Kırım Savaşı Feshane'nin faaliyetlerini de olumsuz şekilde etkilemiştir. Devletin malî sıkıntıları nedeniyle orduya yapılan satışların bedellerinin tahsil edilememesi ya da tahsilinin gecikmesi Feshane'yi malî finansman güçlükleriyle karşı karşıya bırakmıştır. Nitekim Feshane'nin 1270/1854-55 malî yılı başında 2.404.121 guruş olan borçları, 1273/1857-58 malî yılında 14.885.637 guruşa yükselmişti. Bu borçlar için ödenmek zorunda kalınan faizler Feshane'yi ek bir malî yük altında bırakarak hem döner sermaye yetersizliğine yol açmış hem de gelişmesini sürdürmesini engellemiştir. Nitekim Feshane'nin üretimi 1275/1859-60 malî yılında 129.953 adede kadar düşmüştür.

Feshane açısından ikinci bir olumsuz gelişme devlete yaptığı satışların fiyatlarıyla ilgilidir. 1864 yılında Fabrika-i Hümayunlar'ın devlete yaptığı satışlarda satış fiyatının maliyete eşit olması ilkesi esas alınmış ve bu çerçevede fes fiyatları da 14 guruşa indirilmiştir. Bu yeni uygulama ile Feshane'nin kârı yalnızca piyasaya yaptığı satışlarla sınırlı kalacaktı. Bunun ise ancak ucuz ve kaliteli üretimle mümkün olacağı düşünülerek piyasaya satılan fes fiyatları da 1-1,5 guruş arasında indirilerek 14-18 guruş olarak tespit olunmuştur.

Feshane 1865 yılında tamamen yanmış ve ancak 1868 yılında yeniden inşa olunarak modern makine ve araçlarla donatılmıştır.

---

26 BOA, *HH.d. nr. 37*, s. 18-9, 1267/1851.

Feshane'de Çuka Üretimi

Feshane müdürü Evans, 1841 yılında verdiği bir raporla Feshane'de çuka üretim tesisi kurulmasını teklif etmiştir. Raporda belirtildiğine göre çuka üretimi için yapağıdan iplik yapımı yerli ustalarla başarılabilirdi; ancak dokuma, perdaht ve boya işleri için üç usta ile makine ve tezgâhların Avrupa'dan getirilmesi gerekliydi. Kurulacak bu tesiste yılda 60 bin zira' çuka üretilecek ve bu üretimde yerli cins yapağı ile merinos yapağısı yarı yarıya karıştırılarak kullanılacaktı. Yapılacak üretimin maliyeti ilk yıllarda, ithal çukanın satış fiyatı olan 31,5 guruş dolaylarında olacak ve ileride işçilerin bilgileri ve yetenekleri artınca bu maliyet daha aşağılara çekilebilecekti. Bu tesisin başarılı olması, yeni çuka fabrikalarının kurulmasına da yol açacak ve böylece Avrupa'dan büyük miktarlarda ithal edilmekte olan çukanın İstanbul'da üretimi yaygınlaşarak "*meta-i mezkûr için Avrupa'ya gitmekte olan külliyetle akçenin*" yurt içinde kalması sağlanacaktı.[27]

Darphane nazırınca da desteklenen bu teklif Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek kabul edilmiş ve 1842'de Feshane'de çuka üretimi için teşebbüse geçilmiştir. Bu amaçla Darphane'den 999.301 ve Feshane'nin geçmiş yıllar kârından 500.699 guruş olmak üzere toplam 1,5 milyon guruş '"çuka sermayesi" olarak tahsis olunmuştur. Ayrıca yine Feshane'nin 1841 ve 1842 yılları faaliyeti sonucu gerçekleşen kârlarından çuka fabrikasının makine ve diğer araçlarının satın alınması için 2 milyon guruş ayrılmıştır. Çuka fabrikası için Feshane'nin geçmiş yıl kârlarından yatırım yapılmaya daha sonraki yıllarda devam olunmuştur. Nitekim 1843-48 yılları arasında 720.780 guruş, çuka üretimi döner sermayesine ilave edilirken; 3.862.638 guruş da büyük bir bölümü Fransa, İngiltere ve Belçika'dan getirilen makine ve araçların alım bedeli ile bu makinelerin montajı ve çalıştırılması için getirilen yabancı usta ve öğretmenlere maaş ve harcırah olmak üzere demirbaş ve binalara yapılan yatırımlara harcanmıştı. Bütün bunlar dikkate alındığında Feshane'de çuka üretimi tesisinin maliyeti 6 milyon guruşu bulmuştu.

---

[27] BOA, *HH.d. nr. 36*, s. 11-2; *MAD.d. nr. 8999*, s. 59, 1257/1841.

Feshane'de çuka üretimine deneme niteliğinde olmak üzere 1843 yılında başlanmıştı. Bu yıl 3.203 arşın çuka üretilmiş ve bunun 2.380 arşını orduya satılmıştı. Satışlarda ilk raporda belirtildiği gibi fiyat 31,5 guruş olarak alınmıştı. Toplam çuka satış geliri 98.642 guruş, üretim maliyeti ise 81.714 guruş olmuş ve 16.927 guruşluk bir kâr gerçekleşmişti.

Feshane'de çuka üretiminde güç kaynağı olarak başlangıçta atlar kullanılmıştı. Bu dönemde fabrikanın aylık üretim kapasitesi 2.500 arşındı. Ancak Avrupa'ya yeni makine, kazan ve araçlar sipariş olunmuştu. Bu makineler geldiğinde aylık üretim kapasitesinin 7 bin arşına çıkacağı tahmin olunmaktaydı.[28] Ancak Feshane'de gerçek üretim miktarı bu kapasitenin çok altında kalmıştır. Nitekim 1260/1844 Şubat başı ile 1263/1847 Şubat sonu arasındaki 3 yıl 1 aylık sürede fabrikada 37.729 arşın orta kalite çuka üretilebilmiş ve bu çukanın 26.458 arşını orduya verilmiş, kalan kısım çarşıda satılmıştı. Bu satışlardan 1.802.997 guruş gelir elde edilmişti. Bu üretimin maliyeti ise 1.667.559 guruştu. Buna göre 135.537 guruşluk bir kâr sağlanmıştı.

Bu tarihten sonra da çuka üretimine devam olunmuşsa da istikrarlı ve kârlı bir üretim mümkün olmamıştır. Yine Feshane kayıtlarından anlaşıldığına göre 1266/1850-51 malî yılında 58.715 guruş kâra karşılık, 1267/1851-52 malî yılında 119.279 guruş zarar ortaya çıkmıştı. 1268/1852-53 malî yılında ise 907 arşın gibi çok cüzî bir üretim gerçekleşmiş, 44.645 guruşluk maliyete karşılık 47.837 guruşluk satış geliri elde edilmişti. 1269/1853-54 malî yılında ise çuka üretimi 35.697 arşına yükseltilmiş, fakat bu üretimin maliyeti olan 1.936.547 guruşluk harcamaya karşılık, 1.473.092 guruş satış geliri sağlanmıştı. Bu yıl gerçekleşen zarar 463.455 guruş gibi önemli bir rakama ulaşmıştı. 1273/1857 yılı Mart-Eylül ayları arasındaki 7 aylık sürede 10.294 arşın ince subay çukası, 12.942 arşın kaba asker çukası üretilmişti. Bu üretimle ilgili kayıtlara göre 1 arşın ince çukanın üretim maliyeti ortalama 62 guruş iken satış fiyatı 48 guruştu; buna karşılık kaba çukanın ortalama üretim maliyeti 41, satış fiyatı ise 22 guruştu.

---

28 BOA, *HH.d. nr.* 36, s. 12, 1260/1844.

Feshane uğradığı bu zararlar karşısında üretim politikasını değiştirerek kaba çuka üretimine yönelmiştir. Kaba çuka üretimine yönelme ithal ikamesi politikasının da bir gereğiydi. Çünkü iyi kalite ince çuka üretimi yurt dışından büyük ölçüde kaliteli yapağı ithalini gerektiriyordu. Daha düşük kaliteli olmakla birlikte yerli yapağının kullanılması "*akçenin dâhil-i memâlikde kalması*" sağlayacaktı.[29] Kaba çuka üretimine yönelme sonucu üretimde önemli ölçüde artış gerçekleşmiştir. Nitekim 1274/1858 Mart-1277/1861 Temmuz ayları arasındaki 3 yıl 5 aylık bir sürede 389.614 arşın çuka satışı yapılmıştır. Bu üretim artışı ortalama maliyetlerin 21,3 guruşa düşürülmesine imkân vermiş ve böylece arşın başına 2,3 guruşluk bir kâr elde edilebilmiştir.

Bu tarihlerde yapılan bir tespite göre Feshane'de üretilen kalitede olmak üzere İngiltere'den ithal edilecek 1 arşın çukanın fob fiyatı 17,5 guruştu. Ancak İstanbul'da bu çukanın navul, komisyon ve diğer giderlerle birlikte maliyeti 28 guruş 7 pareye yükselmekteydi. Oysa Feshane mamulü çukanın askere satış fiyatı 23 guruş 10 pare idi.[30]

Feshane'de daha sonraki yıllarda çuka üretimine devam olunmuştur. 1280/1864 Eylül ve 1281/1865 Haziran ayları arasındaki 10 aylık sürede 84.742 arşın çuka üretilmiş ve birim maliyeti 16,5 guruş olarak gerçekleşmiştir. 1279/1864 yılında diğer devlet fabrikaları için olduğu gibi Feshane için de resmî satışlarda fiyatların kârsız olarak tespit olunması kararlaştırıldığından çuka satış fiyatları 16,5 guruşa düşürülmüştür.

İzmit Çuka Fabrikası

Bu fabrikanın kuruluş sermayesi 5 milyon guruştu. 1264/1849 yılı Şubat ayında yapılan bir tespite göre İzmit Çuka Fabrikası'nın toplam tesis değeri ise 24.356.955 guruştu. Bunun 16.970.030

---

29 "... memâlik-i ecnebiyyeden yapağı mubayaa ve celb etmek münasib olmayarak bi-l'farz memâlik-i mahrûse yapağısının âlâsından imal etdirilerek biraz aşağısı olsa dahi akçenin dâhil-i memâlikde kalması imâr-ı mülk kıbelinden olacağı..." BOA, *HH.d. nr. 47*, s. 51, 1278/1862.

30 BOA, *HH.d. nr. 81*, 1274/1858.

guruşu binanın inşası için harcanmıştı. Demirbaş makine ve alet donanımının değeri ise 7.386.925 guruştu. Fabrikada 80 beygir gücünde 2.158 İngiliz lirasına (237.580 guruş) satın alınmış bir su değirmeni güç kaynağını oluşturuyordu.

Fabrika 1844 yılında faaliyete geçmiştir. Bu fabrika önce bir İngiliz fabrikatörün yönetimine verilmişti. Yapılan anlaşmaya göre fabrikanın imalatı devletçe sabit fiyatlarla satın alınacaktı. Tespit olunan fiyat, orta kalite çuka için arşın başına imalat masrafı karşılığı olarak 24 ve yapağı bedeli olarak 14 guruş olmak üzere toplam 38 guruş; kaba çuka için 9,5 guruş 10 pare imalat gideri ve 4 guruş 1 pare yapağı bedeli olarak toplam 13,5 guruş 11 pareydi.[31]

1846 yılında fabrikayla ilgili olarak Belçikalı bir tüccara bir rapor hazırlattırılmıştır. Rapora göre fabrikanın üretim kapasitesi yılda 120 bin arşın çuka imaline elverişliydi. Tesiste kalite olarak Avrupa çukası düzeyinde çuka üretilmesi mümkündü. Eğer üretim maliyetleri düşük tutulabilirse üretilen çuka dışarıdan ithal edilen çukanın yerini alabilirdi. Rapora göre en önemli darboğaz kalifiye işgücünün bulunmayışıydı. Bu amaçla yerli ustalar yeterli tecrübe kazanıncaya kadar yabancı ustaların getirilmesi gerekliydi. Raporda getirilecek ustaların işleri ve alacakları ücretler de belirtilmekteydi.[32]

1845 yılı Temmuz ayında fabrikanın emaneten işletilmesinden vazgeçilerek doğrudan devlet adına işletilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan üretim yine devlet tarafından tespit olunan fiyatlarla askerî ihtiyaçlar için satın alınacaktı. Bu fiyat malın piyasa fiyatının 2 ila 5 guruş altında olacaktı. Bu tarihte fabrikanın üretim imkânları ve maliyet şartları hakkında bir tespit de yapılmıştır. Buna göre fabrikada yılda 100 bin arşın çuka üretilmesi mümkündü. Bu üretimin 25 bin arşını iyi kalite, 70 bin arşını orta kalite ve 5 bin arşını da perdelik olarak planlanmıştı. Bu üretimin satışından elde edilmesi beklenen gelir ise 4.745.000 guruştu. Bu 100 bin arşın çukanın üretilebilmesi için 1.730.000 guruşu yapağı bedeli ve 1.163.820 guruşu maaş ve ücret ve geri kalanı da diğer giderler

31 BOA, *HH.d. nr. 256*, s. 42-3.
32 BOA, *HH.d. nr. 65*, s. 6, 1262/1846.

olmak üzere toplam 4.075.225 guruş harcama yapılması gerekli olacaktı. Ayrıca fabrikanın o tarihteki toplam bina ve makine değeri olan 20.575.500 guruş için yıllık % 2,5 oranında bir faizin (514.387 guruş) eklenmesiyle ulaşılan 4.589.607 guruşa yıllık % 3'lük bir kâr da hesaplanarak toplam maliyet 4.727.295 guruş olarak tahmin olunmuştu.[33]

Tablo 12.9 İzmit Çuka Fabrikası'nda Üretim Maliyeti

Dönemi	Üretilen çuka (arşın)	Maliyeti (guruş)
13.12.1845-12.3.1847	93.748	2.262.720
13.3.1847-12.3.1848	71.760	1.569.563
13.3.1848-12.3.1849	50.948	1.323.785
Toplam	216.456	5.156.068
Dönem başı stoku	26.921	608.902
Toplam	243.377	5.764.970

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Tablo 12.10 İzmit Çuka Fabrikası Satış Gelirleri

Dönemi	Satış miktarı (arşın)	Satış geliri (guruş)
13.12.1845-12.3.1847	72.245	2.249.959
13.3.1847-12.3.1848	52.912	1.699.990
13.3.1848-12.3.1849	79.743	1.921.026
Toplam	204.900	5.870.975
Dönem sonu stoku	38.477	1.811.057
Toplam	243.377	7.682.032

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

33 BOA, *HH.d. nr. 65* ve 256, 1262/1846.

Tablo 12.11 İzmit Çuka Fabrikası Üretim ve Maliyet Projesi, 1846

Çuka cinsi	Üretim miktarı (arşın)	Birim fiyatı (guruş)	Satış geliri (guruş)
Birinci kalite (âlâ)	5.000	70	350.000
İkinci kalite (karib âlâ)	20.000	60	1.200.000
Orta kalite (evsat)	30.000	45	1.350.000
Dördüncü kalite (karib evsat)	40.000	43	1.720.000
Perdelik	5.000	25	125.000
Toplam	100.000	-	4.745.000

Giderin çeşidi	Maliyeti (guruş)	(%)
Yapağı hammaddesi	1.730.000	36,6
Boya, kömür, yağ ve sabun	500.000	10,6
Maaşlar	263.820	5,6
İşçi ücretleri	900.000	19,0
Diğer giderler	681.400	14,4
Tesis değerinin % 2,5'i faiz	514.387	10,9
Toplam giderin % 3'ü kâr	137.688	2,9
Toplam	4.727.295	100,0

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Tesis bedeli ve döner sermayesi için hesaplanan piyasaya göre oldukça düşük finansman maliyetleriyle bile ancak belirlenen üretim hedeflerine ulaşılması hâlinde fabrika başarılı olabilirdi. Oysa fabrika bu üretim hedeflerine ne kalite olarak ne de miktar olarak ulaşabildi. Fabrikanın 1261/1845 Aralık ve 1262/1847 Şubat ayları arasındaki 15 aylık bir sürede üretimi 93.748 arşın; 1263/1847-48 malî yılında ise 71.760 arşın oldu. Hatta 1264/1848-49 malî yılında üretim miktarı 50.948 arşına düştü. Bu üretim düşüklüğünün nedeni bölgede yaz aylarında patlak veren kolera hastalığı nedeniyle işçiler arasında çok sayıda ölüm olayı olduğundan fabrikanın üç ay süreyle çalıştırılamamasıydı. Nitekim fabrikada 1848 Mart ayında 188 işçi çalışırken, Haziran ayında bu sayı 127'ye

düşmüş ve Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında ise fabrika üretimi tamamen durdurmak zorunda kalmıştır. Ancak Ekim ayının ortalarından itibaren fabrikada 179 işçi çalışmaya başlamış ve fabrikanın tam olarak yeniden faaliyete geçmesi 199 işçinin çalışmaya başladığı Kasım ayında mümkün olmuştur.

Ayrıca yapılan üretim planlamasında ağırlık orta kalite çukaya verilmişken fiilî üretimde en büyük payı kaba çuka oluşturmuştur. Nitekim 1264/1848-49 malî yıl içinde iyi kalite çuka üretimi 7.937 arşında ve orta kalite çuka üretimi 4.654 arşında kalırken, 35.180 arşın kaba çuka üretilmişti.

Fabrikanın en büyük müşterisi askerî kurumlardı. Nitekim 1264/1848-49 malî yılında satışı gerçekleştirilen 79.743 arşın çukanın % 80'i ordu ambarlarına teslim olunmuş ve bu satış karşılığında 1.469.221 guruş gelir elde edilmişti. Satılan çukaların 56.802 arşını kaba asker çukası, 13.717 arşını ise orta kalite subay çukasıydı. Piyasaya ise büyük bir bölümü iyi kalite olmak üzere 9.224 arşın çuka satılmış ve karşılığında 451.805 guruş gelir sağlanmıştı.

Fabrika beklenen kâr açısından da tatminkâr bir sonuç vermemiştir. Fabrikanın 1261/1845 Aralık ile 1264/1849 Şubat ayları arasındaki 3 yıl 3 aylık bir sürede yaptığı toplam 204.900 arşın çuka satışından elde ettiği gelir 5.870.975 guruş olmuştur. Satılan bu çukanın maliyet bedeli 4.853.550 guruştu. Buna göre gerçekleşen 1.017.425 guruşluk kârın fabrikanın satış gelirlerine oranı % 17,3'tür. Elde edilen kârı fabrikanın tesis maliyeti ve döner sermayesi toplamı olan 29.356.955 guruşa oranladığımızda ise yıllık olarak % 1,2'ye bile ulaşmadığı görülmektedir. Ancak İstanbul'da Feshane'de yapılan çuka üretiminde bazı yıllarda önemli zararların da sözkonusu olduğu düşünülürse, İzmit Çuka Fabrikası'nın daha başarılı olduğu söylenebilir.

Fabrikada yapılan üretimin maliyet yapısı hakkında 1263/1847-8 malî yılı verilerine dayanılarak yapılacak bir değerlendirmede, en önemli maliyet unsurunun yapağı hammaddesi olduğu görülmektedir. Üretimde iyi kalite çuka için Saksonya yapağısı ya da ipliği kullanılıyordu. Orta kalite çukalar için yerli merinos yapağısı, en düşük kalite çuka için yerli kaba yapağı kullanılmaktaydı. Bu ham-

maddelerin birim fiyatlarında büyük farklılıklar söz konusuydu. Bir kıyye Saksonya yapağısının fiyatı 80, Saksonya ipliğinin fiyatı 115 guruş iken, yerli merinos yapağısının fiyatı 40, yerli kaba yapağının fiyatı 7-8,5 guruş arasında idi. Bu yıl içinde üretimde 626.934 guruş değerinde toplam 32.347 kıyye yapağı kullanılmıştı.

Diğer önemli bir maliyet unsuru çeşitli girdilere yapılan ödemelerdi. Toplam maliyetin % 19'unu oluşturan bu girdilerin içinde en önemlileri boya (% 5,2), madenkömürü (% 4,4) ve zeytinyağı (% 2,7) idi. Üretimin nihaî önemli bir maliyet unsuru ise ücret ve maaş ödemeleriydi. Bu ödemeler toplam maliyetin % 41'ini teşkil ediyordu. Bu fabrikada 1264/1849 yılı Ocak ayı kayıtlarına göre 246 kişi çalışmaktaydı. Bunların 203'ü işçi, 16'sı usta, 27'si ise idarî personel olarak çalışıyordu. Fabrika müdürü 2.500 guruş, ustalar 2.000 guruş aylık alırken, bir işçinin aylık ortalama ücreti 308 guruş dolaylarındaydı.

Fabrikada başlangıçta işçilere gündelik esası üzerine ücret ödenirken daha sonra parça başı ücret ödeme esası getirilmiştir.

İzmit Çuka Fabrikası'nın yönetimi 1849 yılında Dâr-ı Şûray-ı Askeriyye'ye devrolunmuştur.[34]

Veliefendi Basma Fabrikası

Bu fabrika 1264/1848-49 malî yılı içinde deneme niteliğinde üretime başlamıştır. Ancak bu yıl içinde yalnızca 63.252 guruşluk cüzî bir üretimde bulunulmuştur. Fabrikanın kuruluş yıllarında 24 yabancı usta çalışmaktaydı. Bu ustalara oldukça yüksek ücretler ödenmekteydi. Avrupa'dan getirilen bu ustalara yapılan ortalama aylık ödeme 1.700 guruş dolaylarındaydı. Baş usta ise ayda 4.584 guruş alıyordu. Fabrikada memur ve işçi olarak 127 kişi istihdam edilmekteydi. İşçilerin büyük bir bölümü son üç ayda işe alınmıştı. Memurlara ödenen ortalama aylık 650, işçilere ödenen ortalama aylık ücret ise 200 guruş dolaylarındaydı.[35] Bu yıl içinde fabrikaya İngiltere'den 100 beygir gücünde bir buhar motoruyla birlikte çe-

34 BOA, *HH.d. nr. 256* ve *562*, 1267/1850.
35 BOA, *HH.d. nr. 258*, 1262/1845.

Tablo 12.12 Veliefendi Basma Fabrikası'nda Üretim Maliyeti ve Satış Gelirleri (Guruş)

Dönemi	Maaş ve ücret ödemeleri	Hammade ve diğer girdi giderleri	Toplam maliyet	Satış gelirleri	Kâr/ Zarar
13.3.1852-12.3.1853	1.016.734	5.020.128	6.036.862	6.689.959	653.097
13.3.1853-12.3.1854	1.008.055	3.908.315	4.916.370	4.852.820	-63.550
13.3.1854-12.3.1855	1.156.938	4.643.836	5.800.774	6.067.256	266.482

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

şitli araç ve gereçler getirilmiş ve bunlar için 437.430 guruş ödeme yapılmıştır.

Fabrika ertesi yıl 1265/1850 Kanunusani ile 1266/1851 Şubat sonu arasındaki 14 aylık sürede toplam 1.231.767 guruş değerinde üretimde bulunmuştu. Bunun 725.554 guruşu basma, 62.470 guruşu çorap ve 443.743 guruşu ise kirpas ve pamuk ipliği üretimiyle sağlanmıştı. Bu üretimde kullanılan hammadde ve diğer girdiler için 1.036.663 guruş; ücret, maaş ve diğer giderler için de 953.275 guruş olmak üzere toplam 1.989.938 guruş harcanmıştı. Böylece bu sürede gerçekleşen üretim 758.170 guruşluk önemli bir zararla sonuçlanmıştı. Bu zararların önemli bir nedeni fabrikadaki yabancı ustalara ödenen yüksek ücretlerdi. Ayrıca getirilen yabancı ustaların üretimde boyama ve diğer işlemlerde gerekli itinayı göstermemeleri nedeniyle işlerine son verilmesi gereği doğmuş ve bunların geri gönderilmesi ve yeni ustaların getirilmesi için iş sözleşmeleri gereği ödenen yüksek harcırahlar maliyetlerin daha da artmasına neden olmuştur. Yeni ustaların işe intibakı süresince üretimde yeterli kalite de tutturulamamıştır.[36]

Fabrikada 1268/1852 yılı Mart ayı kayıtlarına göre toplam 310 kişi çalışmaktaydı. Bunların 17'si Arap olmak üzere 155'i Müslüman'dı. Fabrikada çalışan Avrupalı usta sayısı 9'a inmişti. Fabri-

36 BOA, *HH.d. nr. 3*, s. 1-2, 1268/1852.

Tablo 12.13 Veliefendi Basma Fabrikası'nın Üretimi ve Satış Gelirleri

Üretimin çeşidi	Üretim miktarı	Birimi	Birim fiyatı	Satış geliri (guruş)
Dönemi: 13.3.1852-12.3.1853				
Kirpas	1.178.258	Arşın	98 pare	2.886.730
Pamuk ipliği	57.362	Kıyye	16 guruş	917.792
Basma	41.534	Top	-	2.806.805
Diğer	-	-	-	78.632
Toplam				6.689.959
Dönemi: 13.3.1853-12.3.1854				
Pantolonluk Kirpas	1.075.965	Arşın	98 pare	2.636.111
Gömleklik kirpas	111.348	Arşın	55 pare	153.102
Kaba pamuk ipliği	93.592	Kıyye	16 guruş	1.497.472
Pike basması	489	Top	125 guruş	61.125
Tülbend	2.099	Top	90 guruş	188.910
Basma	1.066	Top	80 guruş	85.280
Basma	1.906	Top	-	133.420
Çorap ve fanila	-	-	-	61.500
Diğer	-	-	-	35.900
Toplam				4.852.820
Dönemi: 13.3.1854-12.3.1855				
Pantolonluk kirpas	1.472.368	Arşın	112 pare	4.122.639
Kaba pamuk ipliği	102.583	Kıyye	16 guruş	1.641.328
Basma	-	-	-	105.520
Çorap ve fanila		-	-	118.280
Diğer	-	-	-	79.489
Toplam				6.067.256

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

kada çalışan Müslüman olmayan Osmanlı yurttaşı işçilerin sayısı ise 146 idi. Fabrikada en çok işçi "çulha" bölümünde çalışıyordu. Bu bölümde 122 işçi bulunuyordu. Çalışanlara aylık esası üzerine ücret ödemesi yapılıyordu. İdarî görevlilere ödenen en yüksek maaş 1.000 guruş iken, fabrikanın Avrupalı baş ustası aylık olarak 1.250 frank (5.625 guruş) alıyordu. Bu fabrikada işçi düzeyinde ödenen ücretler arasında büyük bir farklılık görülmüyordu. Ödenen aylık ücretler 150 ile 400 guruş arasında değişmekle birlikte büyük bir çoğunluk 200 guruş aylık ücret alıyordu.[37]

1279/1864 Ocak ayında Veliefendi Basma Fabrikası'nın üretiminden askere verilecek kumaşların fiyatlarının indirilmesi ya da fabrikanın yönetiminin orduya bırakılmasının istenmesi üzerine kumaş fiyatlarının arşın başına 10 pare indirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu fiyat maliyetin bile altında idi. Çünkü bu fiyat, ham pamuk fiyatlarının oldukça yükseldiği 1861 Amerikan İç Savaşı'ndan önceki ham pamuk fiyatlarına göre tespit olunmuştu ve ham pamuk fiyatlarındaki büyük artışlara rağmen orduya verilen kumaş fiyatlarındaki indirim sonucu, fabrikanın satış gelirleriyle üretim maliyetlerini bile karşılaması imkânsız hâle gelmişti.[38]

Hereke Kumaş Fabrikası

Hereke Kumaş Fabrikası'nın kuruluş sermayesi 3,5 milyon guruştu. Fabrikanın toplam makine ve alet donanımının değeri ise 2.463.984 guruştu. Bu fabrikada 52.800 guruşa satın alınmış bir su değirmeni ile 12 beygir kuvvetinde 149.380 guruşa satın alınmış bir buhar motoru fabrikanın güç kaynağını oluşturuyordu. Fabrikada 1264/1848-49 malî yılında 11 memur, 13 Avrupalı usta, 6 tamir ustası ve 90 işçi çalışmıştı. Ancak bu işçilerin çalışma süreleri farklıydı. Bunlardan 11 işçi 12 ay, 26 işçi 10 ay, 18 işçi 8 ay, 2 işçi 7 ay ve geri kalan 33 işçi de 5 ay ya da daha kısa süre istihdam olunmuştu.[39]

Fabrika bu ilk faaliyete geçtiği yıllarda önemli zararlarla karşı karşıya kalmıştı. 1265/1850 Ocak ayı ile 1266/1851 Şubat ayı

37 BOA, *HH.d. nr. 563*, s. 29-30, 1268/1852.
38 BOA, *HH.d. nr.* 43, 1279/1864.
39 BOA, *HH.d. nr. 258*, s. 35-40, 1266/1849.

arasındaki 14 aylık sürede yapılan üretimin maliyeti 1.101.572 guruştu. Bu üretim tüccar kanalıyla piyasada satılmış ve bu satıştan 752.127 guruşluk gelir elde edilmişti. Böylece 349.445 guruş gibi önemli bir zarar doğmuştu.

Tablo 12.14 Hereke Kumaş Fabrikası'nın Üretim Maliyeti ve Satış Gelirleri (Guruş)

Dönemi	Giderleri	Gelirleri	Kâr/Zarar
13.12.1845-12.3.1847	559.699	585.509	25.810
13.3.1847-12.9.1847	574.856	550.997	-23.859
13.3.1848-12.3.1849	805.487	815.413	9.926
13.1.1850-12.3.1851	1.101.572	752.127	-349.445
13.3.1852-12.3.1853	1.547.793	2.327.981	780.188
13.3.1853-12.3.1854	2.164.199	3.111.019	946.820
13.3.1854-12.3.1855	2.080.865	3.491.269	1.410.404

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Tablo 12.15 Hereke Kumaş Fabrikası Maliyet Yapısı, 13.3.1848-12.3.1849

Giderin türü	Harcama miktarı	
	(guruş)	(%)
Memur maaşları	47.100	3,8
Avrupalı usta maaşları	96.144	11,9
İşçi ücretleri	125.778	15,6
İpek ipliği	258.853	32,2
Altın yaldızlı tel	100.800	12,5
Boya	26.436	3,3
Diğer girdiler	111.741	13,9
Diğer giderler	38.635	4,8
Toplam	805.487	100,0

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Fabrikanın bu ilk kuruluş yıllarındaki zararın önemli bir nedeni, yapılan üretimin kalitesizliği yanında üretim kapasitesinin düşüklüğüydü. Nitekim belgede belirtildiğine göre, fabrikada 40-50 tezgâh mevcuttu. Yapılan hesaplara göre fabrikanın verimli çalışabilmesi, 100 tezgâhlık bir kapasiteye ulaşarak ayda 2.500-3.000 arşın kumaş üretmesiyle mümkündü.[40] Gerçekten de fabrikada kârlı bir üretim yıllık üretim kapasitesinin 40 bin arşına ulaştığı 1850'lerden sonra gerçekleşebilmiştir. Fabrikada 1268/1852-53 malî yılında 36.822, 1269/1853-54 malî yılında 42.292 ve 1270/1854-55 malî yılında da 43.273 arşın kumaş üretilmiştir. Fabrika böylece giderek artan miktarlarda kâr gerçekleştirmeye başlamıştır. 1270/1854-55 malî yılında fabrikanın kârı 1,4 milyon guruşu aşmıştır.

Fabrikada 1268/1852 yılı Mart ayında toplam 261 işçi çalışmaktaydı. Bunların 71'i Müslüman'dı. Müslümanların 11'i idarî görevlerde, 5'i usta ve 8'i de kalfa olarak çalışmaktaydı. Fabrikada usta olarak 8 Avrupalı bulunuyordu. Fabrikanın doktoru da Avrupalıydı. Fabrikada çalışan Osmanlı yurttaşı gayrimüslim sayısı 5'i usta düzeyinde olmak üzere 162 idi. Ayrıca fabrikada 19 köle asıllı kadın ve erkek işçi çalışıyordu. Bunlara aylık 100 guruş ücret ödeniyordu. Fabrikada en çok işçinin çalıştığı bölüm dokuma kısmı idi. Bu bölümde çalışan işçi sayısı 111 idi. Diğer kalabalık bir bölüm 55 kemhacının bulunduğu işlemecilerin bölümüydü. Ücretler ustalarla idarî personele aylık şeklinde, işçilere ise gündelik olarak ödeniyordu. Fabrikada müdür 1.250 guruş aylık alırken, üst düzeydeki 4 Avrupalı ustanın maaşları 2.000, 1.500, 1.432 ve 1300 guruştu. Üst düzeydeki iki Müslüman ustaya ise 1.000 guruş ücret ödeniyordu. İşçilere ödenen ücretler arasında önemli sayılabilecek farklılıklar bulunuyordu. En düşük gündelik 2 guruş iken, en yüksek gündelik 17 guruştu. Ancak büyük bir grup işçinin aldığı gündelik ücretler 3-5 guruş arasındaydı. İşçiler genellikle ayda 20-22 işgünü çalışmakta ve kendilerine yalnızca çalıştıkları günler için ücret ödenmekteydi. Kemha bölümünde ise parça başına ücret ödemesi yapılıyordu. Kemha işçiliği yapanlar daha yüksek ücret-

40 BOA, *HH.d. nr. 81*, 1276/1859.

ler alıyordu. Kemha işçilerinin ortalama aylık gelirleri 400 guruş civarındaydı.[41]

Bursa İpek Fabrikası

Bursa İpek Fabrikası'nın tesisi için 864.268 guruş harcanmıştı. Fabrikada 82 adet ipek mancınığı bulunmaktaydı. Fabrikanın 1268/1852 Mart ayı kayıtlarına göre 98 kişi istihdam olunmaktaydı. İdarî görevlerde çalışan 10 kişi aylık esası üzerine ücret alırken, işçilere gündelik olarak ödeme yapılıyordu. Fabrikanın müdürü aylık 1.000 guruş maaş alıyordu. İşçilere ödenen günlük ücret ise 2-5 guruş arasında değişiyordu. Ancak büyük bir çoğunluğun gündeliği 3 guruştu. İşçiler ayda 20-22 işgünü çalışmakta ve kendilerine yalnızca çalıştıkları günler için ücret ödenmekteydi.

Tablo 12.16 Bursa İpek Fabrikası'nda Üretim Maliyeti ve Satış Gelirleri (Guruş)

Satış dönemi	Maaş ve ücret ödemeleri	Hammade ve diğer girdi giderleri	Toplam maliyet	Satış gelirleri	Kâr
13.3.1852-12.3.1853	116.718	643.081	759.799	919.111	159.312
13.3.1853-12.3.1854	106.277	505.427	611.704	647.925	36.221
13.3.1854-12.3.1855	132.102	796.870	928.972	1.046.800	117.828

Kaynak: *Bkz. Tablo 12.1.*

Bu fabrikada 1268/1852-53 malî yılında 2.953 kıyye (3.710 kg) ve 1270/ 1854-55 malî yılında ise 3.210 kıyye (4.032 kg) ipek üretilmişti. Fabrika ürettiği ham ipeği Hereke Kumaş Fabrikası'na satmaktaydı. Üretim giderleri içinde en önemli unsur hammadde ve diğer girdilere yapılan ödemelerdi. Fabrika 1268/1852-3 malî yılında 159.312 guruş gibi işletme büyüklüğüne göre önemli bir kâr gerçekleştirmişti.

41 BOA, *HH.d. nr. 563*, s. 1-2, 1268/1852.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.i.	Adı geçen istatistik
a.g.y.	Adı geçen yazı
a.g.m.	Adı geçen makale
AHD	Ahkam Defterleri
AYD	Ayniyyat Defterleri
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	Babıâli Evrak Odası Arşivi
Bkz.	Bakınız
BKY	İstanbul Belediye Kütüphanesi Yazmaları
CVT DH	Cevdet Dahiliye
CVT İKTS	Cevdet İktisat
CVT ML	Cevdet Maliye
HH.d.	Hazine-i Hassa Defterleri
İRA DH	İradeler Dahiliye
İRA MM	İradeler Meclis-i Mahsus
İRA MV	İradeler Meclis-i Vâlâ
İRA ŞD	İradeler Şûray-ı Devlet
İÜMK TY	İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmaları
KK.d.	Kamil Kepeci Defterleri
MLM	Maliye Nezâreti Maliye
MAD.d.	Maliyeden Müdevver Defterler
MSM	Mesail-i Mühimme
MÜD	Mühimme Defterleri
MVM	Meclis-i Vükela Mazbataları
ND	Nizamat Defterleri
NFS.d.	Nüfus Defterleri
nr.	Numara
OMZ MC	Orman ve Maadin ve Ziraat Mecmuası
OMZB MC	Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası
TPSA	Topkapı Sarayı Arşivi
Trc.	Tercüme
TZN MC	Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası

Bibliyografya

I. Arşiv Kaynakları

a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ahkâm Defterleri (AHD)
Anadolu nr. 178, 179, 181, 182, 184
Erzurum nr. 15, 16
Rumeli nr. 80, 81, 82, 84, 85

Ayniyyat Defterleri (AYD) nr. 181, 631, 634, 635, 653, 1225, 1241

Babıâli Evrak Odası (BEO) nr. 216330, 243725, 286311

Babıâli Evrak Odası Mektûbî Kalemi nr. 18/100

Başmuhasebe Defterleri (DBŞM) nr. 9905, 10038

Cevdet Dahiliye Tasnifi (CVT DH) nr. 737, 1548, 2009, 9031, 10779

Cevdet İktisat Tasnifi (CVT İKTS) nr. 152, 1235, 1286, 1292, 1358, 1526, 1898, 1901, 2067, 2115

Cevdet Maliye Tasnifi (CVT M) nr. 152, 659, 928, 1069, 1235, 2555, 2564, 3366, 8371, 11038,17771

Hatt-ı Hümayun Tasnifi nr. 39786, 39786/C

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.) nr. 3, 4, 10, 36, 37, 40, 41, 43, 45, 47, 49, 60, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 75, 78, 79, 81, 84, 86, 87, 89, 128, 255, 256, 257, 258, 260, 263, 264, 554, 556, 557, 558, 559, 562, 563, 568, 580, 616, 617

İbnülemin Dahiliye nr. 3087

İradeler Dahiliye (İRA DH) nr. 324, 1519, 1754, 2314, 6249, 14635, 17229, 21403, 31383, 36511, 93761

İradeler Meclis-i Mahsus Tasnifi (İRA MM) nr. 518, 1121, 1176, 1208, 1866, 2149, 2984, 3325, 3832, 3868, 4178

İradeler Meclis-i Vâlâ Tasnifi (İRA MV) nr. 280, 1286, 1290, 1294, 1818, 3739, 3787, 3938, 4141, 6467, 9447, 8152, 10295, 10722, 18524, 20162, 20815, 22183, 22265, 23894, 24064, 24819, 25164, 26172

İradeler Şûray-ı Devlet Tasnifi (İRA ŞD) nr. 487, 613, 645, 647, 652, 708, 713, 722, 784, 792, 794, 819, 859, 879, 913, 944, 2245

Kamil Kepeci Defterleri (KK.d.) nr. 2404, 2948, 2958, 5040, 5569, 5577, 5580, 5583, 6035, 6038, 6073, 6074, 6079, 6080, 6083, 6086, 6088, 6089, 6091, 6301, 6331, 7411, 7474, 19461
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) nr. 1028, 2468, 4615, 4630, 4641, 4666, 5142, 5621, 6518, 7549, 7609, 7848, 7874, 7929, 7930, 8208, 8213, 8243, 8364, 8510, 8571, 8591, 8617, 8620, 8622, 8631, 8887, 9061, 9196, 9198, 9235, 9727, 9755, 9766, 9767, 10015, 10154, 10348, 10557, 10560, 11942, 12191, 12345, 12352, 12665, 12668, 12721, 13130, 16087, 19265, 19461, 19505, 20001, 22721
Maliye Nezâreti Maliye Tasnifi (MLM) nr. 797
Maliye Nezâreti Nüfus Yoklama Defterleri, nr. 913, 1105
Maliye Nezâreti Vâridât Defterleri nr. 3480
Maliye Nezâreti Temettüat Defterleri (ML.VRD.TMT.d.) nr. 2452, 2467
Meclis-i Vükela Mazbataları (MVM) nr. 3, 7, 8
Mesail-i Mühimme Tasnifi (MSM) nr. 23, 36, 45, 47, 58, 65, 81, 82, 89, 102, 129, 149, 160, 419, 420, 602, 623, 639, 2287
Nizamat Defterleri (NİD) nr. 2, 3, 7
Zahair Defterleri nr. 15
Mühimme Defterleri (MD) nr. 202, 252, 253, 256, 257, 258, 262
Nüfus Defterleri (NFS. d.) nr. 3039, 3040, 3041, 3042, 3079, 3080, 3188

a) İstanbul Müftülüğü Arşivi
İstanbul Şeriyye Sicilleri nr. 61

b) Topkapı Sarayı Arşivi (TPSA)
Edirne Şer'iye Siciller, nr. 379, 384, 448

II. Yazmalar

1267 Tarihlerinde Anadolu Müfettişliğinde Bulunan Bir Zatın Raporları, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, nr. 1485.
Câvid, *Tarih-i İbretnümâ-i Devlet*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, nr. 5945.
Kavanin ve Nizamât Mecmuası, İstanbul Belediyesi Kütüphanesi Yazmaları, nr. B 12.
Memâlik-i Osmaniyyede Nüfus-i Muharrirenin İcmali, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphânesi Türkçe Yazmaları, nr. 917.
Tersane ve Matbah-ı Âmire, Maden ve Saire Defteri, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphane Türkçe Yazmaları, nr. 8826.
Türkiye'nin Nüfus-i Mevcudesini Mübeyyin Grafik Usuli İstatistik, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, nr. 9075.

III. İstatistikler

Maliye Nezâreti, *İhsaiyât-ı Maliye: Vâridât ve Masarifât-ı Umumiyyeyi Muhtevidir*, c. I-III, İstanbul, 1327-1330.
Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Avrupay-i Osmanî Ziraat İstatistiği*, Dersaadet, 1326.
Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti İstatistik Şubesi, *1325 Senesi Asya ve Afrikay-i Osmanî Ziraat İstatistiği*, Dersaadet, 1327.
Ticaret ve Nafıa Nezâreti İstatistik Umumî İdaresi, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umûmîsi*, İstanbul, 1316.

Ziraat Bankası, *1324 Senesi İstatistik Mecmuası*, Dersaadet, 1326.
Ziraat Bankası, 1318 Senesi Zarfında Vukubulan İkrazât Muamelâtıyla Şube ve Sandıkların Herbirinin Sermaye ve Temettüatını Mübeyyin İstatistik Mecmuasıdır, Dersaadet, 1322.

IV. Ziraat Mecmuaları

Orman ve Maadin ve Ziraat Mecmuası, 5. sene (1316), nr. 10-11 ve 10. sene(1321), nr. 11.
Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası, 1-2. seneler (1326-7), nr. 1-14.
Ruzname-i Ceride-i Havadis, İlave Numara 354, İstanbul, 1277.
Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası, 3-6 seneler (1328-31), nr. 18-60.
Ziraat Gazetesi, 3. sene (1301), nr. 24.

V. Yayımlanmış Eserler

Abrams, Philip, "Town and Economic Growth: Some Theories and Problems", *Town in Societies: Essays in Economic History and Historical Sociology*, ed. Philip Abrams, E.A. Wrigley, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, s. 9-33.
Akdağ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, c. XIV, sayı: 55, 1950, s. 319-418.
Ali Rıza, *Menteşe Sancağının Ahvâl-i Zirâiyye ve Arziyyesi*, İstanbul, 1331.
Aruoba, Çelik, "Tarımda Geleneksel-Geçimlik Kesim, Büyüklüğü, Yapısı, İşleyişi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, Eylül-Aralık 1973, Ankara, 1975, s. 191-210.
Atıf Bey, *Arazi Kanunnâme-i Hümayunu Şerhi*, İstanbul, 1930.
Aydın Vilayeti Salnâmesi, Aydın, 1315.
Aynural, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
Baerwald, Friedrich, *History and Structure of Economic Development*, Pensylvania, 1969.
Barkan, Ömer Lütfi, "Balkan Memleketlerinde Ziraî Reform Tecrübeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 4, Temmuz 1944, sayı: 4, İstanbul 1944, s. 453-554.
Barkan, Ömer Lütfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274/1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, İstanbul: Maârif Matbaası, 1940, s. 321-421.
Barkan, Ömer L., Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul, 1970.
Berend, Ivan T., Ranki, György, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York: Columbia University Press, 1974.
Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1938.
Bitlis Salnâmesi, Bitlis, 1317.
Boratav, Korkut, "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XXVII, Aralık 1972, Ankara, 1973, s. 227-246.
Boserup, Ester, *The Conditions of Agricultural Growth*, Londra, 1965.
Braudel, Fernand, *The Structures of Everyday Life: The Limits of Possible*, çev. Sian Reynolds, New York: Harper and Row, 1981.
Bursa Harir Dar'ut-talimine Mahsus Talimâtdır, Dersaadet, 1322.
Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet, 1309.
Cezar, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi", *Toplum ve Bilim*, sayı: 6-7, s. 111-156.
Chayanov, A.V., *The Theory of Peasant Economy*, çev. R.E.F. Smith, Illinois: Irwin, 1966.
Cheung, Steven N.S., *The Theory of Share Tenancy*, Chicago: University of Chicago Press, 1969.

Cin, Halil, *Mirî Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara, 1969,

Clark, Colin-Haswell, *Margareth, The Economics of Subsistence Agriculture*, Londra: Macmillian, 1970.

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms- A Brief Economic History of the World*, Princeton: Princeton University Press, 2007.

Clark, Gregory - Huberman Michael - Lindert, Peter, H., "A British Food Puzzle, 1770-1850", *Economic History Review*, 48:1, 1995, s. 215-7.

Could, J.D., *Economic Growth in History: Survey and Analysis*, Londra, 1972.

Defterdar Şerif Mehmed Efendi, "Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütaleât", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 7. sene, nr. 38, Haziran 1332, İstanbul, 1334, s. 74-88.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, haz. Tevfik Güran, Ankara, 1997.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 yılı*, Ankara, 1973.

Devlet Salnâmesi, İstanbul, 1286, 1295 ve 1328.

Düstur, Birinci Tertip, c. 1-8 ve zeyl 1-4, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289.

Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Türkiye'de Kooperatifçilik*, İstanbul: Akgün Matbaası, 1953.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler/Tartışmalar*, ed. Osman Okyar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 231-292.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

Greenwood, Antony, *Istanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Chicago, 1988.

Güçer, Lütfi, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dâhilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, sayı: 13, 1951-1952, s. 79-98.

Güçer, Lütfi, "18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İâşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 11, s. 397-416.

Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964.

Güran, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1864)", Ankara, 1989.

Güran, Tevfik, "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı* 1987, İstanbul, 1987, s. 225-303.

Güran, Tevfik, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910", *Uluslararası Mithat Paşa Semineri*, Ankara: TTK Yayınları, 1986, s. 95-126.

Güran, Tevfik, *Structure Economique et Sociale d'une Region de Campagne Dans L'empire Ottoman vers le Milieu du XIX s*, Sofya, 1980.

Güran, Tevfik, "The State Role in the Grain Supply of Istanbul: The Grain Administration, 1793-1839", *The International Journal of Turkish Studies*, c. 3, no: 1, s. 27-41.

Güran, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 235-257.

Güran, Tevfik, "19. Yüzyıl Temettüar Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2000, s. 73-94.

Güran, Tevfik, "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2000, s. 165-179.

Güran, Tevfik, "Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, haz. Mehmet Genç, Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul: 2006, c. 1, s. 65-93.

Gürtan, Kenan, *Demografik Analiz Metodları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1969.

Hansen, Bent, *An Economic Model For Ottoman Egypt or The Economics of Collective Tax Responsibility*, California, 1973 (yayımlanmamış çalışma).

Hayashi, Kayoko - Aydın, Mahir (ed.), *The Ottoman State and Societies in Change*, Londra, 2004.

Hecksher, Eli, *Mercantlilism*, 2 cilt, Londra: 1955.

Hüseyin Efendi, Binbaşı, *Memâlik-i Osmaniyyenin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul, 1303.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, İstanbul: Eren Yayıncılık, c. 1, 2000.

Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, 1980.

Karal, Enver Z., *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1946.

Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, New York, 1988.

Klima, Arnost, "The Role of Rural Domestic Industry in Bohemia in the Eighteenth Century", *The Economic History Review*, c. XXVII, no: I, Şubat 1974, s. 48-56.

Konstandinidi, T., *Bursa Ziraat Mektebinin 1326-1327 Senesi Tecrübe Tarlalarının Netayicini Mübeyyin Rapor*, İstanbul, 1327.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1982.

Lapidus, Ira M., "Muslim Cities and Islamic Societies", *Middle Eastern Cities*, ed. I.M. Lapidus, Berkeley, 1969, s. 47-79.

Lopez, Robert S., *The Commercial Revolution of the Middle Ages*, 950-1350, New York: Cambridge University Press, 1970.

Lütfi, Ahmet, *Tarih-i Lütfi*, c. 1-8, İstanbul, 1290-1328.

Macdermott, Mercia, *A History of Bulgaria 1393-1885*, Londra, 1962.

Mantran, Robert, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Istanbul*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

McGowan, *Bruce, Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and The Struggle for Land, 1600-1800*, NewYork: Cambridge University Press, 1981.

Mitchell, B.R., *European Historical Statistics 1750-1970*, Londra, 1975.

Murphey, Rhoads, "Provisioning İstanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Foodways*, sayı: 2, 1988, s. 217-263.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul, 1963.

Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti, Cülûs-i Hümayundan Şimdiye Kadar Ziraatın Islahına Dair Vukua Gelen İcraat, İstanbul, 1318.

Özgüven, Ali, *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Bursa: Bursa Üniversitesi Yayınları, 1977.

Palairet, Michael, "Farm Productivity under Ottoman Rule and Self-government in Bulgaria c.1860-1890", *East European History*, Columbia, 1988, s. 90-124.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara: Yurt Yayınevi, 1984.

Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, N. J.: Princeton University Press. 2000.

Postan, M.M., *Essays on Mediavel Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973.

Postan, M.M., *The Medieval Economy and Society: An Economic History of Britain 1100-1500*, Berkeley: University of California Press, 1972.

Price, Roger, "The Onset of Labour Shortage in Nineteenth Century French Agriculture", *The Economic History Review*, Second Series, c. 28, no: 2, May 1975, s. 260-279.

Quataert, Donald, "Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'dan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1556-62.

Quataert, Donald, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, Los Angeles, 1973.

Rasim, Mustafa, *Çiftçilik*, c. 1-3, İstanbul, 1302.

Rıza, Ali, *Menteşe Sancağının Ahvâl-i Zirâiyye ve Arziyyesi*, İstanbul, 1331.

Said Paşa, *Hatırat*, c. 2, I. kısım, İstanbul: Tanin Matbaası, 1328.

Satı, Mustafa, *Malumât-ı Zirâiyye*, İstanbul, 1321.

Sheppard, Thomas F., *Lourmarin in the Eighteenth Century: A Study of a French Village*, Londra, 1971.

Smith, Thomas C., "Farm Family By-employments in Preindustrial Japan", *The Journal of Economic History*, c. XXIX, 4, Dec. 1969, s. 687-715.

Sudi, Süleyman, *Defter-i Muktesid*, c. 1-3, Dersaadet, 1307.

Symons, Leslie, *Agricultural Geography*, Londra: Bell, 1967.

Todorov, Nikolai, "The First Factories in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, İlkbahar 1971, sayı: 2, s. 336-358.

Ubicini, M.A., *Türkiye 1850*, çev. Cemal Karaağaçlı, c. 1-2, İstanbul, 1977.

Uzun, Ahmet, *İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Uzun, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Şehir Ekonomisi ve İâşe", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, sayı: 6, 2005, s. 211-35.

van Bath, B.H. Slicher (Tere. Olive Ordish), *The Agrarian History of Western Europe A.D.500-1850*, Londra: Edward Alnord, 1963.

Vefik, Abdurrahman, *Tekâlif Kavaidi*, Dersaadet, 1330.

Wilkinson, Richard G., *The Poverty and Progress: An Ecological Model of Economic Development*, Londra: Methuen, 1973.

Yıldırım, Onur, *Bread and Empire: The Working of Grain Provisioning in İstanbul During the Eighteenth Century*, yayımlanmamış bir çalışma, Ankara.

Yılmazer, Lynne M., "Policing Bread Price and Production in Ottoman Istanbul, 1793-1807", *Turkish Studies Association Bulletin*, 24, 2000, s. 21-40.

Yusuf Cemal, *Mirât-ı Ziraat Yahut Çiftçilik Dersleri*, İstanbul, 1323.

Zakaryan, Agop, *Çiftlik İdaresi*, Dersaadet: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309.

DİZİN

aba dolabı 251, 282-83
abacı 247, 253
Adana 73-75, 86-89, 92, 98, 100, 126-27, 156, 172, 186, 297-98, 300, 304, 312, 380
afyon 84, 162, 309, 354
Ahmed Beyzâde Esad Bey Çiftliği 282
Ahmed Şerif Ağa Çiftliği 282
Akdeniz 6, 9-10, 259
  bölgesi 4, 9-11, 22, 41-42, 133
  iklimi 99, 101, 122
Ali Paşa bin İdris Çiftliği 282
altyapı yatırımları 49, 51-53, 57, 90
Amerika 50, 56-57, 98-99, 310, 319
  buğdayı 81
  iç savaşı 56, 392
Anadolu 5, 9, 16, 22-23, 42, 49, 53-54, 59-65, 72-73, 75, 78-90, 92-93, 99-101, 114, 116, 118-20, 123-24, 127-29, 132-35, 138, 142, 147-48, 157-59, 177-78, 180, 206-207, 215, 228, 303, 319, 334-35, 373
Arazi Kanunnâmesi 168
arpa 7, 9, 19-21, 24-25, 55, 64, 79-80, 84-85, 97, 100, 106-109, 117-20, 153, 165, 215, 257, 355, 361, 365
  ekmeği 153
  fiyat indeksi 17
arı kovanı 123, 128, 197, 235
asiyâb-ı dakik 282
askerî –
  fırınlar 15
  ihtiyaçlar 55, 369, 385
  harcamalar 329-30, 332-33
  tayinatlar 13
âşar 182, 195-97, 224-25, 275-77, 307, 318, 326-28, 334-36, 338, 340, 343, 346, 349, 351
at 45, 79-81, 97-98, 123, 129, 271-72
Avadin oğlu Boğos Çiftliği 282
âyan 7, 12, 29, 172-73, 348, 354, 356

bağ ve bahçe ürünleri 84, 87-88, 275
bağ ve bahçecilik 188, 216, 219-20, 224, 227, 247, 255-56, 259
bağlar 83-88, 134, 170, 173, 179, 183, 188, 195-97, 201, 216, 258-59, 275, 281, 287
bahçıvan 215-16
bakkal –
  dükkânı 282
  esnafı 215, 253, 356
baklagiller 84-87, 113, 116, 119
bal 42, 84, 124, 128, 170, 360, 364
Balkan ülkeleri 118
balmumu 42, 84, 124, 128, 360, 364
basma fabrikası 50
bedel-i askerî 307, 317, 343, 346
bezzaz 215-17
biçme makinesi 98
bir kişinin yıllık buğday ihtiyacı 3, 269-70
birim tohum başına alınan hâsıla 119-20
bitkisel –
  üretim 61, 67, 77, 84-87, 89, 116, 150, 219-20, 227, 234, 247, 255-59, 264-69, 271-72, 278
  üretimin bileşimi 256-58
Bozdoğan aşireti 134-35
buharlı makine 97
buğday 3-4, 6-7, 9, 11-12, 15-17, 19-25, 42-43, 55, 64, 79-81, 84-85, 99-102, 104, 106-109, 116-20, 127, 157, 165, 256-58, 269-70, 283, 305, 309, 354-55, 357, 364
  fiyatı 12, 17, 106, 157
  üretiminin giderleri 100, 102
bulgur 110-12,153
burçak 64, 84-85, 97, 119, 235, 257
Bursa İpek Fabrikası 395
bütçeler 49, 66, 321-26, 329

cizye 107, 195, 225, 229, 240-42, 270, 274-77, 313, 317, 326-27, 334-35

çavdar 30, 84-85, 100-101, 119-20, 235, 257, 269-70

çayır 74, 97, 132-33, 195-96, 201, 258, 275, 287
çekirdek aile 211, 240
çekirge istilâsı 11
çerçi 215
çırak 76, 216-17, 223, 348
çift 7, 93-98, 102, 121-22, 145, 158, 164-65, 170, 180, 188, 200, 250, 259-60, 266-68, 271, 282, 316
araçları 93, 95
hayvanları 145, 158, 164-65
sürme 96-97, 102, 121
çiftçi 12-13, 39, 49, 52-54, 56-59, 61-62, 70, 76, 78, 94, 97, 101, 121, 125, 128, 136-37, 139-41, 145, 148, 155-58, 160-61, 165, 168-70, 173, 176-80, 182-83, 185, 187-89, 198, 200, 214, 217-19, 223, 228, 249-52, 254, 267, 269, 271, 280, 303, 318, 370
ailesi 103, 106, 254, 271
çiftçilik 83, 121-22, 134, 136, 139-42, 153, 197, 219, 224, 227-28, 242, 247-57, 259-60, 267, 271, 277-80, 284, 288-89, 292-93
çiftçilik dışı faaliyetler 139-41, 230, 248-50, 254, 271, 280, 292
gelirleri 249, 255-57, 259-60, 278, 284, 289
üretiminin bileşimi 83-84, 88-90, 255-56
Çifteler Çiftliği 129
çiftlik 8, 10-13, 50, 58, 61-63, 95-98, 106-10, 112-14, 119-20, 125, 129, 133, 142-52, 161, 164-65, 169-70, 173, 196, 249, 253, 257, 259-68, 272, 280-83, 288, 292, 321, 373
eshâb-ı çiftlikat 281
evleri 151
işletmeleri 95-96, 106, 108-109, 143, 253, 257, 259-60, 262, 265-66, 268, 272, 280-82
çiftlikleşme 169-70
çiftlik işletmesinin yıllık muhasebesi 109
çoban 61, 76, 108, 110, 113, 128, 134, 168, 216-17, 223, 253
çobanbaşı 61, 108, 110, 113-14
çuka 215, 375, 382-89
Darphane-i Âmire 50, 334
değirmencilik 247
Delikanlı aşireti 134-35
demiryolu 79, 81-83, 117, 308-309, 311-12, 321, 341-42, 350, 352
demografik yapı 233-34, 240, 242
deniz taşımacılığı 63, 81, 296-97, 311
deşteban 145, 216
deve 79-80, 123, 131, 162, 215, 223, 327-28, 343, 346, 349
ile taşıma 79-80, 223
deveci 134, 215-16, 218
dış ticaret 47-48, 51, 56, 64, 166, 226, 296-97, 309-11, 325, 328, 370-71
dirlik 172, 313
Divan-ı Hümayun 27-28, 44-45
Divan-ı Muhasebat 182, 348, 351
Dobruca 42, 72, 75, 94, 103, 105-106, 176-77
dokuma 56, 126, 282-83, 309, 355, 371, 382, 394
dutluk 57, 74, 88, 134
dülger düven 98
139, 215-17
Düyun-u Umumiye İdaresi 297, 308, 319-20, 325, 332-33

ekmek 3, 15, 19, 45, 104-105, 110-12, 114-15, 153
fiyatı 5
Ekmekçi Loncası 44
ekonomi bürokrasisi 51
ekonomik kaynaklar dengesi 64, 70-77
emek 61, 70-71, 75-77, 88-89, 91, 98, 107, 114, 116, 134, 196, 216, 219, 249-50, 254-55, 259, 263-68, 280, 292-93
yoğunluğu 265-67
talebi 71
verimi 71
Emlâk ve Arazi ve Hayvanât ve Temettüat Tahrir Defterleri 95, 138, 206, 234
erz dingi 283
eshâb-ı çiftlikat 281
eshâb-ı ziraat 214, 224-25
esnaf 42, 44, 52-53, 139-41, 161, 171, 175-76, 193, 196-98, 201, 214-17, 220-21, 223-26, 228, 231, 247, 249, 251-54, 303, 356, 370, 379

et 43, 55, 62, 84, 113, 115, 121, 123-24, 126, 129-30, 132, 271, 318
ev 93-94, 136, 151-52
evrak-ı nakdiyye 59, 177, 321, 337
evrak-ı sahiha vâridâtı 49
Eytâm Sandıkları 176, 339

faal nüfus 209, 212-13, 240-43, 265, 267, 289-91
Fabrika-i hümayunlar 368-69, 372-73, 381
Feshane 58, 369, 371, 373-84, 388
fırıncı 5-6, 13, 15, 19, 253
fırınlar 3-6, 13-16, 21-24, 43, 45, 282
Filibe 61-62, 138-39, 143, 150, 233-36, 248, 251, 281-83, 292, 380
fiskalizm 155
fiyat 5-12, 14, 16-17, 19, 24, 40-41, 44, 46, 48, 55-59, 76, 79-81, 83-84, 93, 106, 115, 122-23, 128, 130, 132, 157-58, 162-64, 174, 177, 198, 234, 318, 324-25, 360-63, 370-71, 375-77, 379, 381-85, 387, 389, 391-92
  dalgalanmaları 157
  istikrarı 48, 370-71
  kontrolleri 41
  politikası 19, 379

geçimlik ekonomi 63-64, 66
geçimlik gelir 260-61
gelir dağılımı 147-51, 202, 221-22, 226, 229, 231, 274, 280, 288, 290-91, 293
göçebe topluluklar 60, 78, 121, 133-35, 142
gübre 70-71, 77, 99-100, 119, 121, 125, 254, 266, 271, 280
gübreleme 99-100
gümrük –
  gelirleri 326-28
  tarifesi 57, 319
  vergisi 54, 57, 313, 319, 328
Gümüşgerdan oğlu Mihalaki Çiftliği 282
Gündelikçi 106-107, 253-54
günlük kalori ihtiyacı 104

haberleşme 65, 237, 296-97, 311, 321
Hacatur sarraf 282
Haffaf 215
Halkalı Ziraat Mektebi 100
hane –
  başına düşen toprak miktarı 93, 147, 251, 255, 271, 284, 287, 289, 292-93
  başına gelir 94, 106, 150-51, 289-91
  reisi 140, 149, 195-96, 211-14, 216-18, 222, 224-28, 243-45, 251-53
harman 78, 94, 98, 106-107, 121
harmancı 106
hasat 75, 91, 137, 162-63, 240, 250
hatab ticareti 253, 267
hatabçı 253
hayvanât 77, 99, 132-34, 145, 157-58, 172-73, 178, 192, 197
  ağırlıkları 99, 124-25
  hastalığı 50, 129, 131, 185
  mevcudunun artışı 128-31
  sayıları 84, 122-23, 128-31, 225-26, 259-60, 266-68, 272, 280, 305
  türleri 58, 123, 129, 235, 272-73
  ürünleri 84, 87-90, 113, 121-22, 124, 126
hayvancılık 58, 60, 67, 77, 83, 88-90, 100, 121-35, 150, 153, 220, 224, 227, 247, 256, 271-72
Hazine-i Hassa 368-69, 372-74, 378
Hereke Kumaş Fabrikası 368-69, 392-95
hınta 26-38, 72, 75, 94, 270, 360, 364
hınta-i –
  Kızılca 235, 256
  Zağra 256
hisse-i iâne 182, 351
hizmetkâr 76, 94, 106-107, 171, 216-17, 223, 243, 249, 253
hububat 2, 79, 89, 158, 165, 180, 247, 253
  ithalatı 66
  ticareti 247, 253

ırgat 61, 108, 110, 113, 216-17

iâşe 1-47, 55, 130, 176, 353
  politikası 39-47
iktisadî gelişme 254, 325, 367-68
iltizam 10-11, 166, 172, 318-20, 378
İmar Meclisleri 178

imar-ı mülk 47, 367
inek 94, 124-27, 158, 197, 235, 273, 362, 366
  sütü 126
ipek 51, 58, 166, 297, 306-307, 307, 309, 332, 354, 366, 373, 378, 393, 395
iskân 53, 60, 72, 93-94, 103-106, 134
  harcamaları 103
  politikası 72
İslimye Çuka Fabrikası 58, 130
İstanbul 1-47, 50, 52-55, 66, 74, 86-90, 92, 96, 122, 125-26, 130, 176, 182, 194, 206, 297, 306, 311, 318, 320, 326, 353, 373, 377, 379-80, 382, 384, 388
  fırınları 3-6, 13-16, 21-24
  iâşesi 1-38, 42, 45, 55, 176
  kadılığı 44
  nüfusu 3, 41, 43
  zahire piyasası 15
  Ziraat ve Ticaret Odası 182
işçi 14, 53, 89, 93, 98, 106-108, 110-15, 137, 139-41, 143, 167, 170, 216, 223, 251-54, 288-89, 303, 321, 371-72, 374, 382, 387-89, 392-95
  ücreti 98, 107-108, 387, 393
işgücü 50, 57, 61, 63, 71, 75-76, 89-91, 98, 103, 106-107, 136-37, 140, 143-44, 165, 188, 200, 216, 240, 250, 265, 385
  açığı 61, 75-76
  ihtiyacı 50, 61, 63, 75, 140, 240
  mobilitesi 76
  transferi 61, 75
işletme büyüklüğü 62-63, 83, 91, 93, 259, 395
  sermayesi 95-96, 188-89
İzmit Çuka Fabrikası 58, 368-69, 373, 384, 386-89

kağnı 98-99
kalfa 46, 216-17, 223, 374, 394
kapan 4, 6, 10, 12-13, 44, 135
  tüccarı 4-6, 8, 10, 12, 17
karayolları 80-81, 117
kasaba 78, 88, 166-76, 189, 200, 205-31, 247, 249, 255, 279-80, 312
  ekonomisi 205
kasap 215
katır 80, 97, 273, 363, 366
keçi 123, 125-27, 130-31, 197, 235, 273, 305, 362, 366
kendir 215
keten 84, 100, 108, 119
kıl 84, 124, 126-27, 197
  keçisi 126-27
kısrak 273
kıtlık 40, 42, 50, 71, 76-77, 79, 98, 131, 134, 156-58
kiracı 78, 139, 143-44, 167, 170, 183, 196, 202, 216, 218, 262-63
kiracılık 188, 253
kocabaşı 52-53, 159, 194-95
koşum hayvanları 95-96, 105, 108, 157, 165, 173, 189, 254, 259-60, 267-68, 272-73, 280, 287
kolcu 168, 170
  akçesi 12
kolonizasyon 142, 155
  politikası 142
koyun 42-43, 46, 51, 58, 113-14, 122-28, 130-33, 197, 235, 272-72, 305, 318, 326-28, 362, 366, 377
  eti 42-43, 113-14, 123
  sütü 126
Koyuntepe nahiyesi 233-34
Koza 84-85, 88
kömürcü 253
Körhasan Çiftliği 129
köy 7, 11, 62, 70, 72, 76-77, 93-95, 105-106, 125, 133, 135-53, 155, 157, 159, 162, 165-70, 173, 176, 179-80, 194, 198, 219, 230-31, 233-53, 255-93, 315, 354
köylü –
  ekonomisi 135-39, 142-43, 147
  işletmeleri 120, 147, 259-66, 268, 292-93
kredi 12, 49-50, 52-54, 58-60, 155-90, 318, 379
  ihtiyacı 50, 52-53, 59-60, 160, 178-81, 187-88
  ilişkileri 58, 159, 161-62, 164, 166-71, 174, 178, 182, 187, 189
  kurumu 59, 177, 182
  piyasası 58-59, 159-61, 166, 174, 176, 188-90
kuvvet akçesi 165

küçük üretici 61-64, 67, 76, 93, 95, 103, 105-106, 125, 136-37, 142-43, 147, 149, 155-60, 162, 164, 166-67, 171-73, 178, 181, 183, 187-90, 200, 250, 254, 257, 259-66, 268, 271, 281, 284, 292

lâyihalar 53, 194
leblebici 215

madencilik 296-97, 305-306
malikâne 172-73, 314
Maliye Nezâreti 48, 194
manav 215-17
manda 123, 125-27, 129, 197, 235, 271-73
Marmara 10, 16, 22-23, 42
Meclis-i İmar 53-54, 59, 160, 170, 178, 371
Meclis-i Maâbir 49, 56
Meclis-i Umûr-u Nafıa 48
Meclis-i Vâlâ 175, 193, 371, 382
Meclis-i Ziraat 48-49, 1
Memleket Sandıkları 179-81, 189
  sermaye miktarları 180
menâfi iâne hissesi 180
Menâfi Sandıkları 180-82
mera 122, 128, 132-33, 137, 258
  anlaşmazlıkları 132
merinos 51, 58, 126, 373-74, 381-82, 388-89
meslekler 46, 139-42, 207, 214-20, 222-23, 251-55, 280, 292-93
Mihalıç Emlâk-i Hümayun Çiftliği 373
mirî –
  mubayaa 7-9, 11-13, 16, 55, 64, 314
  ambarlar 13
  fiyatı 7, 12, 55
muaccele 172, 343, 346
muallim 216
muameleci tâifesi 166
mubayaa 4-17, 19, 26-30, 32-38, 41, 54-55, 64, 66, 158, 160, 163, 177, 314, 370, 372, 384
  bedeli 12
  fiyatı 5, 8, 11-12, 14, 16, 55
  hissesi 13
  miktarları 12
  politikası 16-17
mubayaacı 7, 11-12, 19, 26, 32
  maaşı 11-12
muhtar 159, 179, 195
mukataa 72, 314, 321, 329, 331
mukataat hazinesi 359, 373
murabaha 161, 163-64, 166-67, 170, 173, 176, 181
  borçları 161, 166, 173, 176, 181
  faizi 163
Murabaha Nizamnamesi 59, 161, 176
murabahacı 158-60, 164, 166-69, 171-72, 174-75, 182, 189
mutaf 253
muytab 215, 253, 366
müderris 216, 228
müezzin 216
mültezim 8, 118, 161, 166, 172-73, 314
müsadere 2, 314
Müsellim ve Umurbey çiftlikleri 95, 107-109, 119
mütesellim 4, 12, 30, 165

nadas 74, 77, 91, 93, 100-102, 132, 195, 225-26, 258, 281, 287
  süreleri 77, 101
Nafıa Dairesi 49-50
  hazinesi 49, 336
  sermayesi 49
Nizam-ı Cedit 5, 7-8, 17
nüfus 1-3, 17, 39, 41, 43, 45, 49, 53, 60, 70-75, 77-78, 83, 88-90, 94, 104-105, 112, 118, 121-23, 129, 133-36, 139-40, 143, 148, 153, 156, 191, 193-95, 198, 206-14, 216, 218-19, 221, 224, 229-30, 234, 237-48, 250-51, 253, 255, 257, 260, 265, 267, 269-70, 274, 279-81, 289-93, 295-303, 305, 315-17, 321, 326, 328
  artışı 70, 72, 133, 299, 301
  başına bir yılda tüketilen un miktarı 104
  baskısı 250, 255
  ve ekonomik kaynaklar dengesi 70
  yaş yapısı 209, 245
  yoğunluğu 60, 71-75, 88-90, 94, 122, 297-99

ondalık 11-12, 355, 358-59
ondalık ağnamı 130, 318-19

orak 96, 98, 107
orakçı 12, 75-77, 106-17
akçesi 12
orman 70, 101, 237, 242, 251-56, 291, 297, 306-307, 320, 330, 332, 338, 340, 342-44, 347-48, 350, 354-55
orman-tarla-orman sistemi 101
ortakçılık 63, 142-45, 147, 164-65, 188, 196, 219-20, 228, 231

Ödemiş 205-31
öküz 80-81, 93-95, 97-98, 124-26, 158, 160, 165, 170, 200, 271-73, 362, 366
arabaları 80-81
öşür 8, 11, 56-58, 65-66, 105-106, 108-109, 196, 234, 263, 270, 275, 278, 313, 317-18, 326-27, 332, 340
gelirleri 8, 11, 65-66, 318, 327
muafiyetleri 56-57

pamuk 50, 56-57, 61, 79, 84-86, 89, 97-98, 101-103, 107, 117-18, 188, 305-306, 309, 360, 364, 370, 373, 390-92
gümrük tarifeleri 57
üretimi 50, 56-57, 89
üretiminin teşviki 57
pirinç 84-85, 102-103, 113-15, 117-18, 120, 235, 257, 283, 309, 362, 366
üretim giderleri 102-103
piyasa ekonomisi 54, 274
fiyatları 6-8, 16, 19, 55, 58-59, 162-64, 174, 318, 325, 370, 385
ilişkileri 66, 118, 143
Popoşeniçe Emlâk-i Hümayun Çiftliği 139, 143
pulluk 94, 96

rant 214, 220-21, 224, 226-28
rayiç mubayaa 6-9, 11-13, 16-17, 55
fiyatları 9-11
rençber 216-17
Reyhanlı aşireti 134-35
Rişvan aşireti 134-35
rotasyon 71, 100-101, 258
sistemleri 71, 100-101, 258

saban 96-97
sabun 215, 253, 354-55, 360, 387
sabunculuk 247
Said Paşa 189
salgın hastalıklar 131, 141, 158, 208
sarraf 160-61, 166, 175, 182, 282-83, 355
Selanik Numune Çiftliği 96
selem 159-60, 162-64, 166, 170-71
sermaye 5-6, 10, 14-15, 19, 49, 52-53, 59, 61, 65, 71, 76-77, 81, 91, 93, 95-96, 100, 108, 116, 141, 159-60, 171, 175-90, 210, 223, 253-54, 263-68, 280, 292, 354-59, 369, 378, 381-82, 384, 387-88, 392
donatımı 91, 93-96, 254
ihtiyacı 52, 159, 187-88
yoğunluğu 165-66, 268, 292
sığırtmaç 216-17, 253
sınaî bitkiler 84-87, 89, 116
Sivas Vilayet Meclisi 135
sosyal farklılaşma 137, 201-202, 226, 231, 280, 284
sosyal yapı 61-63, 135, 138, 142-43, 159, 167, 206, 227, 233-93

Tacirli aşireti 134-35
tahıl 10, 40-44, 46, 78, 81, 84-87, 89-90, 97, 102, 104, 112-13, 116, 257-58, 269-71, 305
Tanzimat 2, 5, 13, 19, 46-51, 54-55, 58-67, 159, 169, 174, 176-77, 179, 190, 192-94, 203, 274, 295, 313-21, 324-26, 329-31, 353, 367-95
Tapu Nizamnamesi 55, 57
tapu senedi 168, 189
tarım –
araçları 50, 71, 77, 95-98, 105, 108, 124-25, 136, 157, 164-65, 173, 287
ekonomisi 69-153
istatistikleri 84, 88, 91, 116, 120, 126-27
işçiliği 139, 149, 219, 242, 247, 249, 251, 253, 287-88
işletmeleri 63, 83, 91-96, 103, 121, 136-37, 139, 141-42, 153, 202, 240, 249-50, 254-55, 257, 259-61, 264-68, 271-72, 282, 292
kredileri 161, 176

metotları 48, 71, 91, 96-101, 118
teknolojisi 67, 69-70, 75, 79
üretimi 84, 87-88, 90, 185
ürünleri 66, 70, 77-81, 84-85, 117-20, 157, 162, 166, 180, 270-71, 325-26
ürünü fazlası 270-71
ve ziraî gelişme 47-49, 51, 54-55, 60, 65, 69-70, 76, 91, 96, 116-17, 124, 182, 185, 233
tarımsal faaliyetler 39, 87, 214, 216, 218-19, 224, 255
tarımsal ücretler 108
tarla ziraati 87
taşıma 12, 14, 40, 44-45, 57, 63, 65, 70, 77-83, 90, 99, 109, 121-22, 139, 141, 211, 215, 218, 220, 223, 240, 242, 247-49, 251-54, 258, 272-73, 287, 290, 292, 296-97, 311, 355
giderleri 90
maliyetleri 44-45, 57, 77-78, 80-81
teknolojisi 70, 77, 79, 81
tefeci 160-62, 166, 173
faiz oranı 161
kredileri 161-62
tekâlif-i örfiyye 274, 314-15
teknoloji 67-71, 75-77, 79, 81, 93, 96-97, 233, 250, 371, 376, 380-81
teknolojik gelişme 69-71, 93
Tensikat-ı Mülkiyye 178
Tersane ambarları 12-13
tertip usulü 9
terzilik 247
teşvik tedbirleri 54, 56-58
Ticaret Nezâreti 48
Ticaret ve Nafıa Nezâreti 180, 182, 185
Ticaret ve Ziraat Odaları 183
ticarî faaliyetler 2, 166, 198, 202, 214, 353
tifo sıtma 153
tiftik 84, 124, 126-27, 309, 363, 366
keçisi 126-27
timar sistemi 171-72, 190
tohum 50, 56-57, 60, 70-71, 77-78, 83, 93-94, 97-98, 102-103, 105-106, 108, 116, 119-20, 145, 156, 160, 165, 172-73, 178, 185, 196, 270
birimi başına verimlilik 119-20
giderleri 106
tohumluk 50, 94, 97, 145, 156-57, 165, 179
toprak birimi başına verimlilik 116-19
toprak/insan dengesi 70, 101
toprakların mülkiyet dağılımı 144-46
tuzcu 215
tüccar 4-6, 8, 10, 12, 17-19, 41, 44-46, 52-53, 78, 139-41, 160-64, 166, 170, 175-76, 178, 193, 198, 201, 214-17, 221-28, 231, 249, 251-54, 354, 356, 370-71, 373, 385, 393
kredisi 160
tüketim 3, 39, 41-43, 56, 63-64, 90, 102-205, 111-14, 122, 137, 148, 156, 269-70, 306, 313, 320, 328, 379
harcamaları 104-105
tütün 64, 84-86, 101, 117-18, 188, 297, 307, 320, 326-28, 332, , 343, 346, 349, 354, 360, 364

Ultaniçe çiftliği 125
Umurbey ve Müsellim Çiftlikleri 108-109, 119
urgan 215, 217

ücret 12-14, 26, 28, 44, 48, 53, 57, 61, 63, 71, 75-76, 79-80, 91, 98, 103, 105-10, 114-15, 128, 136-37, 141, 143-44, 168, 170, 196, 216, 247-49, 251, 259, 263-64, 317, 379, 385, 387, 389-90, 392-95
gelirleri 247, 249, 251
ödemeleri 14, 98, 105, 107-108, 110, 141, 248-49, 251, 389-90, 392, 394-95
üretim –
araçları 48, 54, 56, 177, 188, 259, 273
faktörleri 61, 136-37, 279-80
giderleri 83, 100, 102-103, 106, 178, 196, 374, 395
girdileri 97, 102, 165
harcamaları 102-108
ürün dalgalanmaları 156-57, 198

vakıf 11, 43, 45, 175-76, 283, 313, 320, 323, 330, 332
paraları 176

Veliefendi Basma Fabrikası 368-69, 389-92
vergi –
bileşimi 275-79
muafiyeti 11, 54, 57, 372
ödemeleri 103, 105, 109, 148, 157, 176, 178, 195, 222, 275
tahsili 65, 172, 319
yükü 52-53, 105, 194-95, 202, 229-30, 242, 275-79, 292, 315-17
virgüy-i mahsûsa 195, 274-277
vergileme 64, 132, 148, 158, 191, 199, 229-30, 274, 291, 314
verim 70-71, 77, 97, 99, 100-101, 116-18, 127, 250, 264-66, 271, 280, 289, 292
artışı 117-18
verimlilik 116-119, 221, 264-268
Vilayet Genel Meclisleri 49
virgüy-i mahsûsa 195, 274-277
voyvoda 10, 11, 165, 172, 173, 207
vücuh 52, 53 ,166, 168, 170, 194
ve hanedan 49

yapağı 58, 121, 126, 127, 132, 197, 363, 366, 372-374, 381-389
yarıcı 143-145, 164
yaş yapısı 209, 245
yazıcı 13, 166, 356
yed-i vahid 64, 353, 354, 359
yetim ve vakıf sermayeleri 174-175
yumurta 84, 124, 128, 153, 153, 215
yüklük 152,
yün 84, 124, 126-128, 132, 271

zahire –
fiyatları 8, 19
Hazinesi 5, 12, 14, 15, 18, 19, 176
kaçakçılığı 5, 10
Nezareti 2-7, 9, 10, 14-22, 46, 55, 353
zeytin 57, 84, 85, 110, 112, 153
zeytinyağı 110-112, 114, 309, 360, 364, 389
Zeytinburnu Demir Fabrikası 368, 369
Ziraat Bankası 179, 181, 182, 184-190, 297
Ziraat Fırkası 49
Ziraat Meclisi 48, 49, 177
Ziraat Müdürleri 49, 151, 177, 179, 195, 270
ziraat sermayesi 59, 177
Ziraat Talimhanesi 50, 369
Ziraat ve Sanayi Meclisi 48

19. yüzyıl hem Sanayi Devrimi'nin bir sonucu olarak ülkeler arasında ekonomik gelişmişlik–geri kalmışlık ayrışmasının temelinin atıldığı, hem de ilk küreselleşme sürecinin yaşandığı dönemdi. Dünya ekonomisinin bu son derece kritik yüzyılında Osmanlı ekonomisinde de gerek iç dinamiklerin ve gerekse dünya ekonomisindeki gelişmelerin etkisiyle önemli değişim ve dönüşümler ortaya çıkmış, ancak tüm çabalara rağmen sanayileşme ve ekonomik gelişme başarısı gösterilememiştir. 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisiyle ilgili arşiv kaynaklarından derlenen verilere dayalı on iki araştırmanın yer aldığı bu kitapta Tevfik Güran, bu dönem içinde başta ekonominin en geniş sektörü olan tarım olmak üzere, Osmanlı ekonomisinin yapısal özelliklerini ve performansını inceleyerek başarıyı engelleyen ekonomik faktörlerin ortaya konmasına dönük yeni ve zengin bilgiler sunuyor.

Prof. Dr. Tevfik Güran (1949) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesidir. Aynı anabilim dalının bir süre başkanlığını da yapan Güran, Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihiyle ilgili lisans ve lisansüstü düzeyde çeşitli dersler veriyor. Dünya ekonomik tarihine dair *İktisat Tarihi* (1996) kitabı üniversitelerde ders kitabı olarak okutuluyor. Güran'ın diğer kitapları *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, 1897* (1997), *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri – 1909, 1913 ve 1914* (1997), *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı* (1998), *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918* (2003), *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar*'dır (2006).

9 786053 322979

KDV dahil fiyatı
28 TL

Kapak fotoğrafı: 20. yüzyıl başlarında İzmir'de bir incir işleme atölyesini gösteren kartpostaldan ayrıntı.